

सरस्वतीभवन-ग्रन्थमाला

[११९]

महाकविमङ्गलकप्रणीता

साहित्यमीमांसा

सम्पूर्णानन्द-संस्कृत-विश्वविद्यालयः

SARASVATĪBHAVANA-GRANTHAMĀLĀ

[Vol. 119]

SĀHITYAMĪMĀMSĀ

OF

MAṆKHAKA

EDITED BY

GAURINATH SASTRI

Vice-Chancellor

Sampurnanand Sanskrit Vishvavidyalaya

VARANASI

1984

Published by—
Director, Research Institute,
Sampurnanand Sanskrit Vishvavidyalaya,
Varanasi.

Available at :—
Sales Department,
Sampurnanand Sanskrit University
Varanasi-221002.

First Edition : 1100 Copies
Price Rs. 44.00

Printed by :—
Ghan Shyam Upadhyaya
Manager,
Sampurnanand Sanskrit Vishvavidyalaya Press,
Varanasi-221002

सरस्वतीभवन-ग्रन्थमाला

[११९]

महाकविमङ्गकप्रणीता

साहित्यमीमांसा

सम्पादकः

श्रीगौरीनाथशास्त्री

कुलपतिः,

सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य

वाराणस्याम्

२०४० तमे विक्रमाब्दे

१९०५ तमे शकाब्दे

१९८४ तमे ख्रिस्ताब्दे

प्रकाशकः—

निदेशकः, अनुसन्धानसंस्थानस्य

सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य

वाराणसी ।

प्राप्तिस्थानम् :—

विक्रयविभागः,

सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य

वाराणसी—२२१००२.

प्रथमं संस्करणम्, ११०० प्रतिरूपाणि

मूल्यम्—४४-०० रूप्यकाणि

मुद्रकः—

घनश्याम उपाध्यायः

व्यवस्थापकः,

सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयीयमुद्रणालयस्य

प्रास्ताविकम्

भारतीयं काव्यशास्त्रं खलु शास्त्रान्तरवत् प्राचीनां महती परम्परामवलम्बते । यद्यपि महाभारतकालात् प्राग्वर्तिना महर्षियास्केन निरुक्तशास्त्र उपमालङ्कारलक्षणस्य समुद्भूतत्वा-
स्योपगतया निरूपितत्वाद् गार्ग्यसंज्ञकस्य सुधिय उपमालङ्कारलक्षणस्य समुद्भूतत्वा-
च्चास्य काव्यशास्त्रस्य सुप्राचीनत्वमुपपद्यते, तथापि काव्यशास्त्रस्य विद्यमानपरम्पराया-
स्तथ्यानि वेदादिषु नावाप्यन्ते । नादतनुना शिवेन सह सम्बन्धः स्थापितः काव्य-
शास्त्रस्योत्पत्ते राजशेखरेण । ततः प्रवर्तमानो दीर्घः शिष्यसम्प्रदायः समुल्लिखितस्तेन ।
तेष्वष्टादशाचार्येषु भरतनन्दिकेश्वराचार्ययोग्रन्थाः साम्प्रतमपि समासाद्यन्त इति कवि-
कल्पनामात्रं नास्ति तदुल्लेखनम् । भरतेन नाट्यशास्त्रे स्वर्णनाभकुचुमारादयः पुरातना
आचार्या निर्दिष्टाः सन्ति । एवमेवान्यत्र काव्यशास्त्रग्रन्थेषु काश्यपवररुचिब्रह्मादत्तनन्दि-
स्वामिप्रभृतयः प्राचीनाः काव्यशास्त्राचार्याः समुद्घ्रियन्ते । अग्निपुराणेऽलङ्काररसरीति-
गुणदोषध्वनिप्रभृतयो विषयाः साधु प्रतिपादिताः ।

षष्ठ्यस्तीस्तशताब्दचामवस्थिताद् भामहाचार्यादारभ्य काव्यशास्त्रपरम्परायाः
समुन्नतिः समाम्नायते सूरिभिः । दण्डि-भट्टोद्भूट-वामन-रुद्रटानन्दवर्द्धन-राजशेखर-धन-
ञ्जय-धनिकाभिनवगुप्त-कुन्तक-महिमभट्ट-क्षेमेन्द्र-भोजराज-मम्मट-रुय्यकादिभिः काव्य-
शास्त्राचार्यैः स्वप्रणीताभिः कृतिभिः काव्यशास्त्रीया विविधा दिशो विनिर्दिष्टाः ।
निखिले भारते वर्षे काव्यशास्त्रानुशीलनमुपक्रान्तम् ।

कश्मीरेषु महिमभट्ट-क्षेमेन्द्र-मम्मट-रुय्यकादीनां व्यक्तिविवेककविकण्ठाभरण-
काव्यप्रकाशालङ्कारसर्वस्वादय उज्ज्वलनक्षत्राणीव देदीप्यन्ते काव्यशास्त्रीयगगनमण्डले ।
कैश्चिद् विद्वद्भिः साहित्यमीमांसाभिधो ग्रन्थोऽपि रुय्यककृतः समुद्घोष्यते, तन्न विचार-
सहम् । व्यक्तिविवेकव्याख्यायां महत्त्वककृतित्वेन प्रथितायामाख्यातं तेनैव—“अस्य च
विधेयाविमर्शस्यानन्तेतरप्रसिद्धलक्ष्यपातित्वेनास्माभिर्नाटकमीमांसायां साहित्यमीमांसायां
च तेषु तेषु स्थानेषु प्रपञ्चः प्रदर्शित इति ग्रन्थविस्तरभयादित एवोपरम्यते” इति
साहित्यमीमांसा महत्त्वकविरचितेवेत्यवसीयते ।

यथा साहित्यमीमांसा भ्रान्त्या रुय्यककृता समास्थीयते, तथैव रुय्यककृतम् अल-
ङ्कारसर्वस्वमपि महत्त्वकनाम्ना कैश्चित् सम्बध्यते । इह भ्रान्तिहेतुनिरूप्यते । आचार्य-
रुय्यको महत्त्वकस्य शिक्षागुरुरिति तद्ग्रन्थेषु शिष्येण कस्मिंश्चित् परिवर्तनसंशोधनादिरूप-
साहायके विहिते सति तस्य ग्रन्थस्य तन्नाम्ना रचनासम्बन्धो नैव युज्यते । अलङ्कार-
सर्वस्ववृत्तौ महत्त्वकेन प्रतिसंस्कृतायां सत्यां तत्र तन्नामोल्लेखो नैवाश्चर्याय कल्पते । महत्त्व-
कस्य समुल्लेखनीयं कीर्तिसौरभं श्रीकण्ठचरिताख्यं महाकाव्यं विराजते, तद्गुणोऽऽचार्य-

रूप्यकेण स्वकीयेऽलङ्कारसर्वस्वे समुद्घ्रियमाणम् । अनेकार्थकोशः, नाटकमीमांसा, बृहती, हर्षचरितवात्तिकम् इत्येतेषां ग्रन्थानामपि प्रणेतृतया मङ्गकः प्रसिध्यतीति महाकवि-कोशकार-ीकाकारादिस्वरूपेण लोके स्यातिमुपेतस्य मङ्गकस्य काव्यशास्त्राचार्यतया प्रसिद्धिविद्वत्सु नैव प्रचारमाप्ता । राजतरङ्गिण्यां त्वयं केवलं कश्मीराधिपस्य जय-सिंहस्यामात्यरूपतया (११२८-११४९ ख्री०) प्रसङ्गादुपवर्णितः ।

प्राक्तनानाम् अनूतकानां काव्यशास्त्रीयसिद्धान्तानां संक्षेपेण समुपन्यसनमाचार्य-रूप्यकस्य शैली । तस्याः स्वगुरोः शैल्याः प्रभावो मङ्गके सुस्पष्टमनुभूयत इह साहित्य-मीमांसायाम् । किन्तु बहुत्र पूर्ववर्तिनामाचार्याणामनुस्तेखपूर्वकं तत्सिद्धान्तसमासोपन्यासो जिज्ञासूनां महतेऽसौविधाय जायते । सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्याल्यस्यानुसन्धान-संस्थानेन प्रकाशनीयमानाया अस्याः सम्पादः प्रवरैः श्रीगौरीनाथशास्त्रिभट्टाचार्य-महोदयैः पूर्ववर्तीनि निखिलानि काव्यशास्त्राणि निर्मथ्य पूर्ववर्तिनामाचार्याणां मतानि पादटिप्पणीषु परिशिष्टे च जिज्ञासूनामुपकाराय समावेशितानि, ग्रन्थत्रुटिता अंशा यथायथमभ्युहिताः, लक्षणोदाहरणेषु लक्ष्योदाहरणेषु च हस्तलेखद्वयपाठाधारेण पूर्व-वर्तिनां ग्रन्थानामनुशीलनेन च सङ्गतये भूशं सञ्चेष्टितम्, ग्रन्थान्ते विविधानि परि-शिष्टानि च संयोजितानीति संस्करणमिदं समजनि परमोपयोगि । ग्रन्थस्यास्य प्रकाशनेन जिज्ञासवो नूनमुपकृता विद्वज्जनाश्च प्रीणिता इति वाढं प्रत्येति

संपूर्णानन्दसंस्कृत-
विश्वविद्यालये
व्यासपूर्णमायाम् २०४० व०
(२४-७-८३ ख्री०)

भागीरथप्रसादत्रिपाठी 'वागीशः शास्त्री'
निदेशकः
अनुसन्धानसंस्थानस्य

भूमिका

काव्यशास्त्रगगनदिवाकरस्य मम्मटाचार्यस्य काव्यप्रकाशमप्रकाशितया विस्तारिकाख्यया व्याख्यया समलङ्कृतं सम्पादयतो मे मानसेन तत्परवर्तिनां काश्मीरिकाणां काव्यशास्त्राचार्याणां विषये जिज्ञासितम् । महती परम्परा खलु विद्योतते काश्मीरिकाणामाचार्याणामानन्दवर्धनरुद्रटाभिनवगुप्तमम्मटप्रभृतीनां काव्यशास्त्रे । अनुमम्मटमलङ्कारसर्वस्वं प्राणैषीद् रय्यकोऽपि काश्मीरिको द्वादशस्त्रीस्तशताब्द्याः पूर्वार्द्धे । अलङ्कारसर्वस्ववृत्तौ “एषा च समस्तोपमाप्रतिपादकविषयेऽपि हर्षचरितवार्त्तिके साहित्यमीमांसायाञ्च तेषु तेषु प्रदेशेषूदाहृता” इति पङ्क्तिमधीत्य रय्यकेणापरमपि साहित्यमीमांसाख्यं शास्त्रं विभावितमासीदिति स्वान्तनिशान्ते विचारसञ्चारेः प्राचरत् । साहित्यमीमांसायामनुशीलितायां सत्यां पुष्पिकयोः क्वापि प्रणायकनामध्यामादिपरिचयानवाप्नो नैराश्यमेवाधिगतम् । अलङ्कारसर्वस्ववृत्तौ मङ्गकप्रणीतं श्रीकण्ठचरितमुद्धृतमालोक्य श्रीकण्ठचरिते च मङ्गकेन राजानकरय्यकं गुरुत्वेन संस्मृतमधीत्य सन्देहदोलाधिरुद्धोऽभूवं कथं गुरुशिष्यौ परस्परमन्वस्मार्ष्टामिति । त्रयोदशस्त्रीस्तशताब्दीकेनालङ्कारसर्वस्वटीकाकारेण समुद्रबन्धुना स्वटीकायामलङ्कारसर्वस्ववृत्तिङ्गमङ्गको निरदेशीति निभात्य साहित्यमीमांसाप्रणेतृत्वविषये किमपि रहस्यसूत्रं हस्तेकृतमिवानुभूतं मया । यद्यप्यलङ्कारसर्वस्वस्य कारिका एव काश्मीरिकेण राजानकरय्यकेण प्रणीतास्तथापि तद्वृत्तिः श्रीकण्ठचरितरचयित्रा समकालिकेन राजानकरय्यकप्रियशिष्येण मङ्गकेनैव समुपनिबद्धा । परं तत्र मङ्गकनामनिर्देशाभावात् पण्डितमण्डल्यां सवृत्यलङ्कारसर्वस्वं रय्यकरचितमेव प्रथते । यद्यप्येवमेव मङ्गकः स्वकृतायां व्यक्तिविवेकव्याख्यायामपि क्वापि स्वकर्तृत्वं नोल्लिखति, तथापि मध्येग्रन्थम् “अस्य विधेयाविमर्शस्यानन्तेतरप्रसिद्धलक्ष्यपातित्वेनास्माभिर्नाटकमीमांसायां साहित्यमीमांसायाञ्च तेषु तेषु स्थानेषु

प्रपञ्चः प्रदर्शित इति ग्रन्थविस्तरभयादित एवोपरम्यते” इति साहित्यमीमांसानामग्रहण-
दर्शनेन तस्या अपि तत्कर्तृत्वमेवाभ्युपेयते ।

राजानकरुय्यकणिष्यः काश्मीरिक आचार्यमह्वकः काव्यरूपलक्ष्यस्य तत्परीक्षा-
निकषस्य लक्षणस्य च प्रणेता काश्मीरिकं क्षेमेन्द्रमनुकुरुते । पितुर्निर्देशेन मह्वकः
श्रीकण्ठचरिताख्यं महाकाव्यं प्राणैषीदित्यसौ महाकविरप्यासीत् । निर्दुष्टं काव्यात्मकं
कविकर्म नाकिलष्टम् । सर्वविधदोषवैधुर्यमातनुते परकीयाणामात्मनीनानाञ्च
दोषाणामुद्भावयितेति दोषज्ञोऽपरपर्यायः कवेः । तादृशेन निष्कल्मषेण काव्येन
रसिको लोके सुखमत्यन्तमश्नुते । तदुक्तं साहित्यमीमांसायाम् (का० २)—

साहित्यं सपरिष्कारं कविना परिकल्पितम् ।

भावयन् रसिको लोके सुखमत्यन्तमश्नुते ॥ इति ।

कवितागुणदोषपरीक्षानिकषमलङ्कारशास्त्रं काव्यशास्त्रं साहित्यशास्त्रं वा
समाख्यायते । सिद्धहस्तः कविः कविताया उत्कृष्टतां निकृष्टतां गुणान् उताहो दोषान्
सम्यक् परिचेतुं पारयति । साहित्यस्य परिष्कारः पारम्पर्येण प्रसिध्यति (का० ३५)—

समुदायपरिष्कारः समुदायिपरिष्कृतेः ।

साध्याधारपरिष्कारादित्यायाता परम्परा ॥ इति ।

साहित्यमनीषिणो भोजराजादयः शब्दार्थयोर्द्वादशविधः सम्बन्धः साहित्यमित्या-
चक्षते । यद्यपि दण्डिनः (६७५ ई०) काव्यादर्शं, वामनस्य (८०० ई०) काव्या-
लङ्कारसूत्रवृत्ती, भोजराजस्य (१०१८-५६ ई०) शृङ्गारप्रकाशे, मम्मटस्य (१०७५ ई०)
काव्यप्रकाशे, राजानकरुय्यकस्य चालङ्कारसर्वस्वे काव्यालङ्कारशब्दौ क्वचिद् योगपद्येन
क्वचिच्च वैकल्येन प्रयुक्तौ दृश्येते काव्यपरीक्षानिकषपरी, तथापि मह्वकः शब्दार्थयोः
सम्यक्प्रयोगरूपसाहितीमनुस्मरन् ‘साहित्यमीमांसा’ इत्यत्र ग्रन्थनाम्नि साहित्यशब्दमेव
प्रायुङ्क्त । तेन साहित्यमीमांसायां काव्यसाहित्यशब्दौ विवरीतौ (का० ४५, ४६)—

शब्दार्थयोः सहस्थानं साहित्यमपरे विदुः ।

तथा परस्परस्यार्थोक्तयोः काव्यसंस्थितिम् ॥

एतन्मतमपि प्रायो मतमस्माकमश्नुते ।

अमेदः क्वाप्यते तत्र चिन्तु साहित्यकाव्ययोः ॥ इति ।

एतस्मिन् विषये साहित्यमीमांसाया अस्या द्वितीयं प्रकरणं परामर्शनीयता-
मर्हति । प्राक्तनसमयलक्षणवाद्मयपर्यालोचनपूर्वकं मङ्गलकेन चरचि साहित्यमीमांसा
नामालङ्कारग्रन्थः । तत्र भागद्वयं कारिकात्मको भागो वृत्त्यात्मकः । यद्यपि सर्वाः
कारिकास्तत्प्रणीता एव विराजन्ते, तथापि भोजराजकृतसरस्वतीकण्ठभरणस्य भूयस्याः
कारिका मङ्गलकेन साहित्यमीमांसायां यथास्थानं सन्निवेशिताः सन्ति । ततः परं
शृङ्गारप्रकाशकाव्यादजीवकोक्तिजीवितदशरूपकप्रभृतिग्रन्थानामपि काव्येन कारिका
मङ्गलकेनेह संगृहीता विनोक्तवन्ते । पण्डे परिशिष्टे तासां विवरणिकायां जिज्ञासुभिः
कातस्म्येन विज्ञातव्यम् । वृत्तिभाष्येऽपि काव्यग्रन्थानतिरिच्य व्याकरणव्यायमीमांसादि-
विषयकाणां ग्रन्थानामुदाहरणवचोभिः समुद्भासते । इह संस्करणे चतुर्थपरिशिष्टे
साहित्यमीमांसोद्भूतानामपूर्णानां श्लोकानां पूर्वं सञ्चेष्टितम् आकारग्रन्थसङ्केतपूर्वकम् ।
द्वितीये परिशिष्टे तु साहित्यमीमांसोद्भूतश्लोकानुक्रमणिकायामाकारग्रन्थसङ्केता
विन्ध्यस्ताः सन्ति । एवमेवापि वृत्तावुद्भूतानां गद्यानां गद्यानां वाक्यानां परिशिष्टानि
गवेषकजिज्ञासुजनहितकामनयाऽऽकरग्रन्थनिर्देशपूर्वकं संयोजितानि सन्ति । मङ्गलकस्य
साहित्यशास्त्रीयं ज्ञानमतीव विस्तृतमासीदिति तत्प्रवृत्तोदाहरणादिभिस्तदीयविषय-
विवेचनपाठवेन च विज्ञायते ।

गवेषणादिर्निर्देशमर्गजस्यानुसन्धानसंस्थाननिर्देशकस्य वागीशशास्त्रीत्युक्त-
नामधेयस्य डॉ० भागीरथप्रसादविपाठिमहाभागस्यानुरोधेन बाराणस्यां प्राप्तं हस्तलेख-
माधारीकृत्य गयेह सम्पादनकर्मणि प्रवृत्तम् । एष हस्तलेखः 'क० पु०' नाम्ना स्मृतो
वेदितव्यः । ल० पु० इत्याख्यः संकेतः खलु तन्नापुरीयहस्तलेखस्य, ग० पु० सङ्केतश्च
त्रिवेन्द्रान् प्रकाशितस्य मुद्रितग्रन्थस्य विज्ञातव्यः । आगु सर्वास्येव मातृकासु पाठानां
(ख)

स्थाने स्थाने प्रायस्त्रुटितत्वादुद्धरणानाञ्चाययालिखितत्वादस्य सम्पादनकार्ये महद-
सौविध्यमनुभूतम् । पादटिप्पणीषु विमृष्टा युक्ताः पाठा विन्यस्ताः, उद्धरणानां च यथा-
वयसङ्गतिः सञ्चेष्टिता । इह दिशि श्रीवानीशशास्त्रिनिर्दिष्टेन श्रीपरमेश्वरपाण्डेयेनानु-
सन्धानाधिकारिणा महत्साहाय्यमाचरितमिति तमार्शः। राशिभिः संयुनक्ति-

वसन्तपञ्चम्यां
वाराणस्याम्
२०४० वै० (७-१-८४ ख्री० भीमे)

}

श्रीगौरीनाथशास्त्री

विषयानुक्रमणी

विषयः	पृ०	विषयः	पृ०
प्रास्ताविकम्		अ-आ	
भूमिका		क-ख	
विषयोपन्यसनं नाम प्रथमं प्रकरणम्		१-२	
मङ्गलाचरणम्	१	वृत्त्यादीनां संख्या	२
अभिधेयकथनम्	१	वृत्त्यादीनां स्वरूपनिर्धारणम्	३
साहित्यस्वरूपम्	२		
वृत्तिनिरूपणं नाम द्वितीयं प्रकरणम्		२-२०	
वृत्तिलक्षणम्	३	विवक्षानिरूपणम्	५
अभिधालक्षणम्	३	तत्र समविवक्षोदाहरणम्	५
अभिधोदाहरणम्	३	सङ्क्षिप्ताया उदाहरणम्	५
लक्षणानिरूपणम्	३	विस्तृताया उदाहरणम्	५
उदाहरणम्	३	पुरुषाश्रयत्वेऽपीच्छायाः शब्दाधीन-	
गौणोवृत्तिनिरूपणम्	३	त्वोपन्यासः	५
उदाहरणम्	३	इच्छायाः कर्मप्रधानत्वम्	५
व्यवधानेऽपि शब्दशक्तेरङ्गो-		विवक्षाया अन्यः प्रकारः	५
कर्तव्यतामाह	४	वाक्यार्थतात्पर्याभिधानम्	५
वृत्तित्रयस्य पदशक्तित्वेऽपि वाक्यकाल		उदाहरणानि	५
एव व्युत्पत्तिः	४	विधिनिषेधानुभयाधीनत्वाच्च वाक्यार्थो	
अभिधाया अन्यवृत्त्योविशेषः	४	नवधा भिद्यते	६
वृत्तीनामधिकसंख्यात्वनिरासः	४	तत्र विधिद्वारं विधिविषयमुदाहरणम्	६
अत्र जैमिन्यक्षपादोक्तमतोपन्यासः	४	विधिद्वारं निषेधविषयमुदाहरणम्	६

विषयः	पृ०	विषयः	पृ०
विधिद्वारमनुभयविषयमुदाहरणम्	६	स च शाक्त-वैभक्तोभयात्मकत्वात्	
निषेधद्वारं विधिविषयमुदाहरणम्	६	त्रिविधः	११
निषेधद्वारं निषेधविषयमुदाहरणम्	६	तत्र शाक्तोदाहरणम्	११
निषेधद्वारमनुभयविषयमुदाहरणम्	६	वैभक्तोदाहरणम्	११
अनुभयद्वारं विधिविषयमुदाहरणम्	७	उभयात्मकोदाहरणम्	११
अनुभयद्वारं निषेधविषयमुदाहरणम्	७	एकार्थीभावविचारः	१२
अनुभयद्वारमनुभयविषयमुदाहरणम्	७	तद्विभागकथनम्	१२
तात्पर्यस्योभयविषयत्वनिरासः	८	अनान्यमतोपन्यासः	१२
वाक्यवाक्यार्थयोर्लक्षणम्	८	तथात्र प्रमाणत्वेन जैमिनिमतोप-	
अत्र भाष्यकारमतोपन्यासः	८	न्यासः	१२
अनुवृत्तलक्षणम्	८	अनेकेषां पदार्थानामेकार्थत्व-	
तद्भेदनिरूपणम्	८	निरूपणम्	१२
प्रविभागः	८	विशेषणविशेष्यलक्षणम्	१२
उदाहरणमन्यान्यमतोपन्यसनं च	९	विशेषणस्य द्विविधत्वम्	१२
व्यपेक्षालक्षणम्	९	तटस्थविशेषणोदाहरणम्	१३
तस्यास्त्रिविधत्वम्	९	हृदिस्थविशेषणोदाहरणम्	१३
आभिधानिव्या व्यपेक्षाया लक्षणम्	१०	उक्तार्थनिगमनम्	१३
उदाहरणम्	१०	साहित्यपरिष्कारभ्युत्पादनम्	१३
नैयायिक्या व्यपेक्षाया लक्षणम्	१०	अत्र पक्षान्तरोपन्यासः	१३
उदाहरणम्	१०	किं नाम सम्बन्धत्वम्	१४
नैषधक्या उदाहरणम्	१०	सम्बन्धवतीनां शक्त्यादीनामवान्तर-	
पदार्थानां सामर्थ्यनिरूपणम्	१०	भेदप्रतिपादनम्	१४
तच्च त्रिविधम्	१०	वृत्तिविवक्षादेः साहित्यान्तर्भावो दोषा-	
त्रयाणामपि विशेषाभिधान-		भावगुणालङ्काररससम्बन्धस्य	
मुदाहरणं च	११	बहिर्भावं च निरूपयति	१४
सन्निधिः	११	सम्बन्धात्मनः साहित्यस्य तद्गत-	
अन्वयविचारः	११	गुणादीनामतिशयाधानम्	१५

विषयः	पृ०
सम्बन्धेनैकाधिकरणत्वाच्छब्दार्थस्या-	
नामपि गुणादीनां साहित्यप्रसादनत्वम्	१५
अत्र वैचित्र्यान्तरनिरूपणम्	१५
एतद्विषये मतान्तरावपन्धासः	१५
'शब्दार्थयोः सहभावेनावस्थानं साहित्यम्'	
इत्यत्र प्रमाणोपन्यासः	१६
अनिष्टकाव्यं तदुदाहरणानि च	१६
विशिष्टं काव्यं तदुदाहरणानि च	१६
शब्दस्य शब्दान्तरेण, अर्थस्यार्थान्तरेण	
परस्परस्पर्धित्वलक्षणं साहित्यम्	१६

विषयः	पृ०
विशिष्टं सह एव ज्ञानं साहित्यम्	१७
अत्र प्रमाणोपन्यासः	१७
साहित्यकाव्ययोरभेदव्यापनम्	१७
शब्दार्थयोः सम्मेलनमात्रमुक्तिरूपं	
साहित्यम्, परिष्कारविशिष्टं तत्	
काव्यम्—एतद्विरुद्धान्वयमतनिरासः	१८
शब्दार्थयोर्निरुक्तिः	१८
शब्दस्योदाहरणानि	१८-१९
अर्थस्योदाहरणानि	१९-२०

दोषनिरूपणं नाम तृतीयं प्रकरणम्

२१-२४

दोषसामान्योक्तम्	२१
अक्षरादिस्थितत्वेन विविधा दोषाः	२१
पदवाक्यगतदोषात्मकत्वाद् दोषविभागः	२२
दोषसङ्ख्या	२१
अप्रयुक्तदोषः, तदुदाहरणं च	२१
ग्राम्यदोषभेदः	२१
अश्लीलग्राम्यदोषोदाहरणम्	२२
अनङ्गलमूचकग्राम्यदोषोदाहरणम्	२२
अवाचकदोषलक्षणम्	२२

तदुदाहरणम्	२२
विरुद्धदोषाभिधानम्	२४
तत्र देशविरुद्धम्	२४
प्रतिज्ञाविरुद्धम्	२४
लोकविरुद्धम्	२४
आगमविरुद्धम्	२४
पदार्थदोषाणामसाम्यकत्वम्	२४
दोषाणां हेतुतोपपादनम्	२४
दोषाणां गुणत्वम्	२४-२६

गुणनिरूपणं नाम चतुर्थं प्रकरणम्

२७-४०

काव्याभ्यन्तरभेदतो गुणानां	
द्विविधत्वम्	२७
काव्ये गुणानां स्थितिः	२७-२८
काव्ये गुणानामतिशायित्वम्	२८

निरलङ्कारमपि समुर्णं काव्यं ग्राह्यम्	२८
उदाहरणम्	२८
अलङ्कृतमपि निर्गुणं काव्यमग्राह्यम्	२८
गुणानां स्वरूपनिरूपणम्	२८

विषयः	पृ०	विषयः	पृ
श्लेषगुणस्वरूपकथनम्	२८	अर्थव्यतिरेकक्षणमुदाहरणं च	३२
प्रमाणतोऽन्यमतोपन्यासः	२८	प्रमाणतयाऽन्यमतोपस्थापनम्	३२
अत्र औचित्यपरिवर्जनम्	२९	औदार्यगुणलक्षणम्	३२
ह्रस्वादिप्रहणम्	२९	उदासगुणलक्षणमुदाहरणं च	३२
पदानां सुश्लिष्टत्वे श्लेषोदाहरणम्	२९	औदार्यस्यापरं लक्षणमन्यमतेन	३३
मुसन्धित्वे श्लेषोदाहरणम्	२९	उदाहरणं च	३३
श्लेषगुणविषये वामनमतेन स्वमत- परिपुष्टिः	२९	और्जागुणलक्षणमुदाहरणम्	३३
प्रसादगुणः	२९	अत्रान्यमतोपन्यासः	३३
सङ्गमयितुं वामनमतोपन्यासः	२९	क्रान्तिगुणलक्षणमुदाहरणं च	३४
उदाहरणं	२९	अन्यमतवर्था	३४
प्रसादगुणपञ्चोपरमतोपस्थापनम्	२९	समाप्तिगुणः	३४
समतागुणः	२९	उदाहरणम्	३४
भेदनिरूपणम्	३०	वामनमतविश्लेषणम्	३४
तत्र मृदुभणितेरुदाहरणम्	३०	गुणानां प्रमाणसाध्यत्वम्	३५
स्फुटभणितेरुदाहरणम्	३०		
समतागुणविकल्पे वामनमतनिदर्शनम्	३०	अर्थगुणनिर्देशः	
माधुर्यगुणलक्षणम्	३०	श्लेषगुणः, तत्र मुसपञ्चश्लेषोदाहरणं	
अन्यमतेन स्वमतपुष्टिः	३१	भिन्नार्थश्लेषोदाहरणं च	३५
नातिदीर्घसमासत्वे माधुर्यम्	३१	अत्र प्रमाणवचनम्	३५
उदाहरणम्	३१	प्रसादगुणोदाहरणम्	३५
अन्यमतनिदर्शनम्	३१	समतागुणोदाहरणम्	३५
सुकुमारतागुणः	३१	प्रक्रमाभेदेऽमुदाहरणम्	३५
प्रमाणतया वामनमतोपन्यासः	३१	माधुर्यगुणोदाहरणम्	३७
दण्डिमतोपन्यासः	३२	क्रोधादावतीव्रत्वेऽपि माधुर्यम्	३७
सौकुमार्यगुणविषये		उदाहरणम्	३७
मन्मटमतोपन्यासः	३२	सौकुमार्यगुणोदाहरणम्	३७
		'अपारुध्यं सौकुमार्यम्' अस्वोदाहरणम्	३७

विषयः	पृ०	विषयः	पृ०
अर्थव्यक्तोदाहरणम्	३७	गुणानामवस्थाद्वयम्	३६
उदाहरणोदाहरणम्	३८	निर्दोषत्वेऽपि निमग्नगुणमण्डलावस्थाप्यम् ३९	
उदाहरणविषये प्रमाणवचनम्	३८	अलङ्कृतमपि अनुद्भूतगुणोदयं	
'अग्राम्यत्वमुदाहरता' अस्योदाहरणम्	३८	स्याज्यम्	३९
अत्र विपर्ययोदाहरणम्	३८	अनोदाहरणम्	३६
अंजोगुणोदाहरणम्	३८	भोजदेवप्रदर्शितवैशेषिकगुणविवेचन-	
कान्तिगुणोदाहरणम्	३८	मुदाहरणमुत्तेन	४०
समाधिगुणोदाहरणम्	३९	प्रौढिप्रेयोविस्तरादिगुणानामन्तर्भाव-	
समाधिगुणविषये आक्षेपः समाधानं च	३६	प्रदर्शनमुदाहरणमुत्तेन	४०

अलङ्कारनिरूपणं नाम पञ्चमं प्रकरणम्

४१-६४

अलङ्कारसामान्यलक्षणम्	४१	श्लेषालङ्कारनिरूपणम्	४३
अलङ्कारस्य गुणाद् भेदः	४१	तथोदाहरणानि	४३-४४
काव्येऽलङ्कारमहत्त्वम्	४१	मुद्रालङ्कारः	४४
अत्र प्रमाणम्	४१	उदाहरणम्	४४
शब्दार्थोपजीव्यत्वेनालङ्काराणां		अत्र समाधिभेदमतवादनिरासः	४४
द्विविध्यम्	४१	दीपकालङ्कारः	४४
तत्र प्रथमं शब्दसंख्या अलङ्काराः	४१	उदाहरणं	४४
अनुप्रासालङ्कारोदाहरणानि	४१-४२	उदाहरणमुत्तेन दीपकस्य आश्रय-	
अनुप्रासविषयको भोजदेववचनोपम्यासः ४२		साधनम्	४४
लाटानुप्रासलक्षणम्	४२	मुक्त्यलङ्कारः	४४
क्रमप्राप्तानां पर्युपनामरिकग्राम्य-		उदाहरणानि	४४
वृत्तीनां विवेचनम्	४२	वटित्यलङ्कारः	४५
उदाहरणानि	४२-४३	उदाहरणम्	४५
क्रियाकारकविवेचनानुप्रासोदाहरणम्	४३	मुष्कनालक्षणोदाहरणम्	४५
अनुप्रासस्वार्थालङ्कारत्वनिरासः	४३	धोता चित्रालङ्कारः	४६

विषयः	पृ०
तत्र वर्णचित्रेषु चतुर्थ्यञ्जनोदाहरणम्	४६
यमकालङ्कारः	४६
अभ्यपेतादियमकोदाहरणम्	४६
प्रमाणोपपन्नसन्पूर्वकं यमकस्य शब्दा- श्रयत्वसाधनम्	४६
अर्थव्यतिक्रमे यमकोदाहरणम्	४६
साम्यक्रमे यमकोदाहरणम्	४७
श्लेषयमकयोर्भेदप्रतिपादनम्	४७
शब्दाधीनक्रमत्वे यमकोदाहरणम्	४७
जातिक्रमे यमकोदाहरणम्	४७
'प्रथममल्लोः पर्यस्तापैः' इत्यत्रार्थ- व्यक्तेरुदाहरणत्वे विप्रतिपत्तिः	४७
अत्र विषये कतान्तरोपष्टम्भः उदाहरण- मुखेन तासमाधानं च	४७-४८
आचार्योद्भटस्वीकृतालङ्कारप्रकार- मुत्पाप्य तत्र दोषदानम्	४९
दोषकविलये शब्दासमाधानं चोदा- हरणमुखेन	४९-५०
पुनरुक्तत्वदाभासस्यानलङ्कारत्वसाधनम्	५०

अर्थालङ्कारनिरूपणम्

तत्रादावुपमालङ्कारः	५०
अवयवसादृश्येऽप्युपमालङ्कारः	५१
'मनोज्ञसाधर्म्यकचनमुपमा' इत्यत्र प्रमाणम्	५१
उदाहरणम्	५१
शक्तिविविधं सादृश्यम्	५१

विषयः	पृ०
उदाहरणम्	५१
'सादृश्यं न च गुणः नापि कर्म' अस्य विवेचनम्	५२-५३
उपमानरसानुपमेयत्वम्	५३
रूपकालङ्कारः	५३
उपमातो रूपकस्य भेदसाधनम्	५३
अन्यान्यमते रूपकनिश्चितिः	५३-५४
अत्र प्रमाणम्	५४
उदाहरणम्	५४
उत्प्रेक्षालङ्कारः	५४
उदाहरणम्	५४
सादृश्यमन्तरेणोत्प्रेक्षा	५४
उत्प्रेक्षावाचकानि	५४
प्रत्येकमुदाहरणम्	५४
उत्प्रेक्षाविशेषविषये परमतनिरसनं	
स्वमतसाधनं च	५४
अत्र दोषोद्घाटनम्	५४
उत्प्रेक्षामार्गः, उदाहरणानि	५४-५६
व्यतिरेकालङ्कारः	५६
उदाहरणानि	५६
विभावनालङ्कारः	५६
उदाहरणम्	५६
'अपोतक्षीवकायम्बम्' इत्यत्र विग्रहो विचारः	५६-५७
अलङ्काराणामलङ्कारान्तर्भावः	५७-५८
रसबलङ्कारोदाहरणम्	५८
अत्र विशेषविवेचनम्	५८-५९

विषयः	पृ०	विषयः	पृ०
काव्यात्मभूतं रसनिरूपणं नाम षष्ठं प्रकरणम्		६५-१३६	
काव्ये रसस्यानिर्वार्यताप्रतिपादनम्	६५	प्रतिकूलस्वभावानामपि भावानां	
रसस्य बीजम्	६५	रसनीयत्वम्	७०
रसप्रकर्षश्चिन्तयुक्तिविशेषो भावः	६६	प्रमाणोपस्थानम्	७०
विकटभावाभिनिवेशनम्	६५	प्रतिकूलस्वभावस्तेऽपि भावानां	
उदाहरणम्	६६	रसनीयता	७१
आध्यसौन्दर्याद् विकट्या भावा अपि		स्वास्थ्यस्तवैर्तनोदाहरणम्	७१
शोभाभादयते	६६	स्थायिविद्वानां भावानां रसनीयता	७१
उदाहरणम्	६६	भावानुगमनम्	७१
स्थायिभावाः	६६	रत्नादीनामुत्पादानकारणत्वम्	७१
सात्त्विकभावलक्षणं संख्या च	६७	रसस्वरूपविचारः	७१
स्तम्भप्रलययोर्भेदः	६७	रससङ्ख्यानिर्धारणम्	७१
स्तम्भोदाहरणम्	६७	शृङ्गाररसनिष्पत्तिप्रकारः	७१-७२
प्रलयोदाहरणम्	६७	शृङ्गाररसस्य द्वैविध्यम्	७२
व्यभिचारिभावलक्षणम्	६७	तत्त्वक्षणं च	७२
व्यभिचारिभावानां नामाख्यापनम् ६७-६८		अपोदाहरणम्	७२
केयचिन्मते बाह्याभ्यन्तरसंज्ञका		विप्रलम्भसम्भोगयोः प्रत्येकं	
व्यभिचारिणः	६८	शृङ्गारव्यवहारः	७२
गदलक्षणमुदाहरणम्	६८	विप्रलम्भसम्भोगलक्षणम्	
दैन्यलक्षणमुदाहरणम्	६८	उदाहरणद्वयम्	७२
श्रमलक्षणमुदाहरणम्	६८-६९	सम्भोगशृङ्गारे विप्रलम्भच्छायापत्तिः	७२
आलस्यलक्षणमुदाहरणम्	६९	अथ युक्तिनिरूपणम्	७३
आलस्य लक्षणमुदाहरणम्	६९	विषयेऽस्मिन् मतान्तरमुपन्यस्या-	
अपरस्वीकृतव्यभिचारिभावोत्प्रेषः	६९	हचिप्रदर्शनम्	७३

विषयः	पृ०	विषयः	पृ०
विप्रलम्भस्वरूपम्	७३	इत्यत्रोदाहरणमुखेन सङ्गति-	
उदाहरणम्	७३	प्रदर्शनम्	७६-७७
विप्रलम्भस्य चातुर्विध्यम्	७४	प्रवासलक्षणम्	७७
अभिलाषस्वरूपम्	७४	उदाहरणे	७७
अनुरागस्वरूपम्	७४	करुणलक्षणम्	७७
प्रेम्णो गतिः	७४	उदाहरणम्	७८
मानो द्विधा	७४	विप्रलम्भे पूर्वानुरागवैशिष्ट्यम्	७८
अहेतुकमानोदाहरणम्	७४	अत्र प्रमाणोपन्यासः	७८
सहेतुकमानोदाहरणम्	७४	पूर्वानुरागे मानादिप्रदर्शनम्	७८
पुनरपि मानस्य द्विविध्यम्	७४	तत्र पूर्वानुरागे प्रणयमानोदाहरणम्	७८
तत्र स्त्रियाः प्रणयमानोदाहरणम्	७४	पूर्वानुरागे प्रवासोदाहरणम्	७८
पुंसः प्रणयमानोदाहरणम्	७५	पूर्वानुरागे करुणोदाहरणम्	७८
ईर्ष्यामानः केवलं स्त्रीणाम्	७५	करुण-करुणशृङ्गारयोर्भेद-	
उभयालङ्कारनिरूपणम्		प्रदर्शनम्	७८-७९
तत्र भ्रान्तिमानलङ्कारः	७५	प्रतिकूलस्वभावयोरपि रसयोः सदृशा	
उदाहरणानि	७५-७६	व्यभिचारिणः सात्त्विकाश्च	७९
साम्यालङ्कारः	७६	तत्र करुणशृङ्गारे निर्वेदोदाहरणम्	७९
उदाहरणम्	७६	अश्रुपातोदाहरणम्	७९
संशयालङ्कारः	७६	करुणे निर्वेदः	७९
उदाहरणानि	७६	करुणेऽश्रुपातः	७९
सङ्करालङ्कारः	७६	करुणशृङ्गारे विलापः	७९
उपमा रूपकसङ्करोदाहरणम्	७६	करुणे प्रलापः	७९
शब्दाश्रयोऽपि सङ्करः	७६	प्रवासकरुणशृङ्गारयोरभेदः	८०
इमे सर्वेऽप्यलङ्काराः सादृश्यरूपिणः,		उदाहरणानि	८०
विभावनायां च कथं सादृश्यावगमः ?		द्वयोः स्वरूपभेदाक्षेपेऽपि न विषय-	
		भेदाक्षेपः	८०

विषयः	पृ०	विषयः	पृ०
विप्रलम्भस्य त्रैविध्यम्	८८	शृङ्गारमध्ये रौद्रोदाहरणम्	८६
हेतुपल्लस्वरूपविषयभेदसिद्धिः	८९	वीरमध्ये करुणोदाहरणम्	८७
उदाहरणानि	८९	हास्ये बीभत्सोदाहरणम्	८७
सप्रत्याशक्यत्वेऽपि करुणशृङ्गारस्य		अद्भुतमध्ये भयानकोदाहरणम्	८७
प्रवासाद् भेदः	८९	रसानां मुख्यत्वम्, औपाधिकत्वं च	८७
प्रवासलक्षणनुदाहरणम्	८९	अत्र युक्तिः	८७
करुणः शोकोपहितवेषः	८९	विषयेऽस्मिन् मतान्तरम्	८७
शृङ्गारः कोलोपहितवेषः	८९	कोपस्योपादेयत्वम्	८७
तत्र मानेऽपि निर्बेदादयः	८९-९०	उदाहरणम्	८७
कोलोपहिते मानादयः	८९	कोपस्य द्विमादिर्वाङ्मत्त्वम्	८७
सम्भोगस्य चातुर्विध्यम्	८९	द्विमलक्षणम्	८८
तत्र पूर्वानुरागः	८९	अत्र लक्षणविषये विशेषः	८८
मानान्तरे सम्भोगः	८९	वीररसे रौद्राङ्गत्वम्	८८
प्रवासान्तरे सम्भोगः	८९	रौद्रस्याङ्गाङ्गत्वविचारः	८८
करुणान्तरे सम्भोगः	८९	करुणरसविषये विशेषः	८९
हास्याविरसाभ्तरनिरूपणम्	८९	अत्र प्रमाणवचनानि	८९
तत्र हास्यरसोदाहरणम्	८९	लौकिक्यां शाब्दिकानामरुचिः	८९
वीररसोदाहरणम्	८९	शब्दस्य महत्त्वम्	८९-९०
अद्भुतरसोदाहरणम्	८९	उदाहरणैः पुष्टिः	९०
रौद्ररसोदाहरणम्	८९	दुःखतस्यानि शोभाघायकत्वम्	९०
करुणरसोदाहरणम्	८९	शब्दसन्निवेशवैशिष्ट्यम्, उदाहर-	
बीभत्सरसोदाहरणम्	८९	णानि च	९०-९१
रससंस्थाविषयेऽप्यमृतोपस्थापनम्	८९	करुणस्य रौद्रादीनामुपलक्षणत्वम्	९२
भयानकरसोदाहरणम्	८९	तत्र युक्तिः	९२
रसानां परस्परवाङ्माङ्गत्वम्	८९	विकासादिभिः स्वादस्याष्टधात्वम्	९२

विषयः	पृ०	विषयः	पृ०
रसादीनामुत्पाद्योत्पादकभावः	१२	प्रमाणत्वेन आचार्यवचनोप-	
तत्र शृङ्गाराद् हास्यरसोत्पत्तिः	१२	न्यासः	१००-१०१
वीरादद्भुतरसोत्पत्तिः	१२	रसस्य तात्पर्यविषयत्वम्	१०१-१०२
रीक्षा कण्ठरसोत्पत्तिः	१२	वाक्याद् रसप्रतीती प्रमाणम्	१०२
वीमत्साद् भयानकरसोत्पत्तिः	१३	वाक्यार्थस्य रसत्वे विप्रतिषेधस्तत्-	
शृङ्गारादेरन्यतोऽपि रीक्षादीनां		परिहारश्च	१०२
समृद्धभवप्रसङ्गः	१३	तत्ताद्विभावादिसमर्पकत्वातिरेके	
शृङ्गारादन्यतोऽपि हास्योत्पत्ते-		गुणगुम्फस्य विषयताप्रदर्शनम्	१०२
स्वाहरणम्	१३	रीतिसामान्यलक्षणम्	१०२
शृङ्गाररसत्वेऽपि हास्यो न दृश्यते	१३	तत्राक्षेपः	१०३
रीक्षादन्यतोऽपि कण्ठरसोत्पत्तिः	१३	उदाहरणम्	१०३
रीक्षरसत्वेऽपि कण्ठो न दृश्यते	१३	वैदर्भी रीतिः	१०३
वीररसेऽपि नाद्भुतो दृश्यते	१३	उदाहरणम्	१०३
वीमत्सादन्यतोऽपि भयानकरसो-		अत्रान्यमतोपन्यासः	१०३
त्पत्तिः	१४	उदाहरणम्	१०३
वीमत्सरसेऽपि न भयानको दृश्यते	१४	आवन्ती रीतिः	१०३
मनीषिकासादेहस्थ्यादिकारणत्वम्	१४	अत्र प्रमाणवचनोपन्यासः	१०३
विनिश्चाद्वृत्तजन्मा रसः	१४	उदाहरणम्	१०४
शृङ्गारस्वरूपम्	१४	पाञ्चाली रीतिः, उदाहरणं च	१०४
रसं विनापि रत्यादेस्तत्र तत्रोप-		गौडी रीतिः, उदाहरणं च	१०४
लक्षणम्	१५	इतररीतिनिराकरणम्	१०४
रसविषयकविशेषादपरिहारः	१५-१७	रीतीनां रसविषयत्वम्	१०४
अत्र युक्त्यन्तरम्	१७	वृत्तिसामान्यलक्षणम्	१०५
कथं वा अपदार्थीभूतस्य वाक्या-		कौशिकीवृत्तिलक्षणम्	१०५
र्थत्वम्	१८-१९	उदाहरणम्	१०५
अत्र परिहारः	१००	भारतीवृत्तिलक्षणम्	१०५

विषयः	पृ०	विषयः	पृ०
उदाहरणम्	१०६	क्रीडागोष्ठादिनोदाधिनन्यगामिसाधा-	
सात्वतीवृत्तेर्लक्षणम्	१०६	रणी	१०९
वृत्तीनां रसपोषकत्वम्	१०६	ग्राम्यपात्रप्रयोजितापन्नष्टा	१०६
रीतिविषयेऽन्यस्वीकृतमतोपन्यासः	१०६	पुरुषस्त्रीपात्रभेदेन जातिभेदः	१०६
उदाहरणानि	१०७	प्रमाणवचनोपन्यासः	१०९
रीतिविषये विशेषः	१०७	तत्राचार्यवचनम्	११०
उदाहरणम्	१०७	धनदत्तवचनम्	११०
अर्थोचित्येन गतिनियमः	१०७	अर्थोचित्यस्य जातेर्नियामकत्वम्	११०
जातिलक्षणम्	१०७	सामाजिकोचित्यस्य जातेर्नियाम-	
जातिप्रकारः	१०८	कत्वम्	११०
तत्रोत्तमपात्रप्रयोज्या संस्कृतजातिः		जातिविषये विशेषः	११०-१११
शुद्धा	१०८	जातीनां रसपोषकत्वम्	१११
मध्यमपात्रप्रयोज्या महाराष्ट्र-		रसासङ्ख्यवैशिष्ट्यम्	१११
प्राकृतजातिः शुद्धा	१०८	शृङ्गारवीरसंसर्गे शृङ्गारप्राधान्यो-	
नातिमध्यमपात्रप्रयोज्या क्षौरसेनी		दाहरणम्	१११
शुद्धा	१०८	वीररसप्राधान्यम्	१११
नात्युत्तमपात्रप्रयोज्या पेशाची शुद्धा	१०८	अन्येऽपि शृङ्गारप्राधान्योदाहरणे	१११
हीनपात्रप्रयोज्या भागधिका शुद्धा	१०८	शृङ्गारकल्पयोः संसर्गे शृङ्गार-	
नातिहीनपात्रप्रयोज्या लाठीयापन्न-श-		प्राधान्यम्	१११
जातिः शुद्धा	१०८	शृङ्गारहास्ययोः संसर्गे हास्यप्राधा-	
गुर्जरपन्न-शजातिः	१०८	न्यम्	१११
साधारण्यादयः पुनरनन्ताः, तासु		शृङ्गारप्राधान्यम्	१११
संस्कृतप्राकृतयोः साधारणी	१०८	शृङ्गाराद्भूतयोः संसर्गेऽद्भूतप्राधान्यम्	१११
वक्तृविषयोचित्यादिप्रयोज्या मिथ्या	१०९	शृङ्गारप्राधान्यम्	१११
दुर्विघ्नादिपात्रप्रयोज्या सङ्कीर्णा	१०९	शृङ्गाररीद्रयोः संसर्गे शृङ्गार-	
विदग्धनागरकादिप्रयोज्या सङ्कीर्णा	१०९	प्राधान्यम्	१११

विषयः	पृ०	विषयः	पृ०
रीद्विप्राधान्यम्	११२	उदाहरणम्	११९
शृङ्गारभयानकयोः संसर्गे शृङ्गार- प्राधान्यम्	११३	समाधिगम्प्रा समासोक्तिः	११९
भयानकप्राधान्यम्	११३	उदाहरणानि	
शृङ्गारवीभत्सयोः शृङ्गारप्राधा- न्यम्	११३	प्रतिषेधोक्त्यलङ्कारः	११९
वीभत्सप्राधान्यम्	११३	उदाहरणे	११९
शृङ्गारकवयोः संसर्गे कव्यप्राधान्यम्	११३	अप्रस्तुतप्रशंसाङ्कारः	११९
अत्र विशेषविचारः	११४	उदाहरणम्	११९
द्विष्यधिकरसानामेकत्र सन्निपातः	११४	सहोक्तिः	११९
जातिविषयकोपसंहारः	११४	उदाहरणे	१२०
उदाहरणानि	११४	लेशोक्तिः	१२०
वक्रोक्तिर्गेशिष्टम्	११४	उदाहरणम्	१२०
उदाहरणम्	११५	अर्थान्तरोक्तिः	१२०
अलङ्काराणां वक्रोक्तावन्तर्भावः	११५	उदाहरणे	१२०
उदाहरणानि	११५	त्रिविधः समालङ्कारः	१२०
तात्पर्यभेदेन मीलितातिशयार्थयोर्भेदः	११७	तत्र गुर्वी समाभिधाना	१२१
अभिप्रायानुकूल्यात् साङ्गावयवभित्त- भेदः	११७	लघ्वी समाभिधाना	१२१
उदाहरणानि	११७	उभयरूपा	१२१
सूक्ष्मालङ्कारलक्षणम्, तदन्त- र्भावश्च	११८	घटितोक्तिः	१२१
उदाहरणम्	११८	उदाहरणे	१२१
भाविकालङ्कारः	११८	द्विधा शृङ्खलोक्तिः	१२१
उदाहरणानि	११८	उदाहरणे	१२१
समासोक्त्यलङ्कारः	११८	द्विधा सूच्योक्तिः	१२२
		उदाहरणे	१२२
		छायोक्तिः पञ्चप्रकारा	१२२
		उदाहरणे	१२२

विषयः	पृ०	विषयः	पृ०
षट्प्रकारा संवृतिः	१२२-१२३	वाक्यशेषः	१३०
तत्र असंवृतिः	१२३	वाक्यविच्छिन्तिः	१३०
अन्योक्तिसंवृतिः	१२३	अधिक्रिया	१३०
विरोधसंवृतिः	१२३	अध्याहारः	१३०
व्याघातसंवृतिः	१२३	अपोहारः	१३०
वक्रोक्तिसंवृतिः	१२३	तन्त्रम्	१३१
श्लेषोक्तिसंवृतिः	१२४	आवृत्तिः	१३१
असङ्गतिः	१२४	एकशिष्टिः	१३१
उदाहरणे	१२४	ऊहः	१३१
उत्तरालङ्कारः	१२४	विपरिणामः	१३१
आभासोक्तिः	१२४	लिङ्गोद्भेदः	१३२
उदाहरणे	१२४	अत्र परस्परभेदोद्भेदः	१३२
आभासोक्तिः समाधिगर्भा वक्रोक्ति-		काव्य उक्तिप्राधान्यम्	१३३
रेवेत्यत्र प्राचीनमतवादे		वक्रत्ववैशिष्ट्यम्	१३३
विवेकः	१२५-१२८	तत्र ध्वनिवक्रता	१३३
वक्रोक्तिगर्भावच्छलजातयः	१२८	वर्णवक्रता	१३३
उदाहरणम्	१२८	पदपूर्वाध्वनिकता	१३३
वक्रोक्तिविनिवेशेन गुणालङ्कार-		प्रत्ययवक्रता	१३४
वर्गस्य रम्यता	१२९	वाक्यवक्रता	१३४
प्रमाणवचनम्	१२९	प्रकरणवक्रता	१३४
वक्रोक्तिश्चित्तहारिणी	१२९	अन्येऽपि वक्रत्वप्रकाराः	१३४
अन्ये वैचित्र्योदादकाः	१२९	अन्यान्यपि षट्त्रिंशत्सङ्ख्याकानि	
तत्र पूर्वं वाक्यभेदः	१२९	भूषणानि	१३५-१३६

विषयः	पृ०	विषयः	पृ०
अत्र प्रमाणवचनोपन्यासः	१३४-१३५	भूषणस्यान्यः प्रकारः	१३६
भूषणलक्षणोदाहरणम्	१३६	शोभाया लक्षणोदाहरणम्	१३६

विविधकाव्याङ्गनिरूपणं नाम सप्तमं प्रकरणम् १३७-१८२

परिष्कृतिनिरूपणम्	१३७	पीनरुतल्लेऽदोषत्वम्	१४३
प्रमाणवचनोपन्यासः	१३७	उदाहरणे	१४३
परिष्कृतिलक्षणोपलब्धम्	१३७-१३८	परमावृत्तेरदोषत्वम्	१४३
कवेर्भेदः	१३८	उदाहरणानि	१४३
सत्कविस्तल्लक्षणम्	१३८	पादान्तेऽसन्धित्वम्	१४४
विदग्धकविः	१३८	उदाहरणम्	१४४
अरोचको कविः	१३८	लघोर्गुस्त्वं पादान्ते न सर्वत्र	१४४
सत्तृणाभ्यवहारकः कविः	१३८	उदाहरणानि	१४४
सत्कविन उदाहरणम्	१३८	क्वचित् पादान्ते गुरोर्लघुत्वम्	१४४
विदग्धोदाहरणम्	१३९	उदाहरणम्	१४४
अरोचकमुदाहरणम्	१३९	पादादौ खल्वादिप्रयोगविवेकः	१४४
सत्तृणाभ्यवहारकोदाहरणम्	१३९	उदाहरणम्	१४४
सम्बोचित्यम्	१३९	एकशिष्टादवाक्यप्रयोगविधिः	१४५
समयस्य चातुर्विध्यम्	१३९	उदाहरणम्	१४५
तत्र सतोऽप्युपेक्षा	१३९-१४०	समासप्रयोगविवेकः	१४५
उदाहरणानि	१४०	उदाहरणे	१४५
सतोऽपि त्याज्यम्	१४०	अर्धांशे समासापूरणत्वम्	१४५
उदाहरणम्	१४०	यतिविवेकः	१४६
असतः परिग्रहः	१४०-१४२	उदाहरणम्	१४६
नियमस्थानानि	१४२	प्रत्युदाहरणम्	१४६
पदार्थावृत्तित्वदोषत्वम्	१४२	यतिविषये सन्धिविचारः	१४६
उदाहरणानि	१४३		

विषयः	पृ०	विषयः	पृ०
चादिप्रयोगविधिः	१४६	असाधु शब्दग्राह्यत्वम्	१५१
प्रादिप्रयोगविधिः	१४७	रुद्रादिपदप्रयोगः	१५१
यत्तर्भङ्गस्थानम्	१४७	आत्मनेपदप्रयोगः	१५१
उदाहरणम्	१४७	तिरस्कारशब्दप्रयोगः	१५२
कर्मधारयसमासविवेकः	१४७	व्यङ्ग्ययोर्विरक्तत्वम्	१५२
उदाहरणानि	१४७	बिम्बाधरादिशब्दप्रयोगः	१५२
मनुष्यादिबिचारः	१४७	पद्मोत्तमासप्रयोगः	१५२
उदाहरणे	१४८	विश्रामादिशब्दप्रयोगः	१५३
शतृगानचस्थितिः	१४८	तृणकाष्ठादौ नियमच्युतिः	१५३
उदाहरणानि	१४८	कुमिकीटादौ बहुवचनत्वम्	१५३
निषेधविचारः	१४८	अरिहाप्रयोगः	१५३
उदाहरणे	१४८	दीर्घव्यत्यासः	१५३
विशेष्यस्याप्रयोगः	१४८	भूतत्वे वर्तमानत्वम्	१५३
उदाहरणम्	१४८	शबलादौ ङीष्निषेधः	१५४
सम्बन्धसम्बन्धे षष्ठी	१४८	नीलस्य प्राणिवाचकत्वम्	१५४
लिङ्गनियमः	१४९	उल्ले नियमच्युतिः	१५४
उदाहरणम्	१४९	ठगो बाधः	१५४
देश्यशब्दनिवेशनम्	१४९	शाश्वतादिप्रयोगत्वम्	१५४
द्वित्वाविष्टा जातिः	१४९	इमनिच्प्रयोगः	१५४
नामकल्पनात्वे हेतुः	१४९	रात्रिवृत्तयोः समासत्वम्	१५५
प्रकृतिप्रत्ययादीनां स्वार्थव्यासः	१५०	अव्ययीभावस्य बहुव्रीही प्रयोगः	१५५
तेषामपरमार्थभावत्वम्	१५०	ग्रहिलादिसिद्धिः	१५५
कार्मुकादीनां प्रयोगस्थितिः	१५०	प्रयोगविधौ विशेषः	१५६-१६०
तेषां निर्देशनिबन्धनत्वम्	१५०	प्रबन्धेषु शब्दप्रयोगविचारः	१६०
शब्दानामर्थदाकर्षणत्वम्	१५१	अत्र प्राचीनमतोपन्यासः	१६०-१६१
क्रियादिषु क्रियादीनामारोपत्वम्	१५१		

विषयः	पृ०	विषयः	पृ०
देशौचित्यम्		कोमलानि भाषितानि	१६६
तत्र मागधीनां स्तनौ	१६१	निपुणं चेष्टितम्	१६६
कलिङ्गनारीणामक्षिणी	१६१	नागरिकस्य सूक्ष्मवासांसि	१६६
वङ्गप्रदेशिनीनां चरणमृदुत्वम्	१६१	विचित्राणि सुरभीणि कुसुमानि	१६६
केरलान्ध्रीणां चिकुरभङ्गिचित्रता	१६१	कस्तूर्याद्यनुलेपः	१६६
पाञ्चालीनामधरताम्रत्वम्	१६२	भाषितानि	१६७
लाटीनां नाभिः	१६२	चमत्कारि चेष्टितम्	१६७
दक्षिणदेशयुवतीनां दन्तमृद्वता	१६२	आवन्त्वादीनां प्रवृत्तिस्थापनौचित्यम्	१६७
व्याधवत्त्वहृलिकादिव्यापितां		तत्रावन्त्या	१६७
स्तनचित्रता	१६२	दाक्षिणात्या	१६७
देशविशेषवासिनामसितत्वम्	१६२	पौरस्था	१६८
उत्तरदिग्वासिनां पाटलत्वम्	१६३	उद्धमागधी	१६८
नीचानां नीलत्वम्	१६३	सामान्यक्रीडाः	
उत्तमानां गौरता	१६३	शूतक्रीडा	१६८
ग्राम्यनागरिकोपनागरिकाणां		आन्दोलनक्रीडा	१६९
वैषभाषाचेष्टादिवर्णनप्रकारः	१६४	कीमुदीमहोत्सवः	१६९
ग्राम्यवासांसि	१६४	दीपावत्युत्सवः	१६९
तत्रानुलेपः	१६४	कामदेवपूजामहोत्सवः	१७०
प्रकृतिस्थानि भाषितानि	१६५	सुवसन्तकः	१७०
हास्यं चेष्टितम्	१६५	चूतभञ्जिका	१७०
उपनागरिकस्य सूक्ष्मवासांसि	१६५	अभ्युषन्नादिका	१७०
माल्यानि	१६५	दधुभञ्जिका	१७१
चन्दनाद्यनुपलेपः	१६६	उदकद्वेलिका	१७१
		भूतमातृका	१७१
		पाञ्चालानुवानम्	१७२
		एकशालमली	१७२

विषयः	पृ०
कदम्बयुद्धम्	१७२
नवपत्रिका	१७३
विसखादिका	१७३

प्रकीर्णानि

तत्राष्टमीचन्द्रिका	१७४
कुन्दचतुर्थी	१७४
दीहदिका	१७४
नवलतिका	१७४
शक्रार्ण	१७५
प्रेक्ष्यदर्शनम्	१७५
मधुपानम्	१७६
गोलक्रीडा	१७७
गूढाभिध्यापारः	१७७

कालोचित्यम्

प्रमाणानामर्थालङ्कारत्वम्	१७७
तत्र प्रत्यक्षज्ञानमलङ्कारः	१७७
अनुमावालङ्कारः	१७७
सादृशालङ्कारः	१७८
शब्दप्रमाणालङ्कारः	१७८
अर्थान्वयलङ्कारः	१७८
प्रमाणाभावालङ्कारः	१७८
शब्दान्तरमुखान्यव्यानि षट्	
प्रमाणानि	१७८
तत्र शब्दान्तरभेदः	१७८
अभ्यासाद् भेदः	१७८
संज्ञातो भेदः	१७९

विषयः	पृ०
संख्यातो भेदः	१७९
गुणाद् भेदः	१७९
प्रकरणाद् भेदः	१७९
विनियोजकप्रमाणषट्कम्	१७९-१८०
तत्र श्रुतिशेषः	१७९
लिङ्गशेषः	१७९
वाक्यशेषः	१८०
प्रकरणशेषः	१८०
स्थानशेषः	१८०
समाख्याशेषः	१८०
योगविध्यपेक्षितक्रमप्रतिपादकानि	
श्रुत्यर्थादीनि षट् प्रमाणानि	१८०-१८१
तत्र श्रौतक्रमः	१८०
आर्थः	१८०
अर्थक्रमः	१८१
पाठक्रमः	१८१
स्थानक्रमः	१८१
मुख्यक्रमः	१८१
स्थानक्रमः	१८१
प्रवृत्तिक्रमः	१८१
विभागतोऽर्थविशेषनिर्धारकं	
षट् प्रमाणकम्	१८१-१८२
तत्रार्थतो निर्धारणम्	१८१
प्रकरणाद् निर्धारणम्	१८२
लिङ्गतो निर्धारणम्	१८२

विषयः	पृ०	विषयः	पृ०
ओचित्यतो निर्धारणम्	१८२	कालतो निर्धारणम्	१८२
देशतो निर्धारणम्	१८२	अत्र प्रमाणवचनम्	१८२

काव्यस्य सुखसंवेदनत्वनिरूपणं नामाष्टमं प्रकरणम् १८३-१८६

रसिकस्य परमसुखप्राप्तिः	१८३	साहित्यज्ञानादभिमतलक्ष्म्यभिधान-	
रसिकास्वरूपं भेदवच्च	१८३	परमसुखलाभः	१८५-१८६
काव्यसुखस्यातीन्द्रियत्वम्	१८३	प्रमाणवचनोपन्यासः	१८६
साधारणीकरणम्	१८३-१८५		

सङ्केतसूची

अ० = अध्यायः

अभि० भा० = अभिनवभारती

अभि० पा० = अभिज्ञानशाकुन्तलम्

अम० श० = अमरवातकम्

उ० का० सा० स० = उद्भटकाव्यालङ्कार-
सारसङ्ग्रहः

उदा० श्लो० = उदाहरणश्लोकः

उ० श० च० = उत्तररामचरितम्

ओ० वि० च० = औचित्यविचारचर्चा

का० = कारिका

का० प्रका० = काव्यप्रकाशः

का० मी० = काव्यमीमांसा

का० सू० = कामसूत्रम्

काव्याद० = काव्यादर्शः

किराता० = किरातार्जुनीयम्

कु० स० = कुमारसम्भवमहाकाव्यम्

कुमा० स० = कुमारसम्भवमहाकाव्यम्

गा० स० श० = गाथासप्तशती

गौ० न्या० सू० = गौतमन्यायसूत्रम्

त० वा० = तन्त्रवार्तिकम्

दशरू० = दशरूपकम्

द्वि० भा० = द्वितीयभागः

ध्वन्या० प्र० उ० = ध्वन्यालोकः, प्रथम
उद्घोतः

ध्वन्या० लो० लो० वृ० = ध्वन्यालोक-
लोचनवृत्तिः

ना० शा० = नाट्यशास्त्रम्

पा० = पादः

पा० आ० = पाणिन्यष्टाध्यायी

पू० मे० = पूर्वमेघः

पृ० = पृष्ठम्

प्रतिहारेन्दु० ल० वृ० = प्रतिहारेन्दु-
राजलवृत्तिः

बा० रा० = बालरामायणम्

भट्टिका० = भट्टिकाव्यम्

म० ना० शा० = भरतनाट्यशास्त्रम्

भल्ल० स० = भल्लटशतकम्

भामहकाव्या० = भामहकाव्यालङ्कारः

महाना० = महानाटकम्

महाभा० शा० प० = महाभारतम्, शान्तिपर्व

म० श्री० च० = महावीरचरितम्

महावीर० = महावीरचरितम्

मा० मा० = मालतीमाधवनाटकम्

मा० मि० = मालविकाग्निमित्रम्

मृच्छक० = मृच्छकटिकम्

मे० दू० = मेघदूतम्

(B)

मैथु० = मैथुपनिषद्

रत्ना० = रत्नावली

र० धु० = रघुवंशकाव्यम्

रघु० महा० = रघुवंशमहाकाव्यम्

र० काव्या० = रघुटकाव्यालङ्कारः

रघु० का० = रघुटकाव्यालङ्कारः

रघुटाल० = रघुटालङ्कारः

व० जी० = वक्रोत्तिजीवितम्

वा० = वार्तिकम्

वा० का० सू० वृ० = वामन-काव्यालङ्कार-
सूत्रवृत्तिः

वा० रा० = वाल्मीकिरामायणम्

विक्र० व० = विक्रमोर्वशीयम्

विक्रमोर्व० = विक्रमोर्वशीयम्

विद्वशा० भ० = विद्वशालम्बिका

वे० सं० = वेणीसंहारनाटकम्

वे० सं० ना० = वेणीसंहारनाटकम्

शा० भा० = शाबरभाष्यम्

शि० व० = शिशुपालवधकाव्यम्

शि० सू० वा० = शिवसूत्रम्, वार्तिकम्

शृङ्गारति० = शृङ्गारतिलकम्

शृ० प्र० = शृङ्गारप्रकाशः

शृङ्गा० श० = शृङ्गारशतकम्

स० क० = सरस्वतीकण्ठाभरणम्

सू० = सूत्रम्

सदु० कर्णा० = सदुक्तिकर्णामृतम्

सु० भा० र० = सुभाषितरत्नभाण्डागारः

सुभाषिता० = सुभाषितावलिः

से० व० = सेतुबन्धमहाकाव्यम्

हनु० ना० = हनुमन्नाटकम्

सा हि त्य मी मां सा

समस्तवृत्तानि विना न येन

पटूदभव - श्रोत्र - रसायनेन ।

छन्दांसि यस्मात् प्रभवन्ति वन्दे

तं वाङ्मयं रूपमिहाष्टमूर्तः ॥

(अभिनवभारती)

॥ श्रुः ॥

महाकविमहकप्रणीता

साहित्यमीमांसा

प्रथमं प्रकरणम्

प्रारिप्सितस्य ग्रन्थस्याविष्मन्नरिसमाप्तये विषयप्रयोजनसम्बन्धान् नूच्यन्तु
प्रथममिष्टदेवतावन्दनं करोति—

निदानं जगतां वन्दे वस्तुनी वाच्यवाचके ।

ययोः साहित्यवैचित्र्यात् सतां रसविभूतयः ॥ इति ॥१॥

वाच्यवाचके वस्तुनी नाम परापरे वेद्यवेद्यके जगताणी । अत्र परापरब्रह्मपरस्पर्या^१
नुभवलभ्यनिरतिशयसुलब्धत् तदवस्थाविशेषसूतजन्यसौन्दर्यसाहित्यवैचित्र्यभावनाविशेषेण
सतां हृदि (रसो) निरतिशयो जायेतेति^२ ।

परत्र कक्षी ? क्षणिक्यमाणात् परार्थनिमित्तत्वं नूच्य(न् अभिव्येया)दीन्
प्रकटयति—

साहित्यं सपरिष्कारं कविना परिकल्पितम् ।

भावयन् रसिको लोके सुखमत्यन्तमश्नुते ॥ २ ॥

साहित्य(म)भिधेयम् । सत्सुखोदयः फलम् । (प्रतिपाद्य)प्रतिपादकभावः
सम्बन्धः । फलेन तु कार्यकारणभावश्च सम्बन्ध इति । अत्र लक्षणग्रन्थस्य लब्धद्वारा
फलं प्रति कारणत्वम् । अत्र प्रधानमन्वयव्यतिरेकेण सपरिष्कारमित्यादिना वैचित्र्य-
स्वरूपमुच्यते । साहित्यमेवंविशेषतया । शास्त्राख्यानाभ्यासर(सो ? सौ)परिको
विशेषः कथ्यते ।

१. आरिप्सितस्य—इति ग० पु० पाठः ।

२. परस्पर्या—इति ग० पु० पाठः ।

३. सुचितम्—इति ग० पु० अधिकम् ।

४. लक्ष्यं—इति ग० पु० पाठः ।

प्रकृतमानुपूर्व्या लक्ष्यते—

वृत्त्यादीनां समष्टिः स्यात् साहित्यं तत्परिष्कृतिः ।

शब्दार्थयोः परिष्कारः कविस्तस्य प्रसाधकः ॥ ३ ॥

सामाजिकः स्याद् रसिकः प्रसिद्धं लोकतः सुखम् ।

अनुकूलवेदनीयं शुद्धमिति लोकोक्त एव सिद्धमिति या(व)त् ।

वृत्त्यादीनां सङ्ख्या निदिशति—

अष्टौ वृत्त्यादयस्तत्र परिष्कारश्चतुर्विधः ॥ ४ ॥

चतुर्विधः परिष्कर्ता रसिकस्त्रिविधो मतः ।

सङ्ख्येयानां स्वरूपविशेषान् विभज्य प्रदर्शयति —

वृत्तिर्विवक्षा तात्पर्यं प्रविभागो व्यपेक्षणम् ॥ ५ ॥

सामर्थ्यमन्वयैकाग्र्यं अष्टौ वृत्त्यादयः स्मृताः ।

दोषत्यागो गुणाधानमलङ्कारो रसान्वयः ॥ ६ ॥

इत्थं चतुर्विधा क्लृप्ता साहित्यस्य परिष्कृतिः ।

सत्कविः प्रथमस्तत्र विदग्धस्तदनन्तरः ॥ ७ ॥

‘आरोचकी ततः पश्चात् सतृणाम्यवहारकः ।

कवीश्चतुर्विधानाहुरिति साहित्यवेदिनः ॥ ८ ॥

उत्तमाधममध्यत्वात् त्रिविधो रसिकः स्मृतः ।

॥ इति प्रथमं प्रकरणम् ॥

अथ द्वितीयं प्रकरणम्

अथ वृत्ति लक्षणम्—

वृत्तिः पदानां व्यापारः पदार्थप्रतिपादने ॥ ६ ॥

सामुख्या लक्षणा गौणीत्येवं त्रैविध्यमास्थिता ।

भेदलक्षणम्—

अर्थमव्यवधानेन स्पृशन्ती मुखवर्तिनी ॥ १० ॥

मुख्या वृत्तिर्वदन्त्येनामभिधेति विपश्चितः ।

लक्ष्यलक्षणार्थमव्यवधानेन स्पृशन्तीति मुखवर्तिनी मुख्येति नामनिर्वचनम् ।

यथा—

प्रस(क्ता ? ज्ञाः) कान्तिहारिण्यो नानारत्नेष्वभिचक्षणाः ।

भवन्ति कस्यचित् पुण्यमुखे वाचो गृहे स्त्रियः ॥ १ ॥

अत्र स्त्रीवागादिशब्दा मुख्याः ।

अभिधेयाविनाभूतं स्पृशन्ती लक्षणोच्यते ।

“यत्नालोदलपाकपाण्डुवदनम्” इति ।

यथा—

अत्र पाकस्य क्रियात्वेनाभूतत्वात् पाण्डुत्वं न भव(ती)ति तत्समीपस्थं पाकवद्
द्रव्यं लक्षयति ।

यथा वा—

अपि पान्थ विलम्बसे किमेकः सहसा बालवनादितः प्रयाहि ।

कुसुमायुधमाह्वयन्निबोर्च्चः सहकारः कुस्ते कुहूतानि ॥ २ ॥

अ(स्य ? त्र) वृक्षस्य कुहू(का ? क)रणासम्भवात् सहकारणव्यस्तत्त्वं कोकिलं
लक्षयति ।

स्पृशत्यर्थान्तरं गौणी लक्ष्यमाणगुणान्वयात् ॥ ११ ॥

यथा—

इयं मेहे लक्ष्मीरियममृतवर्तिर्नयनयो-

रसावस्थाः स्पर्शो वपुषि बहलश्रवणरसः ॥ ३ ॥

इत्यादिः ।

अत्र रामणीयकादिगुणयोगाल्लक्षणादिशब्दाः सीतायां गौणाः ।

व्यवधानेनैव शब्दस्यैव वृत्तिरङ्गीकर्तव्येत्याह—

वृत्तिः कार्यवशादेवं कक्ष्यात्रितयचारिणी ।

यथा प्रथमपद(वा ? वी)पि प्रतिपत्तिदर्शनाच्छेत्तरङ्गीक्रियते, एवं द्वितीय-
तृतीययोरपि कार्यवशात् स्वीकर्तव्येत्यर्थः ।

वृत्तित्रयस्यापि पदशक्तित्वे कथं द्वयोरेव पदान्तर(स)मभिध्याहारापेक्षा
नैकस्या इत्यत आह—

केवलस्याभयोगित्वात् पदस्यार्थनिरूपकैः ॥१२॥

एतद् वृत्तित्रयं वाक्यकाल एव निरूप्यते ।

केवलपदप्रयोगाभावाद् वृत्तित्रयस्यापि वाक्यकाल एव व्युत्पत्तिः । तथाहि 'गङ्गा
प्रवहति, गङ्गायां घोषः प्रगिवसति, गङ्गेयं वावेरी' इत्यादिव्येक्तरपदसमभि(व्यय ?
व्या)हारेरेव वाक्यार्थविक्षेपोऽधिकवृत्तिविशेषस्थानम् ।

अभिध्याया इतरयोश्चैतदस्तुविशेष इत्याह—

'कृताभिधा निराकाङ्क्षा मुख्यार्थस्पर्शपूर्विका ॥ १३ ॥

पदान्तरान्वयवशात् तदर्थानुपपत्तिः ।

वृत्ती जघन्ये उन्नेये तत्र तत्रोपयोगतः ॥ १४ ॥

निराकाङ्क्षा इतरवृत्तिस्पर्शपूर्विका न शक्यतीत्यर्थः ।

वृत्तीनामधिकसङ्ख्यानिराकरणार्थमाह—

तत्सिद्धिजातिसारूप्यप्रशंसालिङ्गभूमभिः ।

वृत्तिः परत्र शब्दस्य प्रवृत्तिर्जमिनीरिता ॥ १५ ॥

वृत्तिर्याप्यक्षपादोक्ता साहचर्यादिहेतुका ।

वृत्त्योर्जघन्ययोरन्तर्द्रष्टव्या सकलापि सा ॥ १६ ॥

जमिनीरिता तत्सिद्ध्यादिभिः परत्र शब्दप्रवृत्तिः 'यजमानः परतरः', 'अग्निर्ज
आहूतः', 'आदित्यो भूतः', '(अ) पशवोऽन्ये गो अव्येभ्यः', 'पशवो गो-अश्वाः', 'प्राणभूत
उपद्रव्यति', 'मृष्टीरुपद्रव्यति' इत्यादिषु यथाप्रयोगं द्रष्टव्या ।

१. तथाभिधा-इति ख० पु० पाठः ।

२. परतः पर-इति ख० पु० पाठः ।

अक्षपादोक्तानि सहचरणस्थानतादर्थ्यनृतमानधारणसामोषयोगसाधनाधिष्ठेभ्यः परत्र परब्रह्मस्य प्रवृत्तिः 'यष्टिक्तो भोजय', 'मन्त्राः क्रोशन्ति', 'कटं करोति', 'यमो राजा', 'अष्टकं सत्तमः', 'तुल्यं चन्दनम्', 'गङ्गायां गावश्चरन्ति', 'कुष्णः शाटकः', 'अन्नं प्राणाः', 'नृपाऽऽं पुरुषः' इत्यादिषु यथाक्रमं द्रष्टव्या । एषा सर्वाणि गणितज्ञमयो-
रन्तर्भूता ।

अथ विवक्षा—

विवक्षा वक्तुमिच्छा स्यात् समसङ्क्षिप्तविस्तृतैः ।

शब्दैरर्थस्य

न (मा) यथा—

आत्मेन्दुबल्लिमरुदकमहीषघांसि यन्मूर्तयः स भगवानभिरक्षतु त्वाम् ।

सङ्क्षिप्ता यथा—

स पातु यः पुष्प (मन्ते वृत्तान्याना ? वन्तौ भूतान्यात्मा) च यद्वपुः ॥४॥

विस्तृता यथा— 'या सृष्टिः स्रष्टुराद्या' इति ।

पुरुषात्प्रवृत्तेर्भीच्छायाः शब्दप्रवृत्तिकारणत्वात् तद्गतत्वं कथयति—

तत्पूर्वं लोके शब्दप्रवर्तनम् ॥ १७ ॥

कर्मप्रधानत्वाच्चैच्छायास्तद्गतत्वम् । यथा — 'कटजानम्, पटजानम्' इति ।

विवक्षायाः पुनरपि प्रकारभेदमाह—

विवक्षा बहुधा 'वात्र भेदाभेदादिगोचरा ।

भेदाभेदविवक्षा यथा—

एषं तदोजस्वि तदेव वीर्यं तदेव वैसगिकमुन्नतत्वम् ।

न कारणात् स्वाद् विभित्ते कुमारः प्रवर्तितो दीप इव प्रदीपात् ॥ ५ ॥

आदिशब्देनान्यच्च विवक्षावैचित्र्यं यथायोगं द्रष्टव्यम् ।

अथ 'वाक्यार्थतात्पर्यमभिधीयते वाक्यस्य तद्वैरनाह—

तच्च वाक्यार्थवैविध्यात् त्रिविधं मतम् ॥ इति ॥ १८ ॥

तथाहि वाक्यार्थः कदाचित् प्रथमे (व ?) पक्षेण कदाचित् द्वितीये, कदाचित् तृतीये । यथा—नद्यास्तारं फलानि सन्ति, विषं भुङ्क्ष्व, निमिषत्वेवेति । तत्र प्रथमपक्षेण

१. बहुधाप्यर्थ—इति ख० पु० पाठः ।

२. वाक्यार्थप्रतिशेधत्वे तात्पर्य—इति ख० पु० पाठः ।

तात्पर्यविधिनियेधानुभयात् त्रिविधम् । प्रसिद्धत्वात्प्रोक्तं हि ज्ञेयं । प्रथमपर्वोदितं द्वितयात्पर्यं
विधिनियेधानुभयद्वारा त्रिविधम् ।

विधिनियेधानुभयविषयं तद्वत्ता भिद्यते । तत्र विधिद्वारं विधिविषयं यथा—

उव णिच्चलणिक्फन्दा विसिणीपत्तम्मि रेहइ मल्लभा ।

णिम्मलमरगअभाअणपडिठ्ठिआ सङ्गुसिप्पिठ्ठव ॥ ६ ॥

विधिद्वारं निषेधविषयं यथा—

रक्खामि सुणअ मेणं अत्ता णिधेहि छाणकाणंहेहि ।

वंकइ तिणेपिलिए रत्तिअल्लिक्कव्विअसुवंतो ॥ ७ ॥

विधिद्वारमनुभ(व ? य)विषयं यथा—

सोकरिअमणिअमुहवेविआइ बुआहत्थसिजिएक्काइ ।

सिखेन्तु वो बुहोओ किमुमहि तुदां पआसेण ॥ ८ ॥

यद्वा—

अधिदिनावधिजीवाः प्रसोद जीव पथिकजनजायाः ।

बुल्लंङ्गयत्तमंशौलौ स्तनौ पिधेहि प्रपापालि ॥ ९ ॥

निषेधद्वारं विधिविषयं यथा—

एत्थ णिसज्जइ अत्था एत्थ अहं^१ एत्थ परिअणो सअलो ।

पंथअ राईअन्धअ मा मह सअणं णिसिज्जिहिंसि ॥ १० ॥

निषेधद्वारं निषेधविषयं यथा—

आदिअं अणएण गच्छसि इं रमसुअ सहणहि^२ रक्खिज्जइ ।

..... महवल्लमच्छती ॥ ११ ॥

निषेधद्वारमनुभ(व ? य)विषयं यथा—

देआ पहिअ णि अत्तसु मुहससिजोल्लाविलुसतम्मणिबहे ।

अहिस्सरिआण विग्घं करेहि अण्णाणसिहआसे ॥ १२ ॥

यद्वा—

पश्चात्पत्ररसिके सरसीरुहस्य

किं बीजमर्पयितुमिच्छसि वापिकायाम् ।

कालः कलिर्जगदिदं न कृतजमन्त्रे

स्थित्वा हरिष्यति तवैव मुखस्य लक्ष्मीम् ॥ १३ ॥

१. एत्थं—इति क० पु० पाठः ।

२. तद्वणहि—इति ग० पु० पाठः ।

अनुभवद्वारं विधिविषयं यथा—

मह एहि किं व पन्थज जइ रहसि निअस्तणं निअं वा ।

ओदोसाहेमिकस्सरणो गामो ह्वं अहं एक्का ॥ १४ ॥

अनुभवद्वारं निषेधविषयं यथा—

अत्ता तह रमणिज्जहं गामस्स मंडणअभूदं ।

सुअतिलवाडीसरिच्छं सिसिरेण कअं वि सिणिसंडं ॥ १५ ॥

अनुभवद्वारमनुभवविषयं यथा—

विअदंसणमुहरसमेजलिआइ जइ सेणहोति णअणम् ।

ता केण कण्णलइअं लक्खिज्जइ कुवलअं तिस्सा ॥ १६ ॥

यद्वा—

अस्ति विशेषः सुमहाकुञ्जा वृन्दावने मया दृष्टाः ।

लू(ला ? ता) तन्तुच्छन्ना यमुनातीरे लतागृहोपान्ताः ॥ १७ ॥

एवमेकविंशतिगाथा मुपर्यन्तमनुभवद्वारमपि त्रयं विद्यत इति केचित् । तत्र विधि-
निषेधद्वारकं विधिविषयं यथा—

णि अबह वंसणविद्यतपम्महिअअण्णेण मच्छसुवहेण ।

गहवइधू आ दुल्लघमा उरा इह अअं गामे ॥ १८ ॥

विधিনিषेधद्वारकं^१ विधिविषयं यथा—

उच्चिण सुपडिअ कुसुमं माधुण सेहालिआहलिअ सोहो^२ ।

अहदेविसमविरावो स सुरेण सुओ वलअसदो ॥ १९ ॥

विधিনিषेधद्वारमनुभवविषयं यथा—

सणिअं वच्चकिसोअरिमामावेएण वासुमईपदडे ।

भंजिहि सिविस्थ एत्थणिमिहिणकिज्जेणिम्मणिआ ॥ २० ॥

यद्वा—

मन्दं निधेहि चरणे परिधे (हि) नील

वासः पिधेहि बलयावलिमञ्ज्वलेन ।

मा जल्प साहसिनि चारव(चन्द्रिकायां ? चन्द्रकान्त)-

इन्तांशवस्तव तमांसि समापयन्ति ॥ २१ ॥

१. ओदो—इति क० पु० पाठः ।

२. द्वारेकं—इति क० पु० पाठः ।

३. सोहो—इति ग० पु० पाठः ।

एतत् त्रयमपि विधिनिषेधद्वारयोरन्तर्भूतम् । अथर्वतत्सङ्करोत्वा अन्येऽपि बहवः प्रभेदा यथाप्रयोगं द्रष्टव्याः । एकस्य तात्पर्यस्योभयविषयत्वं न सम्भवति, भवति चेन् तात्पर्यमेव भिद्येत । तस्मादुभयविषयत्वं नोदाहृतम् ।

प्रसङ्गाद् वाक्यवाक्यार्थयोरलक्षणमाह—

संहृत्यार्थाभिधायीनि पदान्याहुर्विषयितः ।

वाक्यं विशिष्टा वाक्यार्थः क्रिया सर्वत्र कारकैः ॥ १६ ॥

विषयितो भाष्यकारादयः । 'संहृत्यार्थमभिदधति पदानि वाक्यम्' इति भाष्य-
कृतः । क्रिया सर्वत्रेति प्राकुर्यविवक्षया, अन्यथापि वाक्यार्थविषयव्येष्टत्वात् ।

तदेव प्रकटयति—

नीलमृत्पलमित्यादावपि वाक्यार्थदर्शनात् ।

क्रियाकारकनिर्वन्धमाद्रियन्ते न केचन ॥ २० ॥

तस्मादनुवृत्तं लक्षणमाह—

वर्तते यत्परः स शब्दार्थ इति स्थितिः ।

एतद् रसस्य प्रस्तावे परस्तात् साधयिष्यते ॥ २१ ॥

तद्भेदप्रदर्शनम्—

कक्ष्यात्रैविध्यतस्तस्य त्रैविध्यमपि सम्मतम् ।

अथ प्रविभागः—

एतावतोऽर्थभागस्य स्यादियान्छब्द इत्ययम् ॥ २२ ॥

प्रविभागः पदे वाक्ये महावाक्ये प्रतिष्ठितः ।

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां शक्तिनिष्कर्ष एव सः ॥ २३ ॥

गौरिति पदे प्रकृत्यंशस्य सास्नादिमानर्थः प्रत्ययांशस्यैकत्वमित्यश्वो गात्रा-
वित्यत्रान्वयव्यतिरेकाभ्यां गौरानीयतामिति वाक्ये कारकपदस्याद्यमर्थः क्रियापदस्याद्य-
मर्थ इत्यश्व आनीयतां गौरैव्यतामित्यत्रान्वयव्यतिरेकाभ्यां निश्चीयते । एवं महावाक्य-
रूपेऽपि प्रकृत्येऽपि द्रष्टव्यम् ।

ननु काममावापोद्धारवद् वाक्येषु तेषु तेष्वन्वयव्यतिरेकानुसन्धायिना पुंसा
शब्दानामंशोऽर्थाः प्रविभाज्यन्ताम्, कामं तैस्तैरजैस्ते तेष्वर्थाः प्रतिपाद्यन्ताम् ।
कथं पुनर्लुप्तप्रकृतिप्रत्ययोभयेषु तदर्थविगतिः ? यथा इत्यत्रार्थस्वार्थस्य दृशीत्वन

सो वाचि शब्दि कापीत्यत्रान्तरङ्गयोः । किमत्रानुपपन्नम् ? प्रमाणनिश्चितार्थाः केचिदस्मीत्यङ्गशब्दाः । लोपोऽपि नामात्र गतार्थत्वादप्रयोग एव । स्यादेतत् । वाङ्मुभयत्रैवं भवतु । द्रव्यादिषु कथम् ? बहुत्वप्रमाणतः । स्वादीनामेवैकत्वादीनि निश्चितानि । कुतस्त(दा ? दत्ता)वे तत्पतीतिरिति चेत्, सम्भवान्वयव्यतिरेकावेव वाचापि शब्दकरणम् । यथैकद्विवहुषु । किञ्च पञ्चकप्रतिगदिकार्यमक्षौऽप्यङ्गीकृतः ।

स्वार्थमभिधाय शब्दो निरपेक्षो द्रव्यमाह समवेतम् ।

समवेतस्य तु वचने लिङ्गं सङ्ख्यां विनर्तित च ॥ इति ।

अथवा काल्पनिकपक्षेऽपि तद्वदपाये मल्लिकापुष्पकुटजचम्पकपुटोद्दिग्द्व्यसना-
संक्रान्तिरिति न दोषः । मल्लिकापुटादिषु परिमलवाहिनां पुष्पावयवानां सत्त्वाद्युक्त्वा
वासनोपलब्धिः यथा तत्तत्कटाहदिषु दहनांशसम्भावनात् स्फोटकार्यसम्भवः ।

अत्र पुनर्लुप्तानां स्वादीनामवयव(सङ्ग ? सं)सर्गस्याविद्यमानत्वादुदाहरण-
वैषम्यमिति चेत्, तत्र, उदाहरणस्वत्वेऽपि प्रमाणगौरवात्तत्त्वानुपलम्भादवयवान्तर-
संसर्गसद्भावो न प्रामाणिकः । यद्वा, एतदभावप्रतियोगितया स्वर्गमाणाः स्वादय एव स्वार्थ-
मभिद (धीयुः ? ध्युः) । अद्यकुत्सार्य (प्र ?) माणस्य येन केनचित्ज्ञातस्यापि शब्द-
स्यार्थमभिधायकत्वं शब्दसंज्ञास्वतिप्रसङ्गः । तथाहि—जगदित्युक्ते न तद्विशेषार्थावगतिः
प्रसज्यत इति चेत्, न, सामान्यसंज्ञैवा । ततो न विशेषार्थावगतिः । विशेषसंज्ञायां
व्युत्पन्नस्य विशेषावगमे न तदर्थज्ञानं नान्तरीयकम्, किन्तु तत्र तात्पर्याभावात्
कार्यमित्येतावत् ।

अथवा प्रतियोगिनिष्ठाणां (धीन) निष्ठाणस्वभावस्वाद्यभाव एव तदर्थमभि-
धायक इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामवधार्यताम् । अभावोऽपि कार्यजनक इति सिद्धम् । “भावो
यथा तथाभावकारणं कार्यवत् ततः” इति । अत एव ह्याचार्या भावादेषवदभावा-
देशेऽपि कार्यतिदेशस्य स्मरन्ति । अकाल्पनिकपक्षेऽपि दध्यादिशब्दोत्तरकालं शब्दाभा-
वैकतादिवाचक इत्यन्वयव्यतिरेकाप्रसक्तमनुत्तरं दध्याद्येव तदर्थवाचकमिति विपर्ययेऽपि
विशेषण एव तात्पर्यमित्येव भावस्यैव वाचकम् । दध्यत्रेति वाक्ये कथमुत्तरशब्दाभाव इति
चेत्, न, प्रत्येकं पदानां निरूपणादस्मिन् मतेऽप्यस्त्येव पदवाक्यविभागः । शब्दाभावस्य
वाचकत्वाच्छब्दत्वं कार्यस्याव्याहतम् । अभावस्य बोधकत्वं विना वाचकत्वमिति च
गुज्यते । काल्पनिकपक्षे परसंस्कारवद् वाक्यसंस्कारेऽप्युत्तरास्वाद्यभावसम्भावनात् तदर्थमभि-
धानमिति समञ्जसम् ।

अथ व्यपेक्षा—

परस्परं पदार्थानामकाङ्क्षा स्याद् व्यपेक्षणम् ।

तत्राभिधानिकी नैयायिकी नैप(धी ? धकी) च सा ॥२४॥

तत्र श्रुतिगमाख्यावाक्यविकलासमुच्चया^१ (द ?) तिदेशा (दि)भिर (त ? भि)
धीयमाना आभिधानिकी । यथा—

अङ्गेनाङ्गं तनु च तनुना गाढतप्तेन तप्तं
सास्त्रेणास्रद्रवमविरतोत्कण्ठमुत्कण्ठितेन ।

उष्णोच्छ्वासं समधिकतरोच्छ्वासिना दूरवर्तो
सङ्कल्पैस्तं विप्रति विधिना वैरिणा रुद्रमार्गः ॥ २२ ॥

इयं श्रुत्याभिधानिकी ।

ऊहविपर्ययविपरिणामाद्याहारवाक्यशेषव्यवहितकल्पनादिभिरपकलयमाना नैया-
यिकी^२ । यथा—कालिदासः किं कुन्तलेश्वरः करोति इति विक्रमादित्येन (स्पृ ? पु)ष्ट
उक्तवान्—

असकलहस्तिरत्वात् क्षालितानीव कान्त्या
मुकुलितनयनत्वाद् व्यक्तकर्णोत्पलानि ।

पिबति मधुसुगन्धीन्याननानि प्रियाणां
त्वमि विनिहितभारः कुन्तलानामधीशः ॥ इति ॥ २३ ॥

विक्रमादित्यः 'पिबतु ममि' इत्युहयित्वा इदमेव पद्यमुत्तरं पपाठ । इवमूह्यतो
नैयायिकी ।

मूले कण्ठकसन्ततिरुपचितविकचानि रक्तकुसुमानि ।

एतावतीव सलमलिरनुहरति न यद्भुजवनस्य ॥ २४ ॥

इयं वचनतो नैपथ्यकी । अस्या अपि व्याप्रयोगमनुसन्धेयाः ।

अथ सामर्थ्यम्

सामर्थ्यं च पदार्थानां भवेत् सम्बन्धिरूपता ।

भेदः संसर्ग उभयमित्येतत् त्रिविधं मतम् ॥ २५ ॥

१. वा—इति क० पु० नास्ति ।

समुच्चये । कृत्याभिधानिकीत्यादि प्रथमा परिधीर्लिता । कस्योऽपि हि द्वितीया
त्यात् तृतीयावर्चनादिभिः । ऊह—इति ख० पु० पाठः ।

२. नैयायिकी । वचनसम्प्रदायिकोपकृतार्थत्वपरिबद्धपाठधारणादिभिर्निरीक्ष्यमाना नैपथ्यकी ।
सामर्थ्य—इति ख० पु० पाठः ।

यदा राजभूत्व^१ इत्यादी भूत्वशब्दो न स्वतन्त्रार्थवृत्तिः, तदा सामान्येन स्वामि-
संसर्गस्वावगतत्वात् स्वामिविशेषजायना रोपादीप्रमानो राजशब्दः (स्व ?) स्वाम्यन्त-
(रैभ्या ? रेभ्यो) भूत्वशब्दार्थं व्यावर्तयति । सोऽयमर्थान्तरभावच्छेदः ज(ति)व्री भेदः ।
यदा राजपुरुष इत्यादावनवगतपरायत्तभावस्य पुरुषस्य स्वामिसम्बन्धघोतनाय राजशब्दः
प्रयुज्यते, तदापि विशेषसंसर्गस्याशब्दोपादानत्वादवनवकाशो विशेषान्तरस्य (भ्य ? म्या)-
तस्तदाप्यशब्दा स्वाम्यन्तरनिवृत्तिरर्थान्तरसीयते । सोऽयं विशेषः संसर्गः । य (था ? दा)
'नीलोत्पलम्' इत्यादावर्थान्तरनिवृत्तिरर्थान्तरसंसर्गश्च प्रतीयते, तदा भेदसंज्ञावित्पुण्यम् ।
नानयोः समप्रधानभावः, एकव्यक्तिरूपत्वादितरस्येति । यत्र न सम्बन्धयोग्यता, न तत्र
सामर्थ्यमित्यर्थादापसित 'न कश्चिन् पुरुषो व्याघ्रश्चरति पल्लोम्' इत्यादिषु । सम्बन्धो
नामाहानिर्वर्णिका व्यतिपङ्क्त इति जयमपीष्टम् । नेह विस्तरमयात् प्रयुज्यते ।

बुद्धिस्थानां पदार्थानामाकाङ्क्षा भवतीति यत् ।

प्रसिद्धः सन्निधिस्तेन व्यपेशाक्रोडमोचरः ॥ २६ ॥

निगदन्वाक्यानमेतत् ।

परस्परस्य^२ ग्रथनं पदा(र्था)नामिहान्वयः ।

स जायेत त्रिधा शक्तो^३ वैभक्त उभयात्मकः ॥ २७ ॥

तत्राख्यातसुबुविभक्तिभ्यां कर्तृकर्मणो (?) भिधाने शक्तो यथा—

अध्यातामासुस्तुङ्गहेमपीठानि यान्वमी ।

तैरुहे केसरिकान्तत्रिकूटशिखरोपमा ॥ २५ ॥

सम्बन्धविभक्त्या वैभक्तो यथा—

यस्यार्थस्तस्य चित्राणि यस्यार्थस्तस्य ब्रान्धवाः ।

यस्यार्थः स पुमाँल्लोके यस्यार्थः स च पण्डितः ॥ २६ ॥

उभयात्मकः शक्तिविभक्तिमयो यथा—

इक्षुदण्डस्य मण्डस्य दध्नः पिष्टघृतस्य च ।

बाराहस्य च भांसस्य संघ गच्छति फल्गुनः ॥ २७ ॥

१. राजो भूत्व इत्यत्र भूत्वोत्पत्तिभेदः, राजः पुरुष इत्यत्र पुरुषस्य राजसम्बन्धमात्रम्,
नीलोत्पलमित्यत्र नीलोत्तरभेदो नैत्यसम्बन्धश्च प्रतीयते । एव च 'सम्बन्धिरूपतः' इत्यत्र
रूपपदं सामर्थ्यपरम् । ततः सम्बन्धिसामर्थ्याद् भेदसंसर्गोभयसिद्धिरित्यर्थः । सामर्थ्यं
योग्यतेत्येवं पर्यायणमिधीयते । बुद्धिस्थाना—इति ख० पु० पाठः ।

२. परस्परेण—इति ख० पु० पाठः ।

३. शक्तो—इति ख० पु० पाठः ।

अर्थकार्थोभावः—

ततश्चैकत्वसम्पत्तिमेकार्थोभावनं^१ विदुः ।

ततश्चेति उपपेक्षावत्तां समर्थानामन्वितानां च पदानामिदमर्थः ।

एतद्विभागमाह—

नीरक्षोरादिवत् क्वापि क्वचित् पांसुदकादिवत् ॥२८॥

तिलतण्डुलवत् क्वापि स्फुरन्त्यर्थाविरोधितः^२ ।

तद् वयाक्तं पदवाक्यमहावाक्यविषयमेतत् ।

केचि (दे ? दे) कार्थस्य समासकृतद्वितविषयतां वर्णयन्तः पद एव स्वा-
यन्ति । तत्र केवलसंज्ञकपद्यमेव विशेषः, ऐकार्थं तु पदवाक्यसाधारणमिति कथयन्ति ।

तेनैकार्थ्यवशीकारात् पदानामेकवाक्यता ॥२९॥

अस्मिन्नर्थे प्रमाणं दर्शयति—

अर्थक्यादेकवाक्यत्वं पदानामाह जैमिनिः ।

“अर्थक्यादेकं वाक्यं साकाङ्क्षं चेत्, विभागे^३ स्यात्” (जे० सू०, अध्या०
२, पा० १ सू० ४९) इति ।

कथमेनेकेषां पदार्थानामेकार्थत्वमिति व्यपेक्षायामाह—

विशेषणैर्विशिष्टं सद् विशेष्यं ह्येकतामियात् ॥३०॥

प्रसङ्गाद् विशेषणविशेष्यलक्षणमाह—

भेद्यं विशेष्यं तत्राह भेदकं तद्विशेषणम् ।

तदस्थं च हृ (द ? दि) स्थं च द्विधा तत्र विशेषणम् ॥३१॥

तदस्थं च व्यवच्छेत् बहिष्ठं यद् विशेष्यतः ।

हृदिस्थं तद् विशे (ष ? ष्य)स्य शरीरानुप्रवेशि यत् ॥३२॥

१. भवनं—इति ख० पु० पाठः । २. क्वापि.....विता—इति क० पु०—म० पु०
बुद्धितः पाठः । ३. इतोऽग्रे ‘साकाङ्क्षं चेद् विभागत्वादेकं’—इत्यधिकः क० पु० ।
४. सेः—इति क० पु० पाठः । ५. शरीरासम्प्र—इति ख० पु० पाठः ।

तदर्थं यथा—

अशोकनिर्भत्सितपञ्चरागमाकुष्टहेमद्युतिकणिकारम् ।
मुक्ताकलापीकृतसिन्दुवारं वसन्तपुष्पाभरणं वहन्ती ॥२८॥

ह (द ? दि) स्यं यथा—

तन्त्री श्यामा शिखरदशना पद्मविम्बाधरोष्ठो
मध्ये क्षमा चकितहरिणीप्रेक्षणा निम्ननाभिः ।
श्रोणीभारादलसगमना स्तोकनम्रा स्तनाभ्यां
'या तत्र स्याद्युवतिविषये सुष्टिराद्येव क्षातुः' ॥२९॥

प्रकृतमनुसृत्योक्तमर्थं निगमयति—

एषां समष्टिरष्टानां^१ साहित्यमिति निर्णयः ।
सम्बन्धो वा सरूपेण^२ तद्वेतुः शक्तिरेव वा ॥३३॥
तदन्यो वास्तु वृत्त्यादिस्तत्समष्टिरपेक्षिता ।

एवं समष्टिरूपं साहित्यस्य कथं परिष्कार इत्यपेक्षायामाह—

साहित्यस्य परिष्कारः पारम्पर्येण सिध्यति ॥३४॥
समुदायपरिष्कारः समुदायपरिष्कृत (तै ? ते :)^३ ।
साध्याधारपरिष्कारादित्या (य ? या) ता परम्परा ॥३५॥

अथ पश्चात्तरमुपनिरूपयति—

साहित्यं नाम सम्बन्धः सोऽष्टधेति मनीषिणः ।
शब्दार्थोद्घातभिर्मागैः^४ सम्बन्धेते परस्परम् ॥३६॥

मनीषिणो भोजराजादयः । ते हि शब्दार्थयोर्द्वादशविधः सम्बन्धः साहित्यमित्या-
चक्षते ।

नन्वभिधाविवक्षातात्पर्यविभागव्यपेक्षासामर्थ्यान्वयैकार्थ्यभावदोषहानगुणोपादा-
नालङ्कारस्योपगमावियोगरूपः शब्दार्थयोर्द्वादशविधः सम्बन्धः साहित्यमिति श्रूयते,

१. इतः पूर्वं 'त्वात्' इत्यधिकः क० पु० । २. उ० मे० श्लो० २१, मोतीलाल बनारसीदास
प्रकाशनम्, १९७० ई० । ३. रत्नानां—इति ख० पु० पाठः । ४. स्वरूपेण—इति ख०
पु० पाठः । ५. तिः—इति ख० पु० पाठः । ६. वर्गैः—इति ख० पु० पाठः ।

कथमष्टौ सम्बन्धाः साहित्यमिति । उच्यते—चरमं चतुष्टयमागमाशयित्वात् साहित्य-
स्वरूपं न प्रविशति । तस्मात् तन् परिष्कारत्वेन निष्कृष्टम् । तच्चाष्टमेति निर्णयः ।
मार्गः प्रकारैरित्यर्थः ।

सम्बन्धो नाम क इत्यपेक्षायामाह—

शक्तिरेव हि^१ सम्बन्धो व्यापाराद्यभिधानवान् ।

वृत्त्यादयस्ताः कथ्यन्ते शक्तयः पुनरष्टधा ॥३७॥

व्यापारादीत्यादिशब्देन सहकारिसंज्ञयापि भण्यत इत्यर्थः ।

एतेषामवान्तरमेवमाह—

वृत्तिस्तद्वद् विवक्षावत्^२ तात्पर्यं च विभागवत् ।

चतस्रः केवला एताः शब्दसम्बन्धाः^३ शक्तयः ॥३८॥

याऽऽकाङ्क्षा यच्च सामर्थ्यमन्वयो यश्च तैर्मिथः^४ ।

ऐकार्थ्यं^५ यच्च तास्तत्र सापेक्षाः शब्दशक्तयः ॥३९॥

पूर्वं चतुष्टयं स्वार्थं^६ स्वादीत्यमवलम्बते ।

तदर्थान्तरमप्यपेक्षत इति स्पष्टमेतत् ।

^१शक्तिनिष्कर्षस्वरूपप्रविशानादेः साहित्यान्तर्भावं बोधित्वादिचतुष्टयस्य बहिर्भावं
सहेतुकां कथयति—

वाक्याद् वाक्यार्थबद्धौ यद् व्युत्पत्तिसमयाजि^७ तत् ॥४०॥

यत्^८ सर्वमेव साहित्यवीथिका^९ भवगाहते ।

१. शक्तिरेव हि—इति ख० पु० पाठः ।

२. विवक्षा च—इति ख० पु० पाठः ।

३. तैर्मिथः—इति ख० पु० पाठः ।

४. विवाच—इति ख० पु० पाठः ।

५. स्वार्थ—इति क-ग० पु० नास्ति ।

६. वृत्तिविवक्षादेः साहित्यान्तर्भावं बोधित्वादिचतुष्टयस्य बहिर्भावं च स—इति
ख० पु० पाठः ।

७. याजितं—इति ख० पु० पाठः ।

८. तत्—इति ख० पु० पाठः ।

९. पीठिका—इति ख० पु० पाठः ।

ननु सम्बन्धात्मनः साहित्यस्य कथं^१ (न ? नं) तद्गुणैतद्गुणादिभिरतिशया-
धानम् । तत्राह—

‘सम्बन्धिनी षष्ठसम्बन्धं तत्स्थैरेव प्रसाध्यते ॥४१॥

दोषत्यागादयस्तेन तत्स्थास्तस्य प्रसाधकाः^२ ।

सम्बन्धेनैकाधिरणत्वाच्च शब्दार्थस्यास्या अपि गुणादयस्तत् प्रसाधयन्तीत्यर्थः ।

एतदेव निदर्शनपुरस्सरं^३ विशदयति—

दोषवर्जनलावण्यभूता सरसतादिभिः ॥४२॥

प्र (स्वा ? सा) धितो भवेद् यद्गद् वधूवरसमागमः ।

सम्बन्धिनोः^४ परिष्कार इति चाव्यभिचारिणे ॥४३॥

‘न सम्बन्धस्य परिष्कार इति वा कियती मिदाः^५ (?) ।

अ(नै ? त्र) वैचि(न्त्वा ? व्या)न्त (रम ? रं) दर्शयति—

‘उक्तितादर्थ्यसम्बन्धात् काव्ये शब्दार्थयोस्ततः ॥४४॥

तद्गुता अपि जायन्ते गुणाद्यास्तत्प्रसाधकाः ।

शब्दार्थयोः सत्प्रधानस्वविबुधनकाव्ये उक्तिप्रधानत्वात् तद्गुता गुणादयोऽपि
तामेवोक्तिमुल्लासयन्तीति यावत् ।

शब्दार्थयोः सहस्थानं साहित्यमपरे विदुः^६ ॥४५॥

तथा^७ परस्परस्पर्धायुक्तयोः काव्यसंस्थितिम्^८ ।

१. कथमतद्गुणैर्गुणादि—इति ख० पु० पाठः ।

२. सम्बन्धिषु च सम्बन्धस्त—इति ख० पु० पाठः ।

३. ३ सावकाः शब्दार्थनिष्ठगुणादेस्तत्सम्बन्धभूतसाहित्यपरिष्कारकत्वमैकाधिकरणत्वमित्यर्थः ।
एतत् निदर्शनं—इति ख० पु० पाठः ।

४. परिष्कारस्तद्वैते व्यभि—इति ख० पु० पाठः ।

५. ख० पु० न नास्ति ।

६. वैचिन्वान्तरमपि दर्शयते—इति ख० पु० पाठः ।

७. उक्तिप्रधानं तादर्थ्यं कलाज्ञाप्येवयोर्वचः—इति ख० पु० पाठः ।

८. जगुः—इति ख० पु० पाठः ।

९. धिया—इति ख० पु० पाठः ।

१०. संस्थिताम्—इति ख० पु० पाठः ।

अपरे पुनराचार्या एवं विदुः— शब्दार्थयोः सहभावेनावस्थानं साहित्यं यत् तयोः
काव्यमिति संज्ञया, तेन तु सिद्धत्वाच्छब्दार्थयोः सम्बन्धस्य न काव्यत्वे साहित्यविरहः ।
उक्तं हि—

शब्दाधो सहितावेव प्रतीतो पुरतः भदा ।
सहिताविति तावेव किमपूर्वं विधीयते ॥ इति ।

तदनिष्टमपि काव्यं भवतीति सत्यमेतन्, किन्तु विशिष्टमेव साहित्यमभिप्रेतम् ।
कीदृशम् ? वक्रताविशिष्टगुणालङ्कारसंस्कारसम्पन्नं परस्परसाधिविरहार्थविरुद्धम् ।
यथा—

ततोऽरुणपरिस्वन्दमन्दीकृतवपुः शशी ।
वध्रे कामपरिक्षामकामिनीगण्डपाण्डिताम् ॥३०॥

यथा च—

लीलाए कुबलञ्च कुबलञ्च व सीसे समुन्वहस्तेण ।
सेसेण सेतपुरिसाण पुरिसआरो समुम्फुसिओ ॥३१॥

अतः शब्दार्थयोः परस्परस्पर्धार्थ ? धीविरुद्धात् ।

भण तरुणि रमणमन्दिरमानन्दस्यन्दिमुन्दरेन्दुमुखि ।
यदि सललीलीलापिनि गच्छसि तत् किं त्वदीयं मे ॥३२॥
अनणुरणन्मणिमेखलमविरतशिञ्जानमञ्जुमञ्जोरम् ।
परितारणमरुणचरणे रणरणकमकारणं कुरुते ॥३३॥
प्रकाशस्वाभाव्यं विदधति न भावस्तमसि यत्
तथाभूतास्ते स्फुर्यदि किल न ते तत्र न कथम् ।

गुणाध्यासाभ्यासव्यसनकृतदीक्षागुरुगुणो
रविव्यापारोऽयं किमथ सदृशस्तस्य महसः ॥३४॥

इत्यादिषु तु काव्यत्वहानिः । किञ्च शब्दस्य शब्दान्तरेण, अर्थस्यार्थान्तरेण
परस्परस्पर्धित्वलक्षणं साहित्यं च विवक्षितम् । तेन—

चारुता वपुरभूषयवासां तामनूनवयौवनयोगः ।
तं पुनर्वकरकेतनलक्ष्मीस्तां मदी दयितसङ्गमभूषः ॥३५॥
असारं संसारं परिमुषितरत्नं त्रिभुवनं
निरालोकं लोकं भरणशरणं बाधवजनम् ।
अदर्पं कन्दर्पं जननयननिर्माणमफलं
जगज्जीर्णारण्यं कथमसि विधातुं व्यवसितः ॥३६॥

इत्यादिषु साहित्यहानिः । तदेवं विशिष्टं सह एव ज्ञानं साहित्यम् ।
उक्तं हि—

साहित्यमनयोः शोभाशालितां प्रति काव्यसी ।

अन्यूनानतिरिक्त्वमनोहारिण्यवस्थितिः ॥

भार्गानुगुण्यसुभगो भावुर्धादिगुणोदयः ।

अलङ्करणविन्यासो वक्रतातिशयान्वितः^१ ॥

वृत्तयौचित्यमनोहारि रसानां परिपोषणम् ।

स्पर्धया विद्यते (यत्र) यथास्वमुभयोरपि ॥

सा काव्यवस्थितिस्तद्विदाह्लादैकनिबन्धनम् ।

पदादिवाक्परिस्पन्दसारः साहित्यमुच्यते ॥

अपयौलोचितेऽवयवे बन्धसौन्दर्यसम्पदा ।

गीतबद्धवृद्धयाह्लादं तद्विदां विदधाति यत् ॥

वाच्यावबोधनिष्पत्तौ पदवाक्यार्थवर्जितम् ।

^२यत् किमायुक्तं? तत्)यत्यन्तः पानकास्वादवत् सताम् ॥

स्फुरितं^३ जीवितेनैव जीवितं कविना विना ।

विना निर्जीवतां प्राप्तिं येन वाक्यं विषञ्चिताम् ॥

यस्मात्^४ किमपि सौभाग्यं तद्विदामोदगोचरम् ।

सरस्वती समभ्येति तदेतत् प्रतिपादितम् ॥ इति ।

एतन्मतमपि प्रायो^५ मतमस्माकमश्नुते ॥ ४६ ॥

अभेदः ख्याप्यते तत्र किन्तु साहित्यकाव्ययोः ।

एतन्मतमप्यस्मन्मतमेवान्नोति । इदमन्तरम्—‘परिष्कारः^६ साहित्यम्’इति

१. निचिता—इति ख० पु० पाठः ।

२. युक्तिमप्यनयत्यन्तः—इति ख० पु० पाठः ।

३. जीवितेनेव जीवितं परमन्तरम्—इति ख० पु० पाठः ।

४. विनान्तर्जीविताम्—इति ख० पु० पाठः ।

५. यत् स्यात्—इति ख० पु० पाठः ।

६. मतमास्माक—इति ख० पु० पाठः ।

७. सपरिष्कार—इति ख० पु० पाठः ।

तेषां गतम्, यद्यं तु शब्दार्थयोः 'सम्मेलनमात्रगुक्तिरूपं साहित्यं तच्छास्त्राख्यानादि-
साधारणम्, अन्यत् 'परिष्कारविशिष्टं तत् काव्यमिति मन्यामहे ।

शब्दार्थौ सहितौ^१ 'वक्रकविव्यापारशालिनि'^२ ।

शब्दे अवस्थितौ काव्यं तद्विदाह्लादकारिणि^३ ॥

इत्यनेनापि विशिष्टोक्तिरेव काव्यं भवतीति मन्साध्यम् । अतो यत् केषाञ्चिन्मतम्
'कविकौशलकलितकमनीयतातिशयः शब्द एव केवलः काव्यम्' इति, केषाञ्चिद्
'रचनावैचित्र्यचमत्कारकारि वाच्यमेव काव्यम्' इति^४ पक्षद्वयं निरस्तम् ।
उच्यते हि—

शब्दार्थौ दोषरहितौ सगुणौ बन्धवर्तिनौ ।

काव्यं चारतयाऽत्यर्थमन्योन्यः सन्धिनाविव^५ ॥ इति ।

कोऽयं शब्दः, को वाच्यो^६ नामेति—

वाच्योऽर्थो वाचकः शब्दः प्रसिद्धमिति यद्यपि ॥ ४७ ॥

तथापि काव्यमार्गेऽस्मिन् परमार्थोऽयमेतयोः ।

शब्दो विवक्षितार्थैकवाचकोऽन्येषु सत्स्वपि ॥ ४८ ॥

अर्थः सहृदयाह्लादकारी सुस्पन्दसुन्दरः ।

यथा दोषाकरः कामं मां निन्देति निन्दयम् ॥ ४९ ॥

यथा निदाघो रजनी राजलक्ष्मा दुनोति माम् ॥ ५० ॥

किञ्च शब्दस्योदाहरणम्—

कल्लोलवेहिलतद्वृत्तपक्षप्रहारै रत्नान्यमूर्ति कमलालय भावमन्स्थाः ।

एकेन किं न विहितो भवतः स नाम याचजाप्रसारितकरः पुरुषोत्तमोऽपि ॥ ३७ ॥

१. सम्मेलनमात्रार्थोर्मेलनमात्र—इति ख० पु० पाठः ।

२. अत्र 'यत्' ख० पु० अधिकः ।

३. दोषरहितौ—इति ख० पु० पाठः ।

४. वक्र—इति ख० पु० नास्ति ।

५. शालिनी—इति ख० पु० पाठः ।

६. कारिणौ इति ख० पु० पाठः ।

७. च—इत्यधिकः ख० पु० ।

८. मन्योन्यसर्पिर्नाविव—इति ख० पु० पाठः ।

अत्र रत्नसामान्योत्कर्षाभिधानमुपक्रान्तं तदनुगुणेन शब्देनोपसंहृतं च, न वा तु
न्यस्तम्; किं कौस्तुभेन विहितो भवती न नामेति ।

यथा—

द्वयं गतं सम्प्रति शोचनीयतां समागमप्रार्थनया कपालिनः ।

कला च सा कान्तिमती कलावतस्त्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी ॥३८॥

अत्र पिताम्बादिपरमेश्वरवाचकशब्दसहस्रसम्भवे 'कपालिनः' इति वीभत्सरसा-
लम्बनविभाववाचकः शब्दो जुगुप्साकरत्वेन प्रयुज्यमानः कामपि शोभाभावहृतिः ।

यथा वा—

संरम्भः करिकीटमेघशकलोद्देशेन सिंहस्य यः

सर्वस्वैव स जातिमात्रविहितो हेवाकलेशः किल ।

इत्याशाद्विरदक्षयाम्बुदघटाबन्धेऽप्यसंरन्धवान्

कोऽसौ कुत्र चमत्कुतेरतिशयं पातवम्बिकाकेसरी ॥३९॥

अत्र कीटशकलादयः शब्दा विवक्षितवाचकाः ।

अर्थस्योदाहरणम् —

वंष्ट्रापृष्ठेषु सद्यः शिखरिषु न कुतः कण्ठकण्डूविनोदः

सिन्धुध्वङ्गावगाहः खुरकुहरमलतोयतुच्छेषु नाप्तः ॥

लब्धाः पातालपङ्के न लुठनरतयः पोत्रमात्रोपयुक्ते

येनोद्वारे धरित्र्याः स जयति बहुधा विघ्नितेच्छो वराहः ॥४०॥

अत्र पदार्थपरिस्पन्दमहिमा निबद्धः, यः स्वभावसम्भाविनस्तस्य परिस्पन्दान्तरस्य
तरोधसम्पादनेन स्वभावमहत्तामुल्लासयन् सहृदयहारितामापन्नः ।

तामभ्यगच्छद् रुदितानुसारी मुनिः कुशेष्माहरणाय यातः ।

निषादविद्वान्पण्डजदर्शनोत्थः श्लोकत्वमापन्नत यस्य शोकः ॥४१॥

अवोत्तराधर्षी^१ मुनेः परमकारुणिकत्वे नितान्तमुपयुक्तः । एवम् "मर्तुमित्रं
प्रियमविधत्ते विद्धि मामम्बुवाहम्" इत्यादिष्वपि द्रष्टव्यम् ।

१. अत्र शोक एव श्लोकत्वमागत इत्यवमर्थो—इति ख० पु० पाठः ।

२. नितरामुपयुज्यते—इति ख० पु० पाठः ।

पुनरेवंविधः—

सद्यः पुरोवरिसरेषु शिरोषमृद्धी
गत्वा जवात् त्रिचतुराणि पदानि सीता ।

गन्तव्यमस्ति कियदित्यसकृद् ब्रुवाणा
रामाश्रुणः कृतवती प्रथमावतारम् ॥४३॥

अत्रासकृत् कियदद्य गन्तव्यमित्यभिधानलक्षणः परिस्पन्दो न स्वभावमहता-
मुन्मीलयति, सीताया हृदये परिस्फुरदपि न वचनमारोहि । किञ्च, प्रतिक्षणमभि-
धीयमानमेतद् रामशुप्रथमावतारकरणमित्यपि न युक्तम्, सकृदाकर्णनादेव तस्योपपत्तेः ।
ततोऽप्यमर्थो न हृदयमाह्लादयति । तस्मादवगममित्यत्र पाठः करणीयः । तदेवंविधयोर्द्वया-
मेलनं साहित्यविशिष्टं काव्यमिति स्थितम् ।

॥ इति द्वितीयं प्रकरणम् ॥

अथ तृतीय प्रकरणम्

एवं यदिदं साहित्यं नाम निःसीमति कविसमयाध्वनि शब्दमात्रे ।
 प्रयोगे दूष्यते येन स दोषः परिकीर्तितः ।
 शास्त्रे लोके च समये निषेधात् त्याज्य एव सः ॥५१॥
 अक्षरस्थो गणस्थश्च पदवाक्यतदर्थं (काः ? गाः) ।
 अक्षरस्थगणस्थौ द्वौ कान्यारम्भेषु चादुष्ट ॥५२॥
 वर्जनीयौ तदन्ये तु सर्वत्र परिवर्जिताः ।
 अन्यत्र दर्शितौ दोषगुणौ वर्णगणस्थितौ ॥५३॥
 अथ दोषाः प्रकाशयन्ते पदवाक्यतदर्थं (काः ? गाः) ।
 अप्रयुक्तमथ ग्राम्यमसमर्थमनर्थकम् ॥५४॥
 साधारणप्रसिद्धार्थं पदानां दूषणानि पद ।
 कविमिनं निबद्धं यदप्रयुक्तं तदुच्यते ॥५५॥
 यद् वदन्ति^१ मुनिश्रेष्ठाः सृष्टिस्थिरप्रवृत्तकारणम् ।
 तदाद्यं परमं धाम^२ मम शोशुभ्यतां हृदि ॥४३॥^३

अप्रयुक्तेऽप्रयुक्तं स्यादेवमादिनिबन्धनम् ।

^४ ग्राम्यमश्लीलममङ्गलार्थम्—

१. अथ दोषस्य सामान्यलक्षणमाह—इति ख० पु० पाठः ।
२. वचस्ति—इति ख० पु० पाठः ।
३. धाम (मगो ?) शुच्यतामिति—इति ख० पु० ग० पु० पाठः ।
४. इतः परम्—अत्र वचन्ति शोशुभ्यतामिति पदद्वयमप्रयुक्तम्, सुखं वरिवत्प्रादिशब्दानां ससाधुत्वकष्टत्वयोरपि प्रयोगेणाङ्गीकाराद् वचत्वादिशब्दानां साधुत्वमुभ्रवस्त्वयोरप्यप्रयोगेण परिहारादसाधुत्वकष्टत्वादि न पृथग् दूषणम्, अतः प्रयोग एव प्रयोजनः, वेश्याप्रति-
 त्तयत्रिवान्तभूषणार्पणहेतोरप्रमेयत्वापि कारणप्रयोग एव—एतावानंशः क० पु० म० पु०
 नास्ति ।
५. तद् ग्राम्यमश्लीलवृणामङ्गलार्थप्रकाशकं यथा—इति ख० पु० पाठः ।

१ छत्राकारशिराः सिरालसरलस्थूलप्रकाण्डो महान्
 मध्येसूर्यमुताभ्रसिन्धुविपुलाभोगो वटः पातु वः ।
 कार्यैक्ये विकटप्रसारितमहाजङ्घं महीमुप्तयो-
 यंः खण्डेन्द्रकिरीटकैटमञ्जितोः काटधियं कर्षति* ॥४४॥

अमङ्गलार्थम्—

खेटके भक्तसूयस्य बलभ्याः प्रतप्तस्य च ।
 अतृप्तोऽहं मरिष्यामि हेहलेभाषितस्य च^१ ॥४५॥
 अवाचकपदं यत् स्यादसमर्थं तदुच्यते^२ ॥५६॥*

* एतदग्रे मातृकायां किञ्चित् वृत्तिर् भवेत् ।

१. छत्राकार.....महीमुखयोः—इति चरणत्रयं ख० पु० नास्ति ।

२. कर्षति—इति ख० पु० पाठः ।

अत्र काटशब्दोऽश्लीलार्थः ।

पर्वते दहति स्तन्यं वसत्येव स्तनन्धवः ।

मुमुक्षुतीति निष्ठीकस्यात्तगर्भा पुनर्नवाधूः ॥

अत्र पर्वत इत्यादिपदं धृगर्थम्—इत्यधिकः ख० पु० ।

३. खेटके.....भाषितस्य च—इति पञ्च ख० पु० नास्ति ।

मरिष्यतीत्यादिपदमङ्गलार्थकम्—इत्यधिकः पाठः ख० पु० ।

४. यथा—

जलं जलक्षरा.....मयां वर्षति वारिधिः ।

इदं वृंहितमश्वानां ककुद्यानेषु हेपते ॥

अत्र जलधरवारिधिवृंहिताविशब्दानां समुद्रमेघाश्चतुषविधतया प्रयुज्यमानत्वाद्वा-
 चकमिति । असमर्थम् ।

अश्वोत्थाः शीघ्रपुष्पाप्यन्तर्भाविः ।

यान्त्रप्रयोजनं प्रायेस्तदनर्थकमीरितम् ॥

यथा—

विमर्ति यश्च देहायै स्त्रियमिन्दुं हि मूर्धनि ।

स वै देवः खलु त्वां तु पुनातु मदनान्तकः ॥

(भृङ्गेण कलिका) कोशस्तथा भृशमपीडयत ।
वचर्ष विपिनोत्सङ्गे गोष्पदप्रं यथा मधु ॥४६॥

अथ चहिवैललुत्वादिशब्दानां पादपूरणप्रयोगेने सत्यपि स्वार्थेनानुपपुक्तत्वादनर्थ-
कमप्रयोगकमुच्यते ।

न यत् पदं निश्चयकृत् साधारणमिहोच्यते ।
नीललोहितमूर्तियौ दहत्यन्ते कसन्त्यपि ।
स एव हि महादेवस्त्रिषु लोकेषु पूज्यते ॥

अथ नीललोहितादीनि पदानि च्छाग्न्योः साधारणानि । इदमेव विरुद्धमपि ।

यद् गूढार्थप्रयोगं तदप्रसिद्धार्थमीरितम् ।
सहस्रगोरिवानिरं भवतो दुस्सहं वरैः ।
हरेरिज नभा भान्ति नान्यतेजांसि तेजनि ॥

अथ सहस्रगुणशब्दादयः सहस्राश्चादिष्वप्रसिद्धाः । अविज्ञातार्थाविलम्बनेयार्थाया
जगैवा तभवांसि । एतत् सकलमपि दोषजातं सूक्ष्ममीक्ष्यमाणं रोगराजयक्ष्माणभिव
काव्यास्यप्रयुक्तानामानामाद्यं दोषमनुसन्तते ।

अथ वाक्यदोषः—

असाधु भिन्नवचनं भिन्नलिङ्गं विरान्विकम् ।
भग्नच्छन्दो यतिच्छन्दो वाक्यानां दूषणानि पट् ॥
तदसाध्विति निर्दिष्टं वाक्यं यदपशब्दवत् ।

यथा—

नीरग्नौ गमितवतीत्यत्र पृथक्कैर्भूतानामधिपतिना शिलाविताने ।
माण्डोक्षी कनकशिलानिर्मं गुत्राम्भ्यामाजप्ते विषमबिलोचनस्य वक्रः ॥

अथ गमितवतीति कृतवत्तरकर्मणि, आजप्य इति हन्तेस्वाङ्गे प्रयोगादपशब्दावेत्ती ।
एतयोः शिलावितानाजपकवक्रःसम्बन्धाद् वाक्य एव दुष्टता, न त्वप्रयोगात् ।

तद् भिन्नवचनं यत्र यद् भिन्नवचनोपपन्नम् ।

यथा—‘सरांसीवामलं व्योम’ इति ।

अत्र वचनशब्देनोक्तिरूपा रीतिरपीष्यते, अतो रीतिभङ्गोऽपि सङ्गृहीतः ।
यत्रोपमा भिन्नलिङ्गा भिन्नलिङ्गं तदुच्यते ।

‘हंसीव धवलः शशी’ इति ।

विसंहितो विरूपो वा यस्य सन्धिर्जिसन्धिस्तत् ।

प्रत्यक्षादिविरुद्धं यद् विरुद्धमभिधीयते ।

*विरुद्धं यथा—

मुराष्ट्रेऽवस्ति नगरी मधुरा नाम विश्रुता ।
अश्वेलनालिकेराङ्गा यदुपान्ताद्विभूमयः ॥४७॥

यथा—

मेघानिले स अमुना एतस्मिन्नद्विकानने ।

मन्त्रयुद्गमगर्भासौ तवाम्बवि विधीयते ॥

अत्र पूर्वार्थे विस्मयदाहरणम्; उत्तरार्थे विरूपसन्धानम् । प्रत्यक्षं सन्निधिरिति शब्द-
संश्लेषमात्रं केचिद् वर्णयन्ति । ततो वाक्यगतं शैथिल्यकल्पत्वादिकमपि अत्रान्तर्भूतम् ।

भाग्यलुब्ध इति प्राहुर्गन्धर्वोभङ्गवदनः ।

शस्मिन् पञ्च पञ्च जना आकाशश्च प्रतिष्ठितः । इति ।

अत्र पञ्चमवर्णस्य लघुत्वाभावात् लुब्धोभङ्गः ।

अस्थाना विरतिर्यत्र स भिन्नयतिरिप्यते ।

भक्तानां भूयः श्वेते चन्द्रमौलिः ।

गुणानां वश्यते यत्र श्लेषादीनां विपर्ययः ।

अरीतिमदिति प्राहुः केऽप्यस्मिन् दूषणान्तरम् ॥

अथ वाक्यार्थद्रोषाः—

अपार्थं विगतार्थं च पुनरुक्तमपक्रमम् ।

अतिमात्रं विरुद्धं च प्राहुर्वान्यार्थदूषणम् ॥

समुदायैकदेशार्थकृत्यं वाक्यमपार्थकम् ।

जायेत रञ्जनाद् राजा सिञ्चन् सकलमग्निं शद्गुणः । इति ।

विगतार्थं प्रस्तुतार्थं यच्च त्वास्तिप्रयोजनम् ।

कदम्बपुष्पं नवतौरमाढ्यं वहन्ति वाता वननिम्नगाश्च ।

भवन्ति मेवाः प्रथमे मुञ्चन्तैरजङ्गमानां हि शिरः प्रथम्ये ॥

ज्ञातस्य शब्दादर्थोद् वा साधने पुनरुक्तिरुक्तम् ।

स्फुटम् ।

अपक्रमः प्रसिद्धार्थपूर्वापर्यविपर्ययः ।

स्फुटम् ।

व्याकीर्णादिरप्यवैवान्तर्गावः ।

उन्वयतंतीतमर्यादमतिमात्रमितीर्यते ।

*पुष्परगेन जगद्देकाणवम् इति ।—इति ख० पु० पाठः ।

१. विरुद्धं यथा—च मे पिता ।—इति ख० पु० नास्ति ।

तथैव—

यावज्जीवम (हो ? हुं) मौनी बह्वचारी च मे पिता ।

^१माता च मम बन्ध्यासीत् (सुरापो ? स्मराभो) ऽनुपमी भवान् ॥ ४८॥

^२प्रतिज्ञाविरुद्धं यथा—

एष बन्ध्यासुतो याति जपुष्पकृतशेखरः ।

मृगतृष्णाम्भसि स्नातः शशभृज्जधनुर्धरः ॥ ४९॥

आगमविरुद्धं यथा—

अस्तावनुपनीतोऽपि वेदानधिज (ने ? ने) गुरोः ।

स्वभावशुद्धः स्फटिको न संस्कारमपेक्षते ॥ ५०॥

दोषो नास्ति स्वरूपेण पदार्थानामसम्भवात् ॥ ५१॥

यदस्ति वस्तुनोरन्तर्बीभत्सा (च्छी ? रली) लरूपतः ।

तदुक्तं दूषणं ग्राम्यपदे तस्मारके पुरा ॥ ५२॥

तस्मात् पदार्थदोषाणां नोपन्यासोऽस्ति कुत्रचित् ।

एवं पदानां वाक्यानां वाक्यार्थानां च यः कविः ॥ ५३॥

दोषान् हेयतया वेचि (साकल्यं ? स^३ काव्यं) कर्तुमर्हति ।

अनेकगुणमप्ये (क ? तद्) दोषेणैकेन निन्द्यते ॥ ५४॥

अनेकलक्षणोपेतं वपुः शिवत्रेण दुभगम् ।

मतान्तरमिदं व्यक्तिभेदं भेदे व्यनक्ति च ॥ ५५॥

एको हि दोषो गुणसन्निपाते निमज्जतीन्दोः किरणेष्विव बाहुः ॥ ५६॥

१. मम माता बन्ध्यादि—इति ख० पु० पाठः ।

व्याहृतमप्यत्रैव—इति क० पु० ग० पु० नास्ति ।

२. प्रतिज्ञाविरुद्धं संस्कारमपेक्षते ॥—इति ख० पु० नास्ति ।

परोक्तानामपि दोषाणामन्तर्भावमाह—

अन्येषामपि दोषाणामन्तर्भावोऽत्र दृश्यते ।

तदर्थं दोषाः कुतो न कथितास्तत्राह—इति क० पु० ग० पु० नास्ति ।

३. स—इति क० पु० नास्ति ।

इदमपि ।

दूरे दासवनानि हारकमुधा चा... निमानाक्रथा
भूयस्त्वं पुनरप्यहं यदि पुरश्चन्द्रः किति मास्यति ।

इत्युक्तः शशिनीलिरद्रितनयाचूडेन्दुभूलम्भन-
व्याजव्यञ्जितपादपक्षपतनश्रीतः प्रियः पातु वः ॥१२॥

तं पातयां प्रथममास पपात पश्चात् ॥१३॥
प्रभ्रंशयां यो ननुषं चकार ॥१४॥

इत्यादि न दोषः ।

॥ इति तृतीयं प्रकरणम् ॥

अथ चतुर्थं प्रकरणम्

‘गुणाः श्लेषप्रसादाद्या ये काव्ये समवायिनः ।

वाङ्मान् शब्दगुणान् प्राहुरान्तरानर्थसंश्रयान् ॥६२॥

अङ्गश्लेषादिवच्छब्दा अर्था मधुरतादिवत् ।

नव तत्र प्रसिध्यन्ति ये दोषप्रतियोगिनः ॥६३॥

अवश्यम्भाविनस्ते स्युस्तेषु सप्तानुयायिनः ।

शिथिलाप्रसन्नविषमकठोरनेयार्थानुशारनिच्छायाग्राम्परूपा (रीतिमदूषण ?)^१
विरोधिनः श्लेषप्रसादसमतासौकुमार्यार्थव्यक्तिरुशारकान्तादयो गुणाः ^२सर्वत्रा-
पेक्षणीयाः ।

ओजो माधुर्यमित्येते स्वे स्वे वेश्मनि तिष्ठतः ॥६४॥

वैदर्भ्यामत्र माधुर्यं गौड्यामोज इति स्मृतम् ।

‘स्वलङ्कृतमपि श्राव्यं न काव्यं गुणवर्जितम् ॥६५॥

समुद्भूतगुणः प्राज्ञैर्निरलङ्कारमात्रतः^३ ।

निर्भूषणमपि श्लाघ्यं ‘सुन्दरं सविभूषणम् ॥६६॥

I. ‘व्यक्त्युदार’ इति समासेनात्र भवितव्यम् (सम्पादकः) ।

१. अथ गुणसामान्यलक्षणमाह—इत्यधिकः ख० पु० ।

गुणाः समवायिनः । समवायिन इत्यलङ्कारव्यावृत्तिः । ते चापि बहुधा प्रोक्ता वाङ्माभ्यन्तर-
मेदतः—इति च ख० पु० पाठः ।

२. ग्राम्यारीतिमदूषण—इति ख० पु० पाठः ।

३. सर्वत्रापेक्षिताः, अन्वया एतदूषणोपनिबन्धप्रसङ्गादन्वयः—इति ख० पु० पाठः ।

४. एतद् विपर्ययाद् रीतिभङ्गो नाम दोषः ।

एवमेकत्र विषये गुणाष्टकं सम्पन्नम् । तथाप्युदाहरणेऽप्यवदर्शनं अस्यामुद्भूतेन व्यवहारः ।

अलङ्कारान् गुणस्य प्राधान्यमाह—इत्यधिकः ख० पु० ।

५. मादृतम्—इति ख० पु० पाठः ।

६. वपुः प्रकृतिसुन्दरम्—इति ख० पु० पाठः ।

“सरसिजमनुविद्धं शंबलेन” ॥५५॥ इत्यादि ।
 विभूषणसहस्रेऽपि विरूपं किं प्रशस्यते ।
 गुणयोगस्ततो मुख्यो गुणालङ्कारयोगयोः ॥६७॥

निरलङ्कारमपि* शास्त्रम् ।

यः कौमारहरः स एव हि वरस्ता एव चैत्रक्षपा-

स्ते चोन्मीलितमालतीसुरभयः प्रीडाः कदम्बानिलाः ।

सा चैवास्मि तथापि हन्त सुरतव्यापारलीलाविधौ

रेवारोधसि चेतसीतरुतले चेतः समुत्कण्ठते ॥५६॥

अत्र माधुर्यादिगुणभूवस्ता ।

अलङ्कृतमपि गुणहीनमनादृतम् । यथा—

पश्यान्मयज्जनाज्जन्मसदृशां कोमलक्षगुः ॥५७॥

अत्र प्रसादादिगुणाभावोऽनुप्रासोपमालङ्कारयोगश्च ।

अथ गुणाणां स्वरूपं लक्षयति —

श्लेषः प्रसादः समता माधुर्यं सुकुमारता ।

अर्थव्यक्तिरुदारत्वमोजःकान्तिसमाधयः ॥६८॥

इति काव्यशरीरस्य श्लाघ्या दश गुणाः स्मृताः ।

सुश्लिष्टत्वं विभिन्नानां श्लेष इत्यभिज्ञव्यते ॥६९॥

विभिन्नानां पदानामिति । तथाहि—

“विभिन्नानामपि पदानामेकपदप्रतिभासहेतुरनतिकोमलो बन्धविशेषः
 श्लेषः” इत्युक्तम्^१ ।

केवलं दीर्घबहुलैर्यद् वा बहुविसर्जनैः ।

द्वित्राक्षरपदैर्बद्धैरल्पप्राणाक्षरोत्तरैः ॥७०॥

१. गुणवत्तया—इत्यधिकः ख० पु० ।

२. परिगृह्यते । यथा—इति ख० पु० पाठः ।

३. विभक्तानां—इति ख० पु० पाठः ।

४. विभक्तानामपि विभक्तानां च पदानामेकपदप्रतिभासहेतुर्बन्धः—इति ख० पु० पाठः ।

५. उक्तं चैतद् विशेषेण—इति ख० पु० पाठः ।

शैथिल्यं नाम जायेत तस्मात् तत् परिवर्जयेत् ।
ह्रस्वसंयोगदीर्घाणां पद्ये कुर्याद् विमिश्रणम् ॥७१॥
श्लेषः सुसन्धिर्जायेत प्राणाक्षरविमिश्रणात् ।

यथा—

उभौ यदि व्योम्नि पृथक् प्रवाहावाकाशगङ्गापप्रसः पतेताम् ।
तेनोपमीयेत तमालनीलमामुक्तमुक्तालतस्थ वक्षः ॥५८॥

यद्वा—

भूनिविशेषं दिवसप्रशेषं प्रशासति त्वय्यतुलप्रतापे ।
अनाततज्यं धनुरस्मदीयमलङ्किया केवलमम्बुदानाम् ॥५९॥

आचार्यस्याप्ययमेवार्थोऽभिमतः—

यत्रैकपदवद्भावः पदानां भूयसामपि ।
अनालक्षितसन्धीनां स श्लेषः परमो गुणः ॥ इति ।

अथ प्रसादः—

(आ) विद्वदङ्गनावालं प्रकटं यत् प्रसादवत् ॥७२॥

प्रकटं प्रकटार्थम् । उक्तं हि—

श्रुतिमात्रेण शब्दानां येनार्थप्रत्ययो भवेत् ।
साधारणः समग्राणां स प्रसादो गुणो मतः ॥ इति ।

यथा—

परिस्लानं पीनस्तनजघनसङ्गादुभयतः—
स्तनोर्मध्यस्थान्तः परिमिलनमप्राप्य हरितम् ।
इदं व्यस्तन्यासं श्लथभुजलताक्षेपवलनैः
कृशाङ्गुः सन्तापं वदति बिसिनीपत्रशयनम् ॥६०॥

यद्वा—

मूले नन्दनशाखिनां सिकतिले मन्दाकिनोरोधसि
क्रीडावेशमसु चित्रवत्सु च तव श्लाघ्यं यशो गायतः ।
आसीदप्सरसां गणस्य दशनज्योत्स्नारसशालिता
कर्पूरच्छुरणादृतेऽपि फलिनी पाण्डुः कपोलद्युतिः ॥६१॥

फलवत्त्वमोजःसम्मिश्रं प्रसादं सम्प्रवक्षते ।

अनेन न विना सत्यं स्वदत्ते परपद्धतिः ॥

इत्युक्तमाचार्येण । ... योजसा मिथ्येण फलवत्त्वेनाथप्राकट्यमेव भवति ।

अवैषम्येण भणनं समता साभिधीयते ।

मृदूनां स्फुटानां च बहूनां वर्णानामवैषम्येण भणनम् । तथाहि—

केवलैर्मृदुभिर्वर्णैर्यदि वा केवलैः स्फुटैः ॥७३॥

न्यस्यमानैरवैषम्यं बन्धस्य समता भवेत् । इति ।

मृदुभणितिर्यथा—

कोकिलालापवाचालो मामेति मलयानिलः ॥६२॥

स्फुटभणितिर्यथा—

यत्त्वन्त्रकोटिकरकोरकभारभाजि

बभ्राम बभ्रुणि जटापटले हरस्य ।

तद् वः पुनातु हिमशैलशिलानिकुञ्ज-

भात्कारडम्बरविराविसुरापगाम्भः ॥६३॥

यथाहाचार्यः—

प्रतिपादं प्रतिश्लोकमेकमार्गपरिग्रहः ।

दुर्वन्धो दुर्विभावश्च समतेति मतो गुणः ॥

अयं माधुर्यम्—

मधुरं रसवत् प्रोक्तमेतद् वैदर्भजोवितम् ॥७४॥

रसवदित्यश्लिष्टशब्दस्वरूपमात्राधीनो रसो विवक्षितः, न तु शब्दप्रतिपाद्य इति कथयति ।

पृथग्भूतैः पदैः श्रान्यैः शक्यं शालिभिः ।

श्रोत्रेषु विदुषां वाणी सरसा स्यन्दते मधु ॥७५॥

उक्तं हि—

१. अयं माधुर्यम्—इति क० पु०—ग० पु० नास्ति ।

२. वृत्त्वन्तुप्रासशालिभिः—इति ख० पु० पाठः ।

३. क० पु०—ग० पु० नास्ति ।

पृथक्पदत्वं माधुर्यं केचिदिच्छन्ति सुरयः ।
वैदर्भी रीतिरेषेव कथ्यतेऽन्यैर्मनीषिभिः ॥ इति ।

किञ्च,

यथा कयाचिच्छ्रुत्या यत् समानमनुभूयते ।
तद्रूपादिपदासत्तिः सानुप्रासा रसावहा ॥७६॥

यथा—

मनीषिताः सन्ति गृहेषु देवता-
स्तपः क्व वत्से क्व च तावकं वपुः ।
पदं सहेतु भ्रमरस्य पेलवं
शिरीषपुष्पं न पुनः पात्रिणः ॥६४॥

अदीर्घेण समासेन नास्य हानिः कदाचन ।

अस्येति माधुर्यस्य । यथा—

स्थिताः अणं पक्ष्ममु ताडिताधराः प्रयोधरोत्सेधनिपातचूर्णिताः ।
बल्लीषु तस्याः स्खलिताः प्रपेदिरे चिरेण नाभिं प्रथमोदबिन्दवः ॥६५॥
पल्लवेन पवनानुम ना प्रणयिनीव हती ।
चण्डि चम्पकलता समागतं माधवीमधुकरं न वृश्यते ॥६६॥

यथाहाचार्यः—

बन्धे पृथक्पदत्वं च माधुर्यमुदितं बुधैः ।
अनेनैव पदव्यासाः कामं धारा मधुष्ण्युता ॥ इति ।

अथ सुकुमारता—

नेष्टुर्यरहितं यत् स्यात् सुकुमारमिति स्मृतम् ॥७७॥
नेष्टुर्यमक्षराणाम् । रहितमित्येतेनैकान्ततस्तस्य त्यागो विवक्षितः ।

उक्तं हि—

अनिष्टुराक्षरप्राप्तं सुकुमारमिहोच्यते ।
असर्वकोमलत्वेन शैथिल्यानुभवे सति ॥

१. क० पु०-ग० पु० नास्ति ।

२. अन्ये तु—इति ख० पु० पाठः ।

एतेषां मृदु साम्यं च यदा तुल्यबलरिषते ।
 तदा भवेत् सौकुमार्यं सर्वं संवित्प्रमाणकम् ॥
 मण्डलीकृत्य बर्हाणि कण्ठैर्धुरशीतिभिः ।
 कलापिनः प्रतुल्यन्ति काले जीमूतमालिनि ॥
 इत्यनुजित एवार्थो नालङ्कारोऽपि तादृशः ।
 सुकुमारतयैवैतद्वारोहति रतां दुकम् ॥

अस्मिन् गतकठोरविपर्ययात्मा सौकुमार्यं नाम गुणः सर्वलोकसिद्ध एव ।
 यथाहाचार्यः—

बन्धुरयाजरठत्वं च सौकुमार्यं मुदाहृतम् ।
 एतेन वर्जिता वाचो रुश्रत्वान्न श्रुतिक्षमाः ॥ इति ।

एतन्न केचिदिच्छन्ति मन्वाना गुणसम्प्लवम् ।

किञ्च,

केचिदन्तर्गन्त्येषु दोषरागात् परे श्रिताः ।
 अन्ये भजन्ति दोषान् कुत्रचिन्न ततो राज ॥

इति कथयन्तः केचन कष्टनिराकरणेन सौकुमार्यं सिद्धमिति कथयन्ति ।

अर्थव्यक्तिं वदन्त्येतत् पूर्णमर्थस्य दर्शनम् ॥७८॥

यथा—

वागर्थाविव सम्पृक्ती वागर्थप्रतिषत्तये ।
 जगतः पितरौ बन्धे पार्वतीपरमेश्वरी ॥७९॥

अत्र वाक्यपरिपूर्णतया सम्परित्वमर्थव्यक्तिः । उक्तमाचार्येण—

पञ्चादिव गतिर्वाचः पुरस्तादिव वस्तुनः ।
 यत्रार्थव्यक्तिहेतुत्वात् सोऽर्थव्यक्तिः स्मृतो गुणः ॥ इति ।

औदार्यमुच्यते प्राज्ञैरुत्कर्षप्रतिपादनम् ।

श्लाघ्यविशेषणयोगाच्छब्दानामुत्कर्षो भवति ।

श्लाघ्यैर्विशेषणैर्युक्तमुदात्तं कैश्चिदिष्यते ॥७९॥ इति ।

यथा—

श्रुत्वा यं सहस्रागतं निजपुरात् ब्राह्मेन निर्गच्छतां
 शत्रूणामवरोधनैर्जललवप्रस्यन्दितैर्यवपुटाः ।
 शुभ्रे वेश्मन्ति पल्लविन्युपवने बाण्यां नयाम्भोरहि
 क्रीडाद्री च सशाङ्बले विबलितप्रौर्वैविमुक्ता दृशः ॥८०॥

यद् वा—

कस्तूरीतिलकः कपोलमकरी कश्मीरपत्राङ्कुराः ।

कीडाकेतकदन्तपत्रविघ्नयः कर्पूरहारस्रजः ॥६९॥

विकटाक्षरबन्धानां पदानां^१ नृत्यतामिव ।

या वर्णरचना केचित् तदौदार्यं प्रचक्षते ॥८०॥

उक्तं च—

विकटत्वं च बन्धस्य कथयन्ति ह्युदारताम् ।

विचित्रा न प्रदग्धन्ते यथा शून्याः पदक्रमाः ॥

यथा—

स्वचरणविनिविष्टैर्भूषणनर्तकीनां

शटिति रणितमासीत् तत्र चित्रं कलं च ॥७०॥

न पुनः—“चरणकमललग्नेर्मञ्जु चित्रं च तत्र ।” इति ।

ओजस्तद् भूयसां यस्मिन्नेकार्थीभवनं विदुः ।

भूयसां पदानां समासेनैतत् सम्पद्यते । यथा—

जयति भुजगरज्जुग्रन्थिनिष्पीडितेन्दु-

लवदमृतनिबृत्तप्रेतभात्रैः कपालैः ।

विरचितनुतिबन्धो मूर्ध्नि सद्यः पुरारेः

परिणतबहुकल्पब्रह्मणां ब्रह्मघोषः ॥७१॥

लङ्घयन्ते रघुवीरसेतुसरणोसीमासमोपोपल-

स्फारास्फालनफेनिलाङ्घ्रिलहरीवाचालबेलानिलाः ।

एतच्छीतलनालिकेरविपिनच्छायानुलिप्तस्थली-

लोनाश्वग्ननिपीयमानसि(क)ताकूपाम्भसो धूमयः ॥७२॥

केचिद् गाढबन्धताभोजो वर्णयन्ति । यथा हि—

पदन्यासस्य गाढत्वं वदन्स्वीजः कवीस्वराः ।

अनेनाविष्टिताः प्रायः शब्दाः श्रोत्ररसायनम् ॥

एतच्छ्लेषेण सिद्धमिति मन्यामहे ।

यदुज्ज्वलत्वमुचितं सा काव्ये कान्तिरुच्यते ॥८१॥

छायावच्चेन 'बालानामेतत् सम्बाध्यते बुधैः ।

यथा—

निरानन्दः कौन्धे मधुनि त्रिधुरो बालवकुले
न साले सालम्बो लवमपि लवङ्गे न रमते ।

प्रियङ्गो नातङ्गं रचयति न चूते बिचरति
स्मरत्तल्लक्ष्मीलौलाकमलमधुपानं मधुकरः ॥७३॥

औज्ज्वल्यं कान्तिरित्याहुर्गुणं गुणविपश्चितः ॥८२॥

पुराणचित्रस्थानीयं तेन बन्ध्यं कवेर्वचः ।

शब्दकान्तिविपर्ययनामा निच्छायो नाम दोषः । अर्थकान्तिविपर्ययो रसमासृण्य-
हेतुर्याम्य इति निर्णयन्त्याचार्याः ।

अन्यावलम्बनं यत् स्यात् स समाधिरिति स्मृतः^१ ॥८३॥

यथा—

प्रतीच्छत्याशोकीं किसलयपरावृत्तिमधरः
कपोलः पाण्डुत्वादवतरति ताडोपरिणतिम् ।

परिमलानप्रायामनुवदति दृष्टिः कमलिनी—
मितीयं माधुर्यं स्पृशति च तनुत्वं च भजते ॥७४॥

अत्र

प्रतीच्छत्यादिचेतनक्रियाधर्माणामचेतनाशोकाद्यवलम्बनं समाधिः ।

'आरोहावरोहक्रमः समाधिः' इति केचित् ।

तथा हि^२—

आरोहस्त्यवरोहन्ति क्रमेण यतयो हि यत् ।
समाधिर्नाम स गुणः धृता तेन सरस्वती ॥

१. बन्धानाम्—इति ख० पु० पाठः ।

२. स्मृतः सचेतनाचेतनादेः स्वेतरधर्मावलम्बनं तदर्थः । ततोऽर्थगुणोऽयम् । यथा—'आकुष्ठो
युधि कार्मुके समग्रमद् वामः करोऽग्रेसरः' इत्यादि । —इति ख० पु० पाठः ।

३. अन्ये तु—इति ख० पु० पाठः ।

निरानन्दः कौन्धे मधुनि परिभुक्तोऽन्तरसे । इति ।

यद् वा—

‘नराः शीलभ्रष्टा व्यसन इव भजन्ति तरवः’ इति ।

‘अतिगाढबन्धरसात्मकायोजःप्रसादी । तद्रूपत्वादरोहावरोहयोगुणसम्लवोऽयं समाधिः’ इति केचित् ।

एतान् गुणान् प्रमाणेन साधयन्ति ? ति)—

नहि सन्ति गुणाः शब्दाः प्रमावृत्तिरबाधिता ।

न पाठधर्माः सिध्येयुः सर्वत्रादर्शनात् पुनः^१ ॥८४॥

पाठो विशेषापेक्षी चेद् गुणाननुमतिः कथम् ।

प्रोक्ता एत एवार्थगुणाः^२ ।

एतल्लक्षणवाक्यानि^३ योज्यन्तामत्र सूरिभिः ॥८५॥

श्लेषो यथा^४—

दृढवैकासनसङ्गमे प्रियतमे पश्चादुपेतपादरा-

देकस्या नयने पिधाय विहितक्रीडानुबन्धच्छलात् ।

ईषद्विस्तकन्धरः सगुलकः प्रेमोल्लसन्मानसा-

मन्तर्हासलसत्कपीलफलां धूर्तोऽपरां चुम्बति ॥८६॥

अत्रात्यन्तभिन्नयोः सपत्नीद्वयप्रसाधनरूपयोरर्थयोरैकत्र युगपच्छ्लेषः सिद्ध एव ।

यद् वा—

च्युतामिन्दोर्लङ्घां रतिकलहभग्नं च बलयं

समं चक्रीकृत्य प्रहसितमुखो शैलतनया ।

अबोचद् यं पश्येत्पद्मं स शिवः सा च गिरिजा

त च क्रीडाचन्द्रो दशनकिरणाभूरिततनुः ॥८७॥

अत्र भिन्नार्थसंश्लेषः प्रकटः ।

१. पुनः—इति क० पु० ग० पु० नास्ति ।

२. एते शब्दगुणाः प्रोक्ताः । एत एवार्थगुणाः—इति ख० पु० पाठः ।

३. एष लक्षणवाक्यौ—इति ख० पु० पाठः ।

४. अतोऽर्थोपप्लेवे गुणाः सम्भवन्ति—इति ख० पु० पाठः ।

उक्तं हि—

सचेतनचमत्कारकारिणी वार्धसङ्गतिः ।
शुक्तिः सा घटना सर्व सौख्यः श्लेष इति स्मृतः ॥ इति ।

प्रसादो यथा—

अयमुदयति मुद्राभञ्जनः पद्मिनीना-
मुदयगिरिवनालीबालमन्दारपुष्पम् ।
विरहविधुरकोकद्वन्द्वबन्धुविभिन्दन्
कुपितकपिकपोलक्रोडताम्रस्तमांसि ॥७७॥

अत्र विशेषो बलादनुक्तोऽपि सूर्यलक्षणोऽर्थः प्रकटगुपलक्ष्यते ।

साम्यं यथा—

अग्रे स्त्रीनखपाटलं कुरक्षकं श्यामं द्वयोर्भागयो-
र्बालाशोकमुपोदरागसुखं भेदोन्मुखं तिष्ठति ।
इषद्वन्द्वरजःकणाग्रकपिशा चूते नवा भञ्जरी
मुग्धत्वस्य च जीवनस्य च सखे मध्ये मधुश्रीः स्थिता ॥७८॥

अत्र मधुश्रियो मौल्यत्वागयीवनारम्भकृतानां विशेषाणानवैषम्यात् समता ।

यद् वा—

च्युतमुमनसः कुन्दाः पुष्पोद्गमेष्वलसा द्रुमा
मनसि च गिरं ग्रन्थन्तोमे (किं ? मि) रन्ति न कोकिलः ।
अथ च सवितुः शीतोत्लासं दुनन्ति मरीचयो
न च जरठतामालम्बन्ते बलमोदयदायिनीम् ॥७९॥

प्रक्रमाभेदो ह्यवैषम्यम् । तेनैतदप्युदाहरणम्—

वर्तन्ते विरहार्तवामनयनाबवन्नुतग्राहृतः
केकारम्भचलच्छिखाबलमलच्छायाः पुनः श्यामलाः ।
एते केतकसूचिभेददिविनप्राचीमरुद्भीचयः
केचित् कारकरीरमेचकघनश्रीवाहिनो वासराः ॥८०॥

इति ।

अत्र विरहिणीभिन्नरकेतकबलाहकानां तन्त्राकेकारम्भसूचिभेदस्यामतामात्रमुप-
वर्णितम्, न त्वरति (का ? ता) ण्डवविकारसवर्णादीति वर्षर्तुगुप्तवासरवर्णनस्य
प्रक्रान्तस्याभेदः ।

माधुर्यं यथा—

प्रेयान् सोऽवमपाकृतः सशपथं पादानतः कान्तया
 द्वित्राण्येव पदानि वासनवनाद् यावन्न यात्युन्मनाः ।
 तावत् प्रत्युत पाणिसम्पुटलसलीबोनिबन्धं धृतो
 धावित्वेव कुतप्रणामकमहो प्रेम्णो विचित्रा गतिः ॥८१॥

अत्र रसवत्त्वं प्रकटम् ।

एतदुदाहरणं कान्तौ केचिन्निक्षिपन्ति— ‘कान्तिर्दीप्तिरसस्त्वम्’ इति ।

केचिन्माधुर्यं क्रोधादावप्यतीव्रतामाहुः । यथा—

भ्रू भेदे सहस्रोदगतेऽपि वदनं नीतं परां नम्रता-
 मीषभ्यां प्रति भेदकारि हसितं नोक्तं बचो निष्कुरम् ।
 अन्तर्बाष्पजडीकृतं प्रभुतया चक्षुर्न विस्कारितं
 कोपञ्च प्रकटीकृतो दयितया मुक्तञ्च न प्रश्रयः ॥

सीकुमार्यं यथा—

सद्यः पुरोपरिसरेषु शिरीषमृद्धी
 गत्वा जवात् त्रिचतुराणि पदानि सीता ।
 गन्तव्यमद्य कियदित्यसकृद् ब्रूवाणा
 रामाधुणः कुतवती प्रथमावतारम् ॥८२॥

अत्र सीतासीकुमार्यमुपवर्णितम् ।

केचिदपादव्यं सीकुमार्यमाचक्षाणाः—

देवव्रते वाञ्छति दीर्घनिद्रां द्रोणे च कर्णे च यशोऽवशेषे ।
 लक्ष्मीसहायस्य तत्राद्य वत्स वात्सल्यवात् द्रीणिरयं सहायः ॥

इत्युदाहरन्ति ।

अर्थव्यतिर्यया—

पृष्ठेषु शङ्खशकलच्छविषु छदानां
 राजोभिरङ्कितमलक्तकलोहिनीभिः ।
 गोरोचनाहरितवध्रु वह्निः पलाश-
 मामोदते कुमुदमम्भति पद्मलस्य ॥८३॥

अत्रार्थस्वरूपस्य पूर्णं दर्शनम् ।

प्रद वा—

प्रथममल्लतैः पर्यस्ताग्रं स्थितं धृक्कुक्तरै-
विरलविरलैरन्तःपत्रैर्मनान् गलितं ततः ।
तदनु रचनामात्रं किञ्चिद् व्यधायि बहिर्दलै-
र्मुकुलनविधौ बृहदाब्जानां वभूव कदर्थना ॥८४॥

उदारं यथा—

अश्विनां कृपणा दृष्टिस्त्वन्मुखे पतिता सकृत् ।
तदवस्था पुनर्देव नान्यस्य मुखमीक्षते ॥ ८५॥

इति ।

त्यागस्य वाक्येऽस्मिन्तुत्कर्षः साधु लक्ष्यते । उक्तं हि—

उत्कर्षवान् गुणः कश्चिदुक्ते अस्मिन् प्रतीयते ।
तद्गुदाराह्वयं तेन सनाथा काव्यपद्धतिः ॥ इति ।

केऽप्यग्राम्यत्वमुदारतामुदाहरन्ति । यथा—

त्वमेवंसौन्दर्या स च खचिरतायाः परिचितः
कलानां सौमानं परमिह युवामेव भजयः ।
अयि हृन्दं दिष्टया तदिह शुभने संवदति वां
ततः शेषं चेत् स्पष्टिजितमिह तदानीं गुणितया ॥

अस्य विपर्ययो यथा—

स्वपिति यावदयं विकटे जनः स्वपिमि तावदहं किमपैति ते ।

इत्येतद् द्वयमपि प्रायः कान्तिप्राप्त्यप्रोरन्तर्भवतीति मन्यामहे ।

ओजो यथा—

उत्सुङ्गाः परितः स्फुरन्ति गिरयः स्फारास्तथाम्भोधय-
स्तानेतानपि बिभ्रती किमपि न क्लान्तासि तुभ्यं नमः ।
आश्चर्येण मुहुर्मुहुः स्तुतिमिति प्रस्तौमि यावद् भुव-
स्तावद् बिभ्रदिमां स्मृतस्तव भुजो वाचस्ततो मुद्रिताः ॥८६॥

अत्र भूयसां पर्यतादिवदानां सर्वेषामप्यन्ते भुजधार्यत्वेनेकं सम्पन्नम् ।

कान्तिर्यथा—

मा गर्वमुदह कपोलतले चकास्ति
कान्तस्वहस्तरक्षिता मम मञ्जरीति ।
अन्यापि कापि सखि भाजनमोदसानां
वैरी न जेद् भवति वेपथुरन्तरायः ॥८७॥

अथ नायिकायाः सवन्ध्यामीर्ष्यानुबन्धेन प्रतिपादितस्य प्रियतमानुरागलक्षणरस
शृङ्गारस्वीज्ज्वल्यस्य कान्तिः ।

समाधिर्विधा—

दर्शोङ्कुरेण चरणः क्षत इत्काण्डे
तन्वी स्थिता कतिचिदेव पदानि गत्वा ।
आसीद् विवृत्तवदना च विमोचयन्ती
शाखासु वल्कलमसक्तमपि द्रुमाणाम् ॥८८॥

अत्रान्वावलम्बनत्वं सुप्रसिद्धम् ।

एतेषां गुणत्वमाधिष्य समाधत्ते—

गुणानामर्थनिष्ठानां समाधेर्द्विविधस्य च ।
कथं गुणत्वं वक्तव्यमाद्यमापायिनामपि ॥८६॥
गुणयोभाद् गुणत्वं चेदेतेषां च गुणः स्वकः ।
काव्योपादेयताधानमेतेषां भवतीति चेद् ॥८७॥
पर्युक्तं तद् ज्ञेयमवश्यम्भावसम्भवात् ।
तन्नास्ति सर्वथा तेषां गुणत्वमिति केचन ॥८८॥

‘गुणानामर्थानिष्ठानाम्’ इत्यत्र ‘कान्तिवर्जम्’ इत्यभिधेयम्, ‘अर्थकान्तिविपर्यय-
नामा रसमासृष्यहेतुरास्यः’ इत्याचार्यनिर्णयात् ।

उच्यते श्रूयतामेतद् रहस्यं काव्यवेदिनाम् ।
अवस्थाद्वयमस्त्येषामुद्भवातुद्भवात्मकम् ॥८९॥
सत्तामात्रेण जायेत दोषलेपनिराकृतिः ।
उद्भवेन पुनस्तेषां काव्यं कविभिरादृतम् ॥९०॥
निर्दोषमपि न श्लाघ्यं निमग्नगुणमण्डलम् ।
यदि नात्र गुणास्तत्र समाधिर्वापि न स्मरेत् ॥९१॥
अलङ्कृतमपि त्याज्यमनुद्भूतगुणोदयम् ।

यथा—

हा तातेति कन्दितमाकर्ण्य विषण्ण-
स्तस्यान्विष्यन् वेतसगूढं प्रभवं सः ।
शल्यप्रोतं प्रेक्ष्य सकुम्भं मुनिपुत्रं
तापादन्तःशल्यं द्वासीत् क्षितिपोऽपि ॥८९॥

वैशेषिकान् गुणानां (ह ? हुः) केचिद् दोषान्यथाकृते ॥९२॥

केकरत्वं हि नेत्राणां दूषणत्वेन सम्मतम् ।

तदेवाकेकराक्षीणां भूषणत्वेन सिध्यति ॥९३॥

दोषश्च सकलोऽप्येष कदाचित् कविकौशलात् ।

व्युत्क्रम्य दोष (गु ? ग)णनां गुणवीथिं विगाहते ॥९४॥

यथा—

पिपिप्रिय ससस्वयं मुमुमुखासवं देहि मे

तत्तत्पञ्च दुदुदुतं भभभभाजनं कान्चनम् ।

इति स्थलितजल्पितं मदवशात् कुरङ्गीदृशः

प्रगे प्रहसहेतवे प्रियसखीभिरर्घ्ययत ॥९०॥

अत्राप्यप्रयुक्तस्वार्थ[स्या]प्रयुक्तरणेन साधुत्वमुक्तम् । यच्चाजलिजम् साधु-
शब्दरूपं तच्चतुकरणस्यापि साधुत्वमिष्यते इति ।

यद् वा—

तस्य राज्ञः प्रभावेण तदुद्यानाति जजिरे ।

आर्द्राशुकप्रवालानामास्पदं सुरशाखिनाम् ॥९१॥

अत्र विरुद्धमपि प्रभावेणेति पदसन्निवेशेन गुणाय जातम् ।

श्रीः प्रयोविस्तराद्या (न्त्या ? न् यान्) वदन्त्यपरे गुणान् ।

वक्रोक्त्यादिषु सर्वेषामन्तर्भा (वै ? वः) प्रसिद्ध्यति ॥९५॥

यदि भवति वचश्च्युतं गुणैभ्यो वपुरिव यौवनहीनमङ्गनायाः ।

अपि जनदयितानि दुर्भगत्वं नियतमलङ्कारणानि संश्रयन्ते ॥९२॥

दीर्घापाङ्गं नयनयुगलं शूषयत्यञ्जनश्री-

स्तुङ्गाभोगी प्रभवति कुचावचितुं हारयष्टिः ।

मध्यक्षामे वपुषि लभते धाम कूर्पासलक्ष्मीः

श्रोणीविम्बे गुरुणि रत्ननादाम शोभां बिभति ॥९३॥

॥ इति चतुर्थं प्रकरणम् ॥

अथ पञ्चमं प्रकरणम्

अलङ्कारलक्षणम्—

‘काव्ये शोभाकरान् धर्मानलङ्कारान् प्रचक्षते ।

अलङ्कारस्य गुणाद् भेदमाह—

तेषामामन्तुकत्वेन न हानिर्नूरादिवत्^१ ॥६६॥

इयतैव भिदामाहुर्गुणालङ्कारयोर्बुधाः ।

काव्ये शोभाकराः संयोगिनोऽलङ्कारा इत्युक्तं भवति ।

गुणैरेव काव्यशोभायां सिद्धायां किमलङ्कारैरित्यत आह—

आप्तुञ्चन्ति शरीरेषु गुणवत्सु निसर्गतः ॥६७॥

अलङ्कारान् जनाः शोभामाकाङ्क्षन्तोऽतिशायिनीम् ।

अत्र प्रमाणमाह—

तेषामतिशयोक्तित्वं तदाहुरतिशायनात् ॥६८॥

यदाहुर्वाचनः—‘काव्यशोभायाः कर्तारो धर्मा गुणाः । तदतिशयहेतवस्त्व-
लङ्काराः’ (काव्या० अधि० ३, अध्या० १, सू० १ २) इति ।

अलङ्कारा द्विधा ख्याताः काव्ये शब्दार्थगोचराः ।

अनुप्रासः क्रमश्लेषसुद्रादीपकयुक्तयः ॥६९॥

पठिती गुम्फना चित्रयमके शब्दसंश्रयाः ।

समा श्रुतिरनुप्रासः पदेषु च पदेषु च ॥१००॥

पूर्वास्तुभवसंस्कारबोधनीयदूरता^२ ।

यथा—

एष राजा यदा राज्यं प्राप्तवान् ब्राह्मणप्रियः ।

तदाप्रभृति धर्मस्य लोकेऽस्मिन्नुत्सवोऽभवत् ॥१०१॥

१. बोधनीया दूरता—इति भाव्यम् ।

२. कव्यशो—इति ख० पु० पाठः ।

३. महानिर्नूरादिवत्—इति क० पु० म० पु० पाठः ।

यद् वा—

मधुर्जघूनि गान्धर्वं मन्दि ? वि)रं मन्दिरेक्षणा^१ ।

इन्दुरेन्दीवरं वाम काममानन्दयन्ति नः ॥९५॥

यद् वा—

‘मत्स्यवत्स्यन्दिको मत्स्यवारुणीतरुणीस्तनैः ।

संसारः सारहीनोऽपि नायातो यातवामताम् ॥९६॥

अदर्प इव कन्दर्पस्तरला मादृशा मतिः ।

असार इव संसारः कुरु मे तदनुग्रहम् ॥९७॥

यद् वा—

अमृतममृतमास्तामिन्दुरिन्दुश्च दूरे

मधु मधु कियदेतत् कौमुदी कौमुदी का ।

शिव शिव शिव तस्याः केवलं हारि रूपं

नहि नहि नहि साम्यं भूर्भुवःस्वस्त्रयेऽपि ॥९८॥

“तस्या (य ? ल) ग्नं भवेद् दूरं यस्य स्वापः प्रजागरः ।”

उक्तं हि—

श्रुतिभिर्वृत्तिभिर्वर्णैः पदैर्नामद्विरुक्तिभिः ।

लाटानामुक्तिभिश्चायं पदप्रकारः प्रकाशते ॥ इति ।

स्वरूपार्थाविशेषेऽपि पुनरुक्तिः फलाकरा ॥१०१॥

शब्दानां स्वपदानां वा लाटालुप्रास इष्यते ।

एष्वेवानुप्रासभेदेषु श्लोकानुप्रासोऽप्यन्तर्भूतः । श्लोकानुप्रासः । द्वयोर्द्वयोः (सु ? स) दृशोक्तकृतत्वोक्तत्वात् । अत्रैव रसस्यानुगुणवर्णव्यवहारात्मिकाः परुषोप-
नागरिकाग्राम्याख्यास्तिलो वृत्तयोऽपि द्रष्टव्याः ।

शपाभ्यां रेफसंयोगे टवर्गेण च योदिता ॥१०२॥

परुषा नाम वृत्तिः स्याद्वयस्वन्यैश्च संयुता ।

यथा—

तत्र तोयाशयाशेषव्याकोशितकुशेशया ॥९९॥

सरूपसंयोगयुता मूर्ध्नि वर्गान्त्ययोगिभिः ॥१०३॥

स्पर्शैर्युता च मन्यन्त उपनागरिका बुधाः ।

१. मन्दिरेक्षणा—इति भाष्यम् ।

२. मत्स्यमत्स्यन्दिको मत्स्य—इति क० ख० ग० पु० पाठः ।

यथा—

सान्द्रारविन्दवन्दोत्थमकरन्दाम्बुविन्दुभिः ॥१००॥

इति ।

शेषैर्वर्णैर्यथायोगं कथितां कोमलां विदुः ॥१०४॥

केलिलोलालिमालानां कुलैः कोलाहलः ^१कचित् ।

सरूपव्यञ्जनन्यासं तिसृष्वेतासु वृत्तिषु ॥१०५॥

पृथक् पृथगनुप्रासमुञ्चन्ति कवयः सदा ।

क्रियाणां कारकाणां च यथासङ्ख्यनिवेशनम् ॥१०६॥

ब्रह्मन्ति वर्षन्ति नदन्ति भान्ति श्यायन्ति नृत्यन्ति समावसन्ति ।

नद्यो घना मत्तगजा वनान्ताः प्रियाविहीनाः शिखिनः प्लवङ्गाः ॥१०७॥

यद् वा—

तस्याः ^२प्रवृद्धालीलाभिरालापस्मितदृष्टिभिः ।

जीयन्ते चल्लकीकुन्दलग्निन्दीवरसम्पदः ॥१०८॥

केचिदेनमलङ्कारमर्थगतमपि वर्णयन्ति । तन्निरासार्थमाह—

(क्रमं) शब्दं दुः ? वदमु) खेनैव स्वदन्ते नार्थसंश्रयात् ।

इति ।

एकरूपेण (मान ? वा) क्येन द्वयोर्वर्णनमर्थयोः ॥१०७॥

तन्त्रेण यः स शब्दद्वैः श्लेष इत्यभिधीयते ।

यथा—

नीश्रु दुर्जनवाणी च प्रतिकूलप्रवर्तिता ।

प्रतारणाय लोकानां दारुणा केन निमिता ॥१०९॥

यथा—

नमः पतनशीलाय सुसलाय खलाय च ।

कुर्वते स्वमुखेनैव बहुधा (स ? न्य) स्म खण्डनम् ॥१०४॥

१. न्व—इति क० पु० नास्ति ।

२. प्रवृद्धा (लीला)—इति क० ख० ग० पु० पाठः ।

यद् वा—

परेषां फलमुत्पाद्य^१ विशुष्यन् भृशमात्मना ।

अहो सुमनसां लोके श्लाघ्यात् स्थानादपि च्युतिः ॥ १०४ ॥

साभिप्रायस्य वाक्यस्य वचसोऽपि निवेशनम् ॥ १०८ ॥

मुद्रां तां मुत्प्रदायित्वात् काव्यमुद्राविदो विदुः ।

निर्मात्यं नयनश्रियः कुवलयं वक्त्रस्य दासः शशौ

भ्रूयुग्मस्य सनाभि मन्मथधनुज्योत्सना स्मितस्याञ्चलः ।

संगीतस्य च सत्तकोकिलस्तान्द्युच्छिष्टसेवीदृशः

सर्वाङ्गीणमहो विद्येः परिणतं विज्ञानचित्रं चिरात् ॥ १०९ ॥

अत्र निर्मात्यदासः (नय ? स ?) नाभ्यञ्चलोच्छिष्टपदानां गीणवृत्तिव्यपाश्रयेण मुत्प्रदायि (नात् ? नां) साभिप्रायनिवेशादियं मुद्रा । एवमादि प्रयोगेषु द्रष्टव्यम् । केचिदेतान् समाधिमेव इति मन्यन्ते, तन्न; तत्रापरोक्षार्थस्य साभिप्रायाभावाद् वचो-
विनिवेशनियमाद् मुद्रालङ्कारस्य शब्दत्वम् ।

एकदेशे निविष्टायाः क्रियायाः कारकस्य वा ॥ १०९ ॥

कविमिर्दीपकं (द्रष्टुं ?) प्रोक्तमन्यत्राप्यनुषङ्गनम् ।

यथा—

चरन्ति चतुरम्भोधिबेलोद्यानेषु दन्तिनः ।

चक्रवालाद्रिकुञ्जेषु कुन्दभासो गुणाश्च ते ॥ १०७ ॥

यद् वा—

शयितमसकृद् गर्भागारे मुहुर्गतमङ्गणे

स्थितमतिचिरं सौधे आतायने भृशमासितम् ।

इति बहुतिथो नीतः कालस्तथापि जहाति मां

नहि भृगदृशो दृष्टिर्द्वाघीयसी च विभावरी ॥ १०८ ॥

अस्योपमायजित्वेऽपि^१ शब्दनिवेशिकेशनिवन्धनं शब्दत्वम् ।

अ (वदः सा ? वदस्य) युज्यमानस्य येन संदंशधर्मिणा ॥ ११० ॥

योजना क्रियते युक्तिरिति युक्तिविदो विदुः ।

१. गर्भितत्वेऽपि—इति समीचीनम् ।

१. ... पमलमुत्पाद्य—इति क० ख० ग० पु० पाठः ।

२. तत्र परं (?) कर्पां—इति क० ख० ग० पु० पाठः ।

जातिक्रियागुणद्वयाणां युक्तिः पदार्थविषया यथा—

स्त्रीपुंसमनघं^१

नित्यमानतोऽस्मि ॥१०९॥

स्थलकमलिनीम्—

शैलाधिराजतनया न ययौ न तस्थौ ॥११०॥

साभ्रोऽह्नीव^२ स्थलकमलिनी नाप्रबुद्धा न सुप्ताम् ॥११॥

नमामि नित्यं ललितं पुंस्पुरन्ध्रीमयं वपुः ।

यत्र वामः करो हृदये दक्षिणं मेखलास्पृशम् ॥११२॥

यद् वा—

इदं वामाय भागाय नमो भूयात् पुर (ब्रह्म ? ब्रुहः) ।

वधते मेरुकोदण्डं स्तनभारेण ताम्रयते ॥११३॥

यद् वा—

स करः करिवक्त्रस्य दुरितानि हिनस्तु वः ।

सम्येतद्विभागस्य गोचरे यस्य न स्थितिः ॥११४॥

पदपादादिभाषाणामन्ययाकरणेन यः ॥११५॥

पाठः पूर्वोक्तल्लक्तस्य पठितं^३ तां प्रचक्षते ।

यथा—

सहभृत्यगणं सवान्धवं सहमित्रं समुतं सहानुजम् ।

स्वबलेन निहन्ति संयुगे न विरात् पाण्डुयुतः सुबोधनम् ॥११६॥

(यदि) पाण्डुयुत इत्यत्र स्थाने पाण्डुसु (त ? तं) सुबोधन (मि ? इ) ति पठ्यते, त (दे दे) तदमङ्गलार्थमपि मङ्गलार्थं दुर्बोधनस्य भवति ।

वाक्ये शब्दार्थयोः सम्यग् रचना गुम्फना स्मृता ॥११७॥

तस्याभिधेके सदनानुराया हस्तच्युतो हेमघटो युवत्याः ।

सुठन् स सोपानपथे करोति ठंठंठं ठंठंठंठंठं ॥११८॥

सोयं ठंठमित्यादेर्निरर्थकस्य पदस्यार्थानुगुण्येन वाक्ये रचितत्वाद् गुम्फना । एतं मपि युक्तौ केचिदन्त (जा ? भवि) यन्ति ।

१. मनघं—इति समीचीनः पाठः ।

२. पठितं—इति साधु ।

३. ऽह्नीव—इति क० पु० पाठः ।

व (र्णा ? र्ण) स्थानस्वराकारगतिबन्धान् प्रतीह यः ।

नियमस्तद् बुधैः षोढा चित्रमित्यभिधीयते ॥११३॥

तत्र वर्णचिह्नेषु चतुर्व्यञ्जनं यथा—

जजौ जो जाजिजिज्जाजी तं ततोऽतिततातितुत् ।

भाभोऽभीभाभिभूभाभूरात्तारिरीररः ॥११७॥

एवमन्यान्यपि द्रष्टव्यानि ।

विभिन्नार्थैकरूपाया या वृत्तिवर्णसंहतेः ।

अव्यपेतं व्यपेतं च यमकं तन्निगद्यते ॥११४॥

तत्राव्यपेतमादियमकं यथा—

राजीवराजीवमलोलशृङ्गं मुष्णन्तमुष्णं ततिभिस्तरुणाम् ।

कान्तालकान्ता ललनाः सुराणां रक्षोभिरक्षोभितमुद्वहन्तम् ॥११८॥

इत्यादीन्वालोच्यानि ।

अम्लानमालतीमालासुकुमारं मनः कवेः ।

मागाद् खेदमिति प्रायः कैश्चिदादृतं पुरा ॥११५॥

नन्वत्र कथं क्रमस्य शब्दालङ्कारत्वम् ? न (व्य ? ह्य) यमनुप्रासवच्छब्द (स ?-
स्व) रूपमावाधोनः, किन्तु शब्दार्थाधीनः^१, शब्दस्यैवार्थस्यपि क्रमप्रतीतिः । तस्मादु-
भयालङ्कारो भवितुमर्हति । न शब्दजनित एवार्थक्रमो विवक्षितः, न त्वार्थः । तद्विवक्षा
सागर्थव्यक्तिजात्यादिषु द्रष्टव्या । एतत् पुरस्तादुक्तम् “शब्दबुद्धेने (ष ?) च स्वदन्ते,
नार्थसंभवात्” इति । उक्तमप्यनिषेदः— देशकालशब्दप्रतीतिवृत्त पौर्वापर्यं क्रमः । इह
सं (?) स्यार्थव्यक्तिसाम्यजातयः ।

अर्थव्यक्तिप्रमाणं यथा—

मूले लोलकरीरकन्दलवनाः काण्डे ततः पाण्डवः

किञ्चिन्मेदुरमण्डले परुषि च प्रौढास्थिरुद्धत्वचः ।

अन्येषूच्छ्रितपत्रगण्डगहनाः तस्मिन्प्रत्यर्भा प्राचृषि

क्षोणायां परितो हरन्ति हलिनां चक्षूंषि बालेक्षवः ॥११९॥

अत्रार्थव्यञ्जनं स्पष्टम् ।

साम्यक्रमो यथा—

प्रथममरणच्छायास्तावत् ततः कनकप्रभ-

स्तवनं विरहोत्ताम्यत्तन्वीकपोलतल्लघुतिः ।

भवति च पुनर्ध्वन्तिध्वंसक्षमः क्षणदामुखे

सरसविशिनीकन्दस्त्रेदच्छविर्भुगलाञ्छनः ॥१२०॥

अत्रेन्दोहृदयादारभ्य^१ विशेषा (?) साम्यस्य भवितुमर्हति । तस्य कालकृतो देशानामवयवः । अत्र विशिष्टावयवानुक्रमणं हि त्रिहितम् कालकृतक्रमाणां धर्माणां युगपत्लाभासम्भवात् । तस्मादर्थवृत्तिरुदाहरणमेतत् ।

प्रत्येकस्यावयवमिति प्रतीतिस्वरूपे वृत्तिव्ये सत्यपि शब्दस्वरूपभावनियन्धन (त ?-तः) शब्दत्वम्, “नौश्च दुर्जनवाणी च” इत्यादि, ‘परेषां फलनुत्पाद्य’ इत्यादिवच्छ्लेषोदाहरणाननु (?) भवति, अवैकल्प्येण वाक्येनार्थद्वयमिदानीत् । तथाहि—निमित्तेति क्रिया विशिष्टेन नौकारकेण वाणीकारकेण च प्रत्येकमभिसम्बन्धं वाक्यद्वयमापादयति । अथवा शब्दबलात् समुचितनौवाणीसम्बन्धात् पुनरेकाणां (?) वैषम्येण भणनं विद्यते ।

(?) सक्रमो यथा—

गङ्गे देवि दृशा पुनोहि प्रमुने मातः पुनर्दर्शनं

संप्रश्नोऽस्तु पितः प्रयागं नगवन् न्यग्रोधं मां ध्यास्यसि ।

तं हारासिलतावतंसविपुलस्थूलांसबक्षोभुजं

पुंभावं भवतामवन्तिनगरीनार्थं दिदृक्षामहे ॥१२१॥

अत्र शब्दाधीनक्रमत्वं विशदम् ।

जातिक्रमो यथा—

चयस्त्वेषामित्यवधारितं पुरस्ततः शरीरोति विभाविताकृतिम् ।

विभुविभक्तावयवं पुमामिति क्रमादमुं^२ नारद इत्यबोधि सः ॥१२२॥

अत्र तदवस्थारूपसमर्पणं प्रकटमिति ।

ननु ‘प्रथममगतैः पर्यस्ताः स्थितां पृथुकेसरैः’ इत्याद्यर्थव्यक्तेः कथमुदाहरणम् ? कालकृतक्रमत्वात् मेव (?) वाक्यनुभयथाप्येकल्पेण वाक्यद्वयेनार्थद्वयभणनं न सम्भवेत् । उच्यते—विषेणोऽस्यार्थद्वयप्रतिपादनं शक्तत्वादेतन्निरूप्यते । अवयवे समुदायोप-

१. रम्य—इति क० पु० पाठः ।

२. दत्त—इति क० पु० पाठः ।

चारात् तदेन वाक्यमिति वक्तुं शक्येत । एवं हि निष्कृष्टमाचार्यैः—अनेकानेकार्थोक्ति-
स्तुल्यविशेषणविशेष्योभया तुल्यसंविधाना च पूर्वत्र प्राकरणिकाप्राकरणिकोभयप्रधान्या-
च्छ्लेषसंवृत्तितन्त्राणि अपरत्र प्रायः समासोक्तिः ।

प्राकरणिकप्राधान्ये तुल्यविशेषणा यथा—

केवलं बत वा ? व न्धार्यमन्तस्तुल्ला बहि (वं ? नुं) णाः ।
वर्तन्ते विधिना सृष्टाः स्त्रियः शणलता इव ॥१२३॥

तुल्यविशेष्या यथा—

अमुतो राज्याद् राजन्यश्च राजानो न च राजतः ।
नवं तवितरं नास्ति रज्यते मित्रमण्डलम् ॥१२४॥

तुल्योभया यथा—

समाक्रम्यापि सूर्धानं समतां महवीं मुदम् ।
कण्टकः पादलग्नोऽपि विदधात्येव वेदनाम् ॥१२५॥

उभयोरपि प्राकरणिकयोः प्राधान्येऽपि प्राकरणिकप्राधान्याविशेषा (च्छे ? छले) य
एव । यथा—

तनुत्वर (मि ? म) णीयस्य (?) मध्यस्य च भूजस्य च ।
अमवन्नितरां तस्य बलयः कान्तिवृद्धये ॥१२६॥

एकस्याप्राकरणिकत्वा (मि ? नि) ण्ये द्वयोरपि शब्दोपगतयोः प्राकरणिकत्व-
सम्भवः । अत्रापि प्लेण एव ।

वृत्तं कुङ्कुमपङ्कपाटलरुचि प्राप्तं क्रमानुव्रति
सोष्ठप्रस्फुरदंशुकान्तमधिकं पुष्पत् प्रियं चक्षुषः ।
हेमन्ते सुखयत्यरीस्तव शिलातल्पप्रसुप्तान् वने
किं कान्ताकुचमण्डलं नहि नहि प्रत्यग्रविम्बं रवेः ॥१२७॥

तुल्यविशेषणयोर्द्वयोः प्राकरणिकयोः प्राधान्येऽपि यत्र नानेकार्थोक्तिः, तत्र न
प्लेणः । यथा—

रक्तपाटलसमानसौरभं तस्य पातुमभवत् प्रियद्वयम् ।
मादनं च मधुमत्तषट्पदं पेशलं च विमलं प्रियामुखम् ॥१२८॥

अप्राकरणिकप्राधान्ये संवृतिः 'उद्दामोत्कलिका'—दिषु द्रष्टव्या । उभयप्राधान्ये तत्र 'द्वारं खड्गिभिरानृतम्' इत्यादिषु संविधानसाम्यात् समाशोक्तिः । 'रामबहुला वनाली' इत्यादिषु । इयमप्यनेकार्थप्रतिपत्तिहेतुत्वात्नेकार्थोक्तोभिदा । अत्रापि प्रायः शब्दासंवृती तात्पर्योक्तिष्वे संवृतिः सम्भवेत् । यथा—

यातोऽस्मि पथनयने समघो ममैव
मुप्ता मयैव भवती प्रतिबोधनीया ।
प्रत्यायनामयमितीव सरोरुहिण्याः
सूर्योऽस्तमस्तकनिविष्टकरः करोति ॥१२९॥

ननु—

पुनरुक्तवदाभासश्लेकानुप्रास एव (च) ।
अनुप्रासश्रद्धा लाटानुप्रासो रूपकं च नु ॥
उपमा दीपकं चैव प्रतिवस्तूपमा तथा ।
इत्येत एवालङ्कारा वाचां केञ्चिदुदाहृताः ॥

इति पठित्वा ए (क ?) माचार्या व्याचक्षते — 'अत्रालङ्कारा अष्टावुद्दिष्टाः । तत्रादी चत्वारः शब्दालङ्कारा निरूपिताः । रूपकादीनां चतुर्णां (त्रा ? र्वा) लङ्कारता' इति । तत् कथं दीपकस्य शब्दाश्रयत्वम् ? एवंविधानामन्वयानां शब्दनिबन्धनत्वमनालोचयत एतद् वचनम् । त्यादेतन् । पदसन्निवेशमात्रायतश्चेच्छब्दालङ्कारस्तत एवानुवृत्ताख्यातस्य दीपकस्यापि परिग्रहश्चेत्, किमित्येकानेकावृत्तविपरिणतकार्यसमुच्चित-कृदभिहिताध्याहृतानभिहितैकान्तरनिमित्त ? नन्त राख्यातानि (?) मुच्यते ।

एकाख्यातं यथा—

'प्रियः पतिः श्रीमति' ॥१३०॥ इत्यादि ।

अनेकाख्यातकं यथा—

यदेव रोचते मह्यं तदेव कुरुते प्रिया ।
इति वैचि न जानाति यत् प्रियं तत् करोति सा ॥१३१॥

आवृत्ताख्यातं यथा—

जयत्यमलकीस्तुभस्तवकितांसपोठो हरि-
जयन्ति मृगलोचनाश्चलदपाङ्गदृष्टिकमाः ।
ततो जयति मल्लिका तदनु सर्वसंवेदना-
विनाशकरणक्षमो जयति पञ्चमस्य ध्वनिः ॥१३२॥

विपरिणताख्यातं यथा—

तस्मिन् जीवति जीवामा (?) पञ्चेषु पञ्चमध्वनिः ॥१३३॥
इत्यादि ।

एकार्थाख्यातं यथा—

विकसन्ति कदम्बानि स्फुटन्ति कुटजोद्गमाः ॥१३४॥
समुन्निताख्यातं यथा—“अथ यन्तारमादिश्य” (१३५) इत्यादि ।
कृदभिहिताख्यातं यथा—

“कियन्मात्रं जलं विप्र” (१३६) इत्यादि ।

एकान्ताख्यातं यथा—

तेनेऽद्विबन्धो ववृधे पयोधिस्तुतोष रामो मुमुदे कपीन्द्रः ।
तत्रास शत्रुदंष्ट्रशे मुवेलः प्रापे जलान्ते जहृषुः प्लवङ्गाः ॥१३७॥
निरन्तराख्यातं यथा—

ध्रेमुर्वत्पुनर्नृतुर्जजक्षुर्जगुः समुत्पुत्तुविरे निषेदुः ।
आरुफोटयाञ्चकूरभिषण्णदुः..... ॥१३८॥
इत्यादि ।

एषामत्यन्तशोभाकरत्वहानेः । अत एव हि पुनस्तत्त्वदाभासोऽपि निरस्तः ।

यथा—

तदाभ्यति (?) निःसङ्गो नाशं कुञ्जरकृत्तिभृत् ।
शितिकण्ठः कालत्सलीशोकानव्यथ (?) ॥
इत्यादि ।

। इति शब्दानुद्धाराः ।

उपमारूपकोत्प्रेक्षान्यतिरेकविभावनाः ।
अपहृतिभ्रमौ तद्वत् साम्यसंशयसङ्कराः ॥११६॥
अर्थालङ्काररूपेण समाख्याताः कवीश्वरैः ।
प्रसिद्धेरनुरोधेन यत् परस्परमर्थयोः ॥११७॥
यथाकथञ्चित् सादृश्यकथनं सोपमास्मृता ।
सर्वात्मनैव सादृश्यं नास्ति भावस्य कस्यचित् ॥११८॥

1. जीवामः पञ्चेषुपञ्चमध्वनिः—इति समीचीनम् ।

यथोपपत्तिं कृतिभिरुपमानं प्रयुज्यते ।
 अखण्डमण्डलः कवेन्दुः क्व कान्तानां मुखद्युतिः ॥११६॥
 यत्किञ्चित्कान्तिसाम्यात् शशिनैवोपमीयते ।
 भूयोऽवयवसामान्यादुपमा कैश्चिद्विष्यते ॥१२०॥
 भूयोऽवयवसामान्ययोगो वै पाक्षिको मतः ।

प्रसिद्धैरिति कविसमयप्रसिद्धिविवक्षिता । तथा सति हि मनोहारि साधर्म्यमुक्तं
 भवति । मनोजसाधर्म्यकथनं रूपमालङ्कारः । तथाहुः —

यच्चेतोहारि साधर्म्यमुपमानोपमेययोः ।
 मिथो विभिन्नकालादिशब्दयोरुपमा तु सा ॥ इति ।

यथा—

‘त्वदाननमधीराक्षमाविर्दशनदीधिति’ इत्यादि ।

यद् वा— ‘नलिन्या इव तन्वङ्गयाः’ इत्यादि ।

निरवयवानां गुणादीनामवयवसामान्यायोगेऽपि तदाश्रयद्रव्यावयवद्वारा उप-
 चरितमवयवत्वम् । अथ वा अवयवसामान्यमित्युपलब्धम् । यत्किञ्चिद्वर्मयोगो विव-
 क्षितः । तदुक्तं हि—

एवं जातिगुणद्रव्यक्रियाशक्तिस्वधर्मतः ।
 एकैकद्वित्रिसामस्त्ययोगाः स्व विचित्रता ॥ इति ।

एतैन ‘केतकीगन्धसदृशः पटगन्धः’ इत्यादि सिद्धम् ।

सादृश्यं नाम संवित्सिद्धं द्रव्यादितः परम् ॥१२१॥

शक्तिसङ्ख्यावदेतत् स्तादिति केचन मन्वते ।

तथाहि—संवित्सिद्धं नाम सादृश्यं न द्रव्यम्, गुणकर्मगौरनाश्रयत्वात् । गन्धा-
 दयोऽपि हि सदृशबोधगोचरोभवन्ति । कर्माण्यपि कर्मान्तरसदृशबुद्धिबोध्यानि । यथा—

उच्छ्वसत्कमलगन्धये ददौ पार्वतीवदनगन्धबाहिने

विन्ध्यवत्सु करेणुनामिनीः प्रेक्ष्य मन्थरवृशो मुहुर्मुहुः ।

विप्रलब्धमतसः समागताः सैनिकैर्जगृहिरे वनद्विषाः (१३९)

इति च ।

अत एव न गुणः, नापि कर्म । अनुवृत्तिप्रत्ययनिवृत्तत्वाभावाच्च न सामान्यम् । समवायस्तु सम्बन्धभूत इति न तत्र सादृश्यान्तर्भावः । विशेषाख्यं तु पदार्थं प्रमाणविदो नानुमन्यन्ते । स हि पृथक्त्वादतिरिक्तोऽपि नानुमातुं शक्यते । पृथक्त्वं हि परमाणूनां स्थूलद्रव्यारम्भलक्षणकार्योन्नेयम् । तदतिरेकिणि तु विशेषे न किञ्चिदनुमानम् । न च परमाणवः पृथक्त्वं लिङ्गनित्यत्वात् कार्यं हि स्यात्, कार्यस्य लिङ्गं परमाश्वाश्रितं पृथक्त्वं कार्यमिति, अतः पदार्थान्तरमेवेदं शक्तिलङ्घ्यावच्छेति ।

एवंविधस्य प्रमेयान्तरस्य सम्भवे प्रमाणान्तरनुपमानसम्बन्धिकृतम् । सादृश्यदर्शनोत्थं ज्ञानं सादृश्यविषयानुमानम् । दृष्टगोः पुरुषस्य गवयगतं सादृश्यं प्रयतो यद् गोविषयं गवयसादृश्यज्ञानं तदुपमानम् । नैतन् प्रत्यक्षम्, तिरोहितेऽपि गोवि चक्षुरसन्नि-
कर्षातिवर्तिनि जायमानत्वात् । (न) तत् स्मृतिः, गोदर्शनसमयेऽप्रतीतगवयस्य तत्-
सादृश्यानुभवानुदयात् । नानुमानम्, लिङ्गाभावात् । एकदेशो हि लिङ्गम् । न च गोविगतं सादृश्यमेकदेशः । किञ्च, ज्ञातसम्बन्धनियमश्च हेतुः । न च गोवतेन सादृश्येन किञ्चिदपि गवयवर्तिनः सादृश्यस्य सम्बन्धोऽस्ति । कुतस्तर्गं तस्य नियमः ? कुतस्तर्गं तदवगतिः ? अवयवसामान्यवाहुल्यादनुमानं सम्भवति । गवयसामान्यवाहुल्यभाजनं गोसदृशं प्रति यत् एवावधारणा जायते — यो वदवयवसामान्यवाहुल्यवान् स तत्सदृश इति । गं गवयसामान्ययोगिन् रमरतो गवयसादृश्यमनुमानं (त्यजते) । गवयसामान्यानां सादृश्येनैकार्थसमवेतसमवायलक्षणः सम्बन्धः, ततो नियमस्तदवगतिश्च विद्यत इति । अनया सामगा^१ (?) उपमानं न भिद्यत इति चेत्, न; सम्बन्धनियमस्मरणमनुमानोदयकारणम्, न सम्बन्धनियमावधारणमात्रम् । अत्र चावयवसामान्यभाजो गवयस्य सदृशतया प्रतीयमानस्योपमानोत्पत्तिहेतुत्वमिति कारणभेदादुपमानमनुमानाद् भिन्नम् । तर्थापत्तिः, अनुपपद्यमानस्वार्थान्तरस्याभावात् । गवयसादृश्यं विना नोपपद्यत इति चेत्, न; इदं प्रथमसादृश्यमनभवतः परस्परसादृश्यं विनैतदनुपपन्नमिति कथं पूर्वमेवं व्युत्पन्नम् ? शब्दं हि ना व्युत्पत्तेर्न शाब्दम् । नाभावश्च, तस्य निवर्तविषयत्वाद्—इत्युपमानमन्ये ।

गवयसादृश्यज्ञानं प्रत्यक्षं गवयानुभवतस्कारः सहजरीति प्रत्यक्षज्ञानदुभय-
जत्वेऽप्येतस्य प्रत्यक्षविशेषता न विद्यते । गवयदर्शनाद् गोस्वरूपमात्रोत्प्रेषस्मृतिरामेवा-
प्रसिद्धसमयस्य गवयागवयप्रतिपादनमात्रचलनमेव । न चान्योपमात्पत्ता । तत् प्रमाणा-
न्तरम् । विध्वर्षवादादिभेदेन प्रमाणबहुत्वप्रसङ्गात् । प्रसिद्धसाधर्म्यादप्रसिद्धार्थसाधन-
मुपमानम् । तत् तदपि नोपमानम् । तथाहि—आदृशो गोस्तादृशो गवय इति श्रुताति-
देशवाक्यस्य (यदे ? वने) गवयमुपलभमानस्य 'अयं गवयः स्वयम्' इत्युपमानफल-
मित्युच्येत । न तत्र गोवद् गोसदृशो गवय इति प्रथमावगतिर्विषयप्रभवा नोपमानम् ।
यदपि च वनगतस्य गवये गोसादृश्यज्ञानम्, तत् प्रत्यक्षमिदमुक्तम्, यपि तस्य गवयसद-

1. सामग्रयः—इति युक्तः पाठः ।

वाच्यता भवति, सापि गवयशब्दप्रयोगानुमानिकी; यस्य शब्दस्य यत्र प्रयोगः, स तद्वाच्य इति सम्बन्धोऽवगतः । बने च सजिनं पुष्पलम्बितस्यैव सा मया रंजावगतेति ज्ञानं रगरणमेवेति गवयगतसादृश्यदर्शनाद् योगतसादृश्यज्ञानं उपमानमिति सुष्ठुवतम् । तस्मादुपमानं प्रमाणान्तरम्, सादृश्यं प्रमेयान्तरमिति ।

विन्ध्यवासिनस्तु--‘पूर्वव्यक्त्यवच्छिन्नमपूर्वव्यक्तौ प्रतीयमानं सामाख्यमेव सादृश्यम् । तदेकशब्दवाच्यम्’ इति मतम् । एतदवलम्ब्य सर्वप्रमाणानां उपमानस्पर्शित्वमन्ततः सविकल्पमुपयुक्तम् तच्छब्दोत्प्लेखि । शब्दस्य च सम्बन्धग्रहणसमयेऽर्थाप्रतिपादकत्वात् । तदुत्तरकारं तु तत्सादृश्येनावसेगत्वं कथमप्रत्यक्षमुपमानं स्पृशति ? प्रत्यक्षस्य चोपमानस्पर्शित्वे प्रागेवानुमानमुपमानानुरोवि । तत्र हि—स्वार्थानुमाने लिङ्गं तल्लिङ्गिनोऽधिगमहेतुः । तदधिगमप्रच प्रत्यक्षादि पूर्वक इति यथा तथैतं च व्यपदेशात् । प(रमा ? रा) र्थानुमाने चोक्तमनुमानकारैः—अत्रागमः प्रतिज्ञा हेतुरनुमानम्, दृष्टान्तः प्रत्यक्षम्, उपमानमुपनय इति । शब्दस्य सादृश्यमेव वाच्यमिति तत्स्पर्शित्वं स्पष्टम् । तस्मादुपमानमेव प्रमाणशाममुपयाति । सादृश्यमेव सर्वस्य व्यवहारपदवीं प्रवर्तयतीति । तदेतदालम्ब्यन उपमालङ्कारो निखिलालङ्कारभूतो विपरिणमत इति मन्तव्यम् ।

उपमानं नोपमेयमनवस्थाप्रसङ्गतः ॥१२२॥

‘तमान्नीलनीरदृश्यामलं तमः’ इति न वक्तव्यम् । एवं सत्यनवस्था स्यादिति यावत् ।

उपमेव तिरोभूतभेदा रूपकमिष्यते ।

पाणिपत्राणि भूपानां सङ्कोचयितुमीशते ।

स्वत्पादमञ्जुचन्द्राणामचिपः कुन्दनिर्मलाः ॥१४०॥

‘अङ्गुल्यः पलवान्यासन्’ (१४१) इत्यादि ।

उपमाया रूपकस्य कुतो भेद इत्याह—

शब्दः प्रवृत्तिभेदेन भजते भेदकल्पनाम् ॥१२३॥

तादात्म्यवृत्तिरत्र स्यात् पूर्वव स्याद् विपर्ययः ।

श्रुत्या सम्बन्धविरहाद् यत् पदेन पदान्तरम् ॥१२४॥

गुणवृत्तिप्रधानेन युज्यते रूपकं तु तत् ।

अपि च—

शब्दोपचारात् तादृश्यं रूपकं कैश्चिदिष्यते ॥१२५॥

ताद्रूप्यारोपतस्त्वन्यैः शब्दारोपोऽत्र कथ्यते ।

उपमानगुणैस्तुल्यानुपमेयगतान् गुणान् ॥१२६॥

पश्यतामसकृन्त्याद्या तत्र तच्छब्दरूपता ।

अत्र केचिद् विरोधमाहुः—

अलङ्क्रियान्तरोत्पत्तिकारणस्य प्रज्ञस्यते ।

अप्रतीतगुणस्यापि रूपकस्य परिग्रहः ॥

यथा—

‘निर्मोकमुक्तमिव गगनोरगस्य लीलाललाटिकामिव त्रिविष्टपविटस्य ।’ (?) इति ।

अन्यथावस्थितं वस्तु यस्यामुत्प्रेक्ष्यतेऽन्यथा ॥१२७॥

उत्प्रेक्षामादियन्ते तां प्राचः सादृश्यमर्मिताम् ।

‘मध्यन्दिनार्कसन्तप्त’ (१४२) इत्यादि ।

यद् वा—

एष वृक्षशिखरे कुतास्पदो जातरूपरसगौरमण्डलः ।

होयमानमहरत्ययातपं पीवरोह पिबतीव वह्निः ॥१४३॥

सादृश्यमन्तरेणोत्प्रेक्षा यथा—

‘लिम्पतीव तमोऽङ्गानि’

नव दिशः पृथ्वीं करोतीव समां तमः ।

‘हरतीव तरुमुच्चैः’ शीलतैव शिलोच्चयात् ।”

“लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्धतीवाञ्जनं नमः ॥१४४॥

इतीदमपि भूयिष्ठम्” इत्यादि ।

‘केवाञ्चिदुपमाश्चान्तिः’ इत्यादि । ‘उपमानोपमेयत्वम्” इत्यादि ।

‘यदि लेपनमेवेष्टम्” इत्यादि । “कर्ता यदुपमानं स्यात्” इत्यादि । ‘यो लिम्पत्यमुना तुल्यम्” इत्यादि । ‘यथेन्दुरिव ते वषट्कम्” इत्यादि । ‘तदुपश्लेषणार्थोऽयम्”—इत्यादि । ‘मन्ये शङ्के ध्रुवं प्रायः” इत्यादि ।

मन्ये शङ्के ध्रुवं प्रायो नूनमित्येवमादयः ॥१२८॥

अन्यत्रापि प्रयुज्यन्ते यद् बालङ्कृतिसूरिभिः ।

यथा—

निपुणं^१ द्रुहिणेनास्या निमित्ते निमंले मुने ।
 शालीनस्य शशाङ्कस्य मन्ये दैन्यमुपागतम् ॥१४५॥
 जपाङ्गमङ्गिरेषा चेदस्यास्त्रस्या^२ मृगीदृशः ।
 अवशीर्यदहङ्काराः शङ्के पङ्केस्त्रिभयः ॥१४६॥
 तव तन्वङ्गि वदनं विलोक्यैतन्मनोहरम् ।
 ध्रुवमेष सुधामूर्तिर्वधाति शिबिलां धृतिम् ॥१४७॥
 शयन्येतस्व^३ ?) वक्त्रस्य वर्णसौन्दर्यसम्पदः ।
 अन्तः परितपत्येतत् प्रायः पङ्कजमण्डलम् ॥१४८॥
 विलोक्य तव वक्त्राब्जं मनोज्ञं मदिरक्षणैः ।
 नूनं न्यूनमनाश्चन्द्रो नास्माभिर्ज्ञापिते जलैः ॥१४९॥

अत्र केचिद् दैन्याहङ्कारवैर्यपरितापरहितानां पदार्थानामेतद्वृत्तेन वर्णनमन्यथा
 स्थितस्यान्यथोल्लेखामाचक्षते । न वयमाचक्ष्महे । अन्यथास्थितस्य कस्यचन प्रकारस्या-
 कथनादत्र केवलं समाधिवर्त्मनोपमैव सूचिता ।

अन्यथा—

स्पर्धते जयति द्वेष्टि द्रुहति प्रतिगर्जति ॥१२९॥
 आक्रोशत्य (व) जानाति कदर्थयति निन्दति ।
 विडम्बयति संरुन्धे हसतीर्ष्यत्यसूयति ॥१३०॥
 तस्य चानुकरोति.....

इत्येवमादय उत्प्रेक्षाः स्युः । अयं ह्युत्प्रेक्षामार्गः ।

यथा—

चन्द्रः पयोदवृन्दानामन्तरन्तर्निलीयते ।
 मन्ये दैन्येन न स्थातुमीष्टे त्वन्मुखनिजितः ॥१५०॥
 तन्निधौ नलिनं शीतच्छायं तन्वि निशामुखे ।
 सङ्कुचत्यनहङ्कारं शङ्के त्वन्मुखनिजितम् ॥१५१॥

१. स्वस्तमृगीदृशः—इति साधीयान् ।

२. शयन्येतस्य—इति सम्यक् ।

३. निपुणः—इति क० पु० पाठः ।

प्रातः पाश्चात्पमचलं त्वरितं याति चन्द्रमाः ।

ध्रुवं प्रवृत्ते त्वद्वज्रे हृतधैर्यः पलायते ॥१५२॥

पवनाकम्पितं पथं किरति प्रचुरं रजः ।

वमति त्वन्मुखजितं प्रायः शोकाग्निविप्रुधः ॥१५३॥

प्रातः पश्चिमशैलस्य काननानि विगाहते ।

नूनं नूनो वनं याति चन्द्रस्त्वन्मुखलज्जितः ॥१५४॥ इति ।

शब्दोपात्ते प्रतीते वा सादृश्ये वस्तुनोर्द्वयोः ॥१३१॥

मुख्यस्याधिक्यकथनं व्यतिरेकः स उच्यते ।

यथा—

वित्रं हरिणशावाङ्घ्राः प्रसन्नतुभनं मृजम् ।

समानं शशिना किन्तु स कलङ्कुविदम्बितः ॥१५५॥

अखण्डमण्डलः श्रीमान् पश्यैष पृथिवीपतिः ।

न निशाकरवज्जातु कलावैकल्यमागतः ॥१५६॥

यद् वा—^६

‘अरत्नालोकसंहार्यम्’ (१५७) इत्यादि ।

‘प्रसिद्धहेतु (वा ? व्या) वृत्त्या’ इत्यादि ।

यथा—

‘अपीतक्षीवकादम्बम्’ (१५८) इत्यादि ।

‘असम्भृतं मण्डनमङ्गप्रष्टेः’ (१५९) इत्यादि ।

(अपहृतिरपहृत्य किञ्चिदाख्यातम् ?) ॥१३२॥

अन्यथा ‘क्षीवकादम्बम्’ इत्येतावद् वक्तव्यम् । किमर्थं पीतशब्देन तदर्थस्तूच्यते ? पश्चादाक्षिप्यते । ततो नञा निवर्त्यते च । किञ्च, कारणे बिना कार्यस्योत्पत्तिविरुध्यते । तत्त एव हि विरुद्धा विभावनाख्या । एवं सति प्रविष्टदोषप्रसङ्गः, सोऽपि सादृश्याज्जलम्बनेन परिहर्तव्यः । तदाहुः—

क्रियायाः प्रतिषेधे या तत्फलस्य विभावना ।

नेया विभावनैवासी समाधौ मूलमे^७ सति ॥ इति ।

१. अत्र किञ्चानपि ग्रन्थभागी लुप्त इति प्रविभाति ।

२. क० पु० ‘सु’ नास्ति ।

तस्मात्—

अङ्गशेषामकास्मीरसमलम्भनपिञ्जराम् ।

अनलक्तकताभ्राभामोष्ठलेखां च वभ्रतीम् ॥

इत्यादिः सम्पाद्येन पिञ्जरत्वादिनोपमानेन स्वाभाविकस्य पिञ्जरत्वदिगुणयो-
स्याभेदाध्यवसायोऽतिशयोक्त्या द्रष्टव्यः । स्यादेतत् । ‘णमह अवद्लिङ्गनुङ्गम्’ इत्यादि ।
अत्रोपलोक्यगुणानित्यत्वप्रतिपादनार्थं कारणनिवृत्तिरवश्यं वक्तव्या । केनचित्
सादृश्यस्य कृते तथा सति हीनतैव स्यादिति । एवं चेत् स्वभावतस्तुङ्ग इत्येतावता
पूर्यते । तस्मादवहिनेन केनापि वधितः स्वभावतस्तुङ्ग इत्युक्तौ न दोषः ।

किञ्च, एतच्छब्दनिरूपणापतितमेतत् सादृश्यम् । तथा हीदमिह सम्प्रधार्यम्—
नञ्समासः किं पूर्वपदार्थप्रधानः, उत्तरपदार्थप्रधानः, उभयपदार्थप्रधानः, अन्यपदार्थ-
प्रधान इति; नाद्यः, नञोऽसत्त्ववाचित्वात् लिङ्गसङ्ख्यायोगः समः समासार्थस्य ।
वाचनिको^१ परवलिङ्गताप्येकदेशितत्पुरुषे स्थापितत्वात् प्राप्नोति, तत्रालिङ्गसङ्ख्या-
मव्ययमित्यब्राह्मण इत्यस्याप्यव्ययत्वमपि स्यात् ।

स्यादेतत् । अभावस्याश्रयापेक्षत्वात् तदाश्रिते लिङ्गसङ्ख्ये भविष्यत इति, न;
अवर्षा हेमन्तोऽनर्थः स्त्रीत्यादिषु हेमन्ताश्रयलिङ्गसङ्ख्याप्रसङ्गात् । अयोच्येत—यदा
त्व(त्)त्सामान्ये वर्तमानो नञ् ब्राह्मणादिना विशेष्यते ब्राह्मणत्वेन तदुपान्तरेण सन्
क्षत्रियादि(र)ब्राह्मण इति, तदा समासे नञ्वाक्येऽप्यर्थमसत्त्वरूपमाचक्ष्णाणोऽपि सत्त्वरूप-
माचष्टे । यथा—कश्चित् कदाचित् क्वचिदन्र्थवानपि कदाचित् क्वचिदर्थवान् भवति ।

ननु त्रिषममेतदुदाहरणम्, धर्माधर्मौ नियामकौ स्तः । वा वृत्तवृत्तिवाचये इति
चेत्, न; वाक्ये सत्त्ववचनस्य वृत्ती सत्त्ववचननियमानुपलम्भात् । तर्हि शब्दस्य स्वभाव
एव नियामको हि स्वीक्रियताम् । अगतिवा गतिः स्वभावाश्रयणम् । किञ्च, अस्मिन्
पक्षे नञ्मूत्रेण(प)त्वादेनास्थाव्ययीभावस्य (वो ? वा) क्षितत्वादमक्षिकमित्यादि
सिद्ध्यति । ^२तस्य मुक्षिकमित्यादिरवकाशः (?) । उत्तरपदार्थस्याप्राधान्यादुपसर्जनत्वात्
तदादिसर्वनामकार्याप्रसङ्गः । ततोऽन्तोऽसर्वस्मा इत्यादि न सिद्ध्येत् ।

अस्तु तर्हि द्वितीयः । यत्नेवम् ‘अब्राह्मणमानय’ इत्युक्तौ ब्राह्मणमात्रस्यानयनं
प्राप्नोति, यस्तत्तरपदार्थप्रधानता तत्र हेतुः, इहापि । तर्हि ‘राजपुरुषमानय’ इति पुरा-
मात्रस्यानयनं प्राप्नोति, अस्त्यत्र विशेषः । राजा विशेषकः प्रयुज्यते, इहापि; तर्हि
नञ् विशेषकः प्रयुज्यते । कथं नञ् नामविशेषकः स्यात् ? अनिवतगुणस्य गुणविशेष-
प्रतिपादनस्य विशेषणं प्रवर्तते, न तदुपपत्ताय । नत्रा च ब्राह्मणार्थः प्रतीयमानः सर्वा-
त्मना प्रतिषिध्यत इति कथमसत्तः प्राधान्यं स्यात् ? तस्मादुत्तरपदार्थप्राधान्यमिच्छत-

१. वाचनिकः—इति समीचीनम् ।

२. तस्यामक्षिक—इति सम्भवः ।

स्तरिम्न विषये नञनर्थकः । अन्वान्यानात् तु साधुत्वम् । एवम्भूतस्यार्थवदनर्थका-
वयवस्य समासस्येति ब्राह्मणाब्राह्मणशब्दयोः पर्यायत्वं वाच्यं स्यात् । ततो ब्राह्मणमात्र-
स्यानयनं प्राप्नोति ।

भवतु तृतीयः, द्वन्द्वेऽप्येकार्थीभावस्याङ्गीकरणात् तस्य विद्वद्वयोः कः प्रसङ्गः ?
अथ मतं तेजस्तिमिरवद् भवति । तथापि स्वतन्त्रपदार्थद्वयानवगमनात् तदुभयप्राधान्यं
नाशङ्कनीयम् ।

चतुर्थस्तर्हि न विद्यते, न इह जातिमात्रपरे ब्राह्मणशब्दे, न विद्यते ब्राह्मण्य-
मस्येति सोऽब्राह्मणः अत्रियादिरि)त्यन्यपदार्थप्रधाने समासे सति नाप्राप्ते बहुव्रीहौ न
प्रस्थारम्भादनेन तस्य बाधनादब्राह्मणको देश इत्यादि न सिध्यति । नहि प्रवृत्तिनिवृत्ति-
मात्रनिष्ठेषु ब्राह्मणादिशब्देऽप्यर्थसमासः, न तद्विशिष्टेऽपि नियामकमस्ति किञ्चन ।
'अवर्षा हेमन्तोऽनर्थः स्त्री, असः अनस्मा' इत्यादीनि न सिध्यन्ति ।

अवतरतु (हि ? तर्हि) द्वितीय उत्तरपदार्थप्रधान एव पक्षः । ननु तत् नञा
प्रतिषिद्धत्वादुत्तरपदार्थस्य कथमसतः प्राधान्यम् ? प्रतिषेधानङ्गीकरणेन प्राधान्ये ब्राह्मणा-
ब्राह्मणयोः पर्यायता स्यादिति ।

उच्यते, इदं तावद् विचार्यम्—कथं नाम नञा प्रतिषेध उत्तरपदार्थस्य ?
किमुत्तरपदार्थस्वरूपस्य, किं तद्वाचकस्य, किं तत्सम्बन्धस्य, किं तत्प्रतीतेः ?
नाद्यः, नहि सन् नञा निराक्रियते, विघ्नस्यैव मन्त्रस्य । नञो नहीदृशमाहात्म्यमस्ति ।
अस्ति चेद् राजानो हस्त्यश्वनस्मिभ्ययुः (?), अष्टाने गरिषीनेत्येव ब्रूयुः (?), नापि
द्वितीयः, सति निवृत्ते प्रवृत्तस्य वाचकस्य का नाम निराक्रिया ? अत्राश्रावणप्रसङ्गात् ।
न शक्तिद्वारा शक्तेः प्रतिबन्धो नाशो वा निराकरणम् । नाद्यः, प्रतिबन्धिशक्तिकस्य
प्रयोगे वैयर्थ्यात् प्रीतिप्रसङ्गाच्च ।

नापि द्वितीयः, पुनः सर्वत्र तेन तदर्थप्रतिपादनात् । किञ्च, सम्बन्धापरनाम-
धेयशब्दशक्तिः सिद्धा निषिध्यते ।

अनेन तत्सम्बन्धस्ये(प्वतपि ? ति) तृतीयः पक्षोऽपि प्रत्युक्तः ।

नापि चतुर्थः, प्रतीतिर्जाता चेत् कथं बाध्यते ? अजाता चेत् किमर्थो बाधः ?
अजननार्थश्चेत्, केयं राजाज्ञा ? करणे सति कार्यं जायमानं केन वा बाधते ? प्रतिबन्धक-
प्रध्वंसकसम्भवान्न शक्तेः कार्यानुत्पाद इति चेत्, पूर्वमेवान्न दत्तमुत्तरम् । तस्मात् सर्वथा
नञोत्तरपदार्थस्योपधात इति (न) समञ्जसम् ।

1. हस्त्यश्वनस्मिभ्ययुः—इति लघ्वीनीनः पाठः ।

2. अष्टानेऽगरिषी नेत्ये—इति सुष्ठुतरः पाठः ।

3. तत्सम्बन्धस्येत्यपि—इति तन्निष्ठः पाठः ।

स्थादेतत् । नत्रोप(श्लि)ष्टो ब्राह्मणः स्वार्थमुक्त्वा अत्रियादर्थं प्रतिपादयति, स एवोपधात इत्युच्यते इति । नः किमत्र नम् तस्यापूर्वा शक्तिं करोति ? अथवा कार्योत्पत्तिदानेन सतीमभिव्यञ्जयति ? नाद्यः, अशक्तस्य केनचित् पाषाणस्याप्यङ्कुर-जनने शक्त्युत्पादनप्रसङ्गात् । द्वितीयश्चेदङ्गीक्रियते । किन्तु नत्रो न (नश्चिदुप-धातकत्वेत्तामनोत्तरपदार्थस्वासत्त्वाद्प्राधान्या । न च प्रधाने वा ब्राह्मणयोर्न पर्यायत्वं च । ?)^१ स्थादेतत् । कथमेकस्य द्वे शक्ती इति । को दोषः ? अनेकशक्तयो भावविशेषण-शब्दाः । तस्मादर्थस्य प्रवृत्तिवत् स्वाभाविकी निवृत्तिमप्यभिधधाति । ततोऽब्राह्मण इत्यब्राह्मणशब्दः अत्रियादी स्वाभाविकी ब्राह्मण्यनिवृत्त्यर्थं मभिधधाति । स्वाभा-विकी चेत्, अर्थनिवृत्तिः । किमर्थं च तत्प्रत्यायनाय शब्दः प्रयुज्यते ? व्यवहाराङ्गमर्थ-प्रत्यायनम्, तद् भाववदभावेऽपि भवति ।

अत्र परमेतावत्—प्रवृत्तिप्रसङ्गाभावात् स्वाभाविकी निवृत्तिः किमिति प्रतार्यते (?) इति । इह कदाचित् पुरुषः साधारणवर्गदर्शनान् अत्रियं ब्राह्मणं मन्यते । पुनरेनं निर्जायान्ब्राह्मणशब्देनात्र तात्त्विकब्राह्मण्यनिवृत्तिं प्रतिपादयति । अयमेवार्थः स्वतः सिद्धः । कोलकप्रतिकोलकमत्र नम् निपातो द्योतयति ।

अयमर्थः—केवलो ब्राह्मणशब्दः प्रयुज्यमानः प्रसिद्धिवशानुसृष्टमेव ब्राह्मण-माचष्टे । नत्रप्रयोगेण तु अत्रियादी सादृश्यादिनिमित्तेनाध्यारोपितम् । ब्राह्मण्यं तु तात्त्विकमिति द्योतयते । (तदेव मुख्यो ब्राह्मणशब्दोऽर्थो निवृत्तिः ?)^२ न त्वमुख्यः अत्रियादिरिति न ब्राह्मणमात्रस्यानयनम्, नापि न कस्यचिदानयनमिति सिद्धम् । तस्माद्ब्राह्मण इत्युक्ते ब्राह्मणसदृशः प्रतीयते । अपीतावधितादयोऽपि तत्सदृशानेव प्रत्याय-स ? य)न्ति । सादृश्यान् पीतादिव्यतिरेकेण ओक्त्वादेः प्रसिद्धो हेतुश्च व्यावृत्तो भवति । यदा भेदाग्रहेणातस्मिस्तच्छब्दप्रवृत्तिर्निर्जाता (यव ?) स्वायां द्योतकवशात् सादृश्य-मात्रमवलम्बते । तन्मूलं गुणं चाभिधीयते^३ तदा विभावना । यदा भेदग्र (ह ? हे, ण सादृश्य (त ?) मात्रादतस्मिस्तच्छब्दवृत्तिकं तन्मूलं गुणं च नाभिधीयते^४, तदा समस्तरूपकम् । (ये मामृते ? येषां मते) गुणसुरायवर्तिनो ब्राह्मणादयोऽवयवेष्वपि

1. कस्यचिदुपधातकत्वम्, तथोत्तरपदार्थस्याशत्त्वाद्प्राधान्याच्च प्रधाने ब्राह्मणयोर्न पर्यायत्वं च—इति साधिष्ठः पाठः ।
2. प्रतीयते इति—इति सुष्ठुतरः पाठः ।
3. कोष्ठान्तरगतः पाठः समीचीनः ।
4. चाभिधीयते—इति भाव्यम् ।
5. नाभिधीयते—इति भाव्यम् ।

गुणान्तरप्रवृत्तिद्वारा तमेवार्थं चोत्तयन्तीति । तेषामपि पक्षे अग्राह्यापातत्वादीनां गौणत्वं स्फुटमिति विभावनायाः सादृश्यवत्त्वं सिद्धम् । अलङ्क्रियान्तरोत्पत्तिकारणस्य कथं सादृश्यस्यमित्यतः ? त्रिविष्टपस्य विटश्च न केन सादृश्यम् ? ललाटिकाधारणेनेति चेत्, (त्रिविष्टपस्य) विटत्वे सिद्धे मन्दाकिनौ ललाटिकयोपमोयेत । अन्यलङ्क्रियान्तरोत्पत्तिहेतुत्वं रूपकाद् व्यपेतम् । तस्या ललाटिकयोपमेयत्वप्रतीतिः (ते) स्त्रिविष्टपविट्, प (?) स्य तत्त्वसिद्धिरिति तरेतराश्रयत्वम्, न विशदावतरेखाप्रसाधितत्वमात्रेण रूपकत्वसिद्धिः । तत्र विटत्वे निष्पन्ने ललाटिकामन्दाकिन्योरुपमानोपमेयभावो व्यज्यत इत्यदोषः । पश्चाद् रूपणाहेतुगुणः स्पष्टतम इति अप्रतीतगुणरूपापीत्युच्यते । अवाप्रतीतगुण इत्येतावदेव, (त्र ?) न त्वविद्यमानगुण इति । तथा सति गुणाभावादारोपणमेव न स्याद्, उपमाया रूपकहेतुत्वादिति विपर्ययः किं स्यादिति । (उपमाया रूपकाभावादवलम्बित्या न रूपकोत्पत्त्योक्तिः सादृश्यात् किञ्चिदस्यद् भवति, कदाचिदसत्त्वेन तद्गतास्तद्गता इव भवतीति वक्तुं शक्यम् । (?) धर्मयोः सादृश्याद् धर्मिणोरैक्यमापादयितुमशक्यमिति ।

अलङ्क्रियान्तरोत्पत्तिकारणस्येति बहुव्रीहिरिति केचित् । तन्मतेऽप्रतीतगुणस्येति न युज्यते । कथं तद्धुं स्पेक्षा ?

साम्प्रत्यक्स्यविवक्षायां वाच्येवाद्यात्मभिः पदेः ।

अतद्गुणक्रियारोपादुत्प्रेक्षातिशयान्विता ॥

इत्युक्तत्वात् ।

उच्यते—एतत् सममिति वक्तुं यदा नेष्यते, तदा साम्प्रत्यक्स्यविवक्षा, न तु सामान्यस्यात्यन्ताभावः । अत एव सादृश्यमित्यतः ।

ननु लक्षणे प्रायःशब्देन कदाचिदसादृश्येऽप्युत्प्रेक्षा । यथा—‘लिप्पतीव तमोऽज्ञानि’ इत्यादि । अत्र महता प्रपञ्चेन सादृश्यं निराकृतम् । उच्यते—सत्यं समाधि-समितेयमुत्प्रेक्षा । सादृश्यं तत्क्रियारोपात् स्फुरिते समाधौ । (इ) वेनापरमार्थकत्व-चोतकेनानुद्भूते स्फुरत्युत्प्रेक्षा । उक्तमीपनिषदैः—“आरोपाद्योतने निर्वाह्यः समाधिः, चोत (ते ? ने) पुनरुत्प्रेक्षा’ इति । तस्मादस्याः समाधिरासन्नः । सादृश्यस्य समाधि-कारणा (नु) प्राणितः स्पर्शोऽप्यस्या वक्तुं युक्तः । अत एवोक्तम्—

“सम्भावनमद्योत्प्रेक्षा (सादृश्यं ? प्रकृतस्य) समेन यत् ।” इति ।

चोतकाभावेऽपि निर्वहणे भवत्युत्प्रेक्षा । यथा—

1. रूपकायेदा—इति समीचीनम् ।
2. रूपकोपसदोश्च—इति समीचीनः पाठः ।
3. भवन्तीति—इति भाव्यम् ।
4. सत्त्वेण—इति क० ख० ग० पु० पाठः ।

चन्दनासक्तभुजगनिश्वासानिलमूर्छितः ।

मूर्छयत्येष पथिकानसौ मलयमारुतः ॥१६०॥

इत्यस्मिन् वाक्ये उपमानसन्निधानात् समाधिगर्भाभावः । 'उपमेयमात्रवचनात् समाध्युक्तिः' इति स्मृतेः । अनाशीविषनिश्वास इव मलयानिलो मूर्च्छन्तीति हि तात्पर्यात् ।

एतदपह्नुतिरोपम्यवत्यनौपम्या चेति द्विधोच्यते । त (त्र) अनौपम्यवत्यु-
दाहरणम्—

राजकन्यानुरक्तं मां रोमोद्धूदेन रक्षकाः ।

अवगच्छेयुरा ज्ञातमहो शीतानिलं वनम् ॥१६१॥

कस्स व ण होइ रोसो दट्ठूण पिआअ^१ सव्वणं अहरं ॥१६२॥

इत्यादि ।

अनयोः कः सादृश्यं^२ इति । अत्राप्यनुरागजीतानिलबोधैर्मरभुजङ्गयोश्च सादृश्यं विद्यते । एतत्कार्यजनकत्वं साधारणो धर्मः । अन्यथा अपह्नुतुमेवाशङ्क्यत्वात्—

न पन्नेषुः स्मरस्तस्य सहस्रं पत्रिणामपि ॥१६३॥

इत्यादिष्वप्यनया दिशा निर्वाह्यम् ।

ननु मीलितोक्तिसमासोक्तिसहोक्त्यर्थान्तिरोक्तयः किमित्यत्र नोक्ताः, न उक्ति-
प्राधान्याद् वयनोक्ती तानां विनिवेशः ।

अपह्नुतिमीलितयोः किमन्तरम् ? वस्तुना वस्तुन्तरस्य तिरस्कारमात्रं निमीलिते अपह्नुता (व) पह्नुताभिप्राय इति चेत्,

पाअडिअणेहससभावविबभसं तीअ जह तुमं बिट्ठो ।

संवरणवावडाए अण्णो वि जणो तहच्चेअ ॥१६४॥

इत्यस्य 'राजकन्यानुरक्तम्' इत्यस्य च को भेदः ? उभयोरपि कस्यचिदपह्नुता-
दिति, निमीलिते किमपह्नुत्य किं प्रदर्शयति विशिष्टाया दृष्टेरनुरागं हेतुमपह्नुत्य
स्वभावः प्रतीयत इति चेत्, न; प्रतिपाद्यसादृश्यायाम्, अत एवानौपम्याख्यायामपह्नु-
तावपह्नुतवहेतुरवयवमभिधेयः, अपह्नुतोक्त्यवस्तुन एव प्रतीयमानत्वाद^३ अभ्युपगमात् ।
यथाह भोजराजः—

अपह्नुतिरपह्नुत्य किञ्चिदन्यार्थदर्शनम् ।

औपम्यवत्यनौपम्या चेति सा द्विविधोच्यते ॥

१. पिआइ—इति समीचीनः पाठः ।

२. किं सादृश्यम्—इति समीचीनम् ।

वाच्ये प्रतीयमाने च सादृश्ये प्रथमा तयोः ।

तथाभूते द्वितीया स्यादपहोशब्दवस्तुनि ॥

अनीपम्यवती भूयः पूर्वापूर्वा च कथ्यते । इति ।

प्रस्तुतार्थसाधनपराया (अ) भन्तिरोक्तेरीपम्यार्थतात्वर्थाभावात् साध्यते भिदा,
यथा—

पयोमुचः परीतापं हरन्त्येते शरीरिणाम् ।

नन्वात्मलाभो महतां परदुःखोपशान्तये ॥१६२॥

इति वचनसहोक्तेः साम्यान्तर्भावः, विसदृशेष्वपि तस्याः सम्भवात् । सह
क्रियावशः साध्यम्यम्, तद् विसदृशेष्वपि वर्तते । यथा—

सह दीर्घा मम श्वासैर्जायन्ते हन्त रात्रयः । १६६।

इति चेत्, वेदानां स साध्यते, सिद्धसाध्यम्यादीनां^१ हि^२ साध्यम्यम् । (?) यथा—

मृगं मृगाङ्गुः सकलं सदायं विभर्ति तस्यास्तु मुखं कवाचित् ।

कपोलपत्रे मृगनाभिपत्रमिषान् सखे तस्य ततोऽपकर्षः ॥१६७॥
इत्यादि ।

निदर्शनादेरप्यत्रैवान्तर्भावः । यथा—

पाण्डुडीअवि जल्लिण हुअवहो जलइ जण्णवाडम्मि ।

णहु दे परिहरिदव्वा विसमदसालट्ठिआ पुरिसा ॥१६८॥

इति ।

वितर्काल्पस्योद्देश्य संशयानुवेशः । स्मृत्यादेर्नालङ्कारता, अतिशयाधानहेतुत्वा-
भावादिति ।

अत्रैवान्तर्गताः काश्चिदनुक्ता अप्यलङ्क्रियाः ।

शब्दादिवादेरुचिताद्वि(दिभिर्वि ?)शिष्टोऽर्थः प्रतीयते ॥१३३॥

इत्यत्राचक्षते केचिदुपमायुभयाश्रयम् ।

नञादिशब्दैरुचितैरिवादिभिरिषोपमा ॥१३॥४

१. साधनम्—इति युक्तः पाठः ।

२. दीनं इति क० पु० ग० पु० पाठः ।

[अर्था] लङ्काररूपा किं न भाव्येत विभावना ।

विशिष्टगुम्फनात् तुल्यद्वययोरपि कल्पितम् ॥१३५॥

तयोहि स्वदते शब्दो गुणालङ्कार एव वा ।

अतःपरमलङ्काराः प्रोच्यन्ते नोभयाश्रयाः ॥१३६॥

जातिरित्यादयो याश्च वक्ष्यन्ते मोल्लसद्भिदाः ।

वक्रोक्तयोऽभिधास्यन्ते याः समस्ताश्च ताः पुनः ॥१३७॥

• • • • • केचिदलङ्काराः काव्ये शोभाकरत्वनतः ।

केचिदर्थानलङ्कारानुक्तिसौष्टवतत्पराः ॥१३८॥

वक्रोक्तिस्त्वेन मन्यन्ते विगानं तासु नास्ति नः ।

आमनामो वयं तास्ताः संज्ञया लोकसिद्धया ॥१३९॥

किं चास्ति भेदो लेशेन ऋजूकावप्यलङ्क्रिया ।

वक्रोक्तावेव वक्रोक्तिरिति साहित्यपारगाः ॥१४०॥

इत्यलङ्कारमार्गोऽयं सक्षेपेण प्रकाशितः ।

आलोच्य बहुशो भावं काव्यलक्षणकारिणाम् ॥१४१॥

ननु रसवन्नामधेयः प्रधानालङ्कारः, तस्य ह्येतदुदाहरणम्—

कथमपि कृतप्रत्यापत्तौ प्रिये स्खलितोत्तरे

विरहकृशया कृत्वा व्याजं प्रकल्पितमश्रुतम् ।

असहनसखीश्रोत्रप्राप्तिप्रमादतसंभ्रमं

विवलितदृशा शून्ये गेहे समुच्छ्वसितं ततः ॥१४२॥

अत्रेष्टाविप्रलम्भविरहविप्रलम्भशृङ्गाराभ्यां स्वतिरोधानोपहतः सम्भोगशृङ्गारो नायिकानिष्ठो निबद्धः । तथापि 'कथमपि कृतप्रत्यापत्तौ प्रियः' इत्यत्र विभागे विरह-विप्रलम्भपूर्वकप्रियतमचित्तसामुख्यतः सम्भोगशृङ्गारः सूचितः । स्खलितोत्तर इति तु

सञ्जतमोत्रस्वस्तितात्वात् प्रेयसो नायिकायामीष्याविप्रलम्भशृङ्गारो निबद्धः । पुनश्च विरहकृशयेत्यादिभिः पदैस्वहित्येन भावेन नायिकायामीष्याविप्रलम्भशृङ्गारं प्रच्छाद्य सम्भोगशृङ्गारेण चित्तोल्लासमुचितेन वाक्यार्थसमाप्तिः कृता । तथाहि—'विरहकृशया' इत्यादिना पादेन नायिकागतो मग्नुरवच्छाद्योपदर्शितः । 'असहनसखी' इत्यादिभिस्त्रिभिः (नोन्मुनु) गौत्रस्त्वलितस्य सखीश्रोत्रप्राप्तिविरहविप्रलम्भकारणत्वेनाशङ्क्य दृष्टि परावृत्य सखीजनशून्ये गृहे परिदृष्टे यत् नायिकायाः समुच्छ्वसितम्, तदुपनिबन्धात् सम्भोग-शृङ्गारेण वाक्यार्थो निर्वाहितः । तदेवमत्र सम्भोगस्य विप्रलम्भवाधेन लब्धस्थोप-निबन्धाद् रसवत्त्वमलङ्कारः ।

उच्यते—न खलु काव्य [स्य] रसानां 'चालङ्कार्यालङ्करणभावः, किन्तु शरीर [शरीरि] भावः । रसा हि काव्यस्यात्मत्वेनावस्थिताः । शब्दाद्यो च शरीर- (प ?) तथा^१ (यथा स्यात्मतया^२ ?) यथा ह्यात्माधिष्ठितां शरीरं जीवतीति व्यपदिश्यते, तथा रसाधिष्ठितस्य काव्यस्य जीवद्रूपतया व्यपदेशः क्रियते । तस्माद् रसानां काव्य-शरीरभूतशब्दार्थविषयतयात्मत्वेनावस्थानम् । केषाञ्चित् पक्षे फलरूपत्वेन वा, न कदाचिदप्यलङ्कारतया । तर्ह्यत्र श्लोके बोझङ्कारः ? न कश्चित् । कथं तर्ह्यस्य काव्यत्वम् ? गुणसंस्थोपमानशब्दार्थत्वेनाव माधुर्याजोभ्यामुपसंहितौ रसौ प्रस्थितः प्रसादो हि प्रभवति । तावतैव काव्यत्वं पूर्यते । 'काव्यत्वे (त ?) हेतवो गुणा नित्याः, तदतिशयमात्रहेतवोऽलङ्कारा इति हि निर्णीतम् ।

॥ इति पञ्चमं प्रकरणम् ॥

१. शरीररूपतया—इति समीचीनम् ।
२. ह्यात्मतया—इति सुष्ठु ।
३. काव्यत्वेन—इति सुष्ठुतरः पाठः ।
४. चालङ्कारण—इति क० पु० पाठः ।

अथ षष्ठं प्रकरणम्

कान्तया गुणशालिन्या सर्वालङ्कारयुक्तया ।
 किं फलं ^१कामयानस्य यदि न स्याद् रसावहा ॥१४२॥
 तद्गद् गुणोत्तरं काव्यमलङ्कार (? रि) रसो (जि ? जि) तम् ।
 नात्यन्तमाहतं प्राज्ञैरापानप्रीतिमात्रदम् ॥१४३॥
 तस्माद् रसस्य बीजं च रूपं च सहकारि च ।
 उपयुक्तं यदन्यच्च तत् सर्वमपि मण्यते ॥१४४॥

तत्र प्रथमं बीजमाह—

स भावो रसनीयत्वं इत्यर्कः प्रपद्यते ।

^१यत्प्रकर्षो रसस्याभवत् (?) स चित्तवृत्तिविशेषो भावः ।

प्रधानगुणभावेन स द्विधा परिकीर्तितः ॥१४५॥

प्रधानाः स्थायिनो दृष्टादितरे सहकारिणः ।

अप्रधाना द्विधा भावा बाह्या(भ्य)न्तरभेदतः ॥१४६॥

बाह्यात् सत्त्वात् प्रभृता ये सात्त्विका अष्ट कीर्तिताः ।

आभ्यन्तरास्त्रयस्त्रिंशत् प्रसिद्धा व्यभिचारिणः ॥१४७॥

विरुद्धैरविरुद्धैर्वा भावैर्विच्छिद्यन्ते न यः ।

आत्मभावं नयत्यन्यान् स स्थायी लवणाकरः ॥१४८॥

यथा रुमायां निक्षिप्तं सर्वं लवणं सम्पद्यते, तथास्मिन् (स ? जि) विष्टं सर्वमेतद्-
 रूपतां प्रतिपद्यते इत्यर्थः ।

कथं विरुद्धानां प्रवेग इत्याह—

विरुद्धा अपि योज्यन्ते कदाचित् कविकौशलात् ।

आश्रयान्तरसम्बन्धाच्छोभां दधति भूयसीम् ॥१४९॥

1. उद्धृष्टः पाठः साधुष्टः, (?) एवञ्च न समीचीनम् ।

१. काव्य—इति क० पु० पाठः ।

भावस्य रतिं यद्वद् विरुद्धैरप्रवाधिताम् ।

भवभूतिः स्मशानाङ्के जगाद रसिकप्रभुः ॥१५०॥

यथा—“मम हि सम्प्रति सातिशयप्राक्तनोपलम्भसन्भावितात्मनः संस्कारस्या-
नवरतप्रबोधान् प्रतापमानस्तद्विदग्धैः प्रत्यायान्तरैरतिरस्कृतप्रवाहः प्रियतमास्मृतिप्रत्य-
योत्पत्तिसन्तानस्तन्मयमिव करोति वृत्तिसारूप्यतश्चैतन्यम् । तथाहि—

लीनेव प्रतिबिम्बितेव लिखितेवोत्कीर्णरूपेव च ॥१५०॥

इत्यादि ।

अत्र प्रकरणे बीभत्सादिनीयिकापरिहारेण प्रेतरङ्गाद्यालम्बनत्वेनोपवर्णितः ।

यथा—

उत्कृत्योत्कृत्य कृत्ति प्रथममथ पुथूत्सेधभूयांसिमांसा-

न्यसस्फिक्पुण्ड्रविण्ड्या^१ श्वययवसुलभान्मुग्रमूर्तीनि जगत्वा ॥१५१॥

इत्यादि ।

क्वचित् साक्षादाश्रयेऽपि शोभत इत्याह—

क्वचिदाश्रयसौन्दर्याद् भक्ते शोभामसाध्वपि ।

कान्ताबिलोचनन्यस्तं^२ मलीमसमिवाञ्जनम् ॥१५१॥

यथा—

मल्लिजवसनाणकअवे णिआण आपस्सु^३ गोह पालीण ।

पुण्णवईअणकामो अगो सुकयाडहो वसइ ॥१५२॥

यथा नराणां नृपतिः शिष्याणां (च) गुरुर्यथा ।

एवं च सर्वभावानां भावः स्थायी महानिह ॥१५२॥

रतिहासौ तथोत्साहविस्मयी च क्रुधाशुचौ ।

जुगुप्सा भयमित्यष्टौ स्थायिनो रसहेतवः ॥१५३॥

रतिर्यथा “हरस्तु किञ्चित्परिवृत्तधैर्यः” (१७३) इत्यादि ।

१. जीठा—इति क० ख० ग० पु० पाठः ।

२. न्यस्य—इति क० पु० पाठः ।

३. मलीमस—इति क० पु० पाठः ।

४. आपस्सु—इति क० पु० पाठः ।

एवमप्येगामप्युदाहरणानि द्रष्टव्यानि । रत्यादयः प्रसिद्धलक्षणा इत्यत्र नोच्यन्ते ।

रजस्तमोभ्यामस्पृष्टं मनः सुखमिहोच्यते ।

तस्माद् (भवन्ति) ये भावाः सान्त्विका अष्ट कीर्तिताः ॥१५४॥

(इति ते स्मृताः । ?)

स्तम्भस्तनुरुहोद्भेदो गद्गदः स्वेदवेषधू ।

वैवर्ण्यमश्रु प्रलय इत्यष्टौ सान्त्विका गुणाः ॥१५५॥

अस्मिन्नाभिलषद्भवभासमानयोः स्तम्भप्रलययोर्भेदं प्रकटयति—

स्तम्भश्लेषाप्रतीवातः प्रलयो नष्टचेष्टता ।

..... मद्योद्येति तयोर्भिदा ॥१५६॥

(स्तम्भो यथा—)

नादस्तावद् विकलकुररीकूजितस्निग्धतार-

श्रित्ताकर्षी परिचित इव श्रोत्रसंवादमेति ।

अन्तर्भिन्नं भ्रमति हृदयं विह्वलत्यङ्गमङ्गं

गात्रस्तम्भः स्थगयति गतिं कः प्रकारः किमेतत् ॥१७४॥

प्रलयो यथा—

ण कञ्चो बाह्विमकञ्चो जिह्वण्णञ्चं पि ण चइअं रामसिरं ।

णवर पडिक्कणमोहा गअजीविअणीसहा महिम्मि णितण्णा ॥१७५॥

यद् वा—

तह् णिमिअच्चिअ दिट्ठी मुक्ककवोलविट्ठरो उरच्चेअ करो ।

गअजीविअणिच्चट्ठा णवरत्था महिअल धणभरेण गआ ॥१७६॥

विविधं^१ ह्याभिमुख्येन स्थायिधर्मोपजीवनैः ।

स्वधर्मस्यापेक्षेनेति चरन्ति व्यभिचारिणः ॥१५७॥

स्मृतिर्वितर्क उत्कण्ठा चिन्ता चपलता मतिः ।

गर्वः स्नेहो धृतिर्वाडाऽवहित्थं (तथा ? मूढता) मदः ॥१५८॥

हर्षमर्षावसृज्यैर्ष्या विषादो दैन्यमुग्रता ।
 त्रासः शङ्का मदो म्लानिरुन्मादः सम्भ्रमः श्रमः ॥१५९॥
 निर्वेदो जाड्यमालस्यं निद्रा सुप्तं प्रबुद्धता ।
 इति भावास्त्रयस्त्रिंशद् विज्ञेया व्यभिचारिणः ॥१६०॥
 मददैर्न्यश्रमालस्यचापलाख्यानिहान्तरान् ।
 अनुभावाविनाभावान् केचिद् बाह्यान् प्रचक्षते ॥१६१॥
 एतत् तद् बहुमन्यन्ते तत्र लक्षणवेदिनः ।
 विरहादेर्मनस्तापः शरीरातङ्कदो मदः ॥१६२॥

यथा—

स्थितमुरसि विशालं पश्चिनीपत्रमेतत्
 कथयति न तथा तन्मन्मथोत्थामवस्थाम् ।
 अतिशयपरितापग्लापिताङ्ग्या यथास्याः
 स्तनयुगपरिणाहं मण्डलाभ्यां ब्रवीति ॥१७७॥

यद् वा—

मनोरोगस्तीव्रो विषमिव विसर्पश्चिरतं
 प्रमाथी निर्धूमं ज्वलति विद्युतः पावक इव ।
 हिनस्ति प्रत्यङ्गं ज्वर इव गरीयानित इतो
 न मां त्रातुं तातः प्रभवति न चाम्बा न भवती ॥१७८॥
 दो(र्जन्यं ? गत्यं) च भवेद् दैन्यं मनस्तापादिसम्भवम् ।

यथा—

आवजितजटामौलिविलम्बिशशिकोटयः ॥१७९॥
 इत्यादि ।

(यद् वा)—

अस्मान् ताभु विचिन्त्य संयमधनानुच्चैः कुलं चात्मनः ॥१८०॥
 इत्यादि ।

मनःशरीरयोः खेदः क्रियातिशयतः श्रमः ॥१८१॥

यथा—

सखलघति वसवानि ससयत्पङ्कमङ्ग
जनघति मुखचन्द्रोद्भासिनः स्वेदविन्दून् ।
मुकुलघति च नेत्रे सवंधा मुष्णु खेद-
स्त्वपि बिलसति तुर्यं बललभालोकेन ॥१८१॥

यद् वा—

“प्राप्य मन्मथरसादतिमूमिम् ॥” १८२॥

इत्यादि ।

क्रियाविद्वेष आलस्यं सुखसंविन्मदादिभिः ।

यथा—

घरिणिघणत्थणपेटलणमुहेल्लिपडिअस्स होन्तपहिअस्स ।
अवसज्जणङ्गारअवारविट्ठविअहा सुहावेन्ति ॥१८३॥

यद् वा—

चलति कर्षन्वित् पृष्ठा यच्छति वाचं कथञ्चिदालीनाम् ॥१८४॥

इत्यादि ।

अविमृश्य कृतश्चेतोऽनवस्थानं हि चापलम् ॥१८५॥

यथा—

“कश्चित् कराभ्यामुपगूढनालम् ॥” १८५॥

इत्यादि ।

(यद् वा—)

अन्धामु तावदतिमर्दसहामु भृङ्ग
लोलं विनोदय मनः सुमनोलतासु ।
मुग्धामजातरजसं कलिकामकाले
त्यर्थं कदर्थयति किं नवमालिकायाः ॥१८६॥

औत्सुक्या (वेग) पञ्चत्वापस्मारान् केचिदचिरे ।

स्नेहेष्यासिम्भ्रमोत्कण्ठाश्चतसस्ते न मन्वते ॥१८६॥

अत्र प्रतिकूलस्वभावानां कथं रसता, कथं वा रसोपयोग इत्याहु—

प्रतिकूलस्वभावानां भावानां^१ रसनीयता ।

रसनिष्पादकत्वेन स्थाय्यन्तर्वर्तनेन वा ॥१६६॥

यथा बहुद्रव्ययुतेर्व्यञ्जनैर्बहुभिर्युतम् ।

आस्वादयति सुञ्जाना भक्तं भक्तविदो जनाः ॥१६७॥

यथौषधिरसः सर्वे मधुन्याहितशक्तयः ।

अविभागेन वर्तन्ते तथैवा न मन्वते (?) ॥१६८॥

अत्रान्यच्चोदाहरणम्—

रसविद्धं यथा ताम्रं लोहत्वं प्रतिपद्यते ।

स्थायिविद्धास्तथा भावा भजन्ते रसनीयताम् ॥१६९॥

प्रतिकूलस्वभावानामपि रसस्य निष्पादकत्वेन रस्यता । यथा—

“तं वीक्ष्यं वैपथुमती सरसाङ्गयष्टिः” (१८७) इत्यादि ।

अनाकस्मिकदर्शनादिसमुत्पत्तावेगनाश्वसादयोऽपि नैसर्गिकी देव्या रसि रस-
स्वरूपेण निष्पादयन्तः स्वयमपि रस्यन्ते ।

स्थाय्यन्तर्वर्तनेन यथा—

“यान्त्या मुहुर्बलितकन्धरमाननं तद्” (१८८) इत्यादि ।

अत्र माधवस्य मालतीविषयाया रतेरन्तर्वर्तमाना विषेण दिग्ध इत्यादि-
वागारम्भानुभाविता व्याख्यादयोऽपि स्वदन्ते ।

(रसा) नु (सर्वे ? वै) द्याद यथा—

जीवशाहं विरमतु तपो (दृ ? सृ) द्यतामस्थिमा (रे ? रो)

भूषारम्भस्तव पुनरसावस्तु कापालिकस्य ।

यद्यप्येवं वरद तवपि प्रार्थं (य ? वै) होन्त मे स्यात्

कण्ठे क (ण्ठे ? ण्ठी) हृदि च हृदयं गण्डयोगण्डपुगमम् ॥१८९॥

१. तथैतात्र हि मन्वते—इति पाठः संश्लेषितः ।

२. यथौषधिरसः सर्वे मधुन्याहितशक्तयः ।

अविभागेन वर्तन्ते सख्याः तां तादृशीं विदुः ॥ (वाक्यप० ३, १४, १०२)

अत्र चिरतरतपश्चरणकलेकादिजनिता निर्बेदमलानिश्रमादयः पार्वती उरिभाषण-
प्रार्थनपरवागारम्भानुभावसूचितया नैसर्गिकवार्ता विस्तार्यन्ते ।

मनोहरैर्हेतुकार्यसहकारिस्ववाचकैः ।

काव्यैः समस्तैर्व्यस्तैर्वा भावावगतिरिष्यते ॥१७०॥

हेतुना आलम्बनोद्घापनरूपेण द्विविधेन विभावेन नोल्लवहृत्कल्लदोऽगमेनेव वृष्टेः,
कार्येण आङ्गिकावाचिकासात्त्विकाहार्यरूपेण चतुर्विधरूपेणानुभावेन विशिष्टनदोपूरेणेव
वर्षस्य, सहचारिणा स्मृत्यादिरूपेण व्याभिचारिवर्गेण गच्छतेकेन चक्रे(ण ? णेव) चक्रा-
(न्तरगमनस्य) शब्देन (च) काव्ये भावानामवगमनम् ।

एतत् कथमस्त्वाचार्याः—

“चत्वारो रूपा भावा यः.....रूपारसा” इति ।

रसानामुपादानकारणभूतेन रत्यादिना ^१व्यवतिर्भवतीत्यर्थः (?) ।

अथ रसान् प्रतिपादयति—

विभावैरनुभावैश्च सात्त्विकैर्व्यभिचारिभिः ।

आनीयमानः स्वादुत्वं स्थायी भावो रसः स्मृतः ॥१७१॥

शृङ्गारश्च तथा हास्यो वीरस्तद्वदथाद्भुतः ।

रौद्रस्तथा च करुणो बीभत्सश्च भयानकः ॥१७२॥

अष्टावेव रसानादुराचार्या ये पुरातनाः ।

केचिच्छान्तमपीच्छन्ति स्थायिन्यस्य धृतिर्मता ॥१७३॥

उदा (तय ? तो):न्थर” प्रेयानिति कैश्चित् त्रयः स्मृताः ।

अन्तर्भावमपीच्छन्ति तेषामपि रसाष्टके ॥१७४॥

अथ शृङ्गारनिष्पत्तिप्रकारमाह—

लोकोत्तरस्वरूपस्य दर्शने श्रवणेऽथवा ।

विशिष्टा शिष्टसम्भृता दयितालम्बना रतिः ॥१७५॥

१. व्यक्तिः—इति पाठः सङ्गच्छते ।

२. ‘उदाचो मन्थरः प्रेयान्’ इति सङ्गतिः ।

३. मतिः—इति क० पु० पाठः ।

उद्दीपिता विभावेन चन्द्रमन्दानिलादिना ।

स्तम्भादिभिः सान्त्विकैश्च भूयिष्ठमनुभाविता ॥१७६॥

कटाक्षवीक्षाभ्रूक्षेपच्छेकालापैश्च सूचिता ।

स्मृत्युत्कण्ठादिभिर्भाविः संयुक्ता (न? त्व)न्तरान्तरा ॥१७७॥

स्थायिनी पटुसंस्कारा शृङ्गारः स्यात् प्रकर्षिणी ।

एते निगद्य व्याख्याताः ।

स विप्रलम्भसम्भोगरूपः शृङ्गार उच्यते ॥१७८॥

विप्रलम्भसम्भोगावयवद्वयनानित्यर्थः ।

तत् कथयति—

यूनोः समागमाभावाद् देवाद्यैः कामयानयोः ।

भौवो यदा रतिर्नाम प्रकर्षमधिगच्छति ॥१७९॥

नाधिगच्छति चाभीष्टं विप्रलम्भः स उच्यते ।

रतिरेवेष्टसम्प्राप्तौ पुष्टः सम्भोग इष्यते ॥१८०॥

यथा—

एकस्मिन् शयने पराङ्मुखतया बीतोत्तरं ताम्पत्यो-

रन्योन्यस्य हृदि स्थितेऽप्यनुनये संरक्षतो गौरवम् ।

दम्पत्योः शनकैरपाङ्गवलनान्मिथीभवच्चक्षुषो-

भङ्गो मानकलिः सहासरभसव्यावृत्तकण्ठशहम् ॥१८०॥

कथं विप्रलम्भसम्भोगयोः प्रत्येकं शृङ्गारव्यवहार इत्यत आह—

विप्रलम्भेऽपि सम्भोगप्रत्याशान्तरसन्ततेः ।

सम्भोगेऽपि पुनः प्रेमरसातिशयशालिनि ॥१८१॥

विप्रलम्भागमाशङ्कासन्ततेरनुवर्तनात् ।

शृङ्गारत्वं द्वयोर्मुख्यतच्छायापक्षितस्तयोः ॥१८२॥

अत्र यदुक्तम् — “जायावन्धः कुसुमसदृशप्राणमपि” इत्यादि ।

“ज्ञापान्ती मे भुजगशयनादुत्थिते शार्ङ्गपाणी” इत्यादि ।

सम्भोगे विप्रलम्भच्छायापत्तिः स्पष्टा । यथा —

“अदृष्टे दर्शनोत्कण्ठा” (१९१) इत्यादि ।

यद् वा — रामाः — वत्स ! तत्कालप्रियजनविप्रयोगजन्मा” (१९)

इत्यादि ।

अत्र युक्तिमाह —

करुणाद् विप्रलम्भस्य पृथक्त्वमत एव हि ।

शोकस्वाधिभावात् करुणाद् विप्रलम्भस्य सम्भोगच्छायापत्तिः । अन्यथा
स्तम्भवैवर्ण्याश्रुनिर्वेदव्याधिचिन्ताविलापादिसाम्भवात् तयोः स्वरूपं दुर्विज्ञानं स्यादिति ।
मतान्तरमुपन्यस्याक्षिपति —

शृङ्गाराभ्यां द्वयोर्विप्रलम्भसम्भोगयोर्भवेत् ॥१८३॥

एकस्मिन्नपि या सा तु ग्रामान्ते ग्रामशब्दवत् ।

इति प्रचक्षते केचिद् वयमेत (तु ते ? न) मन्महे ॥१८४॥

मुख्यसम्भवे गौणपरिग्रहो लघ्वीवानित्यर्थः ।

शृङ्गारो द्विविधो विप्रलम्भसम्भोगे स्यादनादरः (?)^१ ।

अतीव स्पृहणीयोऽयमतो नित्यसुखादपि ॥१८५॥

अत्रैवाल्प उक्तम् —

इन्दुर्यत्र न निन्द्यते न मधुरं द्वतीवचः श्रूयते

नालाया निपतन्ति बाष्पकटुषा नोपैति काश्यं वपुः ।

स्वाधीनामनुकूलिनीं स्वगृहिणीमालिङ्गय यत् सुप्यते

किं तत् प्रेम गृहाश्रमव्रतमिदं कष्टं समाचर्यते ॥१९३॥

इति ।

१. शृङ्गारो द्विविधो विप्रलम्भसम्भोगभेदतः ।

विप्रलम्भस्तु तत्र स्वात् सम्भोगे स्वादनादरः ॥

तस्मात्—

पादप्यासं कृतवति बहिः श्रोत्रयोरस्मि लीना
याते दृष्टिप्रसरमधुना दृष्टिरेवाहमात्मम् ।
शब्दोपान्तस्पृशि सपुलकस्वेदकम्पालसाङ्गी
साहं जाता त्वन्तु सखि मे विप्रलब्धः प्रबोधः ॥१९४॥

इत्यादिष्वपि विप्रलम्भच्छाया निर्बोद्धव्या ।

पूर्वातुरागो मानश्च प्रवासः करुणः स्मृतः ।
पुरुषस्त्रीप्रकाण्डेषु विप्रलम्भश्चतुर्विधः ॥१८६॥
प्रागसङ्गतयोर्यूनोरभिलाषः प्रगल्भते ।
सङ्कल्परमणीयोऽनुरागः स प्राच्य उच्यते ॥१८७॥

यथा—

अविजगन्मयेच्छणिज्जेण तवखणं मामि तेण दिद्वेण ।
सिखिणअपोएण व पाणिएण तण्हं चिअ ण पिद्वठा ॥१९५॥
अहेरिव गतिः प्रेम्णः स्वभावकुटिलेति यत् ।
अहेतोर्मेति नेत्युक्त्या हेतोर्वा मान उच्यते ॥१८८॥

अहेतोर्मानो यथा—

अद्वक्खहंसणक्खणपसजण्णअलिअवअणणिक्खद्धो ।
उम्मत्तअस्स तावो पुत्तअ पअवो सिणेहस्स ॥१९६॥

हेतोर्मानो यथा—

परिपुच्छआ ण जण्णइ गहिआ विपुरइ चुम्बिआ रुअइ ।
तोल्लिक्को णववहुआ कआवरोहेण नाहेण ॥१९७॥
मानोऽपि प्रणयेष्यभ्यां द्विधाद्यः स्याद् द्वयोरपि ।

तत्र त्रिव्याः प्रणयमानो यथा—

यूते छधपरः कामं कान्तया कोपनिघ्नया ।
सासूयमोक्षितस्वयक्षः समयमानः पुतातु वः ॥१९८॥

प्रणयमानः पुंसो यथा —

अस्मिन् देव लतापूहे त्वमभवस्तन्मार्गदत्तक्षेपः

सा हंसः कृतकौतुका चिरमधूद् गोदवरोसकते ।

आयान्त्या परिदुर्मानायितमिव त्वां वीक्ष्य बद्धस्तया

कातर्यावरविन्दकुङ्कुमलनिभो मुग्धः प्रणामाञ्जलिः ॥१९९॥

ईर्ष्यामानः पुनः स्त्रोणामेव वाच्यः प्रबन्धभृभिः ॥२००॥

अर्थ शानम् ।

यथा —

न केतकीनां विकसन्ति सूचयः प्रवासिनो हन्त हसत्ययं विधिः ।

तद्विल्लतेयं न चकास्ति चञ्चला पुरः स्मरज्योतिरिदं विजृम्भते ॥२००॥

यद् वा —

गिह्यदवगिमसीमइतिआइ दिस्सन्ति विस्ससिहराइ ।

आसमु पउडु गु ? । (वडएण होन्ति णवपायुसव्वाइ ॥२०१॥

भ्रान्तिर्विपर्ययज्ञानं सादृश्योदयहेतुकम् ।

यथा —

कनककलशस्वच्छे राधापयोधरमण्डले

नवजलधरश्यामासात्मद्युति प्रतिबिम्बिताम् ।

अस्तित्वचयप्रान्तभ्रान्त्या मुहुर्मुहुस्तक्षिपन्

जयति जनितब्रीडाहासः प्रियाहसितो हरिः ॥२०२॥

यद् वा —

कपाले मार्जारः पय इति कराल्लेडि शशिन-

स्तवच्छिद्रप्रोतान् विस इति करी सङ्कुलयति ।

रतान्ते तल्पस्थान् हरति दयितशप्यंशुकमिति

प्रभामत्तश्चन्द्रो जगदिदमहो विभ्रमयति ॥२०३॥

यद् वा —

नीलेन्दीवरशङ्कुया नयनयोर्वन्धूकबुद्धधाधरे

पाणी पद्मधिया मधूककुसुमभ्रान्त्या तथा गण्डयोः ।

लीयन्ते कवरीषु बान्धवजनव्यामोहजातस्पृहा

दुर्वारा मधुपाः कियन्ति तरुणि स्थानानि रक्षिष्यसि ॥२०४॥

यद् वा—

प्रातः तालकलाजया स्तनयुगं विस्मयमाकवाधरो

दष्टः पाकविदीर्घा^१दिमधिया लीढाः स्फुरन्तो रदाः ।

इत्थं त्वद्विषुषोषितो वनतरुच्छायामु मार्गश्रमा-

भिद्राणा मुहुरादृता मुहुरधिक्षिप्ताश्च शाखाभृगैः ॥२०९॥

द्वयोर्यत्रोक्तिचातुर्यादौपम्यार्थोऽवगम्यते ॥१९०॥

साम्यमित्यामनन्त्येतं साहित्यरसवेदिनः ।

यथा—

न मालतीदाम विमर्दयोग्यं न प्रेम नव्यं सहतेऽपराधान् ।

स्नानापि न म्लायति केसररक्षम् देवी न खण्डप्रणया कथञ्चित् ॥ ०६॥

इत्यादि ।

अथेयोरतिसादृश्याद् यत्र ढोलायते^२ मनः ॥१९१॥

तमेकानेकविषयं कवयः संशयं विदुः ।

यथा—

‘किं पद्ममन्तर्भास्तालि’ (२०७) इत्यादि ।

यद् वा—

सरोजपत्रे परिलीनवदपदे विशालवृष्टेः स्निग्धम् विलोचने ॥ ०८॥

नानालङ्कारसंस्पृष्टिः सङ्करः कथ्यते बुधैः ॥१९२॥

यथा—

‘अङ्गुलीभिरिव केशतन्त्रयम्’ ॥२०९॥

इत्यादि ।

अत्रोपमारूपकाविसङ्करः स्पष्टः ।

शाब्दोऽपि सम्भवत्येष प्राधान्यादत्र दर्शितः ।

शाब्दः शाब्दालङ्कार इत्यर्थः ।

एते सर्वेऽपि सादृश्यस्पर्शिनो दधते मिदाम् ॥१९३॥

१. ‘दा डम०’ इति युक्ते पाठस्तुम् ।

२. ‘ढोलायते’ इति—धर्मीचीनम् ।

उपमाया उक्तिभेदादिति सूक्ष्मार्थदर्शिनः ।

साम्यप्रपञ्चोऽयमिति प्राज्ञैः कैश्चिन्न कथ्यते ॥१९४॥

ननु सर्वेऽप्यलङ्काराः सादृश्यस्पर्शिन इत्युक्तम् , विभावनायां कथं सादृश्यसम्ब-
ध्यते ? उच्यते—

“अधीतभीककादम्बम्” इत्यत्र मन्दिरायानजनित इव शरदिजो मदः कलहंसा-
नामिति हि विवक्षितम् । यथा—

निर्मग्नेन मयाभसि स्मरवरावाली समालङ्किता

केनालीकसिदं तवाद्य कवितं राधे मुधा ताम्यसि ।

इत्युत्स्वप्नपरम्परास्तु मुदृशा श्रुत्वा यच्चः शार्ङ्गिणः

तत्प्राज्ञं शिथिलीकृतः कबलया कण्ठग्रहः पातु वः ॥२१०॥

यद् वा—

पोत्री भिनत्तु खु ? दुःखितं मम पयः (?) तद्वद्व्या-

मुचूर्ध्वर्धयन् भुवमुरःस्थलसंश्रितायाः ।

ईर्ष्याकषायनयनस्फुरिताधरोष्ठं

प्रस्विन्नमत्तभवदाननमम्बुजायाः (?) ॥२११॥

देशान्तरादिभिर्यूनोर्व्यवधानं चिराय यत् ।

नवेऽनुरागे प्रौढे वा प्रवासः सोऽभिधीयते ॥१९५॥

यथा—

देशान्तरिता शतैश्च सरितामुर्वीभृतां काननै-

यंतेनापि न याति लीचनपथं कान्तेति जानन्नपि ।

उद्ग्रीवं चरणाग्ररुद्धवनुर्ध्वं कृत्वाश्रुपूर्णां दृशं

तामाशां पथिकस्तथापि किमपि ध्यायन् मुहुर्वीक्षते ॥२१२॥

यद् वा—

उक्त्वा सणो मकिर अंकेण अज्ज ।

समं पणविरहोणं तेषविअण्णतेपि (?) ॥२१३॥

लोकान्तरगते यूनि वल्लभे वल्लभो यदा ।

भृशं दुःखायते दीनः करुणः स तदोच्यते ॥१९६॥

यथा—

यस्याः कुसुमशय्यापि कोमलाङ्गुष्ठा रुजाकरी ।
साऽधिरोते कथं देवी हुताशनवतीं चिताम् ॥२१४॥

अत्र किञ्चिद् विशेषमाह—

एषु पूर्वानुरागस्य प्रपञ्चेनोपवर्णनम् ।
कार्यं काव्यस्य शृङ्गारो रसोऽङ्गीक्रियते यदि ॥२१५॥

एषु विप्रलम्बेषु पूर्वानुरागः प्रपञ्चेन वर्णनीयः । तत एव हि प्रपञ्चे शृङ्गारो
दृष्टो भवेत् । तत्र मानाद्यकथनमपि स (अथ ? ह्य) मिति यावत् ।

उक्तं हि—

अनानुरोक्तविलसितयोः प्रसिद्धता समागमेनापि रतिर्न मां प्रति ।
परस्परप्राप्तिनिराशयोर्वरं शरीरनाशोऽपि समानरागयोः ॥

पूर्वानुरागे मानादित्रयमप्युच्यते बुधैः ।

'ए'.....प्रायेण मानस्य कविवृडामणेर्मतिः ॥२१६॥

कादम्बरी पूर्वानुरागे प्रणवमानो यथा— 'आवेदयामि ते, दत्तावधाना ऋगु ।
स्वप्नेषु प्रतिदिनमागतदागद्व दहस्यसन्देशेषु निपुणं धृतः पञ्जरशुकशारिकायां सुप्तायां
श्रवणदन्तपत्रेषु व्यर्धमनोरथो मोहितमानसः सङ्क्षेपे तस्मान्नानि लिखति' इत्याद्युपालम्भ-
सहितः प्रवृत्तः ।

प्रवासो यथा—'देव ! श्रूयताम्, निगतिं त्वयि हृदयसहस्रप्रयाणपटहकलकलमिव
नूपुरचक्रवर्णितेन कन्यान्तःपुरं कुर्वती कादम्बरी सपरिजना सौधशिलरसारुह्य तुरगधुर-
लेखाधूलिधूसरं देवस्यैव गमनमार्गमालोकितवती ।'

करुणो यथा महाश्वेतावृत्तान्ते—“नाथ ! जीवितनिवन्धन ! क्व मामेकाकिनी-
मशरणां विमुच्य गच्छसि ... ।”

असङ्गतशोरेवं पूर्वानुरागः । मानादित्रयं तु प्राक् सङ्गतासङ्गतयोरुभयोरपीति
निर्णयः ।

भवभूतिना मालतीमाधवे सङ्गतयोर्मान ... । अत्रोक्तस्व करुणस्य करुण-
शृङ्गारस्य च को भेद इत्यत्राह—

हेतोः फलस्य रूपस्य विषयस्य च भेदतः ।

करुणात् करुणस्यास्य केचिद् भेदं प्रचक्षते ॥२१९॥

(स) हेतुः पुनः सकलः सप्रस्थाशस्वरूपः स्त्रीपुंसाविषयः करुणशृङ्गारः,
एतद्विपरीतः करुण इति स्पष्टो भेदः ।

एतर्हेतुफलस्वरूपविषयभेद उक्तः । तान् क्रमेण क्षिपति—

दुःखात्मकस्य निर्वेदस्तानिमोहादिशालिनः ।

अश्रुवैवर्ण्यगादृग्घप्रलयाद्यनुभावः ॥२००॥

हे (ति ? तुः) शोको रतिर्वास्तु संज्ञेच्छातोऽभिधीयताम् ।

उभयमपि प्रतिबलस्वभावम्, उभयोरपि सदृशा व्यभिचारिणो निर्वेदादयः,
अश्रुपातादयश्च सत्त्विकाः, द्वयोरप्युच्चरन्ति विलापाक्षराणि ।

करुणशृङ्गारे निर्वेदो यथा—

प्रविवेश पुरीं तथा विना क्षणवापायशशाङ्कुवर्शनः ।

परिवाहमिवावलोकयन् स्वशुचः पौरवधूमुखाश्रुषु ॥२११॥

करुणे यथा—

किमिदुरपि सोऽब्जानमुल्लङ्घ्यापि शनैः शनैः ।

निःशब्दसन्ध्यसङ्गतसहितः प्राविशत् पुरीम् ॥२१२॥

इति पितुरत्यये ।

करुणशृङ्गारे अश्रु यथा—

मविराक्षि मदाननापितं मधु पीत्वा रसवत् कथं नु ते ।

अनुपास्यसि बाष्पदूषितं परलोकोपनतं जलाञ्जलिम् ॥२१३॥

करुणे अश्रु यथा—

अन्योन्यकण्ठाश्लेषेण पीडितस्येव निर्ययुः ।

बाष्पाभ्रसस्तयोः पुराश्चिरं तत्रापि मांसलाः ॥२१४॥

इदमपि पूर्ववत् ।

करुणशृङ्गारे विलापो यथा—

गुहिणी सच्चिवः सखी मिथः प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ ।

करुणाविमुलेन मृत्पुना हरता त्वां वत किं न मे हृतम् ॥२१५॥

करुणे प्रलापो यथा—

जनकस्तादृशोऽस्माभिः कुत्र ————— ।

कथं नु सङ्घटि (घटेते ? व्यन्ते) तादृशाः परमाणवः ॥२२०॥

इत्यमेकान्ततुल्यरूपभेदे तु भेदाद् भेदोऽस्तीति शस्तः शपथ एव भेदाक्षेपः ।

फलमस्तीति चेदत्र पुनस्संगमलक्षणम् ॥२०१॥

कुतो भाविपरिज्ञानमस्मिन् दुःखमहार्णवे ।

ज्ञातं चेद् येन केनापि प्रवासात् कियती (भिदा) ॥२०२॥

(दुःखममनस्य) पुनः कुत्रेन (स्वमुखेन ?) भाविना किं तदानीं फलम् ?
आश्वासमात्रं चेत्, कुत्र एवं ज्ञातम् ? भाविफलं यथाकथञ्चिद् ज्ञातं चेत्, प्रवासकण-
शृङ्गारयोः को भेदः ? प्रवासेऽपि निर्वेदादयः सहसाः ।

यथा—

व्यर्थं यत्र कपीन्द्रसख्यमपि मे क्लेशः सखीनां वृथा

प्रज्ञा जाम्बवतो न यत्र न गतिः पुत्रस्य जायोरपि ।

मार्गं यत्र न विश्वकर्मतनयः कर्तुं दक्षोऽपि क्षमः

सोमित्रेरपि पत्रिणामविषयस्तत्र प्रिया क्वापि मे ॥२०१॥

अथ यथा—

अपाङ्गनिष्यन्वभराधुपूरं राक्षोपधानास्तरणांशुकासु ।

विवेष्टते सा विरहे मृगाली शय्यासु शीर्णस्तनचन्दनासु ॥२०२॥

प्रलापो यथा—

हारोऽपि नापितः कण्ठे स्पर्शसंरोधभीक्ष्णः ।

आवयोरन्तरे जाताः पर्वताः सरितो द्रुमाः ॥२०३॥

तस्मात् कण्ठस्यावर्तकप्रत्याशानन्वहेतुर्भाविफलपरिज्ञानं न प्रभाव ? वास ?-
सर्वे स्वरूपभेदाक्षेपः ।

सप्त्याशस्वरूपत्वमनेनैव

निरस्यते ।

अनेनैव भाविफलज्ञानेन न विषयभेदाक्षेपः ।

रूपाभेदेऽपि विषयभेदोद्भेदोऽपि कौतुकम् ॥२०३॥

अस्य विषयभेदोद्भेदोऽपि कौतुकम् । अस्य विषयभेदात् कण्ठभेदः कण्ठावा-
न्तरभेद एवेत्यर्थः । बहवोऽपि कण्ठभेदा वेषयिकाः प्रचक्षते ।

इत्याहुर्विप्रलम्भस्य त्रैविध्यमपरे बुधाः ।

अशोच्यते—

किन्तु प्रवन्धे कविभिर्भविष्यद्वस्तुसूचनात् ॥२०४॥
आशायास्वृटनाभावाद् रतिस्तत्रानुवर्तते ।

लोके यदा तदास्तु, करुणशृङ्गारिणि प्रवन्धे येन केनापि मार्गेण पुनःसङ्गम-
लक्षणं फलं सूच्यते । तथाणास्तनुसन्तानधृता रतिरनुवर्तते । ततो हेतुफलस्वरूप-
विषयभेदसिद्धिः । यथा कुमारसम्भवे—

इति देहविमुक्तये स्थिरां रतिमाकाशमवा सरस्वती ।
शफरीं हृदशोषचिह्नलां प्रथमा वृष्टिरिवान्वकम्पयत् ॥२२४॥
कुसुमायुधपतिं दुर्लभस्तव भर्ता नचिराद् भविष्यति ।
'णु येन स कर्मणा गतः शलभत्वं हरलोचनाचिषि) ॥२२५॥
परिणोष्यति पार्वती यदा तपसा तत्प्रवणीकृतो हरः ॥२२६॥
उपलब्धमुखस्तदा स्मरं वपुषा स्वेन नियोजयिष्यति ।
तदिदं परिरक्ष शोभने भवितव्यप्रियसङ्गमं वपुः ॥२२७॥

इत्यादि ।

रवुवंशे अजः परेतामिन्दुमतीं मुनिसन्देशतः सुरसुन्दरीं समाकर्ण्य देवभूर्ध्वं गतेन
मया सा सङ्गन्तुं शक्यत इत्यबुध्यत । एतत् परस्तात् प्रकटितम्—

तीर्थे तोयव्यतिकरभावे जङ्गलकन्यासरम्भो-
देह्न्यासादमरगणनालेख्यमासाद्य सद्यः ।

पूर्वाकाराधिकचतुरया सङ्गतः कान्तयासी
लीलागारेष्वरमत पुनर्नन्दनाभ्यन्तरेषु ॥२२८॥

कादम्बर्या महाज्वेतानृत्तान्ते पुण्डरीकव्यपाये—‘वत्से ! महाज्वेते ! न परि-
त्याज्यास्त्वया प्राणाः । पुनरपि तवानेन सह भविष्यति सङ्गमः । इत्येवमाहतः
पितृवाशिघ्राय सहसा गगनतलमुदपतद्’ इत्यादि ।

एवं सप्रत्याशस्वरूपत्वेऽपि करुणशृङ्गारस्य प्रवासाद् भेदमाह—

..... तत्तावकशरीरोऽप्यनुवर्तनात् (?) ॥२०५॥

करुणस्य पृथग्भावः प्रवासादवधार्यताम् ।

इति ।

1. शृणु येन—इति पाठः समुचितः ।

2. प्राणास्त्वयेऽपि तद्वागाच्छरीरस्यानुवर्तनात् ।—इति सन्दर्भोचितः पाठः ।

प्रियजनशरीरसन्निधावपि 'स्थातुं' योग्यो न चेन् प्रवास इत्यर्थः (?) १ ।

यथा—

प्रतियोजयितव्यवत्लकीसमवस्थामथ सत्त्वविप्लवात् ।

स निनाय नितान्तचत्तलः परिगृह्योचितमङ्गमङ्गनाम् ॥

विललाप स वाष्पगद्गदं सहजामध्यपहाय धीरताम् ॥२२९॥

एवं कादम्बर्यामपि द्रष्टव्यम् ।

तर्हि मनाक् कथितो भेर इति चेन्, श्रूयतामिदम्—

ओकोपहितवेपोऽयं कोपोपहित एव सः ॥२३०॥

मानेऽपि निर्वेदा (नृ) ष्यो भाविफलपरिज्ञातं प्रियजनसन्निधानेऽपि स्थितिर्विद्यते ।

माने निर्वेदो यथा—

प्रयच्छतोर्ध्वः कुसुमानि मानिनी विपक्षगोत्रं दयितेन लम्बिता ।

न किञ्चिद्भवे जणन केवलं लिलेख बाष्पाकुललोचना भुवम् ॥२३०॥

अथ यथा—

जिभुञ्जं खुणं सतिजडसंबद्धं.....रस्तुतं विणि ।

सद्वचक आपराहाहि अमच्चिर्अणिह्वविज्जति (?) ॥२३१॥

प्रलापो यथा—

कोधो यत्र भ्रुकुटिरचना निग्रहो यत्र मौनं

यत्रान्योन्यस्मितमनुनयो दृष्टिपातः प्रसादः ।

तस्य प्रेम्णस्तद्विदमधुना वैशसं पश्य जातं

त्वं पादागते तुठसि न च मे मन्पुमोक्षः खलायाः ॥२३२॥

मानिरिज्ञानं यथा—

पणमाणहमाणस्सहला जलणे किं देवणेहि अण्णेहि ।

जंस पसाएण पिओ लोललवा^२ अत्तपासेसु ॥२३३॥

1. उद्धृतः पाठः स्पष्टः ।

प्राणात्पयात् शरीरसन्निधावपि स्थातुमर्हता ।

१. स्थातुं—इति ग० पु० पाठः ।

२. लवा—इति क० पु० पाठः ।

प्रियसन्निधाने स्थानं यथा—

कपोले पत्रालो करतलनिरोधेन मृदिता
निपीतो निःश्वासैरयममृतहृद्योऽधररसः ।

मुहुर्लम्बः कण्ठे तरल(ल)यति बाष्पः स्तनतटी
प्रियो मन्पुर्जातस्तत्र निरनुरोधे न तु वयम् ॥२३४॥

एतादृशो मानादेतादृशकणस्य को भेदः ? उच्यते, करुणः शोकोपहित इति
साधम् ।

मानः कोपोपहिते यथा—

स्त्रीणां तथा पल्लवकोमलेषु पादेषु शोकाहतिपल्लवेषु ।

कर्णोत्पल्लरेव बभूव वण्डः प्रियापराधं कतिचिद् दिनानि ॥२३५॥

यद् वा—

मृदोषु पादाहतिषु प्रकाममनिवृत्तानां दयितापराधे ।

मृगीदृशां प्राप्यति यत्र मन्पुः कठोरलीलाकमलप्रहारः ॥२३६॥

प्रवन्त्ये भविष्यद्वस्तुनू (च) नमित्तुक्तम् । अन्यत्रापि दृश्यते^१ इत्यत्राह—

लोकेऽपि संपदष्टादिविषये त्विदमस्ति चेत् ।

अस्तु तच्छिद्यते किं नः काव्येषु स्वदत्तेतराम् ॥२०७॥

इति ।

प्रीतिहेतौ प्रेयस्त्वेवं प्रदर्शयितुं शक्यमिति^२ केचित्^३ प्रवन्त्यमिरेव तत्रात्यन्त-
निष्कृद्धम् ।

एतेषामन्तरत्वेन सम्भोगोऽपि चतुर्विधः ।

तेषु पूर्वोच्यमानो यथा—

पाणिपीडनविधेरनन्तरं शैलराजदुहितुहंरं प्रति ।

भावसम्भवसपरिग्रहादभूत् कामबोहवमुखं मनोहरम् ॥२३७॥

१. 'प्रवन्त्यमिरे' इति साधुः ।

२. क० पु० नास्ति ।

३. क० पु० नास्ति ।

मानान्तरे यथा—

पौलस्त्य - पीन - भुज - सम्पदुवस्यमान-
कलाससम्भ्रमबिलोलदृशः प्रियायाः ।
श्रेयांसि वो दिशतु निह्नुतकोपचिह्न-
मालिङ्गितोत्पुलकमासितमिन्दु - मौलेः ॥२३८॥

यद् वा—

न स्पृष्टोऽपि^१ त्रिदशसरि(तां ? ता) नूनमीर्ष्यानुबन्धा-
घ्राप्युन्मृष्टो भुजगपतिना तर्जनाभिर्जयायाः ।
मानस्यान्ते नपनसलिलः क्षालितः शैलपुत्र्याः
पत्पुमौ लौ नतिजुषि जयत्यात्मनः पादपांसुः ॥२३९॥

प्रवासान्तरे यथा—

आघाते दयिते मरुस्थलभुवां सन्निवस्य दुर्लङ्घतां
मेहिण्या परितोषबाष्पतरलामासाद्य दृष्टि मुखे ।
दत्त्वा पीलुशमीकरीरकवलान् स्वेनाश्वलेनादरा-
दुन्मृष्टं करभस्य केसरसटाभाराप्रलम्बं रजः ॥२४०॥

करुणान्तरे यथा—

भवति विततश्वासोद्वाहप्रणुन्नपयोधरं
हृदयमपि च स्निग्धं चक्षुनिजप्रकृतौ स्थितम् ।
वदनमधिकं मूर्छाच्छेदा(त्) प्रसादि विराजते
परिगतमिव प्रारम्भेऽहः श्रिया सरसीरुहम् ॥२४१॥

तत्तत्स्थाय्यादिसंयोगात् तत्तद्दूरसमुद्भवः ॥२४८॥

अनयैव दिशा लक्ष्यो वि(स्मृ ? स्तु)तो लक्षणान्तरेः ।

अन्येषामपि हास्यवीराद्भुतरौद्रकरुणवीरगतसभयानकानां यथाक्रमं हासोत्साह-
विस्मयक्रोधशोकनुगुप्साभयानि स्वाभिभावाः, विभावानुभा(वाः ? व)व्यभिचारि-
संयुक्तैस्तैर्यथास्वं रसनिष्पत्तिः ।

तत्र हास्यो यथा—

इदमभलानमानाया लग्नं स्तनतटे तत्र ।
छाद्यतामुत्तरीयेण नवं नखपदं सखि ॥२४२॥

दीरो यथा—

अजित्वा सार्णवामुर्वीमनिष्ट्वा विविधर्मजैः ।
अदत्त्वा चार्थमधिभ्यो भवेयं पाथिवः कथम् ॥२४३॥

यद् वा—

विद्वसात्तद्गघटादिभक्तचतुराघाटा मही साध्यते
सिद्धा सापि वदन्त एव हि वयं रोमार्थिभ्यः पश्यत ।
विप्राय प्रतिपाद्यते किमपरं रामाय तस्मै नमो
यस्मादाविरभूत् कथाद्भुतमिदं यत्रैव चास्तं गतम् ॥२४४॥

अद्भुतो यथा—

अंशुकानि प्रवालानि पुष्पं हारादिभूषणम् ।
फलं मधूनि हर्म्याणि शाखा नन्दनशाखिनाम् ॥२४५॥

यद् वा—

कृष्णेनाद्य गतेन रन्तुमधुना भृद् भक्षिता स्वेच्छया
सत्यं कृष्ण क एवमाहु मुसली मिथ्याम्ब पश्यान्वम् ।
व्यादेहीति विदारितेऽथ वदने दृष्ट्वा समस्तं जगत्-
माता यस्य जगाम विस्मयपदं पायात् स वः केशवः ॥२४६॥

रीदो यथा—

निगृह्य केशेष्वाकृष्टा कृष्णा येन मसाग्रतः ।
सोऽयं दुःशासनः पापो लब्धः किं जीवति क्षणम् ॥२४७॥

यद् वा—

कृष्टा येन विलोलकेशनिवहा पञ्चालराजसूतजा
येनास्याः परिधानमप्यपहृतं राजः कुरुणां पुरः ।
यस्योरःस्थलशोणितासवमहं पातुं प्रतिज्ञातवान्
सोऽयं सद्भुजपञ्जरे निपतितः संरक्ष्यतां कौरवाः ॥२४८॥

कुरुणो यथा—

हृदयान्नापयातोऽसि दिक्षु सर्वासु दृश्यसे ।
वत्स राम गतोऽसीति सन्तापादनुमीयसे ॥२४९॥

1 'अनुमीयते' इति शुद्धः पाठः । 'सन्तापेनानुमीयते' इत्यपि पाठ उल्लटसागरस्य प्रथमे प्रवाहे द्रष्टव्यः ।

यद् वा—

देशे देशे कलत्राणि देशे देशे च बान्धवाः ।

तं तु देशं न पश्यामि यत्र आता सहोदरः^१ ॥२५०॥

बीभत्सो यथा—

पायं पायं तवारीणां शोणितं पाणिसम्पुटः ।

कौणपाः सह नृत्यन्ति कबन्धंरान्त्रभूषणैः ॥२५१॥

त्वं जीवितं त्वमसि मे हृदयं द्वितीयं

त्वं कौमुदी नयनधोरमृतं त्वमङ्गे ।

इत्यादिभिः प्रियशतैरनुसूय मुग्धां

तामेव शान्तमथवा किमतः परेण^२ ॥ ५ ॥

भयानको यथा—

‘मूले मूले हि पश्यामि’ ॥२५३॥

इत्यादि ।

यद् वा—

इदं मघोनः कुलिशं धारासन्निहितानलम् ।

स्मरणं यस्य वैत्यस्त्रीगर्भपाताय कल्पते ॥२५४॥

लोकयात्रानुसारिणां केषाञ्चिदाचार्याणां मतनुपन्वस्यति—

शृङ्गाराद्यान् रसानन्ये चतुरश्वतुरा विदुः ॥२०९॥

अनुकूलस्वभावत्वादुपादेयान् निसर्गतः ।

कथं तत्र काव्येष्वन्यत्रापि रसप्रतीतिरित्याशङ्क्याह—

रौद्राद्या रसतां यान्ति पूर्वेषां रुचिदायिनः ॥२१०॥

माध्वीकस्य यथा क्षारः क्षीरस्य लवणो यथा ।

शृङ्गारमध्ये रौद्रो माल्मीमाध्वे यथा—‘माध्वः (सस्पृहम्) —

जितमिह भुवने त्वया यदस्याः सखि वकुलावलि वल्लभासि जाता ।

परिणतशरदण्डकाण्डपाण्डुस्तनपरिणाह^३ - विलास - वैजयन्ती ॥२५५॥

१. वाल्मीकीयरामायणे यु० का० सू० १०१, श्लो० १५ ।

२. उ० रा०, ज० ३, श्लो० २६ । बीभत्से प्रक्षितमिदमुदाहरणम् ।

३. हा—इति क० पु० पाठः ।

इत्यत्रोप ? न प्र)करणे 'कलकल' इत्यारभ्य 'दुष्टसद्गुलो कान्तलीलाइदं करोदी'ति यावत् ।

वीरमध्ये कण्ठो वेणीसंहारे यथा — युधिष्ठिः—भवतु, मुने ! किमतः परं श्रुतेन ? हा तात ! भोमसेन ! जतुगृहविपत्समुदतरणयानपात्र ! हा किमौरहिद्रिम्बवका-
सुरजरासन्धविजयमल्ल ! हा" इत्याद्युपलभितं प्रकरणम् ।

॥२१॥ हास्ये वीभत्सो भगवदज्जुके यथा—

शिरसि सुषिरेः सुप्तच्छिद्रे कपालचतुष्टयं

हयुरसि विपुलौ मांसाधारावधश्च गतिद्वयम् ।

अशुचिबिरहप्रायस्त्वं हि त्वया परिवेष्टितं

तदपि मलिनं योषित्कायं स्पृशन्त्यजितेन्द्रियाः (?) ॥२१६॥

अद्भुतमध्ये भयानकोऽनर्बराधने यथा—'नेपथ्ये—

यद्यत् कृत्वा दशमुखशिरस्तन्मुखस्यैव कान्ती

सङ्कामस्त्यानतिशययती शेषवक्त्रेषु लक्ष्मीः ।

यो यः कृत्वा दशमुखभुजस्तस्य तस्यैव वीर्यं

लब्ध्वा दृष्टन्त्यधिकवधिकं बाहवः शिष्यमाणाः ॥२१७॥

अत्र प्रकरणेषु 'पुनर्नेपथ्ये कलकल' इत्यादि यावत् 'पुनर्नेपथ्य' इत्यादि । एवं तन्त्रियमो यथाप्रयोगं द्रष्टव्यः । शृङ्गारादिचतुष्टयमेव पुन्यो रसः, अन्यस्य चतुष्टयस्य तत्संगदीपाधिकं रसत्वमिति निर्णयः ।

अत्र युक्तिः—

प्रबन्धेष्वत एव (ष्टां ? पां) नाङ्गिता बहु मन्यते ॥२११॥

अत्र मानान्तरम्—

॥२१२॥ "लोके" केचिद् रौद्रस्योपादेयत्वं प्रशासति ।

चित्तोल्लासादिदानस्य हसिताद्यनुभाविनः ॥२१२॥

इति ।

कोपस्योपादेयत्वं सधयति—

॥२१३॥ कोपमाहारयन्त्येव वीरा रिपुवधैपिणः ।

यथा—'कोपमाहारयत् तीव्रम्' (२१६) इति ।

अङ्गिता (अ ? म)पि मन्यन्ते ततस्तस्य डिमादिषु ॥२१३॥

१. 'युधिरे' इति पाठ उचितः ।

२. लोकेऽपि—इति सङ्गतः पाठः ।

तथा हि—

रसैरहास्यशृङ्गारैः षड्भिर्दीप्तैः समन्वितः ।

मायेन्द्रजालसङ्ग्रामक्रोधोद्भ्रान्तादिचेष्टितैः ॥२१४॥

चन्द्रसूर्योपरागैश्च (नान्योश्च ?) न्याय्ये रौद्रे रसेऽङ्गिते ? नि) ।

चतुर(ङ्गं च ? इक्षु)तुःसन्धिनिर्विशेषो ? मर्शो) डिमः स्मृतः ॥२१५॥

इति ।

एनमाक्षिपति—

तत्स्थानेष्वपि वीरस्य निर्वाह्यत्वमीप्सितम् ।

इति ।

त्रिपु(र)दाहादिषु युद्धवीर एव निर्वाह्य इत्यभिप्रायः । रौद्राङ्गित्वव्यपदेशो बाहुल्याभिप्रायेणोक्तः । रौद्ररसेऽङ्गिति डिमे शृङ्गारहास्यवर्जनमेव ^१निबद्धमाचार्यैः— (नरेण दागित्वं ?) ।

शृङ्गारहास्यवर्जितशेषैः सर्वे रसैः समायुक्तः ।

दीप्तरसकाव्ययोनित्तुरङ्गो वै डिमः वार्यः ॥ इति ।

रौद्रभयानकवीभत्सवीरकरुणाद्भुतसमेतः । इति ।

चतुरङ्गुरचनया डिमः षोडशनायको दीप्तरसः पिशाचासुररक्षोनामबहुल- (ऋद्धो ? एवेत्ये) तावदुक्तम् । कौशिकीवृत्तिविच्युतश्चासौ कर्तव्य इति च ।

वीररसश्चेन्निर्वाह्यः, कथं रौद्रेऽङ्गित्वभद्रं (?) इत्याह—

“युद्धवीरोऽपि नाकोपविकृतिः क निरुद्धते ॥२१६॥

रौद्रबाहुल्याद् वीरेऽपि रौद्रभ्रम इत्यभिप्रायः ।

अङ्गमग्राय्यो रौद्रः, अङ्गी तु न्याय इति चेत्, उच्यते—

न्यायः कोपोऽत्र नावेति नैतयोर्महदन्तरम् ।

प्रथमे बहुधा कोपो धीरोदात्तोद्धतादिषु ॥२१७॥

१. निबद्धमाचार्यैः, न रौद्राङ्गित्वम्—इति सन्दर्भोन्निवः पाठः ।

२. मर्श—इति युद्धः पाठः ।

३. युद्धवीरेऽपि—इति समुच्चितः पाठः ।

अन्याद्यत्वन्याद्यत्वं च नाङ्गित्वप्रसुक्तम्, अपि त्वाश्रयगुणप्रयुक्तमित्यर्थः ।

करुणस्य च लोकेऽपि रसत्वं केचिद्विचरे ।

शोकश्चित्तस्य वैधुर्यमभीष्टविरहादिभिः ॥२१८॥

सम्प्रीतिविषयोऽभीष्टं तद्धिना तदनुस्पृतेः ।

नोपपद्येत सास्वादरूपा विपस्विते ॥२१९॥

तद्वेषात् करुणस्यापि स्वाद्यत्वं महदन्तरम् ।

तथाहि विषयाश्लिष्टान् प्रलपन् प्रेयसो गुणान् ॥२२०॥

जनः प्रभूतकरुणो न किञ्चिद् वेत्ति मुग्धधीः ।

तस्मादङ्गित्वम(ङ्गे ? ङ्गे)षु स्वीकृतं विदुरैरिति ॥२२१॥

अनुभूतिविरुद्धार्थो वाङ्मात्रेण प्रसाधितः ।

अ(ङ्गे ? ङ्गे) : करुणस्याङ्गित्वमिति यदुक्तम्, तदपि नेत्याह —

वीरशृङ्गारयोरन्यो रसो(ऽह्)केषु निरुह्यते ॥२२२॥

नायकस्य प्रवृत्तिः स्यादन्यथा निष्फला यतः ।

तदुक्तमाचार्यैः—कारुण्यरससम्पूर्णोऽङ्ग इति । रसस्तु करुणः स्थायी (?)^१ तत्सर्वं प्रायिकविवक्षायोक्तम् । तथा ह्याह भोजराजः—

करुणरसप्रायश्रुतो निपुण्युद्धोद्धतप्रहारश्च । इति ।

इति लौकिकसिद्धान्तः शाब्दिकैर्नायमादृतः ॥२२३॥

लोके हेतुस्वभावानां शब्दावस्थापितात्मनाम् ।

उपादेयत्वमापन्नं स्वीकृतं काव्यवेदिभिः ॥२२४॥

^२न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते ।

अनुविद्धमिह^३ ज्ञानं सर्वं शब्देन भासते ॥२२५॥

वाग्रूपता चेदुत्कामेदवबोधस्य शारवती ।

न प्रकाशः प्रकाशेत सा हि प्रत्यवमर्शिनी ॥२२६॥

१. अत्र पूर्णविनाम एवोचितः ।

२. इत आरभ्य प्रत्यवमर्शिनी इत्यन्तं यावद् वाक्यपदीयकारिके ।

३. मिव—इति समीचीनः पाठः ।

अधुनोपलभ्यमानेषु ग्रन्थेषु सर्वत्र 'इव' इत्येष एव पाठः समुपलभ्यते ।

इति सर्वत्र विज्ञाने शब्दानुगमनं भवेत् ।
 तथाप्यशब्दं शाब्दं च द्विविधं तत् प्रकाशते ॥२२७॥
 अन्यथैवाशिसंयोगाद् दाहं दग्धोऽपि मन्यते ।
 अन्यथा दाहशब्देन दाहार्थः सम्प्रकाशते ॥२२८॥
 भारत्याः सृष्टिवैचित्र्यं वेधसोऽपि न विद्यते ।
 'व्रीलाव्रीभत्सजनकं दम्पत्योरिह चेष्टितम् ॥२२९॥
 शब्दोपहितरूपं तच्छ्रोतव्यः स्वदतेतराम् ।

यथा--

विलष्टचन्द्रमद्वयैः कचग्रहैरुत्पथार्पितनखं समत्सरम् ।
 तस्य तच्छिदुरमेखलागुणं पार्वतीरतममृदतुप्तये ॥२३०॥
 उद्धर्तनिभृतमेकमनेकं श्लेदवन्मृगवृशामविरामः ।
 श्रूयते स्म भणितं कलकाञ्चीनूपुरध्वनिभिरक्षतमेव ॥२३१॥
 सन्निवेशविशेषाच्च दुरुक्तमपि शोभते ॥२३२॥
 नीलं पलाशमावद्धमन्तराले सजामिव ।

यथा--

आनन्यैः कल्पितमङ्गलप्रतिसराः स्त्रीहस्तरक्तोत्पल-
 व्यक्तोत्संभृतः पिण्डा सहसा ह्युण्डरीकलजः ।
 एताः शोणितपङ्कजकुम्भकुम्भेषुः सम्भूय कान्तः पिब-
 न्यसिधस्तेहसुराः कपालक्षयकः प्रीताः पिशाचाङ्गनाः ॥२३३॥
 शब्दोपनीतैराकारैर्बुद्धेर्विषयतां गताः ॥२३४॥
 प्रत्यक्षा इव मध्याह्ने स्वदन्ते चन्द्रिकादयः ।

यथा--

सद्योद्वावितकेतकीदरवलस्रोतःश्रियं बिभ्रतो
 या (ता ? सा) मीत्तिकदामगुम्फनविधेयौगारुचिः प्रागभूत् ।
 उत्सेक्या कलशोभिर(न ? ज्वलि)पुटैः पे(षा) मृणालाङ्कुरैः
 पातव्या च शशिन्यमुग्धविभवे सा वर्तते (चन्द्रिका) ॥२३५॥

विरसाः सरसा भावाः सरसा विरसा इव ॥२३२॥

क्रियन्ते शब्दसन्दर्भैरकालेनेव विकुर्वता (?) ।

विरसाः सरसा यथा—

शून्यग्रामदि लोपकण्ठरचितक्षुद्रैककूपीपयः—

पर्यायिकमसेकशाकहरितः कच्छोऽयमालोक्यताम् ।

अस्मिन् हरत हरन्ति हालिकशिशुकीडोपमवस्कुटत्-

पक्वोर्वा गह ? रुक् काण्डखण्डितजरद्गोमायवो वायवः ॥२३३॥

यद् वा—

हरति हलकयोषितन्तुनिर्माणलीला

वलित-वल्लवेल्लद्-दोर्लतावत्तदृष्टिः ।

नि (य) मितवसनान्तःस्पष्टदृष्टोरमूल-

प्रगुणविहितचक्षुःपारणात् पान्थयात्राम् ॥२३४॥

सरसा विरसा यथा—

का नाम रम्यता वक्त्रे सन्निधौविवरोपमे ।

दर्शनस्य सुपूर्णत्वात् तस्य त्रासो न जायते ॥२३५॥

हा (स्व ? स) स्मितं मुखं वेत्ति कामिन्याः किं न पश्यति ।

मांसपे (शी ? शी) गलच्छिद्रे प्रकटामस्थिमालिकाम् ॥२३६॥

लोचने झलतालास्यवलिते ललिते मुहुः ।

चले समेदःपटले सलिले का कटाक्षघ्नीः ॥२३७॥

विशिष्टेनैव शब्देन विशिष्टोऽर्थः प्रतीयते ॥२३८॥

पश्यति स्त्रीति वाक्येऽस्मिन् न रसः प्रतिभासते ।

विलोकयति कान्तेति व्यक्तमेव प्रतीयते ॥२३९॥

लालेत्युद्भिजते लोको वक्त्रासव इति स्पृहा ।

निष्ठ्यूतोद्गुणीण्वान्तादि गौणवृत्तिव्यपाश्रयम् ॥२४०॥

अतिसुन्दरमन्यच्च ग्राम्यकक्ष्यां विगाहते ।

तच्च शब्दस्य माहात्म्यमर (सोऽसे)ऽपि मनो यतः ॥२४१॥

श (ब्दा ? व्देना) वस्थितात्मार्थं करुणोऽपि रसीकृतः ।

करुणोऽपीति रौद्रादीनामप्युपलक्षणम् । तत्र युक्तिः--

नो चेत् कथं प्रवृत्तिः स्याच्छक्तिवेधादिदर्शने ।

महाजनस्य रोमाञ्चवाष्पादेः कथमुद्भवः ॥२३७॥

कथं वा तत्प्रयोक्तृणां पूर्णपात्रोपपादनम् ।

अवचा किल काव्यस्य रसं प्रति विभावना ॥२३८॥

विभावनाकारणत्वमेतदेव ... वक्तिः (?) ।

स्वादः काव्यार्थसम्भेदादात्मानन्दसमुद्भवः ॥२३९॥

विकासविस्तरक्षोभविक्षेपैर्मनसः पुनः ।

अष्टधा प्रथते स्वादस्तत्तत्काव्यार्थकल्पितैः ॥२४०॥

विकासच्छृङ्गारहास्यौ, विस्तराद् वीरादभूतौ, क्षोभाद् वीभत्सभयानकौ,
विक्षेपाद् रौद्राकारणाविरपष्टौ ।

अत्र मतान्तरम्--

जायेत हा (स्याच्छृङ्गारो ? स्यः शृङ्गाराद्) वीराज्जायेत चाद्भुतः ।

रौद्राज्जायेत करुणो वीभत्साच्च भयानकः ॥२४१॥

इति रसेभ्यो रसनिष्पत्तिं कचन कथयन्ति ।

शृङ्गा(रहास्याद् र ? राद् हास्वर)सोत्पत्तिर्यथा--

स एष भुवनत्रयप्रषितसङ्गमः शङ्करो

विभति वपुषाधुना विरहकातरः कामिनीम् ।

अनेन बिल निजिता वयमिति प्रियायाः करं

करेण परिताडयत् जयति जातहा(सः) स्मरः ॥२४२॥

वीराद्भुतनिष्पत्तिर्यथा--

सम्प्रत्येव हि गौग्रहे यदभवत् तत् तावदाकर्ष्यता-

मेतत् ते हृदय स्पृशामि यदि वा सा जी तयैवाश्मजः ।

एकः पूर्वमुदायुधैः सुबहुभिर्दृष्टस्ततोऽनन्तरं

याचन्तो वयमाहवप्रणयिनस्तावन्त एवाहुनाः ॥२४३॥

रौद्रात् करुणनिष्पत्तिर्यथा--

सत्त्वप्रश्रविषादिभिः कथमपि प्रसूतैः अणं वेत्रिभि-

दृष्टो दृष्टिविघातजिह्वावपुर्ध्वरव्याहतप्रक्रमः ।

रामान्वेषणतत्परः पुरजनेरुन्मुत्तहाहारवः

कन्यान्तःपुरमेव हा प्रविशति क्रुद्धो मुनिभर्गवः ॥२४४॥

1. 'विभावनाकारणत्वमेतदेव वनक्ति हि--इति शङ्कम् ।

वीभत्साद् भयानकनिष्पत्तिर्यथा—

आन्वप्रोतबृहत्कपालनलककूरजवणत्कङ्कण-

प्रायप्रेङ्खितमूरिभूषणरत्नैराघोषान्त्यम्बरम् ।

पीतच्छदितरक्तवर्दमवनप्राग्मारुखोरोल्लसद्-

व्यालोलस्तनभारभैरववपुर्वन्धोद्धृतं धावति ॥२७१॥

एतन्मतमाधित्ति—

इत्याम्नासिपुराचार्याः केचिदेतन्न रोचते ।

अन्यतोऽपि हि दृश्येत हास्यादीनां समुद्भवः ॥२७२॥

पूर्वन्यायेनैवमपि प्रयुज्येतेति तात्पर्यम् ।

शृङ्गारादन्यतो हास्योत्पत्तिर्यथा—

हस्तालम्बितमक्षसूत्रवलयं कर्णावृतसौकृतं

लस्तं भ्रूषुगमुन्नमध्य रचितं यज्ञोपवीतेन च ।

सन्नद्धा जघने च बलकलपटी पणिश्च धत्ते धनुः

दृष्टं भो जनकस्य योगिन इदं शान्तं विरक्तं मनः ॥२७३॥

शृङ्गारादपि न दृश्यते । यथा—

चिन्ता(म ?)णिअदइअसमाअमग्नि कअमण्णुआइ भरिऊण ।

सुण्ण कलहाजन्तो सहोहि कण्णा ण ओहसिआ ॥२७३॥

श्रीद्वारादन्यतोऽपि करुणो यथा—

आर्द्रं नागाजिनमवयवप्रस्थिमद् विप्रदसे

रूपं प्राबृङ्(ज ?)घनरुचि महाभैरवं दर्शयित्वा ।

पश्यन् गौरीभयचलकरालम्बितस्कन्दहस्ता-

मन्ये प्रोत्था द्रुतमिव 'मवाद् व्रजवेहोऽपि जातः(?) ॥२७४॥

श्रीद्वारादपि न दृश्यते । यथा—

कमले कमलोत्पत्तिर्न दृष्टं भुवि न श्रुतम् ।

अत्र दृष्टमहो चित्रमहो चित्रमिदं पुनः ॥२७५॥

श्रीरादपि न दृश्यते । यथा—

नैतच्चित्रं यदयमुदधिदयामसीमां धरित्री-

मेकः कृत्स्नां नगरपरिघप्रांशुबाहुर्भुनक्ति ।

आशांस्तन्ते सुरयुवतयः सक्तवैरा हि ईर्य-

रस्याधिज्ये धनुषि विजयं पौलूते च वज्रे ॥२७६॥

ब्रीहत्सादन्वतो भवानकोत्पत्तिर्यथा — 'यस्मिन्ननैश्वर्यं कृतव्यलीकः' (२७७)
इत्यादि ।

ब्रीहत्सादपि न दृश्यते । यथा —

तत्कूरदन्तकरपत्रनिकृत्तसत्त्व-

सङ्घातनिस्सरदसृग्भृतकूर्चमुच्छम् ।

यत्र च वपुश्च विकृताकृति दीर्घबाहो-

रायेण राक्षसकुतूहलिना न दृष्टम् ॥ २७८ ॥

तस्मान्मनोविकासादिहास्यादेरपि कारणम् ।

न त्वालम्बनविभावभूताच्छृङ्गारदेरित्यर्थः । न च शृङ्गारादिप्रकृतिकं ह्यस्यादि
वक्तुं युक्तम् । स्थायिभेद एक एव स्थायि चेत्, शृङ्गारहास्यव्यपदेशसंस्कारः शृङ्गारा-
द्यनुकृतितो हास्या(दु ? ह्यु)त्पत्तिरिति चेत्, अत्रापि तत्रापि नियमः । वीरानु-
कृतितो हास्या(दु ? ह्यु)त्पत्तिः 'हं भवन्तदितरनिमित्तसंयुक्तं (?) विकासादिरेव
हास्यादेरपि हेतुरिति समञ्जसम् ।

विशिष्टादष्टजन्म यमजमीनामन्तरात्मा (?) ॥ २४३ ॥

स्वात्मगामिगुणोद्भूतेरेको हेतुः प्रकाशते ।

विभावैधानुभावैश्च स्थायिभिर्व्यभिचारिभिः ॥ २४४ ॥

सचेतसा रस्यमानो रसतां प्रतिपद्यते ।

तथाभिमानोऽहङ्कारः शृङ्गार इति चोच्यते ॥ २४५ ॥

सहकारियुतैर्भावैरर्थसिद्धिरतः परम् ।

अहङ्काराख्यया किञ्चित् किमर्थं गुरु कल्प्यते ॥ २४६ ॥

एते निगदव्याख्याताः ।

ननु किमे(तै ? ते) रत्या(द)यः (से ? स्वे)भ्यः स्वेभ्य आलम्बनेभ्य
उत्पा ? त्यज्यमानाः सर्वस्याप्युत्पद्यन्ते, उत कश्चित् ? यदि तावत् सर्वस्य, तदा
सर्वजगद् रसिकं स्यात् । न चैतदस्ति, यतः कश्चिदास्तिकाः, कश्चित्तु नीरस इति
दृश्यते । न च ह(स्ति ? ह्यु)विपरीतं शक्यमनुजातुम्, अतो न सर्वस्य रसादयो जायन्ते ।
अथ कश्चित्, तत्र नियमनिमित्तमभिधानीयं स्यात् । एतत् किञ्चिदस्तीति चेत्, तद्

1. हीहीभावः, तदितरनिमित्तसंयुक्तो—इति सन्दर्भोचितः पाठः ।

दृष्टमदृष्टं वा स्यात् । न तावददृष्टम्, उपलब्धमानत्वात्; दृष्टं तु साधारणम्, पूर्वं एव^१ दोषः ।
अ(थ?या)साधारणं किञ्चिदाशये किं क्व तर्हि, क्व (?)^२ स एवाहङ्कारिसंज्ञयोच्यत
इति अहङ्काराश्रयणेऽप्येवं वा कल्पयितुं शक्यते । विजिष्ठादृष्टवन्मा सः । तद् दृष्टं
कस्यचित् तदिति चेत्, तर्हि तद्दृष्टमेव विभावादिभिः सह रत्युत्पन्नात् ताव(द)पेक्ष-
णीयम्, किं कल्पनागौरवेण सर्वोत्पत्तिमतां निमित्तमदृष्ट इत्यत्र कारणसन्निपातेऽदृष्टे
वैकल्यात् कार्यानुत्पत्तिदर्शनाद् भावसमुत्पत्तिरिति यत् तत् साम्प्रतम् ।

रसं विनापि रत्यादेस्तत्र तत्रोपलक्षणम् । यथा —

हरस्तु किञ्चित् पारिवृत्तव्यंश्चन्द्रोदयारम्भ इवाम्बुराशिः ॥ २७९ ॥

इत्यादि ।

मनो (विना ?) विकासविस्तारक्षोभविक्षेप(प)वादिनाम् ।

कैथिदाक्षिण्यते पक्षस्तेषामाकर्ण्यतां वचः ॥ २४७ ॥

भावा एकोनपञ्चाशत् प्रकर्षमभिलम्बिताः ।

(वि)भावनीयास्ते कस्माददृष्टेति नियम्यते ॥ २४८ ॥

कथं चतुरवस्थत्वे रसस्याष्टप्रकारता ।

कथं चतुरवस्थत्वं भवेद् वा पारमार्थिकम् ॥ २४९ ॥

विकास एव विस्तारः क्षोभो विक्षेप एव यत् ।

तद्वैरूप्यमवस्थाया वक्तुं युज्येत नान्यथा ॥ २५० ॥

(नादस्त?आनन्द)स्यैकरूपस्य कथं भेदो विकल्प्यते ।

विसंस्थुलत्वं मनसः क्षोभविक्षेपवाचित्त (?) ॥ २५१ ॥

स्वरस्योपलभ्येत सदानन्दोपपद्यते (?)^३ ।

आनन्दस्य विकासादि न लिङ्गं कार्यमेव न ॥ २५२ ॥

न कार(णत्वं?णं) न रूपं वा तस्मिन्स्वेतो निमीलति ।

(ना?न)कारणं हि रत्यादेस्तस्य तस्योपलब्धितः ॥ २५३ ॥

१. अथासाधारणं किञ्चिदाशयेति, किं तर्हि, क्व—इति युक्तः पाठः ।

२. 'क्षोभविक्षेपवाचित् तत्' इति स्यात् पाठः ।

३. स्वरस्योपलम्बने तावदानन्दोपपद्यते—इति पाठ ऊहनीयः ।

४. एव—इति क० पु० नास्ति ।

अस्य प्रयत्नरूपस्य रसस्य सुखरूपिणः ।
 तादात्म्यं च न शक्येत वक्तुं वर्षशतैरपि ॥२५४॥
 तस्माच्चिदानुकूल्येन दुःखादिष्वपि यो भवेत् ।
 सुखामिमानस्य रसः पात्राणां मुख्य एव सः ॥२५५॥
 ततोऽभि(धी?नो)यमानं वा श्रूयमाणमथापि वा ।
 साध्वेतदेतदिति तं भावयन्तः समासदः ॥२५६॥
 प्रीतिमात्रं प्रपद्यन्ते न मुख्यस्तद्गतो रसः ।

इति ।

स्वाधि(कि ?)सात्त्व(कि ? क)व्यभिचारिभेदादेकोनपञ्चाशद् भावा उक्ताः ।
 ते सर्वेऽपि प्रकर्षाहानिनो भावनायाश्च । तस्माद् रसस्वेकोनपञ्चाशत्प्रकारता
 किमिति नोच्यते, किमित्यष्टप्रकारतानिब्रूयः ? अथानन्दस्य मनोविकासविस्तारक्षोभ-
 विक्षेपैश्चतुरवस्थत्वेनाष्टप्रकारता कल्प्यते, तदपि न, चतुरवस्थत्वे चतुष्प्रकारता
 कल्पनीया स्यात् । न च सर्वस्ति पारमार्थिकमवस्थाचतुष्टयम् । ततो विकासविस्तारयोः
 क्षोभविक्षेपयोश्च परस्परं न भेदः । अतोऽजस्वाह्वैरूप्यमेव वक्तुं युज्यते । कथं वा तस्यैक-
 रूपस्य भेदकल्पनम् ? किञ्च, मनसोऽसंख्युलता क्षोभः, विणिष्टः क्षोभो विक्षेपः, तावानन्दी
 नापद्यते, अस्य मनःस्वार्थविलोपलभ्यमानत्वात् । अपि च आनन्दस्य विकासादि (न)
 किमपि भवितुमर्हति । तथाहि—न लिङ्गम्, व्यभिचारित्वात् । मनागपि मनो विकसति ।
 किञ्च, आनन्दे चेतो निमील(य ?)त्येव । अत एव न कार्यम्, मनःकर्मकं होतम् । न
 च कारणम्, अद्वुतदेः पश्चाद् विकासविस्तारदर्शनात् । रत्यादिहि शृङ्गारादेः कारणम्,
 न च रूपम्, विकासादेः प्रकलनरूपत्वात्, आनन्दस्य सुखरूपत्वात् । तस्मादनुपपन्न एवा-
 स्वादे मनोविकासाद्युपभोगः, अतो दुःखादिष्वपि सुखाद्यनुभवाद्यभिमानरूपो रसः पात्रेषु
 मुख्यः । तद्गतं तं प्रमाणतोऽवगम्य कवयो नन्दन्ति । तं च श्रूयमाणमभिनीयमानं
 वा साध्वेवमेतदिति भावयन्तः सामाजिकाः प्रीतिमात्रमभिगच्छन्ति । न मुख्यस्तेषु रसः,
 उपवर्तिस्तु रसव्यपदेश इत्यर्थः ।

उच्यते तान् प्रति स्पष्टमुत्तरं तु यथाक्रमम् ॥२५७॥
 अवेन्पामपि भावानां रसत्वादिप्रसज्जनम् ।
 गतं पुरैव रत्यादेर्लवणाकरसाम्य(मे ?)तः ॥२५८॥
 आनन्दस्यैकरूपत्वाद् भेदो वक्तुं न युज्यते ।

तथापि युज्यते तत्र चन्दनादिसुखेष्विव ॥२५९॥
 धर्मादीनां प्रभेदेन शृङ्गारस्य मिदा यथा ।
 शब्दोपस्थाप्यरूपस्य क्षोभस्यापि रसं प्रति ॥२६०॥
 हेतुत्वं शब्दशक्त्यैव न दृष्टं नोपपद्यते ।
 कारणत्वमवस्थानां सम्मतिर्नान्यदिष्यते ॥२६१॥
 एतासां च निमित्तत्वा तानाद्यहेतुता (?) ।
 सामाजिकानां च रसे शरणं संविदेव नः ॥२६२॥
 सामाजिकानां (च ?) हृदये रसपोषस्तथा भवेत् ।
 यथा पात्रगतो नूनं गौण इत्येव मन्यते ॥२६३॥

इति ।

भावाः सर्वे रसोभयितुमर्हन्तीति यदुक्तम्, तच्च, स्थायिनामेव लवणाकरत्वात् ।
 त एव हि चित्तेऽवतिष्ठमानाः सर्वानपि सम्बन्धिनः स्वरूपं नयन्तो वञ्चितुं क्षमन्ते ।
 स्यादेतत्, कोऽयं नियम इति को जानीयात् । नहि वस्तुनः स्वभावः पर्यनुयोगमर्हति ।
 अनुभूतिरेव वात्र प्रमाणम् । कथं चतुरवस्थत्वेऽष्टप्रकारतेत्यत्रा (?)पि न । साम(ग्र्ये ?
 ग्र्ये)न्तरसम्पत्तेः । रसादिसहितो विकासः शृङ्गारसामग्री, हासादिसहितस्त्वन्यैव
 हास्यसामग्री । एवमन्यत्रापि । न विकासविस्तारयोः क्षोभविक्षोभयोश्च पर्यायता । न
 विकसितं विस्तृतमिति क्षुभितं विक्षिप्तमिति भण्यते । एकलपस्थानन्दस्य कारणवैचित्र्यात्
 चन्दनसुन्दरीपरिष्वङ्गसङ्गीता(लि?दि)सुखवद् भेदव्यवहारो घटते । शब्दोपस्थापना-
 माहात्म्येन क्षोभादेः प्रतिकूलस्यापि रसोपधिकत्वं सस्यते । नहि दृष्टेऽनुपपन्नं नाम । रसस्य
 विकासादि न किमपीति फलश्रु कारणम् । यतः पञ्चाङ्गावि विकासादि, फलरूपमन्यदेव ।
 एतेन विक्षोभितं विस्मयान्मुदा विकसितमित्यादि समाहितम् । न निमित्तं विकासादि ।
 उपादानरस्यादिजनितो निरतिशयगुणसम्पन्नोक्तभावालम्बनतत्संविधानीचित्यभावनावतां
 सामाजिकानां(मा)त्मन्युत्पद्यमान आनन्दो रस इत्युच्यते । प्रमाणमस्मिन्ननुभवः
 संविदेव भ(ग ?)वति प्रीतिविवशस्त्वोपगमे शरणमिति उक्तमाचार्यैः ।

अत्र युक्त्यन्तरम्—

रसस्तदर्थं कविना वाक्येन प्रतिपादितः ।

तदर्थं सामाजिकरसार्थमिति यावत् ।

1. निमित्तत्वात् तानामेवाद्यहेतुता—इति समीचीनः पाठः ।

कथमप्यर्थीभूतस्य वाक्यार्थत्वमिति चोदयति—नन्वित्येकोत्तरैर्दंशभिः क्लृप्तैः—

नन्वन्विताभिधानेऽपि तथैवामिहितान्वये ॥२६४॥

पदार्थनिव वाक्यार्थमाहुरन्वितरूपतः ।

उभयोरपि पक्षयोः पदार्थस्यैव वाक्यार्थत्वमित्युक्तत्वात् ।

तदुभयं क्रमेण प्रदर्शयति—

तत्रान्विताभिधायीनि पदानीति कृ(शा ? ता)वयाः ॥२६५॥

प्रधानगुणभावेन लब्धान्योन्यसमन्वयान् ।

पदार्थनिव वाक्यार्थं संगिरन्ते विपश्चितः ॥२६६॥

पदानामात्राणोद्वाराभ्यामन्वितार्थविष(यम ? यं)सामर्थ्यमवगम्यते इति यावत् ।

पदार्थेनान्वितोऽर्थश्चेदवगम्यते, प्रतियोगिनामानन्त्यादन्वयानन्त्यम्, ततोऽन्विता-
नन्त्यम्, ततश्च सम्बन्धग्रहणं दुष्करम् । अगृहीतशक्तेश्च वाचकत्वे व्यभिचारप्रसङ्गः ।
एवास्माच्छब्दान् सर्वार्थप्रतीतिः स्यादित्याह—

यद्यदाकाङ्क्षितं योग्यं सन्निधानं प्रपद्यते ।

तत्तदन्वितरूपेण पदैः स्वार्थोऽभिधीयते ॥२६७॥

एवं व्युत्पत्त्याश्रयणे (न) कश्चिद् दोष इत्यर्थः । उक्तं हि—

आकाङ्क्षासन्निधिप्राप्तयोग्यार्थान्तरसङ्गतान् ।

स्वार्थानाहुः पदानीति व्युत्पत्तिः संश्रिता यदा ॥

आनन्त्यव्यभिचाराभ्यां तदा दोषो न कश्चन । इति ।

नन्वन्वितानां पदार्थानां भूयस्त्वाद् भूयांसो वाक्यार्था वाक्यादीनि च
स्युरित्यत्राह—

भूयांसो यद्यपि स्वार्थाः पदानां ते पृथक् पृथक् ।

प्रयोजनतया श्लेको वाक्यार्थत्वेन सम्मतः ॥२६८॥

तत्प्रतीत्येककार्यत्वाद् वाक्यमप्येकमुच्यते ।

कथं पुनरेकस्य प्रयोजन(त्व)मित्यत्राह—

प्रतिपत्तिर्गुणानां हि प्रधानैकप्रयोजना ॥२६९॥

विशिष्टप्रधानप्रतीत्यर्थे हि गुणप्रतिपादनम् । तत् तन्नैक्यत्वात्' (?) तात्पर्यविषय
एव शब्दः प्रमाणम् । विशिष्टप्रतिपत्तिर्नैकपदनिबन्धनेति वाक्यमेव तत्र प्रमाणमित्यर्थतः
स्यात् ।

पदमेव संसर्गस्य प्रतिपादकम् न तु पदार्थ इत्यत्राह—

पदान्येव समर्थानि वाक्यार्थस्यावबोधने ।

विशेषान्वितवादीनि भागशो भागशालिनाः ॥२७०॥

स्वार्थोभिधानमात्राणि निर्वृत्य ? निवृत्त) व्यापारैः पदैरभिहिता अर्था एव
वाक्यार्थमवगमयन्ति चेत्, उभयत्रापि शक्तिर्व्यवस्थानीयेति गौरवं स्यात् । अशाब्दत्वं च
वाक्यार्थस्य प्रसज्येतेत्यभिप्रायः ।

अपरे केचिदाचार्या वदन्त्यभिहितान्वयम् ।

पदैरभिहितस्वार्था आकाङ्क्षादित्रयान्विताः ॥२७१॥

सामर्थ्याद् गमयन्त्येकं फलं वाक्यार्थम(न्यत्वम् ? न्वितम्) ।

तदा ह । भाष्यकारः— पदानि हि स्वं स्वमर्थमभिधाय निवृत्तव्यापाराणि ।
अथेतामीमपदैः पदार्थाः प्रतिपन्ना वाक्यार्थमवगमयन्ति" इति ।

वाक्यार्थस्याशाब्दत्वं परिहरति—

न विमुञ्च(ति)न्ति) सामर्थ्यं वाक्यार्थानि पदानि नः ॥२७२॥

वाक्यार्थमितरेषां तु प्रयुक्तौ कारणं स्मृतम् ।

पाके ज्वाले च काष्ठानां पदार्थप्रतिपादनम् ॥२७३॥

अवान्तरव्यापारभूतस्य पदार्थप्रतिपादनस्यैव पदशक्तित्वाद् वाक्यार्थप्रतिपत्ति
(प्रति) न शक्यन्तरं कल्पनीयमिति शक्तिकल्पनागौरवं च परिहृतं भवति ।

एवं स्थिते रसस्य वाक्यार्थत्वं न सिद्धमतीत्यत्राह—

इत्याहुत्य प्राणाध्या" वा (?) पदार्थस्यैव कीर्तितम् ।

वाक्यार्थत्वं पुराचार्यैरुभयोरपि पक्षयोः ॥२७४॥

कथमत्रापदार्थस्य वाक्यार्थत्वं रसस्य वा ।

इति ।

1. तन्नैक्यत्वात्—इति पाठः समुचितः ।

2. प्रमाणं—इति समीचीनः पाठः ।

परिहरति—

उच्यते सत्यमस्त्येव पदार्थानां समन्वयः ॥२७५॥

वाक्यार्थस्तस्य शब्दस्य तात्पर्यं हि (प्राणाऽप्रमाण) ता ।

यत्र वाक्यं न तन्मात्रे कदाचित् पर्यवस्यति ॥२७६॥

अर्थ-प्रकरणौचित्य-देश-कालादियोगतः ।

तत्र तद्द्वारमाश्रित्य वक्तुरर्थं विवक्षितम् ॥२७७॥

स्वयं तात्पर्यवृत्त्यैव प्रतिपादयतीति च ।

व्युत्पत्तिकालेऽवगतं बुद्धानां व्यवहारतः ॥२७८॥

अपदार्थोऽपि वाक्यार्थो रसस्तात्पर्यवृत्तितः ।

इति ।

(सत्यत इति ?) सत्यम्, पदार्थान्वयो वाक्यार्थो यदि तात्पर्यविषयः स्यात् तात्पर्यभावे ^१पदान्वयस्याप्यवाक्यार्थत्वादन्वयापि तात्पर्यविषयस्य वाक्यार्थत्वाच्च । यथा विषं भुङ्क्ष्व'इति । अत्र हितैषिणः पितुरत्र विषभक्षणो तात्पर्यभावाद् विषभक्षण-सदृशादनिष्टगृहभोजनातिवृत्तिरभिप्रेता भवरमार्थो (?) ^२ भवति । एतदपि व्युत्पत्तिसिद्धम् । तस्मादत्रापदार्थस्यापि रसस्य तात्पर्यगोचरत्वाद् वाक्यार्थत्वं न विहन्यत इत्यर्थः ।

उक्तं हि— 'आकाङ्क्षासन्निधिव्योप्यतावशाद् बध्यमाणरूपाणां पदार्थानां समुन्नये तात्पर्यार्थो विशेषवपुरपदार्थो वाक्यार्थः समुल्लसति' इति ।

स्यादेतत् । अद्वितीयकक्ष्यावगाहि तात्पर्यं प्रथमम्, अतो विभावादिपदार्थसंसर्ग-प्रतीतिगतो वाक्यस्य तदविनाभूतरामादिरसलक्षणा द्वितीयकक्ष्या । तदतिलङ्घित-तृतीयपर्वभूततत्सदृशसामाजिकरसप्रतिपादनं ध्वनेर्विषयः, कथं तात्पर्यस्येति । उच्यते— यथा तात्पर्यमनुद्देश्यत्वात् प्रथमं पर्वं विहाय द्वितीयमवगाहते, तथैतदपि परित्यज्य तृतीयमपि स्पृशेत् । उक्तमाचार्यैः—

तत्तत्कक्ष्याविभेदेऽपि बहुधा प्रसृता सती ।

^३तात्पर्यवित्तिरुद्देश्यं यावन्न प्रतिवृत्त्यते ॥

एतावतैव विश्रान्तिस्तात्पर्यस्येति किं कृतम् ।

यावत्कार्यप्रसारित्वात् तात्पर्यं न तुल्यधूतम् ॥

१. पदार्थान्वय—इति साधु ।

२. रमिप्रेतात्र परमार्थो—इति साधुतरः पाठः ।

३. तात्पर्यवृत्ति—इति प्रकरणानुरोधो पाठः ।

तत्तत्कक्षाविभागेन वाक्यतात्पर्यकन्दली ।

यथाशुच्यभिधा वस्तुध्वनिर्वा वृत्तिरेव वा ॥

यदा वृत्तिवधादन्यत् किञ्चित् तात्पर्यमिष्यते ।

न तु वृत्त्यन्तरं कल्प्य व्युत्पत्तावप्रसिद्धितः ॥

लौकिके शब्दवृत्तेऽपि योज्या काव्यस्य पठतिः । इति ।

प्रतीतिक्रमः कक्षाभेदेन कल्पनम्, अतो वृत्तितात्पर्ययोर्भेदोपन्यासः ।

रसस्य तात्पर्यविषयत्वं प्रदर्शयति—

कविश्च रसमुद्दिश्य स्र(रति ? कि)मुद्राः करोति हि ॥२७६॥

ननु रसो नाम सामाजिकाश्रयः । तस्मै(च) वाक्याश्रयमिष्टम् । तन्न घटते, रामाद्याश्रये रसे कवेरुद्देशादित्याशङ्क्य (ते ? ने)त्याह—

सामाजिकानां हृदयं रस (एव ? येय)महं कथम् ।

इति प्रवर्तते कान्ये कविस्तत्परमानसः ॥२८०॥

सत्यमस्त्युद्देशः सामाजिकरसं प्रति, किन्तु (त)मुद्रादयितुम्, न प्रतिपादयितुम् । यदर्थप्रतिपत्तिं प्रत्युद्देशः, स तु वाक्यार्थः ।

ननु जैमिनेः 'दर्शनस्य परार्थत्वात्' (अ० १, पा० १, अधि० ६, सू० १८) इत्युच्चारणस्य परप्रतिपत्त्यर्थत्वमेव विवक्षितम् । 'उच्चारणताद(र्थ)स्या ? व्यो()दर्थसिद्धिः' इति वदतां परितो(वि ?)पादीनामप्येतदेव मतम् । इतरथा व्याति()भ्रमपूजादीनामपि शाब्दत्वप्रसङ्गादित्यत आह—

विशिष्टैः शब्दसन्दर्भापयेयं रसं यतः ।

इति प्रवृत्ते सुकवौ तेषामुत्पद्यते रसः ॥२८१॥

जमावुद्देश उत्पत्तिर्हेतु(वाचायते ? कलायत्ते)त्यर्थः । उत्पन्नस्य रसस्य स्वयं-प्रकाशत्वाद् वा, अन्यशसिद्धयो(भवि ?) प्रतिपत्तौ पुरस्तात् त(स्व ? स्या)मेवोद्देशादवर्जनोपसिद्धोत्पत्तिर्विद्यार्थत्वं न विवृण्वति । त्रिपर्ययः किं न स्यादिति चेत्, न ; प्रमाणं हि वाक्यं मतमिति तामेवोद्दिशति । तस्मात् तदुपादानास्तत्रैव व्या(हि ? प्रि)यन्ते । अतः सामाजिकगतो रसः प्रतिपाद्यतयोद्देशविषयः, नो(पप ? त्सा)द्यतयेति सिद्धम् ।

किञ्च, न वाक्यस्य शब्दुत्पत्त्योरेको व्यापारः, उद्देश्यमन्येकमिति च । अतो रसकाव्ययोर्भावभावकत्वमपि निर्वूढम् । अत्रोक्तमाचार्यैः—

वाच्या प्रकरणादिभ्यो बुद्धिस्था वा क्रिया यथा ।
 वानघार्थः (का) रकैयुक्ता स्वायी भावस्तथेतरेः ॥
 रसः स एव स्वाद्यत्वाद् रसिकस्यैव वर्तमान् ।
 नानुकार्यस्य वृत्तत्वात् काव्यस्यातएव रत्नतः ॥ इति ।

वाक्याद् रसप्रतिपत्तौ प्रमाणमाह —

प्रत्यक्षं दृश्यते श्रोतुः प्रबन्धश्रुत्य(न)न्तरम् ।
 आनन्दसंविदुद्भूतिलिङ्गं च पुलकादिकम् ॥२८२॥

वा(क्या)र्थाच्चेद् रसः, 'शृङ्गारी गिरिजानन —' इत्यादिभिर्विषयैः कथं न प्रति-
 पाद्यत इत्यत्राह—

तत्तद्रसाविनाभूत-विभावादि-समर्पकः ।
 विशिष्टो हि कवेर्गुम्फो रसस्य प्रतिपादकः ॥२८३॥

इति ।

तत्तद्विभावादिसमर्पकत्वातिरेके गुणगुम्फस्य यो विषयः तं प्रदर्शयति—

तत्तद्रीतियुतं काव्यं तत्तद्रीतिसमन्वितम् ।
 तत्तद्रीतिरसं सृते तत्तज्जाति यथोचितम् ॥२८४॥

रीतिसामान्यलक्षणम्—

वैदभ्यादिकृतः पन्थाः काव्ये मार्ग इति स्मृतः ।
 रीङ् गताविति धातोः सा व्युत्पत्तौ रीतिरुच्यते ॥२८५॥

वचनविन्यासक्रमो रीतिरित्यर्थः ।

केषाञ्चिद् रीतेर्विशेषलक्षणमाह—

समा(स) वृत्त्यनुप्रासोपचारोत्कर्षभेदतः ।
 वैदर्भी रीतिरावन्ती पाञ्चाली गौडिका तथा ॥२८६॥
 चतस्रो रीतयो लक्ष्या इति केचन मन्वते ।

यदसमस्तमतिमुकुमारबन्धमनुपचारवृत्ति श्रुत्यनुप्रास(योगि)योगवृत्तिमद् वचः,
 सा वैदर्भी । यदीपस्तमस्तमतिमुकुमारबन्ध ? न्ध) नाप्युपचारवृत्ति लाटानुप्रासयोगि
 योगरुद्धिमद् वचः, सावन्ती । यदनतिदीर्घसमासमतिस्फुटबन्धमत्युपचारवृत्तिमद्
 पादानुप्रासयोगरुद्धिपरम्परार्थं वचः, सा गौडीति ।

* इतः परं ग्रन्थभागस्वरूपा वा लुप्तौ चेति प्रतीयते ।

एतदाक्षिपति—

समासमात्रमेवेष्टं भो^१ (?) काव्यस्य वर्त्मनः ॥२८७॥

इति ।

यदसमस्तमित्यादि प्रत्येकं समुदायाभ्यां लक्षणं भवितुमर्हति ।

यदि प्रत्येकम्—

विलासमसृणोत्लसन्मुसललोलदोःकन्दली-

परस्परपरिस्खलद्वलयनिस्वनोदन्तुराः ।

हरन्ति कलहुङ्कृतिप्रसन्नकम्पितोऽस्तन-

श्रुदग्मकसङ्कुलाः कलमखण्डनीगीतयः ॥२८८॥

इत्याद्यनतिस्फुटबन्धलक्ष(ण)म् ।

तत्रासमासा वैदर्भी रीतिः सर्वत्र सम्मता ।

यथा—

विहाय वेश्मानि शुचीति यस्यां दिवं मघोनः प्रणयेन याताः ।

इक्ष्वाकवो नेक्षितुमात्रियन्ते वीरा विमानानि बिलानवन्ति ॥२८९॥

असमासेत्यनेनाल्पसमासत्वं विवक्षितम् । त्रिचतुरपदसमासोऽप्येकः सह्यत इति केचित् । उक्तं हि—

यद्येकान्तरूपाणि यत्रोन्मीलन्ति भूयसा (?) ।

तद्वीतिः प्रत्यभिज्ञानात् तत्तसंज्ञा भजन्ति ताः ॥

यथा—

कथय किमिति बाले का स्वमित्यालपंस्तवां

शदिति किल दुकूलस्याश्वले धारयामि ।

अगमदध निकेतं क्वाप्यसौ शारयन्ती

नवकुबलयमालामांसलं दुष्टिपातैः ॥२९०॥

तत्पाकेनौजसा युक्ता स्यादावन्तीति संज्ञिता ॥२९१॥

तत्पाकेन वैदर्भीपाकेन । औजसा समासवत्त्वेन । असमासा, अल्पसमासा वा वैदर्भी । तस्याः पाकविशेष एव उत्तरा रीतयः । उक्तं हि—

अद्यानामाद्या रीतिरस्य विकल्पना ।

उत्तरोत्तमे धत्ते रीतयः पुरुषोक्तिषु (?) ॥ इति ।

आवन्ती यथा—

एतानि निस्सहृत्नोरसमञ्जसानि
 शून्यं मनः पिशुनयन्ति पदानि तस्याः ।
 एते च मार्गतरवः कथयन्ति ताप-
 मालम्बितोन्मिषतपरिग्लपितैः प्रवालैः ॥२८२॥

त्रिचतुरपदसमासा आवन्तीत्यर्थः । तत्प्राक्तेन च पञ्चाली यथा—

धीरास्त एव धवलायतलोचनानां
 तारुण्यदर्पधनपीनपयोधराणाम् ।
 क्षामोदरोपरिलसत्त्रिवलीलतानां
 दृष्टाकृति विकृतिमेति मनो न येषाम् ॥२८४॥

यद् वा—

धात्राभिघातदयितागतजर्जराणां
 गण्डस्थली-लुडितकुण्डल-ताडितानाम् ।
 क्षोभस्फुटत्(कटक)कोटिविघट्टितानां
 नादोऽभवज्जणज्जणोन्मुखरो मणीनाम् ॥२८५॥

पञ्चपदसमासा पञ्चालीत्यर्थः ।

गौडी तत्प्राक्तो यथा—

लोलल्लाङ्गूलवल्लीवल्लयितवकुलानोकहस्कन्धबन्धै-
 र्गोलाङ्गूलनन्दद्भिः प्रतिरस्तितजरत्कन्दरामन्दिरेषु ।
 खण्डेषूद्गण्डपिण्डोत्तरतरलकाः प्रापिरे येन वेला-
 मालङ्घ्योत्तालतरलस्फुटित-पुटकिनोबन्धवो गन्धवाहाः ॥२८६॥

यद् वा—

धस्यावस्कन्देलीलापलितबलपरिस्पन्दवर्षीकृतोर्वी
 संरम्भोत्तम्भनाद्योन्नमितभरनमत्कन्दरासन्धिरासीत् ।
 शोषा ? शेषो)विस्तारकुल्लस्फुटपथुलकणाफूत्कृताग्निस्फुलिङ्ग-
 स्फूर्जत्सान्दीहसन्देहितविकटशिखामण्डलीरत्नगण्डः ॥२८७॥

इतरनिराकरणार्थमाह—

एतच्छायानुपातिन्यो लाटमागधिकादयः ॥२८८॥

इति ।

विदर्भादिषु भवा वैदर्भ्यादय इति कथयन्ति । तत्र साधोयः, अन्यत्रापि दृष्टेः ।
ततः पूर्वाचार्यसंज्ञा ।

एता विनियुक्ते—

भृङ्गारो भाति वैदर्भ्यां नियतं करुणेऽपि^१ वा ।

पाश्चाल्यामपि शोभन्ते वीरहास्याद्भुताः पुनः ॥२६०॥

इति ।

गौड्यां रौद्रस्तथा वीरः प्रदीप्येत कचित् (कचित्) ।

आवन्त्यामितरौ भातः परे साधारणीं विदुः ॥२६१॥

पाश्चालीगौडिकामध्ये यथा रीतिं न मन्वते ।

तथा वैदर्भपाश्चाल्योः केचिन्मध्यां न शासति ॥२६२॥

केचिन्मध्यान्नेच्छन्ति समासाल्पबहुत्वतः (१) ।

भावाभाव(व)दप्येते मन्यन्ते वृत्तियोगिनि ॥२६३॥

गुणोत्कर्षातिरेकेण किमन्यत् सम्भवेदिति ।

रीतिमेकामपीच्छन्ति न चान्ये भामहादयः ॥२६४॥

गुणोत्कर्षः, माधुर्योत्कर्षः, अपरबीजसः ।

अथ वृत्तिलक्षणम्—

या विकासेऽथ विस्तारे शोभविशेषयोरपि ।

चेतसो वर्तयित्री स्याद् वृत्तिः सापि चतुर्विधा ॥२९५॥

कैशिकी भारती च स्यात् सात्वत्यारभटीति च ।

सुकुमारार्थसन्दर्भा कैशिकी तासु कथ्यते ॥२९६॥

शशिरुचिषु बलेषु नागवत्स्या विचकिलदामनि चन्दने च हृद्ये ।

कुचलयिनि पुराणशोधुषाञ्च तरलदृशामपतन् वृशः प्रिये च ॥२९७॥

अर्थस्य सौकुमार्येण केवलं भाति भारती ।

१. करुणेऽपि—इति सङ्गच्छते ।

२. केचिन्मध्यामपीच्छन्ति—इति सन्दर्भोचितः वाक्यः ।

उत्तिष्ठन्त्या रतान्ते भरभुरमपतौ पाणिनैकेन कृत्वा
धृत्वा चान्पेन वासो विगलितकवरीभारमसे वहन्त्याः ।

भूयस्तत्कालकान्तिद्विगुणितमुरतप्रीतिना शौरिणा वः
शय्यामालिङ्ग्य नीतं वपुरलतलतद्बाहु लम्प्याः पुनातु ॥२८९॥

अर्थ(स्य ? स्या)सौकुमार्येण केवलं सात्वती स्मृता ॥२९७॥

बन्धौ द्वावपि तावन्नाथचरितप्राप्यप्रतापोदयी
भीमो भीमपराक्रमः स च मुनिर्भास्वत्कुठारायुधः ।

एकेनाभूतवद् विदार्य करजः पीतान्यसृज्जि द्विषा-
मभ्येनापि हताहितालसरसि स्नातं कषः शान्तये ॥२९०॥

उभयोर्वैपरीत्येन भवत्यारभटी पुनः ।

यो यः शस्त्रं विभति स्वभुजगुरुमदः पाण्डवोनां चमूनां
यो यः पाञ्चालगोत्रे शिशुरधिकवया गर्भशय्यां गतो वा ।

यो यस्तत्कर्षताक्षी चरति मयि रणे यश्च यश्च प्रतीपः
क्रोधान्धस्तस्य तस्य स्वयमपि जगतामन्तकस्यान्तकोऽहम् ॥२९१॥

कैशिकी भारतीति द्वे भातः शृङ्गारहास्ययोः ॥२९८॥

चकास्ति वीराद्भुतयोः सात्वत्यारभटी पुनः ।

रौद्रादिषु प्रदीप्येत करुणे नेति केचन ॥२९६॥

‘वृत्तिः सर्वत्र भारती’ इत्यर्थवृत्तिपरम् । उक्तं हि—

तद्वदर्थानुसन्धिन्यो ब्रह्म्या वृत्तयः पराः ।

नेतृचेष्टात्मिका वृत्तिश्चतुर्धा तत्र कैशिकी ॥

गीतिनूतबिलासाद्यैर्भृदुः शृङ्गारचेष्टितैः ।

नभस्तत्स्फुञ्जतत्स्फोटतद्गर्भेश्वतुरङ्गिका ॥

विशोका सात्वती सत्त्वजीर्णत्यागजवार्जवैः ।

सल्लसपोत्थापकावस्यां साङ्गतायः परिवर्तनः ॥

क्रोधेन्द्रजालसङ्ग्रामप्रायैरारभटी मता ।

संक्षिप्तिका स्यात् सम्फोटो वस्तुत्यानावगतात्ने ॥

भारती संस्कृतप्रायः

• इतः परं भातृकायाः पत्रं नष्टमिति प्रतिभाति ।

विता यथा 'एसो एसो वज्रणिहास्यचपेडाभोदिवक्त्राणेअपरतुरअमत्तग-
लुगारभरिअगलगुहाणम्मोरगगुस्ताल्लुगुल्लूरणसद्वसद्वमपडिरवाभोअभीसणो विणट्ठाणि-
ट्ठाविदासेसज्जाणिवहो दुट्ठसद्वुल्लो कअंतलीळाइदं करेदि' इति ।

आविट्ठवाक्ये मध्या यथा—

"यस्य च मदकलकरिकुम्भपीठाटनमाचरतो लभन्स्थूलमुक्ताफलप्रकरणे दृढ-
मुष्टिनिष्पीडनमित्तघृतधाराजलबिन्दुदन्तुरेणैव कृपाणैताकृष्यमाणा सुभटोरःकटाट्पुट^१-
घटितकवचसहस्रान्धकारमध्यवर्तिनो करिकरटगलितमदजलासारदुद्दिनास्वभिसारिकेव
समरनिवासु समीपमसकृदाजगाम राजलक्ष्मीः ।"

एतानि विनियुक्ते—

मध्यायामतिदीप्येत शृङ्गारो हास्य एव वा ।

वीररौद्रौ द्रुतायां स्तः करुणस्पृग् विलम्बितम् ॥३००॥

मिश्रां परे भजेते ह्राविति प्रायेण दृश्यते ।

आर्यादयो यथान्यायं संस्कृतेन तु शुष्किताः ॥३०१॥

ता एव गाथा भाषाभिरन्याभिः परिकल्पिताः ।

यथादेशं सन्निबद्धा द्विपदी(द्वि? त्रि?)पदादयः ॥३०२॥

शृङ्गार-हास्य-करुण-वीराद्भुतसमन्विताः ।

पुष्पान्ति महतीं शोभाभिति प्रायः कवेरिति ॥३०३॥

यथा—

बीचाहरित्तण्णरअणपणकिहलेसरिआणंदुअमरअरत्तंविअपाविअ उसेसह
विण्णुवमुद्दलेरावणगेरखेलादिरेपुचामोजअलच्चिह्नहृत्येघेरुण" (?)

इत्यादयः ।

अर्थोचित्येनापि गतिनियम उक्तः—

कश्चिद् गद्येन पद्येन कश्चिन्मिश्रेण शक्यते ।

कवितुं कश्चन द्वाभ्यां काव्येभ्यः कश्चन त्रिभिः ॥

अथ जातिलक्षणम्—

सा जातिरिति कथ्येत सन्दर्भो यत्र जायते ।

सैषा (च) प्रथिता लोके (न ?) संस्कृतप्राकृतादिका ॥३०४॥

शास्त्रेषु

संस्कृतादन्यदपभ्रंशतयोदितम् ।

नोच्यतेऽन्यत्र सिद्धत्वाद् भाषाणां लक्षणं मया ॥३०५॥

आदिशब्देनापभ्रंशः । तत्र संस्कृतं त्रिधा—श्रौतमार्थं लौकिकं च । श्रौतं द्विधा—मन्त्रं ब्राह्मणं च । आर्थं द्विधा—स्मृतिः पुराणं च । लौकिकं द्विधा—काव्यं शास्त्रं च । प्राकृतं त्रिधा—सहजम्, लक्षितं क्लृप्तं च । सहजं द्विधा—संस्कृतसमं देश्यं च । लक्षितं द्विधा—महाराष्ट्रं शौरसेनं च । क्लृप्तं द्विधा—पैशाचं मागधं च । अपभ्रंशश्च त्रिधा—उत्तमो मध्यमः कनिष्ठश्च । आबन्त्यालटीवादिस्तमः । आभोरगूर्जरादिर्मध्यमः । काश्मीर-पौरस्त्यादिः कनिष्ठः ।

शुद्धा साधारणी मिश्रा सङ्कीर्णानन्यगामिनी ।

अपभ्रष्टेति सा चे(यं) जातिः षोढा निगद्यते ॥३०६॥

तासुत्तमपात्रप्रयोज्या संस्कृतजातिः शुद्धा यथा—

“उन्नमितैकभूलतम्” (२९२) इत्यादि ।

मध्यमपात्रप्रयोज्या महाराष्ट्रप्राकृतजातिः शुद्धा यथा—

“तुज्ज ण आणे हिअअं” (२९३) इत्यादि ।

नातिमध्यमपात्रप्रयोज्या शौरसेनी शुद्धा यथा—“तुलि मए नूअङ्कुर” (२९४) इत्यादि ।

नात्युत्तमपात्रप्रयोज्या पैशाची शुद्धा यथा—“पणमअ पणअपकुपिता” (२९५) इत्यादि ।

हीनपात्रप्रयोज्या मागधिका शुद्धा यथा—“शदमाणुशमंशभाअण” (२९६) इत्यादि ।

नातिहीनपात्रप्रयोज्या लटीयापभ्रंशजातिः शुद्धा यथा—

“दिविदग्गअकगुरुस्सपट्ठिअदल्लिदलपट्ठिअरअसणत्तदुण्णत्तसअलजलराति-
पवणविरिथरगरुधरट्ठित्तिट्ठिदाडिकडक्कमलकठिणुकसमसइसेसुलपलइसलक्क-
जअचंदपआणउप्परसिअअदपवं हवुवितड्ठिट्ठिहइहमाच्चलिसच्चलिसमच्चलिसमहइ-
पलट्ठिहिहइ ।”

गूर्जरापभ्रंशजातिर्यथा—

“सदसदअफणकनकतरलभनकततकरभट्टरकजततकरभट्टरकजततरलभनक”

साधारण्यादयः पुनरनन्ताः । मध्यमपात्रभूमिकात्थोत्तमपात्रप्रयोज्या संस्कृत-
प्राकृतयोः साधारणी यथा—

सरले साहसरागं परिहर रम्भोर मुञ्च संरम्भम् ।

विरसं विरहायासं सोढुं तव चित्तमसहं मे ॥२९७॥

वक्त्रचिषयोचित्वादिप्रयोज्या मिश्रा यथा—

जयति जनताभिवाञ्छितफलप्रदः कल्पपादपो गिरिशः ।

जअइ अ तमल्लअंती गिरितणजा पणअकण्णलआ ॥२९८॥

दुर्विदग्धादिपात्रप्रयोज्या सङ्कीर्णा यथा—

अकटमकुटीचन्द्रस्योत्सनाकलंकिअकोइलो

इ अलअ मुहुष्यम्यो बापुनिर्वारअवाइदा ।

अइ सखि बला रक्ताशोकस्तवापि मनोमुदे

नकजनकजं मानेनाअ प्रियं प्रति जाहुदा ॥२९९॥

अहमरुहुकुडे को अ संच खुचागि इच्छिमा

विअ अलविलेशाशे आणी शशी अहला तवो ।

अडडिमलसीहृणाएण सवहु मुखा कति

असति न सामेवं चित्रं वचेहरत प्रियात् (?) ॥३००॥

विदग्धनागरकादिप्रयोज्या सङ्कीर्णा यथा—

कदा कटाक्ष एणादया पूतुरे नूतनो स्तनो ।

वापुरेवापुषिकान्तिरररेरबलविः (?) ॥३०१॥

यद् वा—

अररे कटाक्षलहरी वपुर्भुवस्थिनटनपाण्डित्य ।

अकटरदरहसितमस्यामुनिजनमप्याकुलीकुहते (?) ॥३०२॥

क्रीडागोष्ठीविनोदार्थानन्यगामिसाधारणी यथा—

भीष्मप्रोक्तानि वाक्यानि विद्वद्वक्त्रेषु शेरते ।

गोते तिबिच्छिरिच्छोली तल्लतूहे विबल्लिदा ॥३०३॥

शाम्यपात्रप्रयोजितापभ्रष्टा यथा—

चन्द्रितो येन मागिनरङ्गे स्त्रिचन्द्ररतिष्ठासृदवो यु पुष्णो ।

पुष्पोपगर्थो न च सम्प्राणाः किं कुभिजन्मान्द्रफलानुहोमि (?) ॥३०४॥

अनुकरणे साधुत्वमस्य, पावानु (सु)जो रसः पोष्यते । पुरु(ष)पात्रेषु प्रायेण संस्कृतम्, सुखोच्चारणात्; ह्रीपात्रेषु प्रायः प्राकृतम् । उक्तं हि—

अनल्पार्थः सुखोच्चारः शब्दः साहित्यजीवितम् ।

स च प्राकृतमेवेति भर्तृ सूक्तानुवतिनाम् ॥

एवं कथयन्त्याचार्याः—

संस्कृतेनैव केऽप्याहुः प्राकृतेनैव केचन ।
 अपभ्रंशेन केऽप्याहुर्धामसि यथावचि ॥
 न म्लेच्छितव्यं यज्ञादीं स्त्रीषु नाप्राकृतं वदेत् ।
 सङ्कीर्णं नाभिजातेषु नाप्रचुद्धेऽनु संस्कृतम् ॥
 देवाद्याः संस्कृतं प्राहुः प्राकृतं किन्नरादयः ।
 पैशाचाद्यं पिशाचाद्या मागधं ह्रीनजातयः ।
 शृण्वन्ति लट्ठं लाटाः प्राकृतं संस्कृतद्विजः ॥
 अपभ्रंशेन तुष्यन्ति स्येन नाभ्येन गूर्जराः ।
 केऽभून्मगधराजस्य राज्ये प्राकृतभाषिणः ॥
 कावे श्रीसाहस्राक्षस्य के न संस्कृतवादिनः ।
 असंस्कृते च तुष्यन्ति कवयो गौडवासिनः ॥ इति ।

गौडाः संस्कृतप्रिया इति धनदत्तेनाप्युक्तम्—

ब्रह्मन् विज्ञापयामि त्वां स्वाधिकारजिहासया ।
 गौडस्त्यजतु वा गायामन्या वास्तु सरस्वती ॥
 इति गौडा उपालब्धाः कथिताः संस्कृतप्रियाः ।

अथौचित्यं जातेनियामकम् । उक्तं हि—

संस्कृतेनैव कोऽप्यर्थः प्राकृतेनैव चापरः ।
 शक्यो रचयितुं कश्चिदपभ्रंशेन जायते ॥
 पैशाच्या लीरसेन्यान्वो मागध्यान्वो निगद्यते ।
 द्विवाभिः कोऽपि भाषामिः सर्वाभिरपि किञ्चन ॥

यच्चित् सा(मा)जिकौचित्यमपि उक्तं—

नात्यन्तं संस्कृतेनैव नात्यन्तं देशभाषया ।
 कथां गौष्टीषु कथयत्लोके बहुमतो भवेत् ॥
 यथागति यथापुक्ति यथौचित्यं यथावचि ।
 कवेः पात्रस्य चैतस्याः प्रयोग उपपद्यते ॥

(श्ला)व्यं वै कर्म काव्यस्य रीत्यादित्रय उच्यते ।

वि(शि)ष्टे जातिरुच्येत ब्राह्मणत्वादिजातिवत् ॥ ३०७ ॥

अलङ्कारितया केचिदाहुरेताः स्फुरद्भिदाः ।

प्रतीतोन्मेषविन्यासक्रमरूपाः प्रवृत्तयः ॥३०८॥

किमित्यलङ्कारतया नोच्यन्त इति चोच्यताम् ।

एताः स्वर्यद्य(था ?)लङ्कारो लोकेनायमलङ्कृति ? ॥३०९॥

पूर्वोक्तमर्थं प्रकटयति —

एवं व्यवस्थितैर्वान्यैर्विमानादिसमर्पकैः ।

भवेच्चित्तविकासादि ततस्तत्तद्रसोद्भवः ॥३१०॥

पिष्टखण्डघृतादीनामग्निपाकेन मेलनात् ।

य(त्तद्)त् स्वादरसोद्भूतिस्त(त्तद्)त् काव्ये रसोदयः ॥३११॥

साहित्याभ्यासनिष्णातचेतसां स प्रकाशते ।

शास्त्राभ्याससहायानां रत्नतत्त्वमिव स्फुटम् ॥३१२॥

इति ।

अत्र किञ्चिद्विशेषमाह —

प्रकामं रञ्जयेच्चित्तमनेकरससङ्करः ।

यथा मदवि(ला ? लो)लानां कान्तानां किलकिञ्चितम् ॥३१३॥

संसर्गाः सन्निपातश्चेत्येवं द्वैविध्यमाश्रितः ।

जायेत प्रथमो द्वाभ्यां द्वितीयो बहुभिर्भवेत् ॥३१४॥

अत्र मुख्यो भवेदेको रसो वाक्यार्थरूपतः ॥३१५॥

यथा निष्ठाने द्रयोर्बहुनां वा सङ्काशे एकस्यैवौत्थण्यम्, तथा काव्यवाक्येष्वपि कस्यचिदेव प्राधान्यम्; अन्यथा वाक्यभेदप्रसङ्गादिति निर्णयः ।

शृङ्गारवीरसंसर्गो यथा —

एकस्तो रमइ पिआ जणत्तो समस्तुरणिग्घोसो ।

जेहेण रएण स भटस्स अंदोलए हिअअं ॥३०५॥

(अत्र भटस्येति लभान्वया शृङ्गारस्य प्राधान्यं सूचितम् ।

यद्वा — “कपोले जानक्या —” (३०६) इति वीरानुभावस्य सत्ताहरूपस्य जटाबन्धद्वीकरणस्याप्यत्राभिधानाद् वीरस्य प्राधान्यम् ।

अत्रैव शृङ्गारप्राधान्यं यथा—

अलङ्गं जगति दकहृत्तरस्तराहचसरासरीरजीवि ।

अंजणअवाथण अण्यं समं अं अहकरलाविद्धा (?) ॥३०७॥

यद् वा—

पाणसमो त्ति भगंतो दअइतिलओ उदो भेगग इमादिम्म ।

हिअअप्पाणे तण्णं पमण्णइ अहं वि ए आरिसी तस्स ॥३०८॥

शृङ्गारकरुणयोः शृङ्गारप्राधान्यं यथा—

णिअए वि कुगअण्णे दहपअणो राहचंचरत ।

गुजनि अजट्ठि अजणअ सुयामा पापसंगमसुहेति ॥३०९॥

शृङ्गारहास्ययोर्हास्यप्राधान्यं यथा—

धरणिए महाणसकम्मलगामसिमइल्लिएण हट्थेण ।

ठित्तं मुहं हसिज्जइ चंदावट्ठं गअं अइया ॥३१०॥

शृङ्गारप्राधान्यं यथा—

तिमिरनिरुद्ध-भोमरजनीमुखचन्द्रिकया

पशुपतिताण्डवाभिनयदर्शनदीपिकया ।

अभिभवसि त्वमपशशिनः श्रियमुज्ज्वलया

दशनमयूषमञ्जरितया हसितप्रभया ॥३११॥

शृङ्गाराद्भुतयोरद्भुतप्राधान्यं यथा—

कमलमन्मसि कमले च कुवलयमेतानि कनकलतिकायाम् ।

सा च सुकुमारमुभयोत्प्लुतातपरम्परा केयम् ॥३१२॥

अथ शृङ्गारप्राधान्यं यथा—

एकेनालिङ्गन्तं कृष्णं दोषणा परेण धृतशैलम् ।

पश्यन्त्या राधाया विस्मयमाकम्प्य वर्तते मानः ॥३१३॥

शृङ्गाररौद्रयोः शृङ्गारप्राधान्यं यथा—

मयात् समालिङ्ग्य निमीलिताक्षौ श्रियं स्ववक्षःपुलकैस्त्वग्रैः ।

हरिः समाश्वासयदुग्रकर्मा हिरण्यसंहारविधौ नृत्तिहः ॥३१४॥

रौद्रप्राधान्यं यथा—

प्रियां भयव्याकुलतारलोचनां विलोकयन् सस्पृहमात्तवेपथुः ।

पुरा हिरण्यासुरघातसम्भ्रमाच्च च व्यरंभोच्चरकेसरी हरिः ॥३१५॥

शृङ्गारभयानकयोः शृङ्गारप्राधान्यं यथा—

कल्याणदायि भवतोऽस्तु कपालपाणेः

पाणिग्रहे भुजगकङ्कणं (भू ? भी)षितायाः ।

सम्भ्रान्तदृष्टि सहस्रं नमः शिवाये-

त्यर्थोक्तिलज्जि' ... मुखमम्बिकायाः ॥३१६॥

भयानकप्राधान्यं यथा—

अपेतव्याहारं भुतविविधशिल्पव्यतिकरं

करत्पशारम्भप्रगलितदुकूलान्तशयनम् ।

(व ? मु)हुर्बद्धोत्कम्पं विशि विशि मुहुः प्रेरितदृशो-

रहस्यासुत्राण्योः क्षणिकमिह रम्यं रतमभूत् ॥३१७॥

शृङ्गारवीभत्सयोः शृङ्गारप्राधान्यं यथा—“अर्चः कल्पितमङ्गलः” (३१८)
इत्यादि ।

वीभत्सप्राधान्यं यथा—

राममन्मथशरेण ताडिता दुःसहेन हृदये निशाचरी ।

गन्धवदूरधिरचन्दनोक्षिता जीवितेशवसति जगाम सा ॥३१९॥

अत्र वीभत्सो रसः क्लेषरूपकसामर्थ्यादविद्यमाने(ता)पि शृङ्गारेण सङ्कीर्णं
इव प्रतीयते ।

पद्मशामूरुगुणं विभज्य भुजयोर्मध्यं निपीडयोरसा

पाश्वेषु प्रसभं प्रहृत्य नखरैर्दन्तैर्विलूयाधरम् ।

सुप्तानप्यवबोध्य युष्मदहितान् भूयोऽपि भुङ्क्ते वने

किं कान्ता मुरतंषिणी नहि नहि व्याघ्री करालानना ॥३२०॥

अत्र क्लेषसामर्थ्यादपारमार्थिकः शृङ्गारः पारमार्थिकेन वीभत्सरसेन संसृज्यते ।

शृङ्गारकरुणयोः करुणप्राधान्यं यथा—

क्षिप्तो हस्तावलग्नः प्रसभमभिहतोऽप्याददानोऽशुकान्तं

गुल्मं केशेष्वापास्तश्चरणनिगलितो^१ नेक्षितः सम्भ्रमेण ।

आलिङ्गन् योऽवधूतस्त्रिपुरयुवतिभिः साधुनेत्रोत्पलाभिः

कामीवार्द्धापराधः स दहतु दुरितं शाम्भवो वः शराग्निः ॥३२१॥

अत्र करुणरसः श्लेषोपमानसामर्थ्यादविद्यमाने(ता)पि विप्रकल्मशशृङ्गारेण
संसृज्यते ।

१. लज्जितमधोमुख—इति सन्दर्भोचितः पाठः ।

२. निषत्तितो—इत्यपि पाठः ।

यद् वा—

राज्याद् अंशो बने बासः सीता नष्टा हृतो द्विजः ।

ईदृशीयं ममालक्ष्मीनिर्दहेदपि पावकम् ॥३२२॥

अत्र कतरः शृङ्गारः, विप्रलम्भः कतमः प्रवासः ? किमत्र सीता (वा दे)वान्तर-
गमनं निर्णीतम् ? निरुणायि हि रामेण जटायुनिवेदितवृत्तान्तेन । कस्तर्हि, तत्र यत्र
देशान्तरलोकान्तरगमनयोः संकरः^१ (?) निश्चितम्, यथा मालतीमाधवे नवमेऽङ्के—‘हा
प्रिये ! क्वासि कथमविज्ञातस्त्वमद्भुततमं च अटित्यपकान्तासि’^२ इत्यादि ।

यद् वा विक्रमोर्वशीये चतुर्थेऽङ्के—‘कुतो नु खलु निर्जने बने प्रियाप्रवृत्ति-
रागमित्यया’ इत्यादि ।

पूर्वस्मिन्नुदाहरणे मालत्या देशान्तरगमने क^३....त्वमस्मिन्नपरस्मिन् वासन्तिका-
ज्जाभावेन परिणताया उर्वश्याः प्रायो लोकान्तरगमनमेव । नायकस्य परमुभयोः
सन्देह उच्यते, संशये कारणः, वत्सलस्य भृशं दुःखायमानत्वात् । सर्वज्ञानर्थशङ्कोनि
बन्धुहृदयानि भवन्ति । तत्र प्रदेशे लेखतो भवत् देशान्तरगमनसम्भावनाभासो नात्यन्तं
कार्यकरः । अत एव हि तत्र तत्र मूर्च्छागूर्च्छादयः सहसा शङ्कामयधूय प्रभवन्ति ।
प्रभावन्यासस्या^४ (?) लेशेन सम्भवात् तत्प्राप्त्युपायभूता गत्येवण (द्वयोऽप्युपपद्यन्ते । अपि
च तत्त्वं यदा तदास्तु, बुद्धिरेव रसनिर्वाहिका, ते (हनि ? न हि) सत्यनमृतायामपि
वासवदत्तायां वत्सराजस्य मृतेति बुद्धौ शृङ्गारः कारणः समपद्यत । तथाहि—‘मृतेति
प्रेत्य सङ्गन्तुम्’ इत्यादि कारणान्तरस्योदाहरणमजनि । एवं मदाकसायामपि कुवल्-
याश्वस्य । तस्मान्माधवादिबुद्धेस्तत्तदेकान्तरूपप्राचुर्योपस्थापितमरणैककोट्यवलम्बन-
प्रवणानवधारणात्मिका बुद्धिरुहो वितर्कपर्यायः कदाचित् तत्त्वानुरूपमिति भवतीति
कथं पुरस्तात् संशये कारण इत्यभाणि ? तन्न, अनवधारणत्वाद् विशेषाद्बुद्धानध्यवसाययोनं
संशयादर्शान्तरभव इति । एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् ।

भयानककरणाद्भुतरौद्रशृङ्गारसन्निपातो यथा—

राहोश्चन्द्रकलामिमाननचरौ दैवात् समासाद्य मे

दस्योरस्य कृपाणपातविषयादाच्छिन्दतः प्रेयसीम् ।

आलङ्काराद् विकलं द्रुतं करुणया भिक्षोभितं विस्मयात्

कीधेन उचलितं मुदा विकलितं जेतः कथं वर्तते^५ ॥३२३॥

१. साङ्कर्य—इति समीचीनम् ।

२. कथमविज्ञातस्त्वम्—इति समीचीनम् ।

३. संज्ञामयधूय प्रभवन्ति—इति पाठ उचितः ।

४. न्यासस्य—इति स्यात् ।

५. अटिति पर्यवसितायि—इत्यपि पाठः ।

२. रवगमयितव्या—इत्यपि पाठः ।

३. वर्तताम्—इत्यपि पाठः ।

अत्र शृङ्गारस्य प्राधान्यम् ।

एवंमन्येवामपि सत्तिपातो यथाप्रयोगं द्रष्टव्यः ।

रसाः स्युः सूक्तिवैचित्र्यादतिशायनशालिनः ।

शृङ्गक्तिरथ वक्रोक्तिरिति द्वेधा हि सूक्तयः ॥३१६॥

रसोक्तिमपि केऽप्या(ह) रसस्यैवातिदीपनात् ।

यस्यां यादृगवस्थायां यद् रूपं यस्य वस्तुनः ॥३१७॥

तत् तथैवावयन्त्युक्तिः स्यादब्जी ग्राम्यवर्जिता ।

एषैव जातिरुच्येत प्राज्ञैः साहित्यवेदिभिः ॥३१८॥

अथा—

दृष्टिः सालसतां विनर्ति न शिशुकीटासु बद्धादरा

श्रोत्रं प्रेषयति प्रवर्तितसखीसम्मोगवातस्त्रिभिः ।

पुंतामकुम्भपेशशङ्कुमधुना नारोहति प्राग् यथा

बाला नूतनयौवनव्यतिकरावष्टभ्यमाना शनैः ॥३१९॥

मदवा—

पादावष्टम्भ-नग्रीकृत-महिषतनोरुल्लसद्बाहुमूलं

शूलं प्रोत्लासयन्त्याः सललितवपुषो भव्यभागस्य वण्डयाः ।

विश्लिष्टस्पष्टदृष्टोन्नतधिरलबलिव्यक्तगौरान्तराला-

स्तिवो ब्रः पान्तु रेखाः क्रमवशविगलत्कञ्चुकप्रान्तमुक्ताः ॥३२५॥

अर्थव्यक्तेरियं भेदमियतैव प्रपद्यते ।

जायमानमियं वक्ति रूपं सा सार्वकालिकम् ॥३१९॥

प्रसिद्धा तत्र वक्रोक्तिः '... स्यादञ्जुविपर्ययात्' ।

अनयैव हि काव्यानि भिद्यन्ते काव्यवर्त्मनः ॥३२०॥

स्वभावोक्तिरपि प्रायः स्यात् समाभिमतौ यदि ।

वक्रामाहुरिमां केचिद् रसस्यैवामृता(प ? य)नम् ॥३२१॥

यथा—

स्मितं किञ्चिन्मुग्धं तरलमधुरो दृष्टिबिम्बः
परिस्पन्दो वाचानभिनवविलासोक्तितरसः ।
गतीनामाबन्धः किसलयितलीलापरिमलः
स्पृशन्त्यास्ताहण्यं किमिव नहि रम्यं मृगदृशः ॥३२६॥
अलङ्कार्यतया तेषां स्वभावोक्तिरलङ्कृतिः ।
अलङ्कार्यतया तेषां किमन्यदवशिष्यते ॥३२७॥
कुतस्तद्गदितं स्यान्वेन्निरुपाख्यं प्रसज्यते ।
शरीरं चेदलङ्कारः किमलङ्कुरुते परम् ॥३२८॥
नात्मनैवात्मनः स्कन्धं क्वचिदप्यधिरोहति ।
भूषणत्वे स्वभावस्य विहिते भूषणान्तरे ॥३२९॥
भेदावबोधः प्रकटस्तयोरप्रकटोऽथवा ।
स्पष्टे सर्वत्र संसृष्टिरस्पष्टे सङ्करस्ततः ॥३३०॥
अलङ्कारान्तराणां च विषयो नावशिष्यते ।
अथातिशयसंसृष्टमोलिताङ्गावगमिणी ॥३३१॥
सूक्ष्मा भाविकसंश्लिष्टा समासोक्तिप्रकारिणी ।
समाधिगर्भा साक्षेपाप्रस्तुता सहभाषिणी ॥३३२॥
सं(ज्ज्ञेया ? लेशा)र्थान्तराश्लिष्टा गुर्वी लघ्वी समा पुनः ।
घटिता शृङ्खला सूच्या छायापवृत्तिरेव च ॥३३३॥
प्रयन्ते कविवाक्येषु वक्रा विंशतिरुक्तयः ।
विवक्षया विशेषस्य लोकसीमातिवर्तिनी ॥३३४॥

१. इत आरम्भ—नावशिष्यते इत्यन्तं नावद् वक्रोक्तिविवर्तिवत्कारिकाः । प्रथमोन्मेषः, ११-१५ का० ।

२. अतः परम्—‘स्वभावव्यतिरेकेण वक्तुमेव न युज्यते’ इति पठनीयम् ।

३. अथ ‘वस्तु तद्गदितं’ इति पाठः समुक्लम्बते—वक्रो० जी०, का० १११२ ।

असावतिशयोक्तिः स्यादेषा वक्रोक्तिर्जीवितम् ।
 सा च प्रायो गुणानां वा क्रियाणां बोधकल्प्यते ॥३३०॥
 नहि द्रव्यस्य जातेर्वा भवत्यतिशयः क्वचित् ।

यथा—

विमलधरसाभलेण विविधहरपङ्कजा अविट्ठमूलच्छेधं ।
 अप्यततुङ्गसिहरं तिभुवनहरणपरिवट्टिदण वि हरिणा ॥३३०॥

यद् वा—

मलिकामालभारिण्यः सर्वाङ्गीणाद्भ्रमन्दनाः ।
 औसवत्यो न लक्ष्यन्ते ज्योत्स्नायामभिसारिका ॥३३०॥
 वस्त्वन्तरतिरस्कारो वस्तुना मीलितेष्यते ॥३३१॥

यथा—

एत्तो विण सच्चविओ (जगदे ? गोसे) पसरत्तपत्तवारुणराओ ।
 मश्वे ? जणतंवेसु मओ तह मअतंवे)सु लोअणेषु अमरिसो ॥३३१॥

यद् वा—

पिअदंसणमुहरसमुडलिआइ जइ से ण होन्ति णअणाइ ।
 ता केण कण्णलगं लविडज्जइ कुवलअं तिरसा ॥३३०॥
 (तत्तत्ता)त्पर्यमेदेन मीलितातिशयार्थयोः ।
 तत्र तत्र प्रयोगेषु व्यक्तं भेदोऽवगम्यते ॥३३२॥
 अभिप्रायानुकूल्यात् (तु) प्रवृत्तिगणनं हि यत् ।
 साङ्गावगमिताभेदो नापिकोक्तेः प्रवृत्तिः^१ (?) ॥३३३॥

यथा—

हत्थि पुहेण हि शुद्धं पिअसअपअअणा पशुस्सओ ।
 पेशुष पेशुषरिणी सुअपडमुग्गिण्वित्त दुअलं अक्कोरो (?) ॥३३१॥

यद् वा—

सालोअ च्चिअ सूरे धरिणी घरसामिअस्स घेत्तूण ।
 णेच्छंतस्स वि पाए धुअइ हसंतो हसंतस्स ॥३३२॥

1. मभिसारिकाः—इति साधुतरः पाठः ।
2. नापि कोक्तेः प्रवृत्तिः—इति शौभनः पाठः ।

सेनापाया निरुद्धेदा सोऽवसृष्टमेति कथ्यते ।
इज्जिताकारलक्ष्मा स्यात् सा भ्रमिकान्तरम् (१) ॥३३४॥

(पद्य ? यथा —

कदा नो सङ्गमो भावीत्याकीर्णं वक्ष्युमक्षमा ।
अवेत्य कान्तमवल्ल लीलापथं न्यसीलयत् ॥३३३॥
पद्मसम्मिलनाभात्र दर्शितो निशि सङ्गमः ।
आश्वासयितुमिच्छन्त्या प्रियमङ्गजपोडितम् ॥३३५॥
साभिप्रायोक्तिविन्यासः प्राज्ञैर्ज्ञेया सभाविका ।

यथा—

दृष्टिं हे प्रतिवेशिनि क्षणमिहाप्यस्मिन् गृहे दास्यसि
प्रायेणास्य शिशोः पिता न विरताः कौपीरणः पारयति ।
एकाकिन्यपि यामि तद्वरमितः स्रोतस्तमालाकुलं
मोरन्ध्राः पुनरालिखन्ति जठरच्छेदा नलग्रन्थयः ॥३३४॥

यद् वा—

शुभे कोऽयं वृद्धो गृहपरिवृद्धः किं तव पिता
न मे अर्ता रात्रौ व्यपगतवृगन्पन्न बधिरः ।
हृ हं हं भ्रान्तोऽहं शिष्यिषुरिहैवापवरके
क्व ग्रामिन्यां यामि स्वपिहि ननु निर्देशमशके ॥३३५॥

यद् वा—

व्याधाः पापधियस्तथापि भवते क्षीराय कस्तिष्ठते
किन्तु त्वामभिरूपमद्रिनिलयाः पश्यन्तु मां देवताः ।
याहि प्रातरतीत्य पाण्डुरजनीं गण्डीमटस्य स्वसा
स्वप्नुं देशमनि खड्गचर्मखचितं खट्वाभिमं दास्यति ॥३३६॥
यत्रोपमानादेवैतदुपमेयं प्रतीयते ॥३३६॥
अतिप्रसिद्धेस्तामाहुः समासोक्तिं मनीषिणः ।
उपमेयस्यावचनादुपमाया विदुर्जिता (१) ॥३३७॥

1. इज्जिताकारलक्ष्मा स्यात् स्मृता भ्रमिकान्तरा—इति साधिष्ठः पाठः ।

2. उपमेयस्य न वचना—इति सङ्गच्छते ।

यथा—

नीलेन्द्रीवरमिन्दुकान्तिरमृतस्यन्दो नवः कन्दलः
कुन्दान्यस्फुटितानि मन्दपवनः कन्दर्पलीलाधनुः ।
प्रत्येकं हृदयङ्गमानि सकलान्येतानि तन्व्या मुखे
यस्मिन् सन्निहितानि तच्च वदनं किं वान्यदप्यातनम् ॥३३७॥

यद् वा—

आम बहला वनाली मुहला जलरंकुणो जलं सिसिरं ।
अण्णाणर्द्धेण वि रेवाए तह वि अण्णे गुणा के वि ॥३३८॥
समाधिगम्या तामाहुर्वस्तुनो नान्यथाकृतिः ।

यथा—

चन्द्रज्योत्स्नाविशदपुलिने संकतेऽस्मिन् सरयवा
वाद्यक्षूर्तं चिरतरमभूत् सिद्धयूनोः कयोश्चित् ।
एको ब्रूते प्रथमनिहतं कैटभं कंसमन्यः
स त्वं तत्त्वं कथय भवता को हतस्तत्र पूर्वम् ॥३३९॥

यद् वा—

भानुमातपरविष्णुनितापाश्चुम्बतिस्म(भृश ? मुख)मुत्बणरागः ।
पद्मिनी किमु करोतु वराकी वीलिताम्बुरुहनेत्रपुटासीत् ॥३४०॥
सहकारयुवा सचीपगां फलिनीं वेपितपल्लवाधराम् ।
कुपितामिव कोकिलाधरैः सरसे सान्त्वयितुं प्रचक्रमे ॥३४१॥
(सा)क्षेपा प्रतिपेधोक्तियेन केनापि वर्त्मना ॥३४८॥

यथा—

कुतः कुवलयं कर्णे करोषि कलभाषिणि ।
किसपाङ्गमध्याप्तमस्मिन् कर्णं नि सन्वसे ॥३४२॥

यद् वा—

‘गच्छ गच्छसि चेत् कान्त’ ॥३४३॥ इत्यादि ।
अत्रस्तुतप्रशंसा स्यादन्त्ये तु व्यङ्ग्यया स्तुतिः ॥३४९॥

यथा—

‘शिखरिणि क्व नु नाम’ (३४४) इत्यादि ।
कर्त्रादीनां क्रियावेशः सहान्यैः सदृशैतरैः ।
सदृशैर्वा क्वचिद् यत्र सदोक्तिं तां प्रचक्षते ॥३४०॥

यथा—

वधते सह पान्थानां मूर्छया चूतमञ्जरी ।
बहुन्ति स्म समं तेषामश्रुभिर्मलयानिलाः ॥ ३४५ ॥

यद् वा—

घोरेण समं जामा ह्यअण समं अणिट्ठिआ उवए (सा) ।
उच्छाहेण सहभुवा आहेण समं गलन्ति से उल्लावा ॥ ३४६ ॥
दोषस्य यो गुणीभावो दोषीभावो गुणस्य यः
सा लेशोक्तिस्तथा नान्या न्याजस्तुतिरपीष्यते ॥ ३४७ ॥
अथैव गुणवान् राजा योग्यस्ते पतिरुजितः ।
रणोत्सवे मनः सक्तं यस्य कामोत्सवादपि ॥ ३४८ ॥
प्रियोऽसि प्राज्ञोऽसि प्रभुरसि कुलीनोऽप्यसि युवा
युवत्यस्त्वामेवं कति न पतिमुखीषा वृणते ।
अतश्चैनां कीर्तिं नलनहुषमान्धातुमहिषी
पराञ्छर्षुं बृद्धामधिगतनयो बाह्वन्ति बवान् ॥ ३४९ ॥
जायेतार्थान्तरोक्तिः सा वस्तु प्रस्तुत्य किञ्चन ।
तत्साधनसमर्थस्य न्यासो योग्यस्य वस्तुनः ॥ ३५० ॥

यथा—

जो जस्स ह्यअवदइओ दुःखं देत्तो विसो सुहं वेइ ।
बइअणहइणिआण वि बइठइ थणआण रोमन्धो ॥ ३५१ ॥

यद् वा—

‘ते विरला संपुरुषा’ (३५०) इत्यादि ।
यत् संक्षिप्ताभिधानं गुर्वी लघ्वी विपर्ययः ।
समाभिधाना^१ स्यात् त्रिधा कविविवक्षया (१) ॥ ३५३ ॥

वीप्सुकणेषसंज्ञासमासादिभिः संक्षिप्ताभिधानं यद्विपर्ययाद् विपर्ययः, गुर्वी

यथा—

1. समाभिधानं तत्त्व—इति सङ्गच्छते ।

पश्यामि तां तत इतः परितश्च पश्चा-
 दन्तर्बहिः पुरत एव च वर्तमानाम् ।
 उद्बुद्धमुरधकनकाब्जनिभं वहन्ती
 व्यासङ्गतिर्यगपवर्जितदृष्टिं वक्त्रम् ॥३५१॥

लक्ष्मी यथा—

जिजोषुजमिविसपुरललि एहि एण्य पक्षी सते तत्थ तुह ।
 पडिमा परिपाडि अबहुलस ल विसा अक्कम् ॥३५२॥

एकशेषानेकशेषाभ्यां भुभयोरप्येक तुदाहरणं यथा—“अर्धवावां रणमुपवर्तौ” (३५३)
 इति ।

समा यथा—“केचिद् वस्तुनो” (३५४) इति विवक्षयैषा सम्पद्यते ।

अर्थानां विप्रकीर्णानां 'कविनैपुणकल्पितात् ।
 घटनादेव कल्पयेत् घटितोक्तिर्मनीषिभिः ॥३५४॥

यथा—

सच्चं बोलत्ति जणा मोणं संपत्थसाहणं तीत्ति ।
 कल्लं मौणेण हि आ अज्जं देवत्तणं अप्पा ॥३५५॥

अ(स्य ? स्मिन्) वाक्ये पुरातनस्यान्यस्य वाक्यस्य घटना ।

यद् वा—

“एक साधण अण्णहि नदपडमाह अमहि अत्थरिगतत्थलि सरउ अग्गहि
 गट्ठुणनच्चित्तिलपल्लिमगसि कुमुत्थहि मुहपक्क असरि अपासि असिसिद (?) ।

अत्रात्यन्तनत्तानां (?) मृदूनामेकत्र घटना ।

शृङ्गलोक्तिमिमामाहुरन्योन्यस्याभिधायिनीम् ।
 उद्भूतार्थतथेति द्विधा सा परिगीयते ॥३५५॥

यथा—

इमिणा सरएण सती ससिणा विणिजा णिसाइ कुमुअवणं ।
 कुमुअवणेण अ पुल्लिणं पुल्लिणेण अ सोहए हसवत्तं ॥३५६॥

यद् वा—

सङ्ग्रामाङ्गुण^१ सङ्गतेन भवता चापे समारोपिते
 देवाकर्ण्य येन येन सहसा यद्यत् समासादितम् ।
 कोदण्डेन शराः शरीरशिरस्तेनापि भूमण्डलं
 तेन त्वं भवता च कोत्तिरतुला कोत्त्या च सप्ताब्धयः^२ ॥३५७॥

१. कविनैपुण्य—इति साधु सङ्गच्छते ।

२. सङ्ग्रामाङ्गुण—इति पाठ उचितः ।

३. लोकत्रयम्—इत्यपि पाठः ।

काकुस्वर - पदच्छेद - भेदाभिनय - कान्तिभिः ।

सूच्यते यत्र चान्यार्थः सूच्योक्तिरिति सा स्मृता ॥३४६॥

तत्र काक्वा यथा—

यदि मे वल्लभा हूती तदाहमपि वल्लभा ।

यदि तस्याः प्रिया वाचस्तन्ममापि प्रियप्रियाः ॥३४७॥

अत्रैकया काक्वा विधिः, अन्यया तु निषेधः प्रतीयते ।

स्वरेण यथा—

सुधू त्वं कुपितेत्यपास्तमशनं त्यक्ताः कथा योषितां

दूरादेव मयोजिताः सुरभयः स्वगन्धधूपादयः ।

कोपं रागिणि मुञ्च मय्यवनते दृष्टे प्रसीदाधुना

सत्यं त्वद्विरहाद् भवन्ति दयिते सर्वा ममान्धा विशः ॥३४९॥

अत्र 'दृष्टे' इत्यत्र प्लुतस्वरकरणात् कुपितकान्ताप्रसादनपरमपीदं वाक्यमुत्पुणित-
दृष्टिप्रसादपरतां प्रतिपद्यते ।

इत्यनुपरिष्ठाद् द्रष्टव्यम् ।

अन्योक्तीनामनुकृतिरुच्चायोक्तिरिति कथ्यते ।

लोकच्छेकोन्मकोन्मत्त-पोटामत्तोक्ति-भेदिनी ॥३४७॥

यथा—

लोचने निमीलयित्वा' (३६०) इति ।

लोकोक्तिच्छाया यथा—

यो हि बीर्षासिताक्षस्य विलासवलितभ्रुवः ।

कान्तामुखस्यावशगस्तस्मै नृपसावे नमः ॥३६१॥

एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् ।

यस्यां संव्रियते चार्थः सा संवृतिरितीष्यते ।

एषा संवृतिसंयुक्ता वक्रोक्तिः स्मरते^१ मनः ॥३४८॥

यथा स्वच्छाम्बरच्छाया योषितां स्तनमण्डली ।

वृतेर्विवृतिरप्यर्थो घातोर्नैका तथा^२ बलात् ॥३४९॥

१. वक्रोक्तिर्हरते मनः—इति सन्दर्भानुगतः पाठः ।

२. घातोर्नैकार्थताबलात्—इत्यर्थानुगतः पाठः ।

श्रोतका ह्युपसर्गाः स्युरतस्तत्रातिसंवृतिः ।

ज्ञाये(त) संवृतोऽप्यर्थः काकुप्रकरणादिभिः ॥३५०॥

अनुक्तिसंवृतिः काचित् काचिदन्योक्तिसंवृतिः ।

(विरोधसंवृतिः) काचित् काचिद् व्याघातसंवृतिः ॥३५१॥

इति (पट्कारे ? षट्भिः प्रकारैस्तु) भूषिताका(रा)व्य पद्धतिः ॥३५२॥

असंवृतिर्यथा—

“त्वं जीवितम्” (३६२) इत्यादि ।

अन्योक्तिसंवृतिर्यथा—

सकुण्डलं सकवचं दीर्घबाहुं महाबलम् ।

कथमादित्यसङ्काशं मृगो व्याघ्रं प्रसूयते ॥३६३॥

विरोधसंवृतिर्यथा—

“मञ्जनामि कौरवशतम्” (३६४) इति ।

व्याघातसंवृतिर्यथा—

अयं देशो देशो न न न नहि देशो वसयितुं
परं भूमिर्भूमिर्न न न नहि भूमिः प्रभवितुम् ।

अयं कालः कालो न न न नहि कालः कलयितुं
परं वेला वेला न न न नहि वेला जनयितुम् ॥३६५॥

अत्र गृहीतकपटोन्मादेन योगन्धरायणैर्न वत्सराजाय विक्रमार्थोऽयं देशः काल इति न निवेद्यते । अत्र ननु भूमिर्न भूमिर्विधिरेव सम्पद्यते । व्याहृताभसतानेन वाक्येन व्याघातसंवृतिरियम् (?) ।

वक्रोक्तिसंवृतिर्यथा—

‘मलयममस्तां ज्ञाता याताः’ (३६६) इत्यादि ।

अथ यद्य न स्याज्जानर्थपुमांसं प्रेक्षांसं परित्याजयति परित्याजयति तत्तदस्मिन् साक्षाद् मत्वमारोपयत मपि यो निवर्तयति स हि तं धनं जयतीत्यर्थः, यमर्थो य एव निवर्तनेत्यादिवक्रोक्त्या संवृतीयते चेति वक्रोक्तिसंवृतिरियम् (?) ।

1. भूषिता काव्यपद्धतिः—इति सङ्कतः पाठः ।

2. व्याहृताभासेनानेन—इति सङ्कन्यते ।

श्लेषोक्तिवृत्तिर्वा—

॥ दामोत्कलिकां विपाण्डरकचि प्रारब्धजुम्भां क्षणा-

दायासं श्वसनोद्गमैरभिरलैरातन्वतीमात्मनः ।

अशोद्यानलतामिमां समदनां नारीमिवान्यां ध्रुवं

पश्यन् कोपविपाटलवृत्तिं मुखं देव्याः करिष्याम्यहम् ॥३६७॥

अस्याः संवृता तात्पर्यसमाप्तोक्तिर्भेदः ।

सविरोधा सोत्तरेति द्वयमन्ये प्रचक्षते ।

विरोधस्तु पदार्थानां परस्परमसङ्गतिः ॥३५३॥

यथा—

क्व युवतिमार्दवं क्व च महाहवदारुणता

क्व च बलघी करः क्व करिदन्तुरपुष्टिरसिः ।

क्व च नवप्रीवनं क्व कुसुमायुधनिःस्पृहता

तव ललनाविचेष्टितविरुद्धमहो चरितम् ॥३६८॥

^१ दिग्वासा यदि तत् किमस्य धनुषा सास्त्रस्य^२ किं भस्मना

भस्माथस्य किमङ्गना यदि च सा कामं^३ परिद्वेष्टि किम् ।

इत्यन्योन्यविरुद्धचेष्टितमिदं परस्परनिव स्वामिनो^४

भृङ्गी सान्द्रशिरावनद्ध^५ (पश्य धत्तेऽ) स्थितोऽयं वपुः ॥३६९॥

पदार्थं ? र्थानां तु यः सारस्तदुचरमिहोच्यते ॥३५४॥

यथा—

राज्ये सारं वसुधा वसुधारायां पुरं पुरे सौधम् ।

सौधे तल्पं तल्पे वराङ्गनानङ्गसर्वस्वम् ॥३७०॥

अकर्तुः कर्तृतारोपादामासोक्तिं प्रचक्षते ।

सा विवक्षा विशेषस्य प्रायः कोपं विगाहते ॥३५५॥

कालिन्दि बृहि कुम्भोद्भव जलधिरहं नाम मृल्लसि कस्मा-

च्छ्रोमं नर्मदाहं त्वमपि वदसि किं वाम कस्मात् सपत्न्याः ।

मालिन्यं तहि कस्मावनुभवसि मिलत्कञ्जलैर्मालवीना-

मालाम्भोभिः किमासां समजनि कुपितः कुन्तलक्षोणिपालः ॥३७१॥

1. दिग्वासाः 2. शस्त्रस्य; 3. सौधं द्वेष्टि; 4. विरुद्धकर्मणि तत् परस्परनिवस्वामिनं;
5. सान्द्रशिरावनद्धपर्यं—इत्यादि पाठान्तरमूढम् । 6. वसुधायां—इति वाधु सङ्गच्छते ।

यद् वा—

माघमासे रदन्त्यापः किञ्चिदभ्युदिते रवौ ।

सह्यधने वा सुरापं वा कं पतन्तं पुनीमहे ॥३७२॥

(तद् ? नन्व) च समाधिवर्धेति वक्तोक्तिः काविदभ्युदिति ।

तदुदाहरणम्—

“चन्द्रज्योत्स्नाविशवपुलिने” (३७३) इत्यादि ।

इयं समाधिवर्धनानुसारिण्युपमा भवितुमर्हति, नायिकानायकयोः परस्परयोः सादृश्यप्रत्ययान्, न, उपभावयवानां वस्तुणीनुपमानोपमेयसाधारणधर्मसाम्यवाचिनामभावात्, किमेतत् ? द्विविधा रूपमा—पूर्णा वृत्ता च । पूर्वस्या एवार्थं निधमः । अपरस्या एवाद्वित्रिलोपेऽपि भावात् ।

एकलोपे यथा—“चन्द्रकान्तं मुखम्” “चन्द्रसदृशं मुखम्” इति ।

द्विलोपे यथा—“चन्द्रमुखी” इति ।

अत्र समाससामर्थ्यावसेवी साधारणधर्मसाम्यवाचिनी ।

त्रिलोपे यथा—“चन्द्रच्छायं मुखम्” इति ।

अत्र चन्द्रच्छायेव छाया यस्येति विग्रहः । उपमेयसाधारणधर्मसाम्यवाचिनस्त्रयोऽपि समाससामर्थ्यावसेयाः । तस्मादियं त्रिलोपिनुपमा भवितुमर्हति । न खलु लुप्तोपमायां न कदाचिदुपमानलोपो भवति, ‘उपमानवर्ज्यं लोपः’ इति स्मरणान् । अस्मिन् ‘चन्द्रज्योत्स्ना’ इत्युदाहरणे ‘भवता’ इत्युपमेयस्यैवोपपादनम् । तन्तु ‘चन्द्रच्छायम्’ इत्युपमेय(स्यै)कस्यैवावस्थानम् । चन्द्रच्छाया यस्येति विग्रहः चन्द्रस्य च कुत्रचिद् विच्छायास्त्वसम्भवात् चन्द्रशब्दश्चन्द्रगतमाह्लादकार्यं लक्षयति, पुनरपि मुखच्छायायां अत्रोपात् सादृश्यनिबन्धनैव चन्द्रशब्दस्य मुखच्छायाप्रवृत्तिरिति पुरस्तादेव चन्द्रशब्देनोपमानं प्रतीयते ।

किञ्च, पूर्वनुपमानमभिमन्यमानो हि भगवान् काव्यायनः “सप्तनुपमानपूर्वपदस्य बहुव्रीहिवर्तिरपदलोपश्च” इत्यवोचन् । अन्यथा “अनेकमपदार्थे” (२.२.२४) इत्येव समासस्य प्रसिद्धत्वात् । एवं सति ‘कुतुर्गन्धिः’ इत्यादियु ‘उपमानाच्च’ (३.४.१३७) इति इत्सिद्धिः । अत्र पक्षे ‘उपमानानि सामान्यवचनैः’ “उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे” (२.१.५३.५२) इत्यारम्भः सार्वकः स्यात् । अन्यथा “विशेषणं विशेष्येण बहुलम्” (२.१.५०) इत्येव समाससिद्धेः । शस्त्रीश्यामादिशस्त्रपूर्वनिपातनियमार्थश्चेत्, स एव वक्तव्य इति समञ्जसम् । अपि च समास(न्धसु ? सुब्रानु)-कृतद्विता(सु ?)वसेयासु संक्षिप्तोपमासु द्वित्रिलोपी वाक्यवसेयाताम् (?) पुनरेकलोपस्यैवेष्टत्वात् । “चन्द्रज्योत्स्ना” इत्याद्युपमानवति चोपमानोपमेययोर्भेदप्रतिपत्तिपुरस्कारेण

1. छायाया—इति वाक्येऽवसीयेताम् ।

भेदतिरोभावाभावाद् रूपकत्वं चास्या निरस्तम् । भेदे स्फुरत्युपमा, स्फुरितस्य भेदस्या-
प(क्ष ? ह्ये) समासोक्तिरित्युक्तम् । एवं चेद् रूपकनिमित्तभूताया गौण्या वृत्तेर्भेदेन
तद्भावापत्तिरिति वृत्तिः कल्पनीया समश्रुतिचोत्तमभेदनारसन्धानवैधुर्येण^१ (?) गौण्यैव
व परिणमत इति । न च तद्भावाध्ययसानमात्रेणातिशयोक्तिः, अतिशयास्पदयोः किरा-
गुणयोः प्रत्ययात् । साहचर्यमति गवात् इ चेत्, अस्म कोऽतिशयः ? अथवा साहचर्यसंभवा-
धिकरणत्वगतमतिशयितं विवक्ष्यते । उपमेयगतमेव विवक्षितमुपमानगतमर्थादापतित-
मिति चेत्, भावापत्तिकालोऽतिशयानुमीलनात् ।

अलङ्कारान्तराणामप्याहुरेकं पराधनम् ।

वागीशमहितामुक्तिमिमामतिशयाह्वयाम् ॥

इत्यर्थवादमात्रमेतत् । तर्हि अन्यथास्थितस्यान्यथा (कथना) द्रष्टव्येषा न,
अन्यथाप्रकारस्याकथनात् । 'एष वृक्षशिखरः' इत्यादिषु हीयमानार्थानुवाची स गुणः ।
इयमुक्तिवक्ष्यार्थवर्तिनीति भेदः । अत एवास्याः समाश्रुतिरिति नाम । 'प्रतीच्छत्पा-
लोकीम्' इत्यादिवाक्यार्था अप्यवान्तराः 'इतीयं माधुर्यं स्पृशति च तनुत्वं च भजते'
इति परमवाक्यार्थप्राया, 'स्मितं किञ्चिद् वक्त्रे ललितमधुरी वृष्टिर्विभवः' इत्यादिवत् ।
तस्मात् समाश्रुतौ समाश्रितौ निर्वाह्यः, समाश्रौ न तथेति यावत् । उपमेयमात्रवाचिनो
समाश्रुतिरामानमात्रवाचिन्याः समासोक्तेर्भिद्यत इति स्पष्टम् ।

अत्र केचिदनयोर्भेदमामनन्ति—यत्र प्राकरणिकेप्राकरणिको धर्मोऽप्यस्यते, सा
समाश्रुतिः ।

वूरपटिवद्धराए अवऊहसंमि विनअरे अवरदिसम् ।

असहंतिव्व किलिम्मइ पिअअमपच्चक्खवूसणं विणलच्छी ॥३७४॥

यत्र पुनरप्राकरणिके प्राकरणिकधर्मः, सा समासोक्तिः ।

यथा—

पिधन् मधु यथाकामं अमरः फुल्लपङ्कुजे ।

अप्यसंश्रद्धसौरभ्यं पश्य चुम्बति कुड्मलम् ॥३७५॥

उभयोरपि धर्मस्याध्यासः समान इति चेत्, न; समाश्रुतौ गानसोऽध्यासः
प्रतीयते । यथा—

सुधावद्ध - प्रासैरुपवनचकोरैरनुसृता^२

किरन् ज्योत्स्नामच्छां लवलिफलपाकप्रणयिनीम् ।

उपप्रासादाय^३ प्रहिणु तत्रते तर्कय मना-

गनाकाशे कोऽयं गलितहरिणः शीतकिरणः ॥३७६॥

1. समासोक्तिचोत्तमभेदानुसन्धानवैधुर्येण—इति साधु सङ्गच्छते ।

2. चकोरैः कवलितः; 3. उपप्राकारात्रं—इति उक्तान्तरमुक्तम् ।

इति प्रकटमुत्तरम् तत्र सादृश्यः । प्राकरणिकेऽप्राकरणिकाध्यासो नाम उपमेयमात्र-
वचनम्, उपमेयस्यैव प्राकरणिकत्वात् । अप्राकरणिके प्राकरणिकाध्यासोऽप्युपमान-
मात्रवचनम्, उपमानस्थाप्राकरणिकत्वात् । मानसवाचिकभेदो न प्रयोजकः, धर्माध्यासस्य
पुनरदृष्टत्वात् । तस्मादुक्तप्रकारा एव भेदाः । अत्रापरे—

प्रकृतार्थेन वाक्येन तत्समानेर्विशेषणः ।

अप्रस्तुतार्थकथनं समासोक्तिरुदाहृता ॥

इति लक्षणम्,

दन्तप्रभासुमनसं पाणिपत्स्वशोभिनीम् ।

तन्वी वनमतां नीलजटाघट्चरणावलीम् ॥ ३७७ ॥

इत्युदाहरन्ति ।

अत्र दन्तप्रभापाणिजटा नायिकाविशेषणभूता यथाक्रमं कृतासुमनःपत्स्वशब्द-
चरणनिरूपणया तद्भावमापद्यन्ते । तनुत्वं नायिकालतयोः साधारणो धर्मः । वनशब्देन
च श्लेषेण नायिकातपश्चर्याधारभूतमुदकं कृताधारेण काननेन रूप्यते । अत्र प्रकृता
नायिका । कृतायाश्च समानानि विशेषणानि । तत्सामर्थ्येन च नायिकयोषमेयया कृतोप-
मानत्वेनाधिष्यते । तेनेवं समासोक्तिरिति समाधिसमासोक्तयोरभेदं मन्यन्ते । अत एवैते
समाधिगर्भा पृथक् न लक्षयन्ति । सूक्ष्ममीक्षमाणा नैवमाचक्षते । तस्मात्—

श्रुतिमधुरया वाचा मुग्धाम्बुधिध्वनिधीरया

प्रणतपार्षच्चेतस्तापच्छिदामृदितं मुखम् ।

कनकनिकषस्तिग्धच्छायं वह्निस्तरसा श्रिया

मरुतकमणिश्यामः शार्ङ्गो नभस्सुदृग्भूतः ॥ ३७८ ॥

इत्यादि समाध्नुक्तिरिति मन्तव्यम् ।

नन्वकर्तुः कर्तृतारोपाभासोक्तिरप्येवैव । यथा—‘माघमासे रटन्त्यापः’ (७९)
इत्यादिसादृश्यवति समाध्नुक्तिः । न तथाभासोक्तिः । माघमासेऽर्था प्रकाशत्वमात्रे
तद्वचनम् । अत्र का वृत्तिः ? तात्पर्यम् । तत् किं वृत्तिर्याद्—? वाडम् । क्व वा गतं तत् ?
वाक्यं गतमेतत् । पदान्वेव वाक्यमिति चेत्, सरयम्, तथापि संसर्गप्रतिपादकः पदानां
समूहो वाक्यमिति बलादभ्युपगम्यम् । अत्र प्रज्ञास्त्वान्यपुण्यं या प्रतिपाद्यं तत्रैतस्या
अशक्तेस्तल्लक्षणागीणिभ्यामभ्युपपत्त्य^१ भानादसम्बन्धाच्च (?) । स्यादेतत् ‘अपां पुनीमहे’

1. मरुत—इति सुष्ठु ।

2. मित्रम्—इति स्यात् ।

3. गौणीभ्यामनुपपत्त्य—इति स्यात् ।

इति रटनानुपपत्तेरेव नक्षत्रसम्बन्धं पलायितृत्वमात्रं लक्ष्यत इति । अत्र कामगस्तु ।
'कालिन्दि बृहि कुम्भो-ज्ज्व' इत्यादिव नैवं निर्वाहः शक्यम् । किञ्च 'निरशेषच्युत'
इत्यादि ।

शान्त्यै वोऽस्तु कपालदाम जगतां पत्युर्यद्वीयां लिपिं
ववापि ववापि (गु ? ग)णाः पठन्ति बहुशो नातिप्रतिष्ठाक्षरम् ।
विश्वं लक्षयति वक्ष्यति क्षितिमपामीशिष्यते शिष्यते
नामै रार्गिषु रस्यतेऽस्त्यति जगन्निर्वक्ष्यति धामिति ॥३८०॥
मरतकतटे' मन्दाकिन्या मतङ्गजकामिनी
कनककमला(मोद)वर्तिविनीतपरिधौ मः ? मा ।
दयितवसति यान्तो मन्दायते मदिरक्षणा
श्रवणमुभयं श्रुत्वा गीतं यमस्तव किन्नरैः ॥३८१॥

इत्यादिव तात्पर्यादन्यदनुमन्तव्यम् ।

पृच्छामः किमिव क्षमाभरमति द्वावेव तज्ज्ञौ तयो-
रेकः प्रकुरदानमद्युतिविषयवालादली ।
अन्योऽयं तव बाहुराहवजयश्रीसङ्गकेलिक्रिया-
वृष्णापावसरस्तृतीयमपरं नैवक्षमीक्षामहे ॥३८२॥
वेवसि अणिमिसणअणो जप्पसि विणरअणवत्ससेपठिको ।
मुह अतुज्जवोसोहअं हिअअं किट्ठुरमज्जइर (?) ॥३८३॥

इत्यादिष्वपि वाक्यार्थस्याभिधीयमानत्वान्मुह्यार्थबाधतद्योगप्रयोजनाभावाद्
वृत्तित्रयस्यातन्मन्वे व्यतिरिक्तमन्यदवश्यमभ्युपगन्तव्यमिति ।

भूषणायैव जायन्ते प्रायश्चिच्छलजातयः ।
कविभिर्निपुणैरुक्ता वक्रोक्तिविनिवेशिताः ॥३८६॥
ये गुणा येऽप्यलङ्काराः स्त्रीणां ते सौष्टवान्वयात् ।
शोकभङ्गिसमारूढाः श्लाघ्यैर्नागरिकैर्जनैः ॥३८७॥

यथा—

अङ्गानि चन्दनरसैः परिधूसराणि
ताम्बूलरागमुभयोऽधरपल्लवश्च ।
अच्छाञ्जने च नयने वसनं तनीयः
कान्तासु भूषणमिदं विभवस्तु शेषः ॥३८४॥

1. मरकततटे—इति सम्भक् ।

2. वलोभासुरः—इति समीचीनः पाठः ।

गुणालङ्कारवर्गस्य तद्वत् काव्यावलम्बिनः ।
वक्रोक्तिविनिवेशेन काचिज्जायेत रम्यता ॥३५८॥

उक्तं हि—

उपधुंपरि कव्युक्तिः कवेः स्फुरति यद्वशात् ।
भूषाः प्रयान्ति नवतां लता इव मधुश्रिया ॥ इति ।
वक्रोक्तयश्च तैः प्रायः शोभां विभूतिभूयसा ततः ।
वक्रोक्तस्य लङ्कारसंज्ञा विलम्बिन नियमः क्वचित् ॥३५९॥
यत्रेयं^१ केनालवस्याद् वक्रोक्तिश्चित्तहारिणी ।
तस्यानुगुणमात्रस्याद् व्यापारत्वं निरूप्यताम् (?)^२ ॥३६०॥

इति ।

वाक्यभेदो वाक्यशेषो वाक्यच्छित्तिरधिक्रिया ।
अध्याहृतिरपोद्धारस्तन्त्रावृत्त्येकशिष्टयः ॥३६१॥
ऊहो विपरिणामश्च लिङ्गोद्भेदश्च वाक्यगाः ।
अन्ये च तादृशा उक्तिवैचित्र्यपददायिनः ॥३६२॥
लोके वेदे च काव्ये च प्रसिद्धाः प्राज्ञसम्मताः ।
यथोचितं प्रयोगेषु स्थाप्यन्तामितनस्थिताः (?)^३ ॥३६३॥

तत्रैकार्थपरस्य पदसमूहस्यावान्तरतात्पर्याद् वाक्यभेदः ।

पश्य पार्वति पयोदपङ्क्तिभिर्व्यक्तपङ्क्तमिव जातमेकतः ।
खं हृतातपजलं विवस्वता नातिकिञ्चिदिव शेषवत्सरः ॥३६४॥

अत्र स्पष्टो^४ वष्टो (?) वाक्यभेदस्य विवक्षितस्य काव्यस्य प्रकरणादिभिरवसितेऽ-
भिप्रायान्तरेण वाक्यस्यापरिभूषणम् ।

१. विभ्रति भूयसीम् । वक्रोक्तस्य लङ्कारसंज्ञायाः लम्बते क्वचित् ॥
२. यत्रेयं श्लोपगर्भा स्यात् ।
३. तस्यानुगुणमात्रत्वाद् व्यापारस्तन्निरूप्यताम् ।—इति सन्दर्भानुसारी पाठः ।
४. स्थाप्यन्तामिति नः स्थितिः—इति सम्यक् ।
५. स्पष्ट—इति समीचीनम् ।

वाक्यशेषो यथा—

वन्द्यः पितेव स भवान् नलकूबरस्य
रम्भा स्नुषा श्वपतेरिव सा तवापि ।

यत्स्वन्यदत्र हृदयान्न तदेति कण्ठं
दोषस्तथापि यदि तत् स्मृत एष रुद्रः ॥३८६॥

अ(यं ? व)स्नुषायामरम्भाः, ततस्त्वतोऽपि क्व पापीयानिति वाक्यशेषः ।
विवक्षितार्थस्य बाधे वाक्यान्तरेण वाक्यस्य भेदो वाक्यच्छित्तिः । यथा—

विद्युद् विद्युल्लता नेयं सा चेत् कथमचञ्चला ।

कथं जलधराभावे कथं वा पृथिवीतले ॥३८७॥

यद् वा—

स्वप्नः—‘सैलः सोऽयं ककुभसुरभिः’ (३८८) इत्यादि ।

अस्मिन् द्वितीयोदाहरणे पूर्ववाक्यस्य बाधनाभावाद् न वाक्यविवक्षितः । वाक्य-
समाप्तिर्नाम धर्मान्तरमौपनिषदा (?)^१ ।

पूर्वस्मिन् वाक्ये प्रस्तुतस्योत्तरवाक्यवर्णमधिक्रिया । यथा—

कर्ता मखानां बहुदक्षिणानां भर्ता भूवः सागरमेखलायाः ।

दयानिधिर्दानवतारके न ममार्जं दीनाभ्रजलानि वीरः ॥३८९॥

अत्र राम इत्यधिक्रियते ।

वाक्यस्य न्यूनतायामाकाङ्क्षानिवृत्तये विशिष्टक्रियाकारकपदादेरुपादानमव्या-
हारः । (यथा)—

यश्च निम्बं परशुना यश्चैनं मधुसर्पिषा ।

यश्चैनं गन्धमात्यार्द्यः सर्वस्य कटुरेव सः ॥३९०॥

यद् वा—

मा भवन्तमनलः पवनो वा वारणो मदकलः परशुर्वा ।

वज्रमिन्द्रकरविप्रसृतं वा स्वस्ति तेऽस्तु लतया सह वृक्ष ॥३९१॥

पदार्थतमवायार्थविशेषस्य सर्वनाम्ना पृथक् प्रत्यवमर्श(न ? नात्) स्वशब्देना-
वस्थानमपोद्धारः । यथा—

‘पत्युः शिरश्चन्द्रकलामनेन’ (३९२) इत्यादि ।

१. मौपनिषदाः—इति सङ्गतः पाठः ।

अनेनेति रञ्जयित्वापदार्थेन समवायिनो रागस्य पृथक् प्रत्यवमर्शनम् ।

यद् वा—

नालिकेरफलयण्डताण्डवक्षुण्णतत्कुहरवारिवीचयः ।

यत्र यान्ति मरुतः स्मरास्त्रतां चूतपञ्चकदलीसमूहयः ॥३९३॥

यत्रैकमनेकसिद्धये प्रयुज्यते, तत् तन्वम् । यथा—

द्वारं खड्गिभिरावृतं बहिरपि प्रक्षिप्तगण्डर्गजै-

रन्तः कञ्चुकिभिः स्फुरन्मणिधरैरध्यासिता भूमयः ।

आक्रान्तं महिषीभिरेव शयनं त्वद्वैरिणां मन्दिरं

राजन् सैव चिरन्तनप्रणयिनी शून्येऽपि राज्यस्थितिः ॥३९४॥

यत्र प्रतिवा(क्वमेव क ? क्यमेक)मावर्तते, सा आवृत्तिः । यथा—

सीता सौधतलं निरीक्ष्य हरते वृष्टिं शटित्याकुला-

मन्योम्या(सि ? पि)तचञ्चुदस्तकवलैः पारावतैर्दूषते ।

इन्दोर्दूरत एव नश्यति विशत्यन्तर्गृहं वाससः

(लब्धा ? प्रच्छा)द्याननमन्त्रलेन च निशास्वस्तत्रया रोदिति ॥३९५॥

शास्तानुशिष्यते भुवैकस्वोपयोग एव विविष्टः । (?)^१

क्वचिद् मस्मापाण्डु क्वचन कुचकाशमीरकपिशं

क्वचिद् ध्यालासङ्गि क्वचन मणिकाञ्चीपरिचितम् ।

क्वचिद् न्याकीर्णीस्थि क्वचन विलसद्भनवल्यं

रहः साक्षि श्रेयो विशतु शिष्योः केलिशयनम् ॥३९६॥

सम(र्था ? र्थ)द्वयार्थलिङ्गवृत्तिवचनान्तराणां विगृह्योपादान(स ?)मूहः ।

यथा—‘चूडाचुम्बितकङ्कुपत्रम्’ (३९७) इत्यादि ।

इत्युक्तपुत्तररामचरिते भवभूतिना लवमेकमुद्दिश्य ज(न ? नकः)श्लोकमेनं पठितवान् । पश्चाद् महावीरचरिते ‘घत्ते त्वचं रौरवम्’ इत्युद्दिष्ट्या (लक्षणो ? रामलक्ष्मणौ) द्वावुद्दिश्य तमेव श्लोकं कुशध्व(ज वि ? जोऽपि) पठति ।

अन्ययोपात्तस्यापुनश्चकारितस्यैवार्थान्तरानुरोधात् लिङ्गवचनविभक्त्यादिभि-
रन्वयापि सम्बन्धो विपरिणामः । यथा—

तस्मिन् जीवति जीवामः पञ्चेषुः पञ्चमध्वनिः ।

ते(च) चैत्रेषु प(कं ? क्वं)लातवकोलीकेलयोऽनिलाः ॥३९८॥

१. शास्त्रानुशिष्योर्बैकस्वोपयोग एकशिष्टिः—इति समीचीनः पाठः ।

शब्दान्तरोपलब्धवस्तुसामर्थ्यात् सामान्याक्षिप्तस्य विशेषेष्ववस्थापनं लिङ्गोद्देशः ।
यद्वा ? था) — 'कश्चित् कान्ताविरहगुरुणा' (३९९) इत्यादि ।

ननु कः पुनरङ्गाहारवाक्यशेषयोर्विशेषः ? शब्दाकाङ्क्षानिवर्तको वाक्यशेषः ।
तर्ह्यङ्गाहारसंबृत्योः किमन्तरम् ? तत्र संबृतौ ^१तात्पर्यमत्र (नेतित्युत्तरवाक्यार्थरूपं --
नीकत्रयैव ^२पूर्ववाक्यार्थविस्थापनमिति भित्तरपि स्पष्टो भेदः । अधिक्रियया, पूर्ववाक्यार्थ-
प्रस्तुताकर्षणनिवमः स्यात् ^३ तत्रावृत्त्योरैक्यमिति ।

ननु नैकार्थशब्दसाध्यं ततम् तत् ^४ तथावृत्तिरिति ^५ निश्चेषं तत्र योर्नान्तरम्, तत्र
द्वयोरपि कथं न विवक्षितम् ? तथाहि — 'द्वारं घटिभिरित्यनेन तत्राविभवशालीक-
न्ति[शालिभी र]क्षितं ? च तन्निपुराजमन्दिरमेवमवस्थां ग[त]मितीह विवक्ष्यते । न तथा
^६ती च दुर्जनवाणीत्वादिष्विति । यथा यत्रोदाहरणमेतत् —

य -- साग अण वसन्तरा अतीलो अण्णाणं ।

दअत्तवित्तसप्परिणह भूतण दिणव गुणदोवे ॥४००॥

इति ।

(नि,शि "खण्डिता नायिका प्रातरादित्यमुपतिष्ठमानाया बृद्धमागतं दयित
चोद्दिश्यं तद्वचनम् ।

एकत्र तात्पर्यातिशयाद् न वाक्यभेदः । ^{१०} दीपकावृत्त्योः का भिदास्य साम्यफलं
दीपकं नेयमित्युक्तम् ?) ।

आदिप्रध्यान्तविषयाः प्राधान्येतरयोगिनः ।

अन्तर्गतोपमाधर्मा यत्र मद् दीपकं विदुः ॥

इति सर्वमनाकुलम् ।

१. तात्पर्यम्, अत्र न इत्युत्तरवाक्यार्थप्रत्यनीकत्रयैव — इति सम्बन्धः ।

२. पूर्ववाक्यार्थोप -- इति स्यात् ।

३. स्यात् । तत्रावृत्त्योरैक्यमिति — इति साचीवान् पाठः ।

४. तन्त्रम्, न तु — इति सङ्गतः पाठः ।

५. श्लेषतन्त्रयो — इति साधु सङ्गच्छते ।

६. विवक्षितत्वम् — इति समीचीनम् ।

७. द्वारं खड्गिभिः — इति सन्दर्भोचितः पाठः कदाचित् ।

द्र० अस्मिन्नेव प्रकरणे १३१ पृष्ठे ३९२ पूर्णोऽयं श्लोकः ।

८. नौरव दुर्जनवाणी — इति शब्दः पाठः कदाचित् ।

द्र० अप्रैव ग्रन्थे पञ्चमप्रकरणे ४२ पृष्ठे १०३ पूर्णोऽयं श्लोकः ।

९. खण्डिताया नायिकाया — इति समीचीनः पाठः ।

१०. दीपकावृत्त्योः का भिदास्य साम्यफलं दीपकम्, नेयमित्युक्तम् । — इत्येवं पठनीयम् ।

एतत् सर्वं सु(सपदा ? संपादं) कवेरुक्तिविशेष(त): ।
 शब्दप्राधान्यमाश्रित्य तत्र शास्त्रं पृथग् विदुः ॥३६४॥
 अर्थे तत्त्वेन युक्ते तु वदन्त्याख्यानमेतयोः ।
 द्वयोर्गुणत्वे व्यापारप्राधान्ये का(र्यं ? व्य)मेव तत् ॥३६५॥
 अतः शब्दार्थयोर्यस्मिन्नापाद्य गुणतां कविः ।
 उक्तेः प्राधान्यमादध्यात् काव्यस्योच्छ्वसितं हि तत् ॥३६६॥

इति ।

ध्वनिवर्णपदार्थेषु वाक्ये प्रकरणे तथा ।
 प्रबन्धेऽप्याहुराचार्याः केचिद् वक्रत्वमाहितम् ॥३६७॥

ध्वनिवक्रता यथा—

तुह करकमलं कमलं चंदो चंदमुहि तुज्ज मुहचंदो ।
 कमला उण कमलच्चिअ चंदो चंदोच्चिअ वराजो ॥४०९॥

इति ।

वर्णवक्रता यथा—

पतङ्गाराः पारावतविकटतावतावाचालवलभि
 कानिशशङ्कास्फुरितरमणीकण्डमणिता (?)^१ ।
 तटिल्लेखालोकक्षणगुणितदीपांशुकपिशौ-
 र्गवाक्षैर्लक्ष्यन्ते निशि ध(र ?) निकयूनामिह गूहाः ॥४०२॥
 नवाम्बुदकुटुम्बिनः कटुकदम्बकादम्बरी-
 मदान्धमधुपायिनो बहलयन्ति कौतूहलम् ।
 विभूङ्खलशिखावलक्षुभितभूरिभूरीहृदा-
 स्तदुन्मिष^२समुन्मदनवह्नयो वातराः (?) ॥४०३॥

पदपूर्वध्वनिवक्रता यथा—

‘रामोऽस्मि सर्वं सहे’ (४०४)

‘रामोऽसौ भुवनेषु विक्रमगुणैर्यतिः प्रसिद्धिं पराम्’ (४०५) इत्यादि ।

१. पतङ्गाराः पारावतविकटतावतावाचालवलभि-

विटङ्का निःशङ्कास्फुरितरमणीकण्डमणिताः । —इत्यर्थानुगतः पाठः ।

२. समुल्लसन्—इति सङ्गतः स्यात् ।

प्रत्ययवक्रता यथा—

‘मेषिली तस्य दाराः’ (४०६)

‘फुल्लेन्दोवरकाननानि नयने पाणी सरोजाकरा’ (४०७) इत्यादि ।

वाक्यवक्रता यथा—

‘उपस्थितां पूर्वमपास्य लक्ष्मीम्’ (४०८) इत्यादि ।

यद् वा—

एकेनाभ्यधिके जयाम्यहमथान्यूने चतुष्कोऽश्मना

न्यूने वाभ्यधिकेऽपि वा तव जयो द्वाभ्यां गिरीन् नन्दति ।

न न्यूनेऽधिके पुनः पण इति व्यामोह यथा छलै

‘द्वावायामधिगन्तुमद्वितनया द्यूते हरः पातु वः (?) ॥४०९॥

प्रकरणवक्रत्वं यथा—रामायणे माणिक्यमृगानुसारिणो रामस्य कश्याकम्बका-
तरया जनकराजपुत्र्या तरप्राणपरित्राणाय स्वजीवितपरिरक्षानिरूपेक्षया लक्ष्मणो निर्भर्त्स्य
प्रेषितः । तदेतदत्यन्तमनीचित्यवुक्तम् । यस्मादनुवरसन्निधाने प्रधानस्य तथाविधव्यापार-
करणमसम्भावनीयम् । तस्य च सर्वातिशायिवरित्युक्तत्वेन वर्ण्यमानस्य (परित्रातृ-
लक्ष्मणस्य सीतया ^२कल्ले ?) तेन कनीयसा प्राणपरित्राणसम्भावनेत्येतदसमीचीनमिति
पर्यालोच्य उदात्तराघवे कविना वैदग्ध्यवशेन मारीचमृगमारणाय प्रयातस्य परित्राणार्थं
लक्ष्मणस्य सीतया कश्याकम्बकातरया रामः प्रेरित इत्युपनिबद्धम् ।

एतान्युक्तप्रकारेषु सम्भवन्तीति बुध्यताम् ॥३६८॥

तथाहि—अनिवक्रत्वं नाम सूच्योक्तिप्रकारः । अन्यथा,

एद्दहमेत्तत्त्वणिआ एद्दहमेत्तेहि अच्छिवत्तेहि १

एद्दहमेतावस्था एद्दहमेत्तेहि दिअहेहि ॥४१०॥

वइ विवरणिअदलो एरंडो साहइ व्व तरुणाणं ।

एत्थ घरे हलिअवहू एद्दहमेत्तत्त्वणी वसइ ॥४११॥

इत्याद्यर्थमभिनयवक्रत्वमपि पृथगङ्गीकरणीयं स्यात् । किञ्च, वक्रो(क्ति) कारणै-
तन्नोद्दिष्टम् । तथाहि—

कविव्यापारवक्रत्वप्रकाराः सम्भवन्ति षट् ।

प्रत्येकं बहवो भेदास्तेषां विच्छित्तिशोभिनः ॥

१. द्वावायामधि—इति समीचीनम् ।

२. कश्याकम्बकेन—इति तु समीचीनः पाठः ।

वर्णविन्यासवक्रत्वं पदपूर्वाधवक्रता ।
 वक्रतायाः परोऽप्यस्ति प्रकारः प्रत्ययाश्रयः ।
 वाक्यस्य वक्रभावोऽज्यो मिद्यते यः सहस्रधा ।
 यत्रालङ्कारवर्गोऽसौ सर्वोऽप्यन्तर्भविष्यति^१ ॥
 जं बहुजवरिजडं मञ्जसुओ एवकवहरविणिर्दो ।
 कलदूसणि ए सावदेधवणाण तुहभत्थ ए (?) ॥४११॥
 पलमवाणिअ अल्ल ताकत्तो अमल्लाएधक्कत्तिओ ।
 इअ त्रिमुलिआइ अमुहण्णरम्मिव परिचट्टए सोहा (?) ॥४१२॥

इत्यादयो ।

“वक्रभावप्रकरणे प्रबन्धोऽप्यस्ति यादृशः” इत्येतावदेवोद्दिष्टम् । वर्णविन्यास-
 वक्रत्वसोमा सः^१ (?) एतदेव वर्णविन्यासवक्रत्वं चिरन्तनेऽनुप्राप्त इति प्रसिद्धमिति
 व्याख्यातम् । अन्यान्यपि सूच्यतमाध्यारोमाभासच्छलजात्युक्तिषु द्रष्टव्यानि । प्रकरण-
 वक्रत्वसंविधानमुच्यताया नातिरिच्यते प्रबन्धवक्रत्वमपि । रीतिः—गतिवृत्त्यादिनिर्वहण-
 भवेति मन्तव्यमिति ।

“...व्यतिरेकेण पदत्रिंशलक्षणान्यपि ।
 ऊर्ध्वरेखादिवत् कान्ये केचिदाचक्षते बुधाः ॥३६६॥
 अन्तर्भवन्ति तेष्वेव तानि किं शब्दविस्तरैः ॥३७०॥

तथाहि—

विभूषणं चाक्षरसङ्गतिश्च शोभाभिमानौ गुणकीर्तनं च ।
 प्रोत्साहनोदाहरणे (द्विषु ?) निरुक्तं गुणानुवादोऽतिशय (स्य ? अ) हेतुः ॥ ३७१॥
 सारूप्य (सिद्धय ? मिथ्या) व्यवसायसिद्धिपदोच्चयाक्रन्दमनोरथाश्च ।
 (आख्यान) याच्याप्रतिषेधपृच्छा (दृष्टा)न्तर्निर्भासनसंज्ञयाश्च ॥३७२॥
 आशीः प्रियोक्तिः कपटं क्षमा वा प्राप्तिश्च पश्चात्तपनं तथैव ।
 तथानुवृत्तिर्द्वयपपत्तिद्युक्ती कार्यानुनीतिः परिदेवनं च ॥३७३॥

1. श्र० ‘अत्र वर्णविन्यासवक्रतामात्रविहितः शब्दशोभातिशयः सुतरां समुन्मीलितः ।
 एतदेव वर्णविन्यासवक्रत्वं चिरन्तनेऽनुप्राप्त इति प्रसिद्धम्’ इति व्याख्यातम् । वक्रो०
 जी०, प्र० त०, का० १६, २०४१ इति ।

2. वक्रोक्तेर्व्यतिरेकेण—इति सङ्गतः पाठः ।

१. वक्रो० जी० १८-२० का० । २. वक्रो० जी० १६ का० ।

पट्विशदेतानि तु लक्षणानि प्रोक्तानि वै भूषणसम्मितानि ।

काव्येषु भावार्थगतानि तज्ज्ञैः सम्यक् प्रयोज्यानि यथारसं तु ॥३७४॥

अलङ्कारैर्गुणैश्चैव बहुभिः समलङ्कृतम् ।

भूषणैरिव चित्रार्थैस्तद् भूषणमिति स्मृतम् ॥३७५॥

‘लोनेव प्रतिविम्बिता’ (४१४ इत्यादि ।

अत्रोत्प्रेक्षापरम्परैव हीयं ^१सातिशयकामासवे (द्वेक्यति स्थाने निवेशनं चैतद्-
भेदकं संविधानां चित्पशालिनि कविध्यागारे पतति । स एव चेत्यलक्षणं काव्यशरीरे
भवति ?) तदेव चेत्यलक्ष्यलक्षणयोद्धेतापत्तिः । तच्छोभाकरणं चेदुक्तं मार्गानुप्रवेशः ।

तत्राल्पैरक्षरैः श्लिष्टैर्विचित्रमुपवर्ण्यते ।

तमप्यक्षरसङ्घातं विद्यालक्षणसंज्ञितम् ॥३७६॥

यथा—

‘अङ्गं न्यस्योत्तमाङ्गं प्लवगकुलपतेः’ (४१५) इत्यादि ।

सिद्धैरर्थैः समं कृत्वा(ह्यर्थे ?) असिद्धोऽर्थः प्रयुज्यते ।

यत्र (वि ?) श्लिष्टविचित्रार्था सा शोभेत्प्रभिधीयते ॥३७७॥

यथा—

‘मेदशब्देवकुशोदरं लघु भवत्युत्थानयोग्यं वयुः

सत्त्वानामपि लक्ष्यते’ ॥४१६॥

इत्यादि लक्षणोदाहरणान्तर्भावाद द्रष्टव्याः । अत्र सिद्धमात्रं (प्रपञ्चितं ?)
दक्षितम् । विस्तरमवाप्तं प्रपञ्चितम् ।

॥ इति षष्ठं प्रकरणम् ॥

अथ सप्तमं प्रकरणम्

अथ परिष्कृतिनिरूपणम्—

श्रुताभियोगप्रतिभाशक्तियुक्तः कविः स्मृतः ।

इति ।

उक्तं हि—

नैसर्गिकी च प्रतिभा श्रुतं च बहु निर्मलम् ।

अमन्दश्राभियोगोऽस्याः कारणं काव्यसम्पदः ॥

इति ।

शक्तिर्निपुणता लोकशास्त्रकाव्याद्यवेक्षणात् ।

काव्यज्ञश्चिन्तयाभ्यास इति हेतुस्तद्वद्भवे ॥

इति च ।

अपि च

श्रमो नियोगक्लेशौ च प्रतिभेति चतुष्टयी ॥३७८॥

कैश्चित् कविभिराख्याता कवितायाः परिष्क्रिया ।

श्रमः स(व)कलावीक्षा नियोगस्तस्य शीलनम् ॥३७९॥

स क्लेशः करणोद्योगः प्रतिभा भास्वती मतिः ।

प्रज्ञा नवनवोन्मेषशालिनी प्रतिभेति वा ॥३८०॥

एवंविधपरीवारः कविः कुर्वन् निगुम्फनम् ।

वाक्यकार्मणसम्पत्त्या रसाढ्यौ मज्जयेज्जगत् ॥३८१॥

नवोऽर्थः सूक्तिरग्राम्या श्राव्यो बन्धः स्फुटा श्रुतिः ।

अलौकिका(था ? र्थयु)क्तिश्च रसमाहर्तुमीशते ॥३८२॥

वाक्यसंवननाधानं कवेरेष महान् भरः ।

तच्च संवननं प्राज्ञैर्वाक्यार्थादिमिरुद्भवेत् ॥३८३॥

भूतपूर्वस्य मन्त्रस्य दर्शनाद् श्रवणो यथा ।

नवगुम्फार्थयोस्तद्वद् दर्शनात् कवयोऽभवन् ॥३८४॥

आर्षं शब्दाद्भुतं यत्तददृष्टसुखसाधनम् ।
 कवेः सातिशयो गुम्फः सद्यो निर्दृतिमावहेत् ॥३८५॥
 अस्मिन्नपारे संसारे कविरेव प्रजापतिः ।
 यथास्मै रोचते विश्वं तथेदं परिवर्तते ॥३८६॥

इति ।

एवं स्वरूपमुक्त्वा तदनेदलक्षणमाह, पूर्वमेवं भेदोद्देशः कृतः—

गुणप्रधानां यो रीतिं वैदर्भीं प्रतिपद्यते ।

^१ विपश्चीरवरसौमान्यां सत्कविः प्रथमः स्मृतः ॥३८७॥

यथा वाल्मीकिकालिदासादयः ।

यो वक्रोक्तिप्रधानः स्यात् स विदग्ध इतीष्यते^२ ।

यथा व्यासवाणादयः ।

अर्थालङ्कारनिर्वन्धी^३ ज्ञेयः कविररोचकी ॥३८८॥

यथा माघभारव्यादयः ।

यः श्लेषचित्रयमकनिर्वन्धस्तोमभूयसीम् ।

गौडीं च श्लाघते स स्यात् सतृणाम्यवहारकः ॥३८९॥

यथा शिवभद्रादयः ।

यथाक्रमं सत्कविर्विदग्धरोचकिसतृणाभ्यवहारिणामुक्तम् उदाह्रियन्ते—

स्फुरति बहुशो बाहुः सव्येतरः सरतालकं^४

तरलनयनं^५ घौराघौतालिकन्दलितं मुखम् (?) ।

अलसललितैरङ्गैरालिङ्गितं किमुपैति सा

चदनधिवशा वर्षारानी मतङ्गजगामिनी ॥४१७॥

१. विपश्चीर — इति भाष्यम् ।
२. मुरतालकं — इति समीचीनं सङ्गच्छते ।
३. घौराघौता — इति युक्तः पाठः ।
४. स कविः — इति ख० पु० पाठः ।
५. तीर्यते — इति ख० पु० पाठः ।
६. निष्ठी यो — इति ख० पु० पाठः ।

प्रबुध्यते नूपुरशिञ्जितः पुरं
 विशृङ्खलं क्रीडति मेखला खला ।
 तवाभिसार-व्रत-वेष-धारणे
 स विस्मृतश्चण्डि कथं नु दिण्डिमः ॥४१८॥
 पन्थाः स एष सखि सङ्कुलमेघनाद-
 निर्यन्त्र-गुप्त-मणिनूपुर-कान्ति-धोषः ।
 वर्षानिशासु दयितस्य गृहं व्रजन्त्या
 लाक्षापितं चरणयोर्मम यत्र पङ्कजैः ॥४१९॥
 गजकदम्बकमेच(क)मुचचकै-
 तंभसि वीक्ष्य नवाम्बुदमम्बरे ।
 अभिससार न वल्लभमङ्गना
 न चकमे च कमेकरसं रहः ॥४२०॥

इति ।

समयो नातिलङ्घ्यः स्यात् कविभिः सकलैरपि ।

समयस्य भिदाः प्रकटयति—

सतोऽप्युपेक्षणं ज्ञेयमसत्तथ परिग्रहः ॥३९०॥
 बाहुल्यान्नियमः क्वापि सतश्चैवोपवर्णनम् ।
 चतुर्धा समयो वाच्यः

इति ।

सतोऽप्युपेक्षा—

यथाशोकतरोः फलम् ॥३९१॥

इति ।

रमणीय ? चरणाभ्योजस्पर्शसम्भावित्तात्मनः ।
 अन्योन्य ? नेन किमशोकस्य फलेन तुमनोजुषः ॥४२१॥
 फलपुष्पे चन्दनस्य

यथा—

1.....कादाचित्कोः परे फलैः ।
 वादपा नोपकुर्वन्ति हवेन नित्यमचन्दनाः ॥४२२॥

सेवन्ति तीरवद्भूतं अकुसुमभरो अस्तचन्दणलला ।

लिङ्गो मत्तणवं पयहे वणगिरिदाणलप्यवहो (?)^१ ॥४२३॥

इत्यादि चिन्तनीयम् ।

त्याज्यम्—

नालिकेरस्य फुल्लकम् ।

यथा—

मधुमन्ति सुगन्धीनि न सन्ति कुसुमानि जेत् ।

अलीनां नालिकेरस्य किं फलं कठिनैः फलैः ॥४२४॥

^१असतः परिग्रहस्था(ना)नि—

समुद्रे पङ्कजं वण्यं

यथा—‘संखकुलमि’ त्ति स (?) ॥४२५॥

हंसाः सर्वसरःस्वपि ॥४२६॥

यथा—‘सहंसलेखानि सरस्तटानि’ ॥४२६॥

सर्वसरःस्वपीत्युपलक्षणम्, तेन सरितोऽपि ग्राह्याः । यथा—

सुनूपुरक्षोभपदानिरासोबुद्धिग्नहंसा सरिदङ्गनाभिः ॥४२७॥

इति ।

परिसरपुलिनेषु निम्नगानां सपदि समागत राजहंसयूवाः ॥४२८॥

इति च ।

गिरिषु स्वर्णरत्नानि

यथा रैवतकवर्णने—

काम्नं रुचा काञ्चनवप्रभाजा नवप्रभाजालभृतां मणीनाम् ॥४२९॥

इत्यादि ।

ज्योत्स्नापानं चकोरकैः ।

१. सेवन्ति तीरवद्भूत-गिरिज-भरोवत्त-चन्दण-ललालिङ्गे ।

रम्मत्तण-इप्प-वहे वण-गिरि-दाण - कहुए-गिरि-णइप्पवहे ॥

—इति सामुत्तरः पाठ उक्तः ।

२. असत्यग्रिग्रहः—इति ख० पु० पाठः ।

यथा—

विततदलभृतां तले तरुणामिह तिलतण्डुलितं मृगाङ्कुरोचिः ।
मवचपल-चकोरचञ्चुकोटीकबलनतुच्छमिवान्तरान्तराभूत् ॥४३०॥
यशोदासगतं शौक्यं

यथा—

यशःस्तोमानुच्चंरूपचिनु चकोरप्रणयिनी-
रसजापाण्डित्यच्छिदुरशशि-धामभ्रमकरान् ॥४३१॥

इति ।

जस्सविलक्कगं तिण्हं पुणपडिसद्धानि सामुहपलक्खलिआ-
जोह्माकल्लोला विअ ससिधवल्लामु रअणोसु हंसिहच्छेआ ॥४३२॥
काण्यं चेतरेपापयोः ॥३६३॥

यथा—‘अवशोमलिनं सुखम्’ इति ।

यथा शबरसैन्यवर्णने—

‘अशुभकर्मसमूहमिदं कत्र समागतम्’ इति ।

प्रतापस्य^१ च तीव्रत्वं स्वादुत्वं वचसामपि ।
स्वभावस्य च सौरम्यं

इति ।

यथा—

तीव्रः प्रतापो मधुरं वचस्ते यशोऽवदातं सुरभिः स्वभावः ॥४३३॥

इति ।

लोहित्यं रागकोपयोः ॥३९४॥

यथा—

गुणानुरागमिश्रेण यशसा^१ तव सर्पता ।

दिग्बधूनां मुखे जातमकस्मादध्रं कुङ्कुमम् ॥४३४॥

सरागया लुतघनधर्मतोयया कराहतिध्वनितपृथुरूपोडया ।

मुहुर्मुहुर्दशनविखण्डितोष्ठया रुषा नृपाः प्रियतमयेव भेजिरे ॥४३५॥

१. ते प्रसर्पता—एषोऽपि पाठः ।

२. प्रतापेऽरुणः—इति ख० पु० पाठः ।

प्रतापस्यापि लौहित्यं वक्तव्यम् ।

नीलश्यामलकृष्णानामैक्यं ज्ञेयं प्रयोगतः ।

यथा — “हृलक्षरपरिश्चानश्यामलैरम्बुवाहैः” (४३६) इति ।

“सान्द्राः श्यामरुचः पयोदाः” (४३७) इति ।

नियमस्थानानि—

नियम्यं जातिपुण्यस्य वर्षास्वेवोपवर्णनम् ॥३९५॥

यथा—

स्निग्धैर्मयूरवर्णैश्चक्षुर्वसिताभिश्च जातिशाखाभिः ।

शोतैः पुरो मण्डितैर्वर्णारम्भस्य सूचिता लक्ष्मीः ॥४३८॥

कौमुदी शुक्लपक्षेपु

यथा—“बहुलपक्ष इव राजशून्यः” इति ।

वसन्ते कोकिलध्वनिः ।

यथा—

अप्रगतभकलकण्ठपञ्चमाः किञ्चिदुच्छ्वसितचूतशाश्विनः ।

जातिमात्रमलयाद्विवाद्यवः केऽपि चैत्रदिवसाः समाप्ययुः ॥४३९॥

मलये चन्दनद्रुमः ॥३९६॥

मलयजा इति चन्दनस्यैव नाम ।

सदृशेन पदार्थेन तत्का(र्योपादा ? र्यस्योपपाद)नम् ।

यथा—

अबिरतरतवलान्ता कान्ता कदाचन काचन

वक्त्रेण तिमिरावासे वासो विहाय सुखस्थिता ।

तदनुभवतः कीर्णं धूर्तं प्रवर्तयति क्षणत्

तरलतरवत्येकं पाणि करोत्य(प)रं वपुः (?) ॥४४०॥

इत्याद्युन्नेयमन्यत्र प्रसिद्धं सञ्चिवन्धनम् ॥३९७॥

अन्ये सामयिका धर्मा ज्ञेयाः शब्दनिबन्धने ।

पदार्थावृत्तयः सदा वृत्तिच्छादनतः क्वचित् ॥३९८॥

यथा—

एताः कूलकरञ्जकुञ्जकुहरव्यासक्तकालोरग-

ग्रस्तानेककपोतचीत्कृतरबोच्चण्डास्तटीभूमयः ॥४४१॥

अत्र कूलपदार्थस्य कूलतटीवन्दाभ्यामावृत्तिः ।

यद् वा—

मुखेन सा पद्ममुगन्धिना निशि प्रवेपमानाधरपत्रशोभिना ।

तुषारदृष्टिक्षतपद्मसम्पदां सरोजशस्तानमिवाकोदपाम् ॥४४२॥

इति ।

अत्र पद्मपदार्थस्य पद्मशब्दाभ्यां सरोजशब्देन चावृत्तिः ।

क्वचिद् रसातिशयादिष्ववृत्तिच्छादनेऽपि—

कङ्कालिन्याः पृष्ठकुचतटे वक्षसोत्पौड्ये(हं ? यं)

प्रेमस्विन्नं प्रचलनयनं वक्त्रमालोकयेयम् ।

लीलालोलां प्रणयमधुरां वाचमाकर्णयेयं

वाचं हृन्धन् वदनकमले वक्त्रमावर्जयेयम् ॥४४३॥

अप्युक्तं—

अनुकम्पाद्यतिशयो यदि कश्चिद् विवक्ष्यते ।

न दोषः पुनरुक्ते(ति ? पि) प्रत्युत्तेयमलङ्क्रिया ॥३६६॥

हृन्धते सा वरारोहा स्मरेणाकाण्डवर्णिना ।

हृन्धते चारुसर्वाङ्गैर्हृन्धते मञ्जुभाषिणी ॥४४४॥

यद् वा—

किमुवाच वचो रामः किमुवाच च लक्ष्मणः ।

सुमन्त्र वनमासाद्य किमुवाच च भयिलो ॥४४५॥

सहन्ते परमावृत्तिं लाटानुप्रासरागिणः ।

अनेन सागरानूपान् सागरानूपजान् द्रुमान् ॥४४६॥

सागरस्य च पत्नीनां मुखान्वपि विलोकयन् ।

गिरीन् गिरिप्रसन्नवणान् प्रवाहान् गिरिकाननान् ॥४४७॥

इति ।

गिरिप्रसक्तानि गिरींश्च पश्यन् गिरीन् गिरीशप्रतिमो जगाम ॥४४८॥

इत्यादयो निर्वाह्याः ।

कदाचिदपि ^१नेष्यति सिद्धिरद्वान्तमोचराः (?) ॥४००॥

यथा—

‘सौन्दर्यविश्वमभूवो भुवनाधिपत्य’ (४४९) इत्यादि ।

पादान्ते न क्वचित् सन्धिवाक्यं दृष्टेर्विलम्बनात् ।

तद्विल्लता किं न स्पर्शाद् वल्ली किन्तु हिरण्मयी ।

सौकुमार्यात् पुनर्नशा आ जातं कापि कामिनी ॥४५०॥

लघोर्गुरुत्वं पादान्ते न सर्वत्रेष्यते बुधैः ॥४०१॥

अत इन्द्रमालावसन्ततिलकजोर्लघोर्गुरुत्वं न द्रष्टव्यम् । यथा—

विवृण्वती शैलश्रुतापि भावमङ्गैः स्फुरद्बालकवम्बकल्पैः ॥४५१॥

इति ।

‘अम्बास्तवेषु तव तावदकर्तृकाणि’ (४५२) इत्यादि ।

शाद्वलविक्रीडितेऽपि क्वचित् । यथा—

मैनाकः किमयं रुषद्वि गगने मन्मागंसव्याहृतं

शक्तिस्तस्य कुतः स वज्रपतनाद् भीतो महेन्द्रादपि ।

ताक्ष्यः सोऽपि समं निजेन विभुना जानाति मां रावणम्

आ^२ जातं स जटायुरेव^३ जरसा क्लिष्टो बधं बाञ्छति ॥४५३॥

इत्यादि निर्वाहम् ।

शुरोरपि लघुत्वं च पादान्ते क्वचिदिष्यते ।

यथा—

तरुणं सर्षपशाकं तवीदनं पिच्छिलानि च दधीनि ।

अल्पव्ययेन सुन्दरं ग्राम्यजनो मृष्टमश्नाति ॥४५४॥

वृत्तमन्धिषु गद्येषु ^४ख्यातं वृत्तं संपूरणे (?) ॥४०२॥

दोष इत्यर्थः । यथा— ‘सुरमटनिनदभरिता’ इति ।

पादस्यादौ न खलुचवतदन्तादयः स्मृताः ।

विशिष्टार्थविवक्षायां तेऽपि सद्याः क्वचित् क्वचित् ॥४०३॥

१. नेष्यन्ति सिद्धिरद्वान्त—इति युक्तः पाठः ।

२. आः—इत्येवं पाठः ।

३. रेव—इत्येवमपि पाठः ।

४. ख्यातवृत्ताशपूरणे—इति युक्तः पाठः ।

५. सुरमट—इति स्यात् ।

यथा—‘खलूक्तवा खलचेष्टितम्’ (४५५) इत्यादि ।

एकशिष्टपदं वाक्यं वृत्ता(र्थे ? ध्वे) न प्रयुज्यते ।

यथा—

अयन्ति ताण्डवे सम्भोर्भङ्गपुराङ्गुलिकोटयः ।

^१कृष्णस्य च करावचक्रांशुकपिशस्त्रियः (?) ॥४५६॥

अनेन विशिष्टं पदं प्रयोज्यमिति सम्भवेत् ।

अर्धपादेऽन्तयोर्नित्यं :समासकृतपूरणम् ॥४०४॥

अनेन समासस्यैकपक्षमैकस्वर्यं चैकविभक्तित्वं चेति प्रयोजनमिति समरता-
नामैकपक्षेऽपि प्रथमतृतीयपादयोरेते समासस्यापरिपूरणं सहामित्युक्तं भवति ।

यथा व्यलगनम्—

विशङ्कुट - कुटीरकस्थली - मुखरस्खलस्खलितमेखलाकुलाः ।

भवन्तानि तुङ्गत्तपनीयसङ्क्रमकमणववणन्मुखरतूपुराः स्त्रियः ॥४५७॥

हस्तिमल्लप्रबन्धादिषु पादान्ते पदापूरणं विपुला(धा ? ध्वे)लक्षणानुसारेण ।

यथा—

अणिअदनुए उण विए मुट्ठा खु सि जेणदाणिए मेहे ।

सिखिणअदस्सणदातस्स कदे सोअस्समुव्वहसि ॥४५८॥

यद् वा—

“हं तवखो राआहं तव्योराणअत्ति जंवेइ” ॥४५९॥

इत्यादि ।

अर्थान्ते समासापूरणं यथा—

किञ्च बहुललरीभेरीडिण्डिमपडवजअघण्टा ।

मंभा(मंदभ)महलकाहलहुडुवकडक्काविरावेज ॥४६०॥

यद् वा—

एलालवङ्गलवलीखरबुसकच्छोरवालकङ्गेली ।

कुडकुमकुसुम्भकन्दलकुरण्ड^१... सम्बन्धम् ॥४६१॥

यद् वा—

अरविन्दकरण्डालयगुहोदरोदारवाससङ्गममहा ।

कालहाडम्बरडोभारिलिखरवतुमिअं (?) ॥४६२॥

१. कराः कृष्णस्य च सुजाश्चक्रांशु—इति समीचीना पाठ उक्ताः ।

१. कुरण्डवकुलालिसम्बन्धम्—इति शोभनः पाठः ।

उक्तं च—

यतिः सर्वत्र पादान्ते व्यक्ताव्यक्तविभक्तिके । इति ।

क्वचित् पदस्य मध्येऽपि सर्वत्रादौ यतिर्भवेत् ।

यदि पूर्वापरौ भागौ न स्यातामेकवर्णकौ ॥४०५॥

यथा—

पर्याप्तं तप्तचानीकरकटकलटे श्लिष्टशीतेतरांशौ ॥४०६॥

इति ।

अत्र प्रत्युदाहरणं यथा—

“एकस्या गण्डतलमलं गाहते चन्द्रकक्षाम्” (४०७) इति ।

पूर्वं तावत् स्वरः सन्धौ क्वचिदेव परादिवत् ।

यथा—“जम्भारातीभकुम्भोद्भवनिच दधते” (४०८) इति ।

क्वचित् परादिवद् यथा—

“स्कन्धे विन्ध्याद्रिबुद्ध्या निकषति महिषस्याहितोऽसुनहार्षात्” (४०९)

अज्ञानादेव यथा—

“पादाग्रस्थितया मुहुः स्तनभरेणानीतयानम्रताम्” (४१०) इति ।

अस्य हि स्वरस्य पदादिवद् भवत्येतत् प्रायेण विभक्तिसन्धौ द्रष्टव्यम् ।

अत्रापि पूर्वापरभागयोरेकवर्णस्थं दुष्यति ।

“तस्या अवत्राञ्जमपजितपूर्णन्दुशोमाविलानम्” (४११) इति ।

सर्वत्र यतिचिन्तायां यणादेशः परादिवत् ॥४०६॥

यथा—“स पल्ललोलीर्णवराहयुधानि” (४१२) इत्यादि ।

नित्यं प्राक्पदसम्बन्धाश्चादयश्च पदान्तवत् ।

इति ।

अपूर्वं यदि न का(अ ? र्)मित्यर्थः ।

यथा—

स्वादुस्वच्छन्द— तलिलमिदं प्रीतये कस्य न स्यात् ॥४१३॥

इति ।

अन्येषां पूर्वपदान्तवद्भावो मा भूत् । यथा—

मन्दायन्ते न खलु सुहृदामभ्युपेतार्थकृत्याः ॥४१४॥

इति ।

परेण नित्यं सम्बद्धाः प्रादयश्च परादिवत् ॥४०७॥

यथा—

दुःखं मे प्रक्षिपति हृदये दुःसहस्तद्वियोगः ॥४०८॥

इति ।

इदं चादीनां प्रादीनामेकाग्रत्वे कार्यम् । अनेकाग्रत्वे च चाभीकरादिवत् ।

यथा—

‘प्रत्यादेशोऽपि’ च मधुनो विस्मृतभ्रूविलासम् ॥४०९॥

यथा—

‘द्वाराहटप्रभोदं हसितमिव परिस्पष्टमासीत् सखीभिः’ ॥४१०॥

पृथ्वीवृत्ते यतेर्भङ्गः कैश्चित् प्रायेण सञ्जते ।

यथाशोभं यतिः कार्येत्याहुः काव्यविदो यतः ॥४११॥

यथा—

लभेत सिकतासु तैलमपि यत्नतः पीडयन् ॥४१२॥

इत्यादि ।

न कर्मधारयः कार्यो बहुव्रीहिप्रतीतिदः ।

(य ? त)था विपर्ययस्त्याज्य इति सर्वत्रसम्मतम् ॥४१३॥

यथा—

येनाकुम्भसोमग्नवन्धकरिणां सूर्यः पथः पिबन्तः^१ (?) ॥४१४॥

इति ।

यद् वा—

अतीर्णशुक्लपुटमीत्तिकप्रकरैरिव प्रिपरथाङ्गमङ्गनाः ॥४१५॥

इति ।

यद् वा—

विम्बोष्ठं बहु समुत्ते तुरङ्गवक्त्र ॥४१६॥

इत्यादि ।

(न) बहुव्रीहिनिर्वाहो भवन्ति मतुवादयः ।

इत्याप्तवचनं प्रायो लङ्घितं कविवर्त्मनि ॥४१७॥

१. प्रत्यादेशोऽपि—इति समीचीनम् ।

२. येनाकुम्भनिमग्न—इति तन्दर्भातुसारी पाठः ।

३. पीबते—इति तन्दर्भाचितः पाठः ।

यथा—

कीकप्रीतिचकोरपारणपटुज्योतिष्मती लोचने ॥४७९॥

यद् वा—

उपवसति वसन्तस्यावसाने मधूक-

द्रवकुसुमकडारच्छायाविश्रान्तकान्ताः ।

वदति मुदविदानीं नूनयः पामराणा-

मविर(त ?) लखलघानक्षोदकोलाहलिन्यः ॥४८०॥

इति ।

समासान्ते च दृश्येते प्रायशः शतज्ञानचौ ।

क्वचिद् दृश्यते इत्यर्थः । यथा—

प्राप्तकामुंकविभ्रज्झिर्धुर्वाभिसृष्टकुण्डलः ॥४८१॥

इति ।

यथा च—

वात्पाचकविर्वतिताम्बुजरजश्छायायमाणा ॥४८२॥

इति ।

बाला नूतनपीवनव्यतिकरावष्टभ्यमाना शनैः ॥४८३॥

इति च ।

सम्भाव्यस्य निषेधे (च) द्वौ निषेधावुदाहृतौ ॥४११॥

यथा—

विषाण्डुभिर्मलानितया पयोधरैश्च्युताचिराभा गुणहेमदामभिः ।

इयं कदम्बानिलभर्तुरत्यये न दिग्वधूनां कृशता न राजते ॥४८४॥

न नर्मसाचिव्यमकारि नेन्दुना ॥४८५॥

विशेषणेन संसिद्धौ विशेष्यं न क्वचित् कृतम् ।

यथा—

निधानवर्धनिव सागराम्बरां शमीमिवाभ्यन्तरलीनपावकाम् ॥४८६॥

इति ।

तथा सम्बन्धसम्बन्धे षष्ठी कमलकन्दवत् ॥४१२॥

यथा—

विमलकमलकन्दच्छेदगौरैर्मयूखैः ॥४८७॥

जातिमात्रविवक्षायां लिङ्गेषु स्यादनादरः ।

यथा—

‘मृगक्षीरम्’ इति ।

तथा च लिङ्गनियमः पदानां परिहीयते ॥४१३॥

यथा—

वत्से मा बहु निःश्वसोः कुरु सुरागण्डूषमेकं शनैः ॥४८८॥

गङ्गाय गण्डूषजलं करेणुभिः ॥४८९॥

इत्यादि ।

गण्डूषशब्दो न स्त्रियां प्रयुक्तः^१ आम्नातोऽपि स्वीत्ये ।

देश्यानामपि शब्दानामनुद्धेगं निवेशनम् ।

यथा—

यतो यतोऽङ्गादपयाति कञ्चु(की ? क-

(नि ? स्तः तस्ततः स्वर्णमरीचिवृष्टयः ।

यतो यतोऽस्या निपतन्ति वृष्टय-

स्ततस्ततः श्याममरीचिवृष्टयः ॥४९०॥

इति ।

यद् वा—

किरन्तः कावेरीलङ्गलहरीजर्जरकणान् ॥४९१॥

इति ।

(विताविपिपष्टेष्टा ? द्वित्वाविष्टा च) जातिः स्यात् प्रयुक्ता प्रायशो बुधैः ॥४९४॥

‘स्तनयोस्तरुणीजनस्य’ (४९२) इति ।

प्राप्रका इति कञ्चनान् क्वचिद् न भवति । यथा—

‘स्त्रीणां चक्षुः’ इति ।

जेतुरेवारिशब्दाद्यैर्नियता

नामकल्पना ।

महाकविप्रयोगेषु निर्वाहः

क्वचिदन्यथा ॥४९५॥

१. प्रयुक्तः—इत्येवं समीचीनं स्यात् ।

विहगविधुरमुक्तं लोरुमुत्कम्पयन्ती
नवनिविडजडिम्ता हेमनीस्तानिमानी^१ (?) ।

जयति परमम(स्तं ? स्त्रं) जैत्रमेकं भवारे-
रधिरजनि जनीनां पूज्यकर्मा कुचोष्मा ॥४९३॥

पूर्वमध्योत्तरपदैः प्रकृतिप्रत्ययोभयैः ।
त्यज्यन्ते बहुशः स्वार्थाः समभिष्याहृतेर्बलात् ॥४९६॥

पूर्वपदार्थत्यागो यथा—

“शिशिरशोकरदन्तुरमातुरा” (४९४) इति ।

प्रत्यार्थत्यागो यथा—

“नवशाड्वलराजिभिः” (४९५) इति ।

उभयत्यागो यथा—

“ताभ्यां गताभ्यां गताम्” इति ।

भजन्त्यपरमर्थं च शब्दशक्तिस्वभावतः ।

यथा—

मलितवयसामङ्गो पुंसां प्रसेदुषि भानसे

मवगजसमारोहश्रीडापि वेहपरिधमः ।

अपि नरपतिप्रार्थ्यश्चूडामणिः शिरसो भरः

कुवलयवृक्षां कण्ठग्राहो(प्यहोनु^२)गलग्रहः ॥४९६॥

कार्मुकज्यादिशब्दानां प्रयोगोज्ज्वलपगम्यते ॥४९७॥

महाकविप्रयुक्तत्वादर्थोत्कर्षोऽस्तु वा न वा ।

यथा*—

यतः पुरस्ताद्भिर्देशे तदवश्यं निवर्ज्यते ॥४९८॥

देवो त्ववङ्घ्रिनखराग्रमुवो मयूखाः ॥४९७॥

इत्यादि ।

* अत्र कियानपि ग्रन्थभागस्त्वटित इति मन्ये ।

१. हैमिनी वामिनी सा—इति युज्यते ।

२. प्यहो नु—इति सुष्ठु ।

१ मूर्ध्नि (?) समस्तानां च शब्दानामर्थादाकर्षणं पुनः ।

क्रियादिषु क्रियादीनामारोपश्च यथोचितम् ॥४१६॥

यथाप्रयोगं द्रष्टव्याः स्वीकर्तव्याश्च पण्डितैः ।

यथा—

२ श्लाघ्यो वृष्टिर्बृहत्तरि गिरे (?) न्यस्तचार्षककोट्यां

कृत्वा बाहुं त्रिपुरविजयानन्तरं ते स्थितस्य ।

मन्दाराणां मधुसुरभ्यो वृष्टयः पेतुरार्द्राः

स्वर्गोद्यानभ्रमरवनितावत्तदीर्घानुयात्राः ॥४१८॥

असाधवोऽपि स्वीकार्याः शब्दाः शिष्टप्रयोगतः ॥४२०॥

३ तेरचक्रोपपेचा (स्याः ? वाः) स्वीकार्याः साधवोऽपि न ।

ततो हि युक्त्वा साधुत्वमप्रयुक्तं विनिन्द्यते ॥४२१॥

रुद्रादीनामेकशेषः

असन्नपि प्रयोगवशात् स्वीकर्तव्य इति । ‘रुद्रो भगवताम्’ इति । अत्र “पुमान् स्त्रिया” (१. २, ६७) इत्येकशेषे “तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः” इत्यधिक्रियते । तत्रैवकारेण स्त्रीपुंसकृत एव विशेषे भवति । रुद्रा (दि ? णी) त्यत्र ‘पुंयोगादाख्यायाम्’ (४. १. ४८) इति (वि)शेषान्तरमध्यस्तीत्येकशेषाभावः प्राप्तः । “इन्द्र (वरुण) भवशर्वस्वरुद्रगृहहिमार्ण्ययवयवननातुल्लाचार्याशामानुक्” (४. १. ४६) इत्यनेन सूत्रेणेन्द्रादीनां यज्जामानुयागममात्रं विधीयते, कीप्प्रत्ययस्तु “पुंयोगादाख्यायाम्” इत्यनेनैव भवति ।

(तथा) मार्गात्मनेपदम् ।

यथा—

‘मार्गन्ते देहभाराः’ (४९९) इति ।

‘जनगहननिमग्नान्मार्गमाणाः’ इति च । ॥५००॥

अत्र “आवृषाद् वा” (म० ३. १. २१) इति विकल्पितणिको ‘मार्गं अन्वेषणे’ इति चौरादिको धातुः परस्मैपदी च ।

1. मूर्ध्नि—इति त्वधिकम् ।
2. श्लाघ्या—इति सर्गाचीनः पाठः ।
3. द्र०—म० भा० पश्यशाब्दिकम् ।
4. नः—इति शोभनः पाठः ।
5. “रुद्रो भूना तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः” (पा० १।२।६६) ।
6. विशेषो—इति भाव्यम् ।

तथा शिष्टप्रयोगः—

करकिसलयं धूत्वा धूत्वा विमार्जति वाससी ॥५०१॥

इति ।

तिरोऽन्तर्धौ तिरस्कारः

‘अश्रुभिर्यंस्तिरस्कृतः’ “तिरोऽन्तर्धौ” (१. ४. ७१) ‘विभाषा कृत्रि’ (१. ४. ७२) इति गतिसंज्ञा । तस्यां हि “तिरसोऽन्यतरस्याम्” (= ३. ४२) इति सकारः ।

यथा—

‘लावण्यप्रसरतिरस्कृताङ्गलेखाम्’ (५०२) इति ।

अत्र पुनः परिभवार्थे न प्राप्त इति ।

क्यङ्क्यषौ विरलादितः ॥४२२॥

यथा—‘विरलविरलायमानमलयमाहतः’ (५०३) इति ।

अत्र ‘भृशादिभ्यो भृष्यन्त्येर्लोपश्च ह्रस्वः’ (३. १. १२) इति क्यङ् न भवति, विरलशब्दस्य भृशादिष्वपाठात् । ‘लोहितादिडाजभ्यः क्यष्’ (३. १. १३) इति क्यषा च न भाव्यम्, लोहितादिष्वभावात् । आतिष्वेऽपि प्रचुरयोरभावात् (?) प्रचुर-शब्दो न लोहितादिः । तस्य “अनुदात्तङित आत्मनेपदम्” (१. ३. १२) इति, “वा क्यषः” (१. ३. ९०) इति वा आत्मनेपदं च न भवति (?) ।

विम्बाधरादिशब्दानामुपमानस्य पूर्वता ।

यथा—

‘विम्बाधरः पीयते’ ॥५०९॥

‘विम्बाधरासन्नचरं द्विरेकम्’ (५०४) इति च ।

“उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे” (२. १. ५६) इत्यनेनाधरविम्बमिति भाव्यम् ।

तथा च शिष्टप्रयोगः—

मदरक्तकपोलानि मधुगन्धीनि योषिताम् ।

विशदाधरविम्बानि वदनानि पपौ नृपः ॥५०५॥

पट्टीसमाप्तो विन्यस्तः पक्ष्मापिङ्गलिमादिषु ॥४२३॥

यथा—

‘पक्ष्मालीपिङ्गलिम्नः कणलवः’ ॥५०६॥

इति ।

अत्र "पूरणगुण०" (२. २. ११) इत्यादिभूतेषु पक्षीसमासप्रतिषेधः प्राप्तः ।
 * यथा—“गुणानामिह विस्तरः” इति “प्रथमे वावशब्दे” (२. २. ३३) इति यत्रा
 भाव्यम् ।

विश्रामविषदवर्णनं । (?)

यथा—

तमृषि सनुष्यलोकप्रवेशविश्रामशाखिनं वाचां ॥५०७॥

अत्र श्वेतरमन्तत्वात् “मितां ह्रस्वः” (६. ४. १२) प्राप्तः । एवं “विरामः
 सर्वर्याः” (५०८) इत्यादिष्वपि द्रष्टव्यम् ।

तृणकाष्ठं काष्ठतृणमित्यादौ नियमच्युतिः ॥४२४॥

यथा—

‘सुलभतृणकाष्ठेषु पथिषु’, ‘अपि काष्ठतृणं हरेत्’ इति च ।

अत्र लज्जशब्दं पूर्वं निपततीति तृणकाष्ठमेव प्राप्तमिति ।

बहु(ल ?)त्वं कृमिकीटादौ

“कृमिकीटाश्च जीवन्ति” (५०९) इति ।

अत्र “सुद्वजन्तवः” (२. ४. ८) इत्येकवद्धावः प्राप्तः ।

अरिहेत्यादिसिद्धयः ।

अत्र “ब्रह्मभ्रूणवृक्षेषु निवप्” (२. २. ८७) इति निवृत्तविषयत्वात् सर्वधातुभ्यः
 क्विप् इति क्विप् न प्राप्तः ।

अवतारावचययोर्दीर्घव्यत्यास-कल्पनम् ॥४२५॥

यथा—‘मलयमास्तावतारतरङ्गवज्रांशुकेषु’ इति ।

अत्र “ऋदोरप्” (३. २. ५७) इत्यनेनावेव प्राप्तः ।

यथा—‘पुष्पावचयसप्तः’ इति । “हस्ताशने चेरस्तेष्वे” (३. २. ४०) इति
 घञ् प्राप्तः ।

तथा भूतविवक्षायां प्रयुक्तोऽनुकरोति च ।

यथा—

‘अनुकरोति भगवतो नारायणस्य’ इति । षष्ठ्यन्त्यत्र चित्तनीया ।

* अत्र कियानपि ग्रन्थांशस्मृतितः प्रतिमाति ।

१. विश्रामविषदवर्णनम्—इति स्यात् ।

२. अवतारावचययो—इति समीचीनं स्यात् ।

न (दीर्घिडिज? डीप् च श) बलादिभ्यः

यथा—

उपस्रोतः स्वस्यस्थितमहिषगौवर्गशबलाः

स्रवन्तीनां जाताः प्रमुदितविहङ्गास्तटशुवः ॥५१०॥

अत्र “अन्यतो डीष्” (४. १. ४०) इत्यनेन डीषेव प्राप्तः ।

नीलेति प्राणिनि क्वचित् ॥४२६॥

यथा—

कुबलयदलनीला कोकिला बालचूते ॥५११॥

अत्र “जानपदकृण्डगोण०” (४. १. ४२) इत्यादिमुन्नेण ‘नीलादीषयी’, ‘प्राणिनि च’ इति डीषेव प्राप्तः ।

मनुष्यताविवक्षायामडोऽपि नियमच्युतिः ।

अपिशब्दान् ‘इतो मनुष्यजातेः’ (४. १. ६५) इति डीषोऽपि ग्रहणम् ।

वरतनुरयवा ते नैव दृष्टा प्रिया मे^१ ॥५१२॥

मनुष्यताविवक्षा (मूमुखनः ? यामूङ् न) कृतः ।

डीषो यथा—

मन्दरस्थ मदिराक्षि पार्श्वतो

निम्ननाभि न भवन्ति निम्नगाः ।

वासु वासुकिविकर्षणोद्भवा

भाभिनीह पदयो विभाव्यते ॥५१३॥

^२विवक्षायाम(नु ?)भावो यथा—

हृतोऽठरासैनयनोवविन्दुभिः (निम्ननाभेः) (५१४) इत्यादि ।

ठडोऽपि बाधः कुत्रापि

‘एकदण्डी एकदेशी’ इति । अत्र “एकगोपूर्वादृठञ् नित्यम्” (५. २. १३८) इति ठञ् प्राप्तः ।

शाश्वतादिर्मवोद्भवः ॥४२७॥

यथा—

‘शाश्वतं ज्योतिः’ इति ।

अत्र ‘कालादृठञ्’ (४. ३. ११) इति ठञ् प्राप्तः ।

१. “वरतनुरयवासौ नैव दृष्टा त्वया मे”—इति वाम० काव्य० सू० वृ०, जाधि० ५, अ० २, सू० ४७, उदा० २१ ।

२. अत्र वामनः—‘इत्यत्र निम्ननाभेरिति मनुष्यजातेरविवक्षेति डीष् न कृतः । का० सू० वृ० ५।२ सू० ४९ ।

आदिशब्दाच्छावरादि । यथा—

शावर्णस्य तमसो निषिद्धये^१ ॥५१३॥

इति ।

मुग्धियादिष्विभनिच् सिद्धः

यथा—

‘बैदग्यादपि मु(क्ति ? ग्धि)मा’ (५१६) इति ।

अत्रेभनिज् मृग्यः ।

समासो रा(त्र ? त्रि)वृत्त(यः ? योः)

यथा—

रात्रिवृत्तमनुयोक्तुमुद्यता ॥५१४॥

इति ।

अत्र ‘तेनाहोरात्रावयवाः’ (२. १. ४५) इति समासो न प्राप्तः, रात्रे रात्र्य-
(न)वयवत्वात् ।

तथाहि तत्रैतत् प्रत्युदाहरणम्—

उलूखलैराभरणैः पिशाचीवममाधत ।

एतत्तु मे दिवा नृत्तं रात्रौ नृत्तं^२—द्रक्ष्यसि ॥५१५॥

बहुव्रीहौ सरजसं

मधु सरजसं मध्येपद्मं पिवन्ति मधुवताः ॥५१६॥

इति ।

अत्र ‘अचतुरविचतुरः’ (३. ४. ७७) इत्यादिमूत्रेण सरजसमित्यव्ययीभाव-
एव निपातितत्वादेव न प्राप्तम् ।

ग्रहिलेत्यादिसिद्धयः ॥५२८॥

यथा—

इतश्चेतश्चाभ्रंलिह - लहरि - हेला - विलुलित-

क्षितौ^३ तीव्रशक्तैकग्रहिलमिति पीतः पतिरवाम् (?) ॥५२०॥

इति ।

१. कुमा० स० ८१५८ ।

२. नृत्यं च—इति युक्तः पाठः ।

३. तीव्रमासग्रहिल इति पीतः—इति समीचीनः पाठः ।

अत्र लक्षित्यः । आदिगन्तान्मदाबलादयः । किञ्च, आदित्यदर्शनः, हिमवच्छ्रावः, कृष्णसर्पः, लोहितजालिः, प्रासादपतित इत्यादीनां शास्त्रानुगती सत्यामप्यप्रयोगादप्रयोगः ।

इति प्रयोगवशतः स्वीकर्तव्याः न प्रथद्विद्वमिः^१ ॥४२९॥

अनेन प्रपञ्चेन प्रयोगस्यैव प्राबल्यं प्रकटितम् । अत्र प्रकरणे यन्निषिद्धम्, तद-
प्रयुक्तदोषस्थाने द्रष्टव्यम् । यत् (प्रसूतिप्रसृतं ? प्रतिप्रसृतं) तद्वैयर्थिकगुणस्थाने निक्षेप्त-
व्यमिति रहस्यम् ।

ननु साध्वप्यप्रयोगे हेयम्, असाध्वपि प्रयोगे सत्पुपादेयमित्युक्तम् । किमेवं
प्रयोगवृत्तेः साधुत्वं नाम ? स्यादेतत् । प्रयोग एव चेत् साधुत्वम्, म्लेच्छप्रयुक्तानां गव्या-
दीनामपि प्रसज्यते ? म्लेच्छप्रयोगस्य विशिष्टकालावच्छिन्नत्वात् । ततः प्रस्तरादप्रयुक्तानां
मेषामपन्नष्टत्वं प्राचामपशब्दस्त्ववाच (को न) सुशब्द इति साम्प्रतम् । नहि नीलं
किञ्चित् प्रत्यनील भवति । कालक्रमेण वर्णपदवद्विषयवक्ष्यत इत्यपि न । अविकारिणो
नित्यस्य विकुर्वीणं विरुद्धवर्मदर्शनप्रमितभेदं वस्तु न दृष्टान्तः ? (२म्) । तत् कदाचित्
वचचित्वालाद्युपहृतैः पुरुषैरन्यथोच्चार्यन्ते, तेऽभिज्ञाः ; ते पुनर्व्युत्पन्नानां स्वयमवाचका
अपि स्वप्रकृतिभूतसदृशसुशब्दस्मारणात् तदर्थमि(ये ? मे) जनयेयुः । ये कालास्तत्रैव
प्रथमे व्यवहारे व्युत्पाद्यन्ते, तेषामेषु वाचकत्वाभिमानः । एवं तन्मूलानामपि । अत्रोक्त-

अनिदम्प्रथमाः शब्दाः साधवः परिकीर्तिताः ।

त एव शक्तिवैकल्यप्रमादालसतादिभिः ॥

अन्यथोच्चारिताः पुम्भिरपशब्दा उदीरिताः ।

स्मारयन्तश्च ते साधूनर्थधीहेतवः स्मृताः ॥ इति ।

अनादिरपन्नष्टता साधुतेत्युक्तम् ।

उच्यते—अनादी प्रभवति महति संसारे षड्दशब्दप्रयोगाणामन्यनादिकत्वादप-
अंशानामिदम्प्रथमा, सा निर्धारयितुं न शक्यते । शास्त्रपरम्परानुशिष्टनामनादिः
प्रयोगो निर्धार्यते, नान्येषामिति चेत्, तस्मिन् शास्त्रानुशिष्टत्वमेव साधुत्वमङ्गीकर्तव्यम्,
किमन्येन ?

^१किञ्च, अयं हि प्रयोगस्य विषयः—चत्वारो वेदा ऋग्यजुःसामाथर्वलक्षणाः । तत्र
ऋग्वेद एकविंशतिधा भिन्नः, एकशतं यजुःशाखाः, सृष्ट्वत्मी सामवेदः, नवधा अथर्वणो^२
वेदः, षडङ्गानि, मीमांसा, न्यायविस्तरः, अष्टादश पुराणानि^३, अष्टादश स्मृतयः, अनन्ता
उपस्मृतयः, भारतरामायणादिरितिहासः, आयुर्वेदः, धनुर्वेदः, गान्धर्ववेदः, अथर्वशास्त्रम्,

१. स्वीकर्तव्या न शास्त्रतः—इति साधु सङ्गच्छते ।

२. द्र०—म० भा० शब्दानुशासनम् : सू० ५ । पदमञ्जरी—अ० १, पा० १ ।

३. आथर्वणो—इति स्यात् ।

४. अनन्तान्युपपुराणानि—इत्याधिकः पाठः—पदमञ्जरी अ० १, पा० १ ।

कामलास्वम्, वाव्याति नाटकानि च । अत्र ये प्रयुज्यन्ते, न ते सर्वेऽपि साधवो व्यवहाराः ।

तथाहि वेदे तावत् 'मध्ये अपसव्य तिष्ठन्ती' इति ।

अङ्गेषु व्याकरणे—“जनिकर्तुः प्रकृतिः” (१. ४. ३०), “तत्प्रयोजको हेतुश्च” (१. ४. ५५) इत्यादि ।

वार्तिककारस्यापि—^१वदन् हेहलप्रहस्य जातिवाचकत्वात् सिद्धमिति तथा ^२तथास्य भाव्यं तु कालशब्दव्यवायादिति ।

किञ्च, भाष्यकारस्याविरविकन्यायेस्त्येहि (?) ^३ ।

ज्योतिषे—‘मकरे दशभागायाः सङ्ग्रहं त्यजेत्’ इत्यादि ।

निरुक्ते—‘ब्राह्मणवद् ब्राह्मणात्’ इत्यादि ।

छन्दोविचिती—‘स्वरार्थं चार्थार्थं प्रत्यूषे ब्रह्म चिन्तयेत्’ ।

कल्पसूत्रादिषु—^४अवसमानमितरज्योतिष्टोमेन समानमितरवैकाहिकेन बहिष्पवमाने सदसिस्तु वीरान् प्रत्यसित्वा प्रविश्रितं जुहुयात् । आज्येनाभिणी आज्यं सूर्ध्वन्वादि एजिघ्राणं (?) इत्यादि ।

मीमांसायाम्—‘गव्यस्य च तदादिषु’ ^५, ‘दावोस्तथेति (?) च’ ^६ इत्यादि ।

न्याये—‘प्रमाणानुग्राहकस्तर्कः’, ‘साधनाव्यापका, साध्यसमा व्याप्तिरुपाधिः’ इति ।

पुराणे—‘भुतादिना नमः सोऽपि महता परिवेष्टितः’ (५२१) ।

स्मृती—‘ज्ञाताः सन्ति मे व्याकवति’ [?] ।

उपस्मृती—‘पितृणां नृत्यते गणः’ ।

इतिहासे—

‘अस्मिन् क्षणे प्रियणतानि विसर्जयित्वा पूर्णाः सकर्मफलमताः’ (?) प्रवन्ति ।’

‘प्रदीयतां दाशरथाय मैथिली’ ^७ (५२२) ।

1. दम्मेहेल—इति शुद्धः पाठ ऊह्यः (पा० अ० १. १. १०, वा० १) ।

2. तथान्यभाव्यभाज्यं तु—एष पाठोऽन्यूह्यः (शि० सू० १, वा० ११) ।

3. अविरविकन्यायेन (म० भा० ५. १. ७) ।

4. समानमितरज्योतिष्टोमेन समानमितरवैकाहिकेन बहिष्पवमाने सदसिस्तुवीरान्—इत्युक्तम् ।

5. मी० सू० ८।१।१८ ।

6. ‘दावोस्तथेति च’ (मी० सू० ९।३।१८) ।

7. सकर्मफलमास्तिदिवं प्रवन्ति—इति समीचीनः पाठः ।

8. यावत्त लङ्का समभिद्रवन्ति बलीमुखाः पर्वतकूटमात्राः ।

इन्द्रायुषाश्चैव नलायुषाश्च प्रदीयतां दाशरथाय मैथिली ॥ (वा० रा०, सु० को० १४।३)

“मविष्यति पुरी लङ्का नष्टमग्नी यथाङ्गना” ॥ (५२३) ।

आयुर्वेदे—

यद् द्रव्यान् षड्रसेषूक्तान् पयसा सह योजयेत् ॥५२४॥

धनुर्वेदे—

यस्मिन् प्रदेशेनीवर्जश्चतुर्भिर्वातमङ्गुलः ।

तथा गुणेषु कर्तव्यो नीचैर्नीचैरथाविभा ॥५-५॥ (?)

गान्धर्ववेदे—‘यात्रमुत्ताम्य रेचयेत्’ ।

अर्यशास्त्रे—‘राजानमनूतिष्ठन्ते प्रजाः प्रमाद्यन्तमनुप्रमाद्यन्ति’ ॥

अपि च—

(युगपदुत्ताम्यां ताभ्यां यो य प्रहर स उभाव्य इति सर्वैः प्रपालकाव्यरराज-
पुत्राविभिः ?) प्रयुक्तम् ।

कागशास्त्रे—‘न निर्गुणमपि जाकाङ्क्षेत’ ।

काव्ये—

... ‘तायाः प्रचकारासी काकुस्थादतिशङ्कितः’ ॥५२६॥

चिन्ताकुड्मलितस्य) कंटभरिषोर्जागर्तयः पान्तु वः ॥५२७॥

उक्तं हि

वेदेष्वपि प्रयोगास्ते भूयासाञ्ज्येतृसम्भताः ।

सामान्यं छान्दसं वापि येषां नास्त्येव लक्षणम् ॥

ये च व्याकरणस्यैव परे पारे व्यवस्थिताः ।

सुतरां तेऽपि गाव्यादिशब्दानेव प्रयुज्यन्ते ॥

सूत्रवार्त्तिकभाष्येषु दृश्यन्ते चापशब्दनम् ।

अश्वारुढाः कथं चाश्वान् विस्मयेयुः सचेतसः ॥

1. पुण्योत्सवसमृद्धा च नष्टमग्नी सराङ्गता ।

मविष्यति पुरी लङ्का नष्टमग्नी यथाङ्गना ॥ (वा० रा० सु० का० २६।२६)

2. “राजानमुपतिष्ठमानमनूतिष्ठन्ते भूत्याः, प्रमाद्यन्तमनुप्रमाद्यन्ति”—अर्यशा० अधिक० २,
प्र० १४, अ० १८, पृ० ७४-समा० वाचस्पति गैरोल्ल, नील० विद्या० वाराणसी-
१९६२ ई० ।

3. अस्तायाः—इति स्यात् ।

4. वविशङ्कितः—इति शोभनः पाठः ।

5. विस्मयेयुः सचेतनाः—असं पाठश्चिन्त्यः । त० वा० अ० १, पा० ३, श्लो० २,
पृ० २०१, चौखम्बा-संस्करणम्, १९०३ ।

येषामनुगमो नास्ति ते सिध्येयुर्निपातनैः ।
 अन्यथानुगतौ नानुप्रयोगं बाधते स्मृतिः ॥
 स्मृत्याचारविरोधेऽपि स्मृतिरेव बलीयसी ।
 प्रत्यक्षप्रतिषेधान्च जनिकर्त्रन्यसाधुता ॥
 प्रदेशान्तरसिद्धेन लक्षणेनानुगम्यते ।
 देशान्तरस्थितः शब्दो लक्ष्यभूतोऽन्यशब्दवत् ॥
 कल्पसूत्र - स्मृतिग्रन्थ - भीमांसा - गृह्यकारिणः ।
 शिष्टा दृष्टाः प्रयुञ्जाना अपशब्दानेकशः ॥
 १ अतो नास्त्यपशब्दानामितिहासपुराणयोः ।

२ ततो भाष्यादिशब्दानां हस्तिशिक्षादिकारिणाम्(?) ॥ इति ।

अत्र "छान्दसानि वेदस्वातन्त्र्येण, आर्षाणि 'छन्दोवद्वयः कुर्वन्ति' इति ऋषीणां तेजोविशेषेण, गान्धर्वाद्यनुवन्तानि भरतादीनामर्नाभहितसंहितावाचकानामर्थप्रकाश-
 मात्रतात्पर्येण, काव्योद्भवानि कवीनां निरङ्कुशानां रसैकतानतया च (पराजितानि ?
 पराजितानि) प्रयुक्तान्यवशिष्टसाधूनि व्यवहृतिषु दुष्यन्ति । तस्मात् प्रयोगादन्यत्
 साधुत्वमिति मन्तव्यम् । का तर्ह्यपरा साधुता नाम ? शास्त्रव्यञ्जनीया कापि जातिरिति
 ब्रूमः । यथागस्त्यबुधपुटादिसंस्कारसहकृते चेतसि परीक्षकाणां रत्नतत्त्वम्, तथा
 व्याक्रिया विदुषां हृदि शब्दानां साधुत्वं परिस्फुरति । उक्तं हि—

यथा च पद्मरागादीन् काचस्फटिकमिश्रितान् ।

परीक्षका वि(मु ? वि)ञ्चन्ति साधुत्वमपि मे तथा ॥

केचिदेवमाहुः—अभ्युदयनिमित्तं साधुत्वम् । तदपि व्याकरणपरम्परया (स)-
 मुञ्जीयत इति ।

एतन्मतमपि शास्त्रश्रवणसापेक्षत्वादस्मद्वाद्धान्तमनुसरति । तत्राहुः—

अतपभ्रष्टतानादिर्यद् वाभ्युदय - हेतुता ।

व्याक्रिया व्यञ्जनीया वा जातिः कापीह साधुता ॥ इति ।

ननु प्रयोगो न प्रयोगस्य कारणमिति प्रदर्शितम् । कथमुक्तमसाध्वपि प्रयोगे
 सत्पुपादेयमिति । उच्यते—प्रयोगो नाम शिष्टप्रयोगो विवक्षितः । उक्तं हि—

असाध्वोऽपि स्वीकार्याः शब्दाः शिष्टप्रयोगतः । इति ।

शिष्टप्रयोगः—शिष्टानां प्रयोगः । अनेन क्वाचित्कः कविप्रयोगो न प्रमाणमिति
 यावत् ।

1. अतो—इत्येष पाठः ।
2. तथोभाष्यां हिरुपाणां—इत्येष पाठश्चिन्त्यः त० वा०, अ० १ वा० ३, श्लो० १, पृ० २००, चौखम्बा-संस्करणम्, १९०३ ।
3. छान्द०—इति भाष्यम् ।

शिष्टाः—वागमालिदासादयः । पराशरव्यासवाल्मीकिप्रभृतीनां शिष्टत्वेऽपि स्वातन्त्र्यातिशयेन परमेश्वरस्य ब्रह्मशिरःकर्तृनात्वाचारवद् न तत्प्रयोगोऽनुसरणीयः ।

तेषां तेजोविशेषेण प्रत्यवायो न विद्यते । इति ।

तस्मात् काव्येषु प्रयुक्ता एव निबन्धनीयाः । अन्यत्र कत्वर्थेषु व्यवहारेषु साधव एव प्रयोक्तव्याः, 'साधुभिरेव भाषितव्यम्' इति निवन्मात् । लौकिकेभ्योऽप्येज्यादरणीयाः, तेषां काव्यव्यवहारात्मकत्वं इति निर्णयः ।

किञ्च—

प्रबन्धेषूचिताञ्छब्दान् कुर्यादामन्त्रणादिषु ॥४३०॥

यथा—'भगवन् ! अभूमिरेषा शापस्य' इति ।

यद् वा—

'अय्य ! आणवेहि' इति ।

उक्तं हि—

भगवन्निति सम्बोध्यो देवस्तत्प्रतिमोऽपि वा ।
 आर्येति वृद्धो विधिवन्महारजेति पाथिवः ॥
 उपाध्यायेति विद्यादो गुरुराचार्य इत्यपि ।
 नाट्यं भावेति विदुरः किञ्चिद्भूतस्तु मारिषः ॥
 समानोऽथ वयस्येति हंहो हृद्देति चाधमः ।
 राजा विदूषकोऽन्येव वयस्येत्यभिभाष्यते ॥
 आयुष्मन्निति मृताद्यैर्भूषणित्वं तपस्विभिः ।
 स्वामिनस्तनयः श्लाघ्यः कुमारो भर्तृदारकः ॥
 सौम्यभद्रनुष्णाश्चैव देवानां प्रिय इत्यपि ।
 सम्बोद्ध्याः शापनिर्गन्था भदन्तेति प्रयोक्तृभिः ॥
 देवेति नृपतिर्वाच्यो भट्टेति च महानृपः ।
 सर्वजोभिः पतिर्वाच्य आर्यपुत्रेति यौवने ॥
 अन्यथा पुनरावेति तद्वज्ज्येष्ठोऽनुजन्मना ।
 छन्दतो नाभिर्वाच्यो ब्राह्मणैः क्षत्रिया अपि ॥
 राजन्निति स्याद्विभिः वदन्ति सम्बोद्धन् पुनः ।
 कैश्चित् स्वगूज्यपादानां साक्षान्नाम न गृह्यते ॥
 हण्डे हज्जे हलाह्वाने नीचां चेटां सर्वा प्रति ।
 अज्जुकेति च वक्तव्या वेण्या परिजनैः स्वकैः ॥
 अन्तेति तस्या घात्र्यादिररे रे इति नीचकाः ।
 बहुत्वसङ्ख्याप्याख्या स्यात् पूज्ये स्वात्मनि वा पुनः ॥

पादमिथादयः शब्दाः पूज्यनामान्ततः स्मृताः ।
 पर्यायश्च प्रयोक्तव्यो यथास्वमुचितेष्वपि ॥
 हृष्टाभिः पतयः स्त्रीभिर्भाष्याः शब्दैः प्रिश्नादिभिः ।
 दुःशीलादिभिर-यत्र कथ्यन्ते तु यथाक्रमम् ॥
 प्रियः कान्तो विनीतश्च नाथः स्वाम्यथ जीवितम् ।
 नन्दनश्चेत्यभिप्रीती वचनानि भवन्ति हि ॥
 दुःशीलोऽथ दुराचारः शठो वामो विरूपकः ।
 निर्लज्जो निष्ठुरप्रायः क्रोधे प्रायोऽभिधीयते ॥
 द्विजस्य नाम शर्मान्तं वर्मान्तं क्षत्रियस्य च ।
 गुप्तान्तं वणिजः प्रायो दासान्तं वृषलस्य च ॥
 शीर्षोदात्तानि नामानि तथा शूरेषु योजयेत् ।
 नानाकुसुमनामानि प्रेष्यवर्गे चकासति ॥
 भङ्गलार्थानि नामानि चेटानामपि कारयेत् ।
 गभीरार्थानि नामानि योजयेदुत्तमेषु च ॥
 एवं शब्दस्य सन्दर्भः काव्येष्वौचित्यमावहेत् । इति ।
 अर्थानुवर्णनं कार्यं देशवृत्ताद्यपेक्षया ।
 मगधेषु स्तनौ पीनौ

यथा—

कलशैरभिषिच्य काञ्चनैस्तं 'मगधीपीनवयोधरोपमानैः ॥५२७॥
 कलिङ्गेष्वक्षिणी शुभे ॥४३१॥

यथा—

कलिङ्गपुरकामिनोत्पन्नकान्तिकर्णेजयः ॥५२८॥
 बाहू प्रलम्बावङ्गेषु

यथा—

अङ्गाधिराजभुजदण्डसमैश्च सालैः ॥५२९॥
 वङ्गेषु चरणौ मृदु ।

यथा—

वङ्गाङ्गनाचरणपल्लवकोमलानि ॥५३०॥
 वर्णयन्ते केरलान्ध्रीणां चित्राश्चिकुरभङ्गयः ॥४३२॥
 "केरलीचिकुरभङ्गिभरं सारणीषु पुनरम्बु दृश्यते ॥५३१॥

1. लन्दोभङ्गधिया 'मानधी' स्थाने 'मगधी'-इति सन्निवेशः ।

स्तनस्तनस्थान्धनारीचिकुरविरचनामेवकैःरम्बुवाहैः ॥५३२॥

पञ्चालेष्वधरस्ताम्रः

अश्वि अभितानिकधूसरेभ्यो... गर्भताम्बूलरसारुण्येभ्यः

पश्यन् श्वितः कर्षति काञ्चनारं पञ्चालनारीदशनचलदेभ्यः(?) ॥५३३॥

नामिलीटमृगीदृशाम् ।

लाटीनाभिनिभं चकास्ति च पतदस्ताग्रतः केसरः ॥५३४॥

दाक्षिणात्यवधूनां तु मृष्टा^१ दन्तेषु वर्ण्यताम् (?) ॥५३५॥

यथा—

सद्योमाजितदाभिणात्पतरुणीवन्ताववातद्युतिः ॥५३५॥

व्याधवल्लवनारीणां तथा हालिकयोषिताम् ।

अन्यासां पामरीणां च प्रायेण स्तनवर्णनम् ॥५३६॥

'व्यामप्राह्यस्तनीभिः शबरयुवतिभिः' (५३६) इति ।

सञ्जन्धनावलिगतपीवरस्तनीः

परिश्रमक्लान्तविलोचनोत्पलाः ।

तिरीक्षितं नोपरराम वल्ल (री ? जी)-

रभिप्रवृता इव नारयोषितः ॥५३७॥

परिहरति सुषुप्तं हालिकद्वन्द्वमारात्

कुचकलशमहोष्माबद्धरेखस्तुषारः ॥५३८॥

यत्त्वेवं हलिनीकुचोष्मसु हिमम् ॥५३९॥

दिनपरिणतिमञ्जत्पामरीपीततुङ्ग-

स्तनतरलितबद्धासन्नतोयास्तद्विन्यः ॥५४०॥

द्रमिला मुरलास्तद्वद् वर्वराः काशिकोसलाः ।

पुलिन्दा दाक्षिणात्याश्च प्रायेण हसिताः स्मृताः ॥५४१॥

इह हि बहति कामं कामकोदण्डयष्टि-

द्रमिडपुवतिगण्डश्यामिकां कोशकारः ॥५४२॥

अथैव प्राचीनः सरति मुरलीगण्डमलिन-

स्तनचलयाचकैः स्तवकित इव ध्वान्तनिचयः ॥५४३॥

१. मृष्ट—इति साधु ।

२. द्र०—बालर।० १०।४१ ।

एवमन्येऽपि द्रष्टव्याः,

अत्र केचित् कथयन्ति—

१ पाञ्चालाः शूरसेनाश्च सधवाः^१ ओद्दुदमागधाः ।

अङ्गा वङ्गाः कलिङ्गाश्च श्यामाः प्रायेण वर्णिताः ॥

शकाङ्गना यवन्धश्च द्रुणनार्यश्च पाण्डुराः ।

“शकयुवतिकपोलापाण्डुना” (५४३) इति

“मदनद्वनयवनचिरष्टिकागण्डपाण्डुराणि^२ ताम्बूलीदलानि ।”

उद्गमंहूणरमणीरमणोपमर्दभुम्भोजतस्तनविलासनिभं हिमोशोः ॥५४५॥
इति ।

अत्र केचित् केरलाश्च कथ्यन्ते, यथा—

नाडोत्कण्ठकडीरकेरलवधूगण्डावपाण्डुच्छदे-

स्ताम्बूलीपटलैः ॥५४६॥

इति ।

४ वाल्हीकाश्च महाराष्ट्रा मालवाः पल्लवादयः ।

प्रायेण पाटला वर्ण्या ये श्रिता दिशमुत्तराम् ॥५४६॥

५ वाल्हीकीरदनच्छदारणदलैः फुल्लैरशोकोऽन्वितः ॥५४७॥

हठारितं महाराष्ट्रे दशानच्छदपाटलाः ॥५४८॥

अथ मधुमदवल्लरीकपोलतलकोमलातप ॥५४९॥

इति ।

अन्यच्च द्रष्टव्यम् ।

नीचानामथ नीलस्वमुत्तमानां च गौरता ॥५४७॥

सर्वेन व्यापकमेतन् । गौर(ति)स्मनेन सितपीतरक्तास्त्रयोऽपि गृह्यन्ते,
यथामरसिंहः— गौरोऽरुणे सिते पीते’ इति ।

तथा च प्रयोगाः—‘भूर्धित स्फुरत्तुहिनः’ (५५०) इति ।

‘कर्णिकारगौरेण बिद्वकञ्चुकच्छन्नवपुषा’ ।

‘वस्मिन् सवागपि तवाम्बुजपत्रगौरम्’ (५५१) इति ।

एवमन्यदपि यथाप्रयोगमनुसर्तव्यम् ।

1. पाञ्चालाः—इति सुष्ठु ।

2. सधवा—इति साधु ।

3. पाण्डुराणि—इति स्यात् ।

4. 5. वाल्हीक—इति साधु ।

ग्राम्योपनागरिकयोस्तद्वन्नागरिकस्य (च) (कीर्तनम् ?) ।
 विदध्याद् वर्णनं ग्राज्ञो वेषभाषादिचेष्टितैः ॥४३८॥
 कन्थाभिः कम्बलैः स्थूलैर्वस्त्रैः पुष्पैस्तथाविधैः ।
 बालकोशीर-कञ्चोर-हरिद्रा - कन्द - रोचनैः ॥४३९॥
 वेषः स्यात् प्रकृतिस्थैस्तु वचोभिर्भाषणं भवेत् ।
 भवन्ति हासयोग्याश्च चेष्टा ग्राम्येषु भूयशः ॥४४०॥
 वस्त्रं सूक्ष्मं मनोज्ञानि माल्यानि हरिचन्दनम् ।
 कोमलं भाषितं च स्याच्चेष्टाश्च निपुणक्रमाः ॥४४१॥
 उन्नेयाः प्रायशो ह्येवमुपनागरिके जनाः ।
 रत्नक्षणं वासोऽमलं धौमं कौशेयं राङ्गवं मृदु ॥४४२॥
 कार्पासं वा भवेन्माल्यं मालतीचम्पकादिभिः ।
 कुङ्कुमागरु-कस्तूरी - वनसारादि - लेपनम् ॥४४३॥
 वक्रोक्तिसुन्दरं वाक्यं चमत्कारि च चेष्टितम् ।
 भावहार्यमिदं सर्वं भवेन्नागरिके जने ॥४४४॥
 तत्तद्योग्यं भवेद् वर्ण्यं कविभिर्भूषणादिकम् ।
 यथा सहृदयाह्लादो भवेद् विच्छिन्निभेदतः ॥४४५॥

तत्र वस्त्रमाल्याभरणादिजनितो वेषः । प्रकृतिस्थकोमलकठोराणि भावितानि ।
 हास्यनिपुणचमत्काराणि चेष्टितानि । ग्राम्यस्तु वर्णने त्वक्फलकमिरोमजेषु वस्त्रेषु
 स्थूलानि । यथा—

कन्याकम्बलखण्डकल्पितशिरस्त्राणद्वयः कर्पटी-

च्छन्नाङ्गः सकृदाशितंभवश्चित्यक्तप्रभाताशनः ।

हेमन्ते हिमधूसरेऽप्यनुदिनं वैपादिकोदुम्बर-

ओराभ्यासनितान्तकर्कशपदः पान्थः सुखं गच्छति ॥५५२॥

बालकोशीरकञ्चोलहरिद्राभिः स्थूलकन्दैरनुलेपः, यथा—

कीडन्तीनां हलिकमुदृशामपितोशीरलेपै-

रङ्गैरन्तर्नवदमनकोद्गन्धिभिः केशवन्धैः ।

वक्त्रैश्चाङ्गकमुकसुभगैः शालिखण्डावघात-

स्फारोन्मेषे भवति भवने सम्भृतः कोऽपि गन्धः ॥५५३॥

यद् वा—

ब्रीहिः स्तम्भकरिः प्रभूतपयसः प्रत्यायता धेनवः
प्रत्युज्जीवितमिक्षुणा भृशमिति ध्यायन्नपेतान्यधीः ।

सान्द्रोशीरकुटुम्बिनीस्तनमरव्यासक्तधर्मवल्लभो
देवे तीरमुदारमुज्जति सुखं शेते हलिरग्रामणीः ॥५५४॥

प्रकृतिस्थानि भाषितानि (स्वभावो)क्त्य इत्यर्थः ।

अत्र ते सदृशं यदध्वगशर्तः कीर्तिस्तबोद्धुष्यते
स्थाने रूपमनुत्तमं सुकृतिना दानेन कर्णो जितः ।

इत्यालोच्य चिरं दृशा करुणया शीतानुरेण स्तुतः
पान्थेतकपलालमुष्टिरुचिना गवायते हालिकः ॥५५५॥

हास्यं चेष्टितं यथा—

धावति तरुमारोहति शकटमुद्रहति सौधमेति^१ ।
गायति कुचिटः^२ परधोषितं दृष्ट्वा^३ ॥५५६॥

इति ।

यथा—

गलनिहितकुसुममालश्रन्दवचर्चाक्षितः सनिद्रावः ।
भट्टः प्रविशति हृष्टः कुटीरकं भ्रष्टकुट्टन्याः ॥५५७॥

उपनागरिकवर्णने सूक्ष्माणि वासोति । यथा

आ अं बले अणाणव्योल्लस्सु अपअडो रजधणाणं ।
ओअंमुअपा अडो रजहा हणोणंअ अप इह संजरी ॥५५८॥

कर्णं कण्णकामो घणुव्वहइ ।^४ (?)

योभाप्र(दा)नि माल्यानि । यथा—

1. सौधमेति—इति साधु ।

2. कुचिटक्षिप्तं—इति साधु ।

3. नृत्यति—इति त्रुटितः पाठो योज्यः ।

4. आअंवल्लोअणाणं ओल्लस्सुअपाअडोरजधणाणम् ।

अवररहमजिरीणं कए ण कामो ववइ चायम् ॥

इत्येष पाठः (मा० श० ५।७३)

शुचौ तप्ताङ्गीनां बहलमकरन्दप्रवपुचः
 कदम्बप्रालम्बाः स्तनपरिसरे पद्मलदृशाम् ।
 हठाल्लूनोष्माणः कमपि महिमानं विरधते
 जलकीडोत्तीर्णप्रियतमभूजाबन्धशिशिराः ॥५५९॥

चन्दनप्रभृतिभिः कण्ठैरनुलेपो यथा —

एतस्मिन् घनचन्दनार्द्रवपुषो निद्राकषायेक्षणा
 लीलालोकसृ(दुर्ल ? हूल)तद्भूजलता व्याजृम्भमाणा मुहुः ।
 निर्नच्छन्ति शनैरहःपरिणतौ सुप्ता लतामन्दिरात्
 स्वेदाम्भःकणवन्तुरस्तनतटाभोगाः कुरङ्गीदृशः ॥५६०॥

कोमलानि भाषितानि अलङ्कारोक्तय इति वाच्यम् । यथा —

अनञ्जितासिता दृष्टिः^१ (कूरता ? झूरता : बजितानता ।
 अरञ्जितारुणश्रायमधरस्तव सुन्दरि ॥५६१॥

निपुणं चेष्टितम् — 'कश्चित् कराम्भ्याम्' (५६२) इत्यादि ।

नागरिकवर्णनं सूक्ष्माणि वासति । यथा —

अथास्य रत्नप्रथितोत्तरीय-
 मेकान्तपाण्डुस्तनलम्बिहारम् ।

निःश्वासहार्याशुकमासताद^२
 धर्मः प्रियावेषमिषोपदेष्टुम् ॥५६३॥

विविधाणि च सुरभीणि कुमुदानि । यथा —

माला मूर्ध्नि विनिमिता कुबलयैः कर्णं कृतं कंरवं
 सीमन्ते नवबन्धुजीवकुमुदं राजीववामोरसि ।
 वक्त्रे चन्दनविन्दुरिन्दुधवलं बालं मृणालाङ्कुरे
 वेषः पद्मलवश्रुषामयमहौ पूर्णं मनः कथति ॥५६४॥

कस्तूरीकुङ्कुमादिभिः स्निग्धवैरनुलेपः । यथा

डोलायन्तः कपोलेषु कस्तूरीषप्रबन्धुषु ।
 अलकानलकास्त्रीणां पपुः कंलसमास्ताः ॥५६५॥

१. दृष्टिभ्रू — एषोऽपि पाठः ।

२. °माजगाम — इत्यपि पाठः ।

यद् वा—

धर्माम्भोविसरविचर्तनैरिवानी

मुग्धादयाः परिजनवारसुन्दरीणाम् ।

तत् प्रातर्विहितविचित्रपत्रलेखा-

वेदस्थं जहति कपोलकुङ्कुमानि ॥५६६॥

१ ठौराणि (?) भाषितानि वक्तव्य इति यावत् ।

मुग्धेऽस्मिन् परिणाहिनि स्तनतटे मुक्ताकलापो वसन्

विष्टया न स्मरति स्वजन्मवसति कुम्भस्थलीं दन्तिनः ।

इत्थं केलिशुजङ्गनमलवसा (ज्यो ? हो)ति स्मितज्योत्स्नया

सखीलं^१ मुखमातनोति सुतनुशृङ्गाशुकं स्वेच्छया ॥५६७॥

यद् वा—

यदियदेव बिलम्बं वक्ष्यतावदेतावत् ।

अपुरीवृषी (मृगदृश्यावदरुचरकोऽयमारम्भः ?) ॥५६८॥

चमत्कारि चेष्टितं यथा—‘बिलातिनीविभ्रमदन्तपत्रम्’ (५६९) इत्यादि ।

यद् वा—

‘चक्रवाकमिधुनं निरुषीयम्’ (५७०) इत्यादि ।

आवन्त्या दाक्षिणात्या च पौरस्त्या चोद्धृमागधी ।

एताः प्रवृत्तयः स्थाप्या यथान्यायं यथोचितम् ॥५७६॥

आवन्त्या यथा—

पाञ्चाललेपपञ्चविधिर्नराणां स्त्रीणां पुनर्नन्दतु दाक्षिणात्यः ।

वन्दामहे वन्द्यतमं पुनस्तमन्वोन्वसन्मिममवन्तिदेशे ॥५७७॥

दाक्षिणात्या यथा—

केशाः सपुष्पगङ्गूषा जघने मणिमेखला ।

हारो रक्तांशुकं भद्रं बेषः स्यादान्ध्रयोषिताम् ॥५७८॥

मुखं पातुं फालस्वलिनिहितकर्पूरतिलकं

ग्रहीतुं वा केशान् नवकुसुमगङ्गूषसुभगान् ।

स्थनायं विन्यस्तप्रचलितजलाद्वापरिचितौ

न च स्पष्टं शक्यं मुकुरहितैरान्ध्रसुदृशाम् (?) ॥५७९॥

यद् वा—

यत्नीला(ल)कमञ्जनं भ्रमरक स्कन्धस्य यद् बन्धनं
वंचित्री रचना कक्षेषु कुसुमैर्यच्चोलवामभ्रवाम् ।
रोचन्ते न च तानि कुन्तलवधूसीमन्तसीमान्तर-
स्कायत्कुङ्कुमकेसरप्रणयिने पुण्याय तच्चक्षुषे ॥१७४॥

पौरस्त्या यथा—

ताटङ्कुचलिततरङ्गितगण्डलेख-
मानाभिलम्बिवरतोलितनारहारम् ।
आश्रोणिगुरुपरिमण्डलितोत्तरीयं
वेषं नमस्यत महोदयसुन्दरीणाम् ॥१७५॥

उड्डमानांघ्री यथा—

आवर्द्धिचन्दनकुचापितसूत्रहारः
सीमन्तचुम्बिसिचयः स्फुटबाहुमूलः ।
दूर्वाप्रवालहचिरास्वगुरुभोगाद्
गोडाङ्गनामु चिरमेष चकास्ति वेषः ॥१७६॥
क्रीडामहिम्न्यो देव्याश्च निवेद्यन्तां यथोचितम् ।
द्युतान्दोलनकौमुद्यो यक्षरात्रिस्मरोत्सवौ ॥१७७॥
सुवसन्तकमुत्थाश्च महिम्न्याः परिकीर्तिताः ।
द्युतं दुरोदराद्या स्याच्चुम्बनादिपणा क्रिया ॥१७८॥

आलिङ्गनादिग्लहं दुरोदरादि क्रीडा । द्यूते यथा—

गाढालिङ्गनकेलिपूर्वममुना द्यूते जितं चुम्बनं
वत्तं तत् परिरम्भ्य किञ्चिद्वनया प्रत्यर्पितं चामुना ।
नैतत् तावद्गिहं च तादृशमिति प्रत्यर्पणप्रक्रमै-
र्यूनोश्चुम्बनमेकमेव शतधा रात्रिर्गता गूळतोः ॥१७९॥

यद् वा—

कोऽयं भामिनि भूषणं कितव ते शोणः कथं कुङ्कुमात्
कूपसाग्नतरितः प्रियेऽपि नियमः^१ पश्चादपरं क्वास्ति मे ।
पश्यामीत्यभिधाय सान्द्रं (पुलकौ) मृत्रन्^२ मृडान्याः स्तनौ
हस्तेन प्रतिनिजितेन्दुरवताद् द्यूते हसन्(यी ? वो)हरः ॥१८०॥

1. ०त्सवाः—इति समीचीनं स्यात् ।

2. प्रियविनिमय—इत्यप्यस्ति पाठः ।

3. सान्द्रपुलकौ मृदनम्—इति साधु ।

डोलामारुह्य मार्गादौ विहारो डोलनं भवेत् ।

मार्गशीर्षादिषु डोलामारुह्य विहार आन्दोलनक्रीडा । आदिशब्देन चतुर्थ्या-
दयोऽपि (न लभ्यते ? गृह्यन्ते) ।

यथा—

^१अन्दोलनलंघनविविहाए दिट्ठे तुममि मुट्ठाए ।

आसंघिज्जइ काउं ^२करपेत्तल्लणित्तल्ला डोला ॥५७९॥

क्रीडाश्चयुक्त्यौर्णमास्यां रात्रौ स्यात् कौमुदीति च ॥४४९॥

यथा—

अहं तद् ^३महत्त्वविण्णो कहं ^४कहंवि खलंतमत्तजणमज्जे ।

^५तिण्णाअणोसु जाओ विलेखणं ^६केमुईवणो ॥५८०॥

यद् वा—

घेत्तूण चुण्णमुट्ठो^७ हरिपुससिहाए वेवमाणाए^८ ।

मिति मसिणे पिअअमं हत्थे मन्धोदअं जाअम् ॥५८१॥

अणेण पिआत्थणए कोमुइवासे अकइभिज्ज एत ।

ओहसइ परिससुणं उच्चिअमुहो अलिअइत्तो ॥५८२॥

दीपावत्युत्सवो यक्षरात्रिर्दीपादिहेतुकः ।

^९अण्णेविहि होन्ति खण्णाण उणो दिवालिआ सरिज्जोदो ।

जत्थ जहि छंसमह पिअवसदीदो अवमिसेण ॥५८३॥

^{१०}वहिअगुणिअं हरन्ति खंडालत्थणभरं लोओ ।

मअआसवं मि कोसुम्भकचूआमभरणमेत्तओ ॥५८४॥

1. अन्दोलनलंघनोद्विहाए; 2. करपेत्तल्लण—इत्येवं पाठः, स० क० ५।३०१ ।

2. सहत्थ—इति स्यात् ।

3. 'कहं'—इत्यधिकम् ।

4. तिस्सा यखेसु; 5. कोमुई—इति च पाठान्तरम् ।

9. *मुट्ठि—इत्यपि पाठः ।

7. ससिआए वेवमाणाए—इत्येवं पाठः ।

8. अण्णे वि इ होन्ति खण्णा ण उणो दीआलिआसरिज्जो दे ।

जत्थ [जहिच्छं मम्मह इति; पिअवसदी दीअमिसेण ॥

(इत्युद्धं स० क० ५।३:५)

9. सहि—इति मान्यम् ।

त्रयोदश्यां भवेत् कामदेवपूजामहोत्सवः ॥४५०॥

कुसुमसुकुमारमूर्तिदधती त्रिघमेन तनुतरं मध्यम् ।
आभाति मकरकेतोः पार्श्वस्था चापयष्टिरिव ॥४५१॥
“प्रत्यग्रमज्जनविशेषविमुक्तमूर्ति” (४५६) इत्यादि ।

भवेद् वसन्तावतारदिवसः सुवसन्तकः ॥४५१॥

पद्मपुष्पच्छणर्णवो सक्केण वि कहमपहासण दिण्णं ।
थणअलसमुसहवलेट्टतसे असो अं कं वहसि ॥४५७॥
छणपिट्ठधूसरत्थणि महुमअतंबच्छि वकुलभाभरणे^२ ।
कण्णकअचूअमज्जरि पुत्ति तुए मण्डिओ गाम्पो ॥४५८॥

क्वचित् क्वचिद् भवेच्चूतभञ्जिकाभ्यूपखादिका ।
यत्रानङ्गायोपहृत्पावतंस्याच्चूतभञ्जरीम् ॥४५२॥

सा चूतभञ्जिका पक्वशूकधान्यादिखादनम् ।
अभ्यूपखादिका चैवं महिम्यः [?] परिकीर्तिताः ॥४५३॥

यत्राङ्गनाभिचूतभञ्जरीयोज्ज्वलानङ्गायोपहृत्पावतं स्यन्ते, सा चूतभञ्जिका ।

यथा—

तुत्ति^३ मए चूवंकुर दिण्णो कामस्स गहिअधणुअस्स^४ ।
गहिअजणजुइवलक्खो पंचअहिओ सरो होहि ॥४५९॥
रूपाप्पिताण्ण सोहइइजोवकामिणीणणेणव्वं ।
कण्णेजं णव्वलिज्जइ कपोले घेलं कपन्थवं सहआरं ॥४६०॥

शिम्विधान्यशूकधान्यानामाद्राणामेवाग्निपक्वानामभ्यवहारोऽभ्यूपखादिका—

वाअणगिणाकरोमेददोत्ति पुणो पुणोच्चिअकएइ ।
हेल्लिअसूआमलिओ सहदोहल्लिओषमरजआणो ॥४६१॥

1. विविक्तमूर्तिः—इत्येव पाठ ऊह्यः (रत्नावली ११२) ।

2. हरणे—इत्यपि पाठः ।

3. तुमं ति ।

4. गहीयन्नावस्स—इत्यपि पाठः ।

5. वाजगिणा करो मे ददोत्ति पुणो पुणो चिअ कहेइ ।

हालिअसुआ मलिअचूसदोहली पामरजुआणो ॥ (इत्युक्ताम् । स. क. ५।३.१६)

अनेकुभक्षिका च द्रष्टव्या —

१ दिअरस्सरअमहुर तूमइलेण देई इहत्थेण ।

पलसं हिअअ बहुआ पच्छा गंडं सद्धं तवणं ॥५९२॥

अथ देव्याः—

उदकक्ष्वेलिका मध्यदेश्यानां भूतमातृका ।

विदेहानां विदर्भाणां स्मृता स्यादेकशाल्मली ॥४५४॥

कदम्बयुद्धं पुण्ड्राणां वने स्यान्नवपत्रिका ।

प्रायेणानूपदेशेषु प्रथते विसखादिका ॥४५५॥

उदकपूर्णा क्ष्वेला वंशमाली यस्यां क्रीडायां सा उदकक्ष्वेलिका । यथा—

शृङ्गाणि द्रुतकनकोज्ज्वलानि गन्धाः

कौमुभं पृथुकुचकुम्भसङ्गि वासः ।

माहूर्तिकं प्रियतमसन्निधानमासनं

नारीणामिति जलकेलिसाधनानि ॥५९३॥

पाञ्चालविहिता भिन्नभाषावेषोपचेष्टितैः ।

क्रीडा पाञ्चालानुयानं प्रहासाद्यनुरञ्जितम् ॥४५६॥

तत्रैव मुख्यया ख्यातानुकरणी भूतमातृका ।

केचित् पाञ्चालानुयानं पाञ्चाल्युद्गाहसूचिरे ॥४५७॥

पाञ्चालमुनिप्रवृत्तिता भिन्नभाषावेषचेष्टितैः प्रहासक्रीडा पाञ्चालानुयानम् ।

यस्यानुकरणिका भूतमातृकेति च प्रसिद्धिः ।

हद्धे हिंसं सन्धमिऊण बाला हुक्कारवक्कारवेहिलुदाणि ।

स अरं जोपाटि सीसणहिं महामसाणाभिणअ(?)कुणंति ॥५९४॥

इमा मसीकज्जलकालकालकाआ मिअंडवाचाअ विलासिणीओ ।

पुलिह्ठुवण जणस्सहासस्समोविप्पिचाभरणा कुणंति ॥५९५॥

कोदुवक अजणम्ममवेसा वेषुवावणपरा अपारा (?) ।

वेषुतालरवताडिदलोअ ओसरंतिपणमंति हसन्ति ॥५९६॥

1. दिअरस्स सरअमउअं अंसुमइलेण देइ इत्थेण ।

पदमे हिअअ बहुआ पच्छो गण्डं सद्धन्तवणम् ॥—(इत्युक्तम् । सं०क०५.३१७)

“कापिघारिटकरालडुक्क” इत्यादि ।

यद् वा—

^१विहलइसेणेवच्छन्तममान्तीणा अइमण्डणङ्गइ खलइ ।

भूअच्छणणच्चणम्मि सुहअमाणं पुलो एसु ॥१९७॥

“पान्वालीवरिणवादिप्रवर्तनं पान्वालगुवानम्” इति केचित् ।

“अनाकूर्तरेव त्रिवसहचरीणां शिशुतया वचोभिः” इत्यादि ।

पुष्पितं शाल्मलीवृक्षमाश्रितैः स्थगितेक्षणैः ।

स्त्रीजनैरस्य चेष्टैर्वा क्रीडा स्यादेकशाल्मली ॥४५८॥

एकमेव कुसुमनिर्भरं शाल्मलीवृक्षमाश्रित्य सुनिर्मोलितकादिभिः क्रीडतां क्रीडा एकशाल्मली ।

को एसोत्ति “पकृतंतामली इवणि अब्बिपरिमुसइ ।

अलिअसुअम्मुदवहू सेअजलोल्लेण” हत्थेण ॥१९८॥

पुच्छरतस्तविकहेर भग्नाइतेभवलि जारअं हज्ज आन आसा महवपि ओसेह आसवरारथ्ये (?) ।

कादम्बनीपदारिद्रकुसुमैः प्रावृडागमे ।

क्रीडा कदम्बयुद्धं स्याद् बधूनां वल्लभैः सह ॥४५९॥

कवासु करम्बनीपहरिद्राकुसुमैः प्रहरणभूर्तद्विजा कलं विभज्य कामिनां क्रीडा कदम्बयुद्धम् । यथा—

वहिआविहिअसविसज्जिअकलव्वरअहरिअणीणहओसि ।

ओदी सलकलव्वत्थ वओव्वत्थणभरोहलि असो ल्लुए ॥१९९॥

छम्मइ पिआए वइओ कलंववच्छेण मुच्छएदिअरो ।

हम्मइ एपि एणपि अपीडा उणसे सवत्तीण ॥६००॥

1. विह(अ)लइ से सेवच्छं पम्माअइ मंडणं गइ खलइ ।

भूअच्छणणच्चणम्मि सुहअ ! मा णं पुलीएसु ॥—(इत्युल्लम् । स० क० ५१३०६)

2. पलोदुदं सिवलिबल्लिअं पिअं परिमुसइ ।

3. इल्लिअ ;

4. लोल्लेण—इति पाठान्तराणि । स० क० ५१३०२) ।

१ धण्णोसि रेहलिदहहलि अस्त आधिषथण भरुत्तं ।
 नेवत्तत्तस्सविबड्ढो जत्तुहकुसुमड्ढिबण्ड्ढत्ति ॥ ६०१ ॥
 आद्यवर्षोदितवृणे वर्षासु नवशाद्वले ।
 या कृत्रिमविवाहादिक्रीडा सा नवपत्रिका ॥ ४६० ॥

प्रथमवर्षप्रसङ्गनवतृणाङ्कुरासु स्वलीपुःशाब्दवल्ग्वभ्यर्च्य भूमितपीतानां कृत्रिम-
 विवाहादिक्रीडा नवपत्रिका । तत्र वरणविधानाद्यैवैवविधाः परिहृता भवन्ति ।

“आसण्णकुटुम्भजण्णदेदिउले बहुबु आणसक्कि एण धैरोपलत्तिदासुत्तसुपुत्ति-
 दिण्णासि तुम्हामेतारुणह कालभरणं कुरन्तं मिबिवरे विवाहस्स जावज अणहण आ
 रहहेत्ति कुमारी ए अङ्गाइकड्ढआजा आकलआणसिच्च णणच्चवि आ मादुआवि
 अकुमारं तं तं जाणइ सम्भं जं महिला ओ जाणन्ति त्यवहीन्ति गहिओहुत्थि अमारुव
 सजत्थदिदिण्णासि तत्थविगिणिज्जालीका तत्थविगिरि अवाहिणीगोली ।”

अभ्येत्य या भवेत् क्रीडा सरो नूतनविसाङ्गरम् ।
 तत्खादनादिका नानारूपा सा विसखादिका ॥ ४६१ ॥

अभिनवविसाङ्कुरोद्भेदसमये सरः समाश्रित्य नानाक्रीडा विसखादिका ।

यथा—

१ गह्णन्ति पिअअमापि अ अमाअवअणा हि विसलअढ्ढाई ।
 हिअआई वि कुसुमाउहसाणकआणेअरढ्ढाई ॥ ६०२ ॥
 द्रष्टव्यानि प्रकीर्णानि चेष्टितानि मनीषिभिः ।
 अष्टमीचन्द्रिका कुन्दचतुर्थी च तथाविधा ॥ ४६२ ॥
 पुष्पावचायिकेत्यन्या तथा दौहदिकेति च ।
 ज्ञेया तथान्या च नवलतिका तत्प्रवर्तिका ॥ ४६३ ॥
 शक्रार्चा च तथा तोयक्रीडा च प्रेक्ष्यदर्शनम् ।
 मधुपानादिकमिति प्रयोज्यानि यथाविधि ॥ ४६४ ॥

१. धण्णो सि रे हलिदह अ हलिअसुआपीअथणसरुत्तं ।
 पेत्तुत्तस्स वि पड्ढो जह तुह कुसुमाइ णिवड्ढत्ति ॥ (गा० रा० ८६२)
२. शाब्दवल्ग्व—इति स्यात् ।
३. गेणहन्ति पिअअमा पिअअमाण वअणाहि विसलअढ्ढाई ।
 हिअआई वि कुसुमाउहसाणकआणेअरढ्ढाई ॥ (इत्युत्तरम् । स० क० ४१३१२)

अन्यच्च क्रीडितं तत्तत्स्थानेषु विनियोजयेत् ॥४६५॥

आदिशब्दादुदीयमानादिर्गृह्यते । अष्टमीचन्द्रिकाकुन्दचतुर्थीपुष्पावचायिकादीहृ-
दिकानवलतिकाशकावतीयक्रीडाप्रेक्ष्यदर्शनमधुगतादिप्रकीर्णकान्यपि द्रष्टव्यानीत्यर्थः ।

स्पृहयन्ति मनोभूतमष्टमीशक्तिनो यथा ।

क्रिया चैत्रचतुर्थी सा अष्टमीचन्द्रिका भवेत् ॥४६६॥

“जहितुमं सच्च विआ वीणिस्तलोदिजु आणेहि तेहि चिअच्चतंम अमलउच्ये स
अंजाआगहवअलधू आदिण्णं वयलज्जवेहिस्सविसे स एहि अणिवारिअमेवगोहणच्च
अउलउच्येमि ।”

नानाविधाना या यूनां हिमतीं यवसंस्तरे ।

अवलालोकनी कुन्दचतुर्थी सा प्रकीर्तिता ॥४६७॥

पुष्पावचयकर्म स्याद् यूनां पुष्पावचायिका ॥४६८॥

उपवनेषु कामिभिर्यूनानां पुष्पावचयः पुष्पावचायिका ।

विलम्बमानाकुलकेशपाशया कदाचिदाविष्कृतबाहुमूलया ।

तदप्रसूनान्यपदिश्य सादरं (मनोधिना स्य ?) मनः समाददे ॥४६९॥

चरणावातगण्डूषालिङ्गनाद्यैस्तु दोहदैः ।

कुसुमोत्पादिका कङ्कल्यादौ दोहदिका मता ॥४७०॥

इत्यादि । (?)

यत्र युवतयो वारुणीगण्डूषचरणप्रहारपरिरम्भविभ्रमेक्षणयादिभिर्वकुलकङ्कलि-
मुरवकतिलकादीन् पुष्पयन्ति, सा दोहदिका ।

“चिण्णत्थणाएसुके सदाण्णं मुहीणणिवत्तनुयासिहरमपडवस्सज्ज फलं तु
एप्पम्म उत्तसि ऊडदूहं दोलवि आबिआसि आसो अमिदुवअणाए विहिणोणिप्पल्लकं
केलकरणदोसो सुमुणिसिओ ।”

“दोहल्लअमप्पणोकिण्णमय्यत्ते” — इत्यादि ।

तरुन् नवलतायुक्तान् भावयन्ति ययाङ्गनाः ।

क्रिया मनोज्ञा तु नवलतिकाख्या भवेत् तु सा ॥४७०॥

यत्र कस्ते प्रिय इति पृच्छद्भिः पलाशादिनवलतादिभिः प्रियजनो हन्यते, सा
नवलतिका ।

१ गवलअपरसं अंगे जहि जहि महइ देवरो वाडं ।
 रोमंचवदण्डराई तहि तहि दोसइ कहए ॥६०४॥
 भणतेणइरणवत्तु आए दिण्णे वहरोइदी एत्थणपट्ठे ।
 गामतरुणिए अज्ज वि विअहं बहुमाणिआ भमइ ॥६०५॥
 इवणदलअपहजजइवाणतक्कअं किंविहलिअसुल्लए ।
 अज्जज्जाविदुवइजणो घरे घरे सिक्खउम्महइ ॥६०६॥

इन्द्रोत्सवस्य दिवसः शक्रार्पेति प्रकीर्त्यते ।
 सच्चं चित्रकटुमपो^२ सुरणाओ जेण हलिअघीआए^३ ।
 हत्थोहि कमलदलकोमलेहि चित्तोण पल्लविओ ॥६०७॥
 जलावगाहो ग्रीष्मादौ जलक्रीडेति कथ्यते ॥४७१॥

ग्रीष्मादौ जलाशयावगाहनं तोयक्रीडा ।

४ पितुणन्ति कामिणीणं जललुवकपिअ^४ वज्जहणमुहेल्लि ।
 कण्डइअकबोलोलं मउललच्छाइ^५ वअणाई ॥६०८॥
 यत् प्रियावेश्मणं रागात् स्वतो व्याजेन वा भवेत् ।
 तत् प्रेक्ष्यदर्शनं चित्रचमत्कार्यमिधीयते ॥४७२॥

प्रेक्ष्यदर्शनम् ।

६ गच्छिहिइ गडो पेच्छिहिइ जणवओ होइ ओविदूसिहिइ ।
 जइ रंगवि उटणअरी गहवइ धूआ जपेच्छिहिइ ॥६०९॥

1. गवलइ परारमंगे जहि जहि महइ देअरी दाउ ।
 रोमंचवदंडराई तहि तहि दोसइ कहए ॥
 (गा० सं० १।२८; सं० क० ५।३०८)
2. चित्र कटुमपो;
3. हलिअघीआए—इति पाठान्तरमूल्यम् ।
4. पितुणेन्ति;
5. पिआ;
6. कण्डइअकबोलुफुल्लणिक्खलच्छाइ—इत्यादीनि पाठान्तराणि ।
7. गच्छिहिइ गडो पेच्छिहिइ जणवओ मोइओ नावओ ।
 सो वि दूतिहि जइ रंगविउटणअरी गहवधूआ ज गच्छिहिइ ॥
 (सं० क० ५।३१९)

यद् वा—

तत्र कान्तनशिलातलाश्रयो

नेत्रगम्यमवलोक्य भास्करम् ।

दक्षिणोत्तरभुजव्यपाश्रयां

व्याजहार सहधर्मचारिणीम् ॥६१०॥

इत्यादि प्रकरणम् ।

यद् वा—

दर्पणे च परिभोगदर्शिनी पृष्ठतः प्रणयिनी निवेद्युषः ।

प्रेक्ष्य^१ विम्बमनुविम्बमात्मनः कानि^२ कान्यपि चकार लज्जया ॥६११॥

तौ सन्धिषु व्यञ्जितवृत्तिभेदं

रसान्तरेषु प्रतिभिन्नरागम्^४ ।

अपश्यतामस्तरसां मुहूर्तं

प्रयोगमाद्यं ललिताङ्गहारम् ॥६१२॥

मदाय मदिरापानं मधुपानं तदुच्यते ॥४७३॥

माध्वीकादिसेवा मधुपानम् । यथा—

योआरुढ-महामा^३ खणप्पम्मुट्ठावराह-विष्णुस्लावा

हसिकुण^५ सत्त्वविज्जइ विण्ण^७ सत्त्वविज्ज लज्जिआ कात्रि वह ॥६१३॥

महाचतुर्ध्यां कामिन्या दमिन्याया कलिता भवेत् ।

उदीयमानानाक्रीडा प्रयोज्याः सम्प्रदायतः ॥४७४॥ (?)

अत्र वयोवस्थाभूषाणि गोलक्रीडागूढाभिव्याहारवृद्धीप्रवर्तनपट्टिका यष्टिका-
लेखनमुष्टिस्तुलकचूतमध्यमाङ्गुलिग्रहणाअपरिवर्तनवट्पाषाणकसूरन्ध्रिकामोधूमपुञ्जकाल-
वर्णवोधिवानिलताडितिकासस्त्रयन्यिकासीभनिकामण्डलिन्यादीनि देशयान्यन्धान्यापि
निवेशयेयुः ।

१. प्रेक्ष्य, २. विम्बमुप०, ३. कानि न—इत्येतेऽपि पाठाः ।

४. प्रतिबद्धरागम्—इत्यपि पाठः ।

५. खणप्पम्मुट्ठा—इति पाठान्तरम् ।

६. संड—इति; ७. संभरिअलज्जिआ कात्रि पिआ—इति च पाठान्तरम् ।

कुट्टिमदी पतितोत्पतितमूत्रमथकन्दुकास्फालनादिभिर्गोलकोडा । यथा—

आवण्ड परिअत्तिद अडेवेणं वोडताडिअ पधोहरं कुड्हं
असमं जसवालउडुदणवलणवणव्यहावलअंजं
रमणि रणवकारं चारचावसंचाररहसरमणं जरअ वलए
विस उव्वल्लसिचअदरविचडोसुअकखणगहिअसह
अणंमुअपल्लवमरिपट्ठसिज्जरणिन्धालं ककणअताटं
ककाटिपरिहट्ठि अकबोलंड अंसुदरीण सोल्लुडकवदुअ
कोला सो

साङ्केतिकोक्तिगूढाभिध्याहारः । यथा—

ताम्रपर्णोत्तरेष्वासीत् तस्य सैन्धवं मृगीदशाम् ।
द्यूतं मौक्तिकपुञ्जेषु विद्रुमाङ्कुरगोपनैः ॥६१४॥

एवं यथालोकमन्वात्म्यमपि प्रयोगेऽप्यनुसन्धेयानि ।

अथ समयस्य प्राबल्यमाह—

अत्यन्तं रक्षणीयं स्यादौचित्यं काव्यजीवितम् ॥४७४॥

तदेव ब्रूयति—

षट्प्रमाणविरोधेऽपि समयं नातिलब्धवेत् ।
समयेनाविरुद्धानि प्रमाणानि न लब्धवेत् ॥४७५॥

तथापि—

प्रमाणषट्कमप्युक्तमर्थालङ्काररूपतः ॥४७६॥

इति ।

प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दार्थोपस्थभावाः प्रमाणानि ।

तत्र प्रत्यक्षज्ञानं यथा—

क्रान्तकास्तवदनप्रतिबिम्बे भग्नवालसहकारमुगन्धौ ।
स्वादुनि प्रणधितालिनि शीते निर्ववार मधुनीन्द्रियवगः ॥६१५॥

लिङ्गाद् यल्लिङ्गिनो ज्ञानम्, तदनुमानम् । यथा—

सानुजमागमिष्यन् नूनं पतितोऽसि पादयोस्तस्याः ।
कथमन्यथा ललाटे यावकरसतिलकपङ्क्तिरियम ॥६१६॥

सदृशात् सदृशज्ञानं यथा—

तां रोहिणीं विजानीहि ज्योतिषामत्र मण्डले ।

समूहस्तारकाणां (यत्कटाक्षा ? यः शकटाकारमाश्रितः ॥६१७॥

यदात्रवचनं स शब्दः । यथा—

कल्याणी बत गाथेयं लौकिकी प्रतिभाति मे ।

एति ज्योत्स्नमानन्दो नरं सर्वशतादपि ॥६१८॥

गाथामेतामवष्टभ्य स्त्रीरत्नं दुष्कुलादपि ।

त्वया पाणौ कृता वीर सौरिणीह कुटुम्बिनी ॥६१९॥

प्रत्यक्षादिप्रतीतार्थो योज्यथा नोपपद्यते ।

अर्थान्तरं च गमयत्यर्थापत्तिं वदन्ति ताम् ॥६२०॥

निर्णेतुं शक्यमस्तीति मध्यं तव नितम्बिनि ।

अन्यथानुपपत्त्यैव पयोधरभरविश्वतेः ॥६२०॥

अभावोऽपि प्रमाणाभावः । यथा—“सर्गं अपारिजातं” (६२१) इत्यादि ।

उत्पत्तिविधिसाहाय्यदानमे(देनो ? दो)पपादने ।

द्वैतीयानि प्रमाणानि शब्दान्तरमुखानि षट् ॥६२८॥

विनियोगविधौष्टानि तादर्थ्यप्रतिपादने ।

तार्तीयानि प्रमाणानि श्रुतिलिङ्गमुखानि च ॥६२९॥

प्रयोगविध्यपेक्षाणि क्रमस्य प्रतिपादने ।

पञ्चमोक्तप्रमाणानि श्रुत्यर्थप्रसूतीनि च ॥६४०॥

शाब्दान्येतानि मानानि प्रतिस्थानं न च त्यजेत् ॥६४१॥

उत्पत्तिविध्यपेक्षितरूपभेदप्रतिपादकानि षट् प्रमाणानि शब्दान्तराभ्याससंज्ञा-

संस्थागुणप्रकरणानीति । स्वरूपपरो हि विधिभिन्नति तत् । तत्र शब्दान्तरभेदो यथा—

संदीक्षीराणणेहेवहि आणच्छेत्तमिहकलमशोपि

च्छोक्काखरं हि अणं च पल्ल पजम्मि । (?)

अभ्यासाद् यथा— “अहंसणेण पेम्मं अवेइ” (६२२) इत्यादि ।

1. सर्गं अपारिजातं कुतुहलच्छायाविरहितं मुहमहत्स उरं ।

मुगराणि महणपुरो अमुद्धचन्दं च हरअडापनवार ॥

(सेतु० ४।१०; स० क० ३।१७७)

2. संज्ञाया—इति समीचीनम् ।

3. अहंसणेण पुत्तज सुट्टु वि रोहणुज्ज्वमहिजाइ ।

इत्थउट्टपाणिआइ व कात्तेण मल्लन्ति पेम्माइ ॥ (स० क० ५।२२८; गा०स० ३।३६)

संज्ञातो यथा—“मंथिलीमुदबहद् रघूत्तमः (६२३)” इत्यादि ।

संख्यातो यथा—“द्वयं गतं सम्प्रति शोचनीयताम्” (६२४) इत्यादि ।

यद् वा—

रक्तपाटलसमानसौरभमस्य पातुमभवत् प्रियं द्वयम् ।

मादनं च मधुमत्तपदं पेशलं च विमलं प्रियामुखम् ॥६२५॥

गुणाद् यथा—“पाण्ड्योऽयमंसापितलम्बहारः” (६२६) इत्यादि ।

प्रकरणाद् यथा—“शशिनमुपगतैयं कौमुदी” (६२७) ।

एवमेतद्भेदकं प्रमाणषट्कम् । परस्परविवेकहेतुर्भेदः । स तु क्रियाधोप(पद)-
भेदात् कारकभेदाद् वा भवति । नात्र तृतीयानपि विशेषः । येषां न कार्योऽर्थे पदस्य
शामाख्यम्, तेषां मते सामतान्तरादयः कर्मैव भिन्दन्तीति (?) । सिद्धे च भेदे प्रधानाङ्ग-
भावविवक्षा । तत्र विनियोगविध्यपेक्षितशेषभावप्रतिपादकानि श्रुतिलिङ्गादोनि
षट्प्रमाणानि । श्रुतिलिङ्गं बाक्यं प्रकरणं स्थानं समाख्येति ।

परोपकारे भावो हि शेषः । स श्रुतौ यथा—“अनेन धूना सह पार्थिवेन”
(६२८) इत्यादौ ।

अनेनेति तृतीयाश्रुत्या पार्थिवस्याङ्गभावः प्रतिपाद्यते । तृतीया हि षष्ठीवद-
प्रधाना । “सहयुक्तोऽप्रधाने” (२-२-१९) इति स्मृतेः ।

लिङ्गतो यथा—

असौ विद्याशाभिः^१ शिशुरपि विनिर्गत्प भवना-

विहायातः सम्प्रत्यविकलशरत्नचन्द्रमधुरः^२ ।

यवालोके स्थाने भवति पुरमुन्मादतरलः

कटाक्षैर्नारीणां कुवलयितवातायनमिव ॥६२९॥

अत्र सौभाग्यस्मृतिकाभिगामिकसमस्तवरगुणाभिधायिपदप्रायोल्लिङ्गाद(सावित्य-
न्वाभिप्रायो लिङ्गाद् ?)^३सावित्यन्वाभिप्रायनिवर्तने नियोगः ।

सर्वभावानां शक्तिलिङ्गम् । शक्तिर्नाम सामर्थ्यम् ।

१. सङ्ख्या—इति समीचीनम् ।

२. द्वयं गतं सम्प्रति शोचनीयतां समागमप्रार्थनया कपालिनाः ।

कला च सा कान्तिमती कलावत्तल्लवमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी ॥ (कु० स० ५।७१)

३. शाली—इति पाठान्तरम् ।

४. चन्द्रवदनः—इत्येवमपि पाठः ।

५. सावित्यन्वाभि—इति स्यात् ।

वाक्यतो यथा—“कुलेन कान्त्या वय (सा) नवेन” (६३०) ।

अत्र आत्मकुलसुखः, किन्तु गुणेन संगच्छस्व त्वमिति वाक्यार्थद्वयमिदमुक्तित्वाभि-
प्रायनिवर्तनविधियोगः (?) ।

साकाङ्क्षासन्निधियोऽप्यपरकदम्बकं वाक्यम् ।

प्रकरणतो यथा—“अध्यास्य चाम्भः पृथतोक्षितानि” (६३१) इत्यादि ।

अत्र कलापिनृत्तदर्शनं किमन्योपकारकम्, उतेन्दुमतीश्वीवनश्रीनिर्वैशोपकारक-
मिति सन्देहे प्रकरणादुत्तरः पक्षः । इदं हि “सम्भाव्य अर्तारमम् युवानम्” (६३२)
इत्यादिप्रकरणे पठ्यते ।

परमैकार्थपरवाक्यसमूहः प्रकरणम् ।

स्थानतो यथा—“असी कुमारस्तमजोऽनुजातः” (६३३) इति ।

अत्र राज्यधुरोद्गहनादीनि सादृश्यात् पितृसन्निधौ श्रूयमाणस्य स्थानतस्तदगौरवा-
दभ्युपपत्तिः ।

समदेशः स्थानमिति ।

समाख्यातो यथा—

सहवधष्णणो जतइ आकेसवेण गिरिधरणे ।

गुहभाब पावडेन विअण्णज्ज अक्खरंदि पट्टा ॥ (६३४) (?)

अत्र अन्येति समाख्याबलात् सदैव तस्मात् प्रियप्रसादपात्रत्वं एव नियोगः ।

यौनिकं नाम रागाख्या ।

एवमेतत् प्रधानविशेषभावाद् विनियोजकप्रमाणवत्कम् । एतेषां समवाये पूर्वं
गरीयः । अत्रापि कर्मणः कारकस्य वा ज्ञेयभाव इति समानं पूर्वेण । अचरते च
प्रधानाङ्गभावे क्रमापेक्षा । अत्र योगनिर्धयपक्षितक्रमप्रतिपादकोनि श्रुत्यर्था(दी)नि षट्
प्रमाणानि । श्रुतिरर्थः पाठः स्थानं मुख्यं प्रवृत्तिरिति ।

पौर्वापर्येणानुष्ठानं क्रमः । स श्रुतो यथा—“सम्भाव्य अर्तारमम् युवानम्”
(६३५) इति ।

अत्र सम्भाव्येति “समानकर्तृकयोः पूर्वकाले” (३-४-२१) क्त्वाश्रुतेः (श्रोत्र ?
श्रोत)क्रमः ।

आर्थो यथा—

रसं जण्णत्तिअपण्डितपमहं पिप्पिअसहावेत्तित्ति ।

विरहेण दमरिउ हेगुणुणत्तस्सजहुमग्गा ॥ (६३६) (?)

अत्र पूर्व पूर्व मन्मथवृद्धिः । ततमौर्ध्वा प्राङ्मरणाभावः । ततो विप्रिय-
सहिष्णुत्वमिति ।

अर्थक्रमो यथा—

‘अग्निहोत्रं जुहोति । यवागं पचति’ इति ।

पाठक्रमो यथा—

“अनेन कल्याणि करे गृहीते” (६३७) इति ।

अनेन पृथिवी सामान्या दक्षिणाशयाः साधर्म्याच्च पूर्वपतित्वम्, पश्चात्
करग्रहणमित्यर्थप्राप्ते वा साधर्म्यं पूर्वकरग्रहणम् । ततः पतित्वमिति क्रमः (?) ।

स्थानक्रमो यथा—

सातुग्धज्जण - बाल - अणिच्चं - घर-वार - तोरणिजाओ ।

सूसरवदणमालिणव्वदिअहं मिक्किहल्लाहिच्चिरं अचारादं (?) ॥६३८॥

अत्र गृहद्वारतोरणनिष्पण्णणाकेन (?) वन्दनमालासन्निर्घोदनेजीप सा विशुष्यति
कृशाघते चेति क्रमः ।

मुख्यक्रमो यथा—

वेविर-सिण्णकरमुलि - परिगहव्वलिअलेहिणी - मम्मे ।

‘सोत्थिच्चिअ ण समप्पइ पिअमहि लेहुंमि किं लिहिमो ॥६३९॥

अत्र स्वस्तिकशब्दस्य भाङ्गलिङ्गत्वेन मुख्यत्वादाङ्गिनेणः । ततोऽस्य हितस्थान-
प्रयोग इत्यादिक्रमः ।

प्रवृत्तिक्रमो यथा—

पुडमं वामणविहिणा पच्चाद कओ विअंभमाणेण ।

अण्णजुअलेण इमाए बहुमहणे व्व वलिबन्धो ॥६४०॥

अत्र विक्रमप्रवृत्ताविव स्तनप्रवृत्तावपि प्राग् वामनः, पश्चाद् वलिर्वद्ध इति क्रमः ।

सिद्धेषु सेदाङ्गाङ्गिभावक्रमेषु शब्दानामनेकार्थत्वेनानिश्चयवत्तौ नार्थाना-
मनुष्येयत्वा । इति प्राप्ती वा (?) तदर्थनिर्धारणापेक्षा तत्राङ्गितारविषयपेक्षितानि समस्ता-
नेकार्थशब्दसाधारणानि प्रकरणादीनि षट् प्रकरणप्रमाणानि—अर्थः, प्रकरणम्, लिङ्गम्,
औचित्यम्, देशः, काल इति ।

निर्धारणं विभागतः पृथक्करणम् । तदर्थतो यथा—

गतिर्वेणी च नामेन वपुर्लङ्घ्य च रम्भया ।
पाणी प्रवालरोष्ठौ च तस्यास्तुल्यत्वमाययुः ॥६४१॥

प्रकरणाद् यथा—

लच्छीए कुवलअवुलुक्काजलहिमएविरमति विशी ।
जअ-शुव-अवर-मालेवर-हिण-मणिव्वइत्ती ॥६४२॥

लिङ्गतो यथा—

‘कलहोवज्जलगौ असि आसुरअरारस्सुबुं वन्ति ।
अणिमिसच्चं बिहंउजुवर सुवुद्धणणा ॥ ६४३॥ (?)

जीचित्यतो यथा—“सा चूर्णगौरं रघुनन्दनस्य—” (६४४) इत्यादि ।

देशतो यथा—“अमरावत्यां हरिः” इति ।

काले—“व्रेतायामर्जुनः ।” इति ।

एवमेतद्विभागतोऽर्थविशेषनिर्धारकं प्रमाणमटकम् । उक्तं च—

अर्थात् प्रकरणाल्लिङ्गादौचित्याद् देशकालतः ।
शब्दार्थाः प्रविभज्यन्ते न शब्दादेव केवलात् ॥ इति ।

एवं देशकालादिभिश्चार्थनिर्णयः ।

सात्पर्यनिर्णये लिङ्गान्येतानि—

उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वता फलम् ।
अर्थवादोपपत्ती च लिङ्गं सात्पर्यनिर्णये ॥

॥ इति सप्तमं प्रकरणम् ॥

1. कलहोओजलगोरं कलहोअसिआसु सरअराइसु ।

चंवंति विअसिअंन्नु विअउजुवईनुहं अणणा ॥

(शृङ्गा० प्र० २०१८१)

अथाष्टमं प्रकरणम्

एवं सपरिष्कारं साहित्यं निर्णीय तद्भावकस्य सामाजिकाख्यस्य रसिकस्य रूपमुपवर्णयन् फलभूतां तस्य (परमसुखप्राप्तिं) प्रदर्शयति—

ईदृशं भावयन् काव्यं रसिकः परमं सुखम् ।

प्राप्नोति कालवैषम्याद् गुणतस्त्रिविधोऽपि सन् ॥४८२॥

अत्र सर्वं रजस्तम इति गुणाः । तद्योगात्^१ सात्त्विको राजस्तमस इति त्रिविधो रसिकः । यथाक्रममुत्तमो^२ मध्यमोऽधमश्च । सर्वं नाम चित्तस्वैकतान्त्यहेतुः, रजोऽस्याक्षेपकम्, तम आवरकम् । तस्माद् यथाक्रममचिरचिरतरकालं^३ प्रतिष्ठया काव्यार्थभावनया सर्वस्यापि परमसुखप्राप्तिरित्युक्तं भवति । तदेव प्रकटयति—

“काव्यार्थप्रतिसन्धान - धारावाहनरूपया ।

किञ्चिद्भावनया^४ ज्ञानं सुखदं सुखमेव वा ॥४८३॥

“तत्स्वरूपमसन्देहमतीन्द्रियमबाधितम् ।

तदिदं युष्मदस्मत्तामेदमलयकारणम् ॥४८४॥

तेन प्रकाशमानेन सर्वो नित्यसुखी भवेत् ॥४८५॥

तथाहि—भूयमाणमभिनीयमानम् (वा)^५ काव्यार्थमनुसन्धानस्य सामाजिकस्य रामो वा न वापमिति प्रायेण रामोऽपमिति वा रामो नापमिति, राम एवाप-

१. एवं प्रदर्शयति—इत्यस्य स्थाने भावकस्य सामाजिकस्य फलमाह—इति ख० पु० पाठः समुपलभ्येत ।

२. तद्योगात्...त्रिविधो—इति ख० पु० नास्ति ।

३. उत्तममध्यमाधममेदः स्वात्—इति ख० पु० पाठः ।

४. कालभेदाद् रसानन्दमनुभवतीत्युक्तं प्रकटयति—इति ख० पु० पाठः ।

५. काव्यार्थं स्वधिवा ध्यायन्—इति ख० पु० पाठः ।

६. भावयतो—इति ख० पु० पाठः ।

७. तत्स्वरूपादसन्देह—इति ख० पु० पाठः ।

८. वाक्यार्थ—इति ख० पु० पाठः ।

९. किमयं रामो नेति वा—इति ख० पु० पाठः ।

मिति वा, अपि च रामोऽहमिति वा, स रामोऽहमिति वा, राममिममनुसन्दधामीति वा ज्ञानेन न रसोत्पत्तिः, किन्तु ^१ एतद्विष्टानतामा ? म) दृष्टान्त्वमात्मानन्दस्व काव्यार्थो-
नुसन्धानभावनाभिप्रेतं वेदनवितं प्रज्ञानम्, तत् प्रकाशमानेन पराङ्मयैरिति ।

ननु,

साहित्यं तपरिष्कारं कविना परिकल्पितम् ।

भावयन् रसिको लोके सुखमत्यन्तमनुते ॥

इत्युक्तम् । तत्र रसान्वयोऽपि परिष्कारः । तेन रसोऽपि तत्सामग्रीमध्यमनुप्राविशत् ।
तेन रसेन रसो भवतीत्युक्तम् । एवं चात्मानन्दप्रदोः प्रसज्येत ^२, तत्र, रसान्वयो
नाम साहित्यस्य (न) फलान्वयः, किन्तु वाक्येषु तद्विभावादिसमर्पकत्वमित्य-
वोचः । यद्वा, तत्तद्विभावादिसमर्पकाभिप्रेतश्रुत्वा रसमिधानवानवान्तरो रसोज्ज्वलः ।
स एव काव्यार्थः । तद्भावनाया परमरसस्य उत्पत्तिर्भवति । त्वेव प्राप्तिर्भवति इति न
किञ्चिदाकुलम् । स्यादेतत् । अलमर्थान्तररसेन । परमरस एव काव्यार्थो भवत्विति ।
न वा कल्पनागौरवमपम् । सर्वदृश्यमिदमस्माभिरपि द्रष्टुं शक्यते । न हि काव्यस्वरूप-
सामग्रीयमनन्तरमात्मस्वरूपस्य निरतिशयस्यानन्दस्याभिप्रेक्तिः । अभिव्यज्यन्ते ^३ च
तस्य मात्रास्तत्तद्रूपाभ्यवच्छिन्नाः शृङ्गारादयः । प्रमीयते च तद्द्वारा परमरसप्राप्तिः ।
“शब्दब्रह्माणं निष्ठातः परं ब्रह्माधिगच्छति” इति ^४ । अभिव्यक्त्यै काव्योत्पाद्यादि-
शब्दा गौणा मन्तव्याः । भावनापि रस इत्युक्ते । प्राप्तिरसौ प्रकाशतो नातिरिच्यत इति
सकलं सङ्गतम् ।

ननु संविदः संवेद्यत्वे का हानिः ? किमिति स्वयंप्रकाशकतानिर्बन्धः ? उच्यते—
संविदः संवेद्यत्वे व्युपपन्नस्तत्संविदप्रसङ्गः, अनवस्थाभावात् । स्वसत्तामात्रेण संवित्सिद्धि-
रिति प्रकाशयति । किन्तु प्रकाशमानी, यथाम्यालोकः । सोऽपि सन्मात्र इति चेत्, न;
चक्षुर्गृहीतस्य पदस्य तदानीं तदालोकसद्भावप्रपञ्चे नियमेन तदस्तित्वाभ्युपगमः । एवं
ज्ञानपदार्थस्य तत्कालस्य तत्कालतज्ज्ञानसद्भावप्रपञ्चे सत्त्वाभ्युपगमात् । इदानीं तदनु-
मिनोतीति चेत् ^५, तथाविधविलम्बाभावात् । अपि ज्ञानं हि ज्ञेयाकारम् । अर्थेनैव विशेषो
हि निराकार ^६ तथाविक्रियतामिति । तस्माद् ब्राह्मे ज्ञाने ब्राह्मं ज्ञानं तद्विषयश्चेति द्वयं

१. एतद्विष्टानतामा - इति ख० पु० पाठः ।

२. इति चेत् - इति ख० पु० पाठः ।

३. अत्र विभज्यन्ते - इति ख० पु० पाठः ।

४. इत्येतत् - इति ख० पु० पाठः ।

५. चेत् - इति ख० पु० पाठः ।

६. तथा विधा - इति ख० पु० पाठः ।

परिस्फुरेत् । अनेन व्यापेन पूर्वपूर्वेषां ग्राहकाणां ब्रह्माकारता स्यात् । नैवविधं ज्ञानं सर्वस्यापि युज्येतेति ।

यदि ब्रह्माकारतां कश्चित्तानुमन्येत, प्रथमग्राहकस्याप्याकारद्वयवत्ताभ्युपगम्यताम्, ओमिति चेत्, कस्तर्हि तस्याकारः^१ ? स एव ग्राहकज्ञाने चेत्, ग्राह्यग्राहकसंविदोः किमन्तरम् ?

किञ्च संवित्तिः संवेद्येति वदतः संवित्तिशब्देन सर्वसंविदग्रहणाद् ग्राहिकाया अप्यङ्गीकर्तव्यत्वात्^२ स्वयंप्रकाशत्वमेवापत्ति ।

प्राकट्यलिङ्गानुमेयं ज्ञानं कश्चिद् व्यपदिशति । तज्जायमानं^३ प्राकट्यं लिङ्गं भवितुमर्हति । तस्य तस्य ज्ञाने प्राकट्यान्तरमप्यपेक्ष्यम्, "....." ।

अतीतमाह—

^१अतीते वाराणसीयं दशरथमहाराजा नाम अनुगतिर्गमनमपहाय ।

ग्रामेन रज्जं काले सिततथसोऽहं सत्तसत्त्वि सहस्रोऽनं
जेभिकां किमुते एकं च धीतरं विजाइ ओजं तो
रामपणिते नाम अहोसिदुति अलीलक्षणकुमारो नाम
धीता सीतादेवो नाम अपरभागोऽङ्गवाक्यम् । (?)

तस्याप्यन्यदित्यनवस्था । न संवेद्यसमकालं स्पष्टायां संवित्तावनुमेयत्वारोपणमिति (भूषणमगमसमध्वजस्यैव ज्ञानस्यावज्ञेयमतमहहासमिति ?) कुतमतिप्रसङ्गेन ।

एवं चेत् कूटस्थ आनन्दो रस एक एवोपाधिभेद इति षट्शुद्ध्यां प्रभातम् । साधोयान् भवतः शृङ्गाराद्वैतपरिहारः । नन्दामि च पिबामि चेत्यर्थं न्यायः । विशिष्टादृष्टजन्मन आत्मगुणोद्भूतिहेतोरजादिवासनारूपास्याहङ्कारस्य च रसत्वमेक्यं च निषिद्धमस्मामिः । न तु कूटस्थात्मस्वरूपस्यानन्दस्यैकरूपस्य भेदो वक्तुं न शक्यत इत्यादि । भेद औपाधिक एवाङ्गीकृतः । वराङ्गनालिङ्गनादिजनितरसभावनया न परमरसप्राप्तिः । एतद्भावना तत्प्राप्तिरिति कोऽयं नियम इति चेत्, न; तस्याजक्तेः । शब्दार्थभावनया एव शक्तत्वात् । न हि स्वभावः पर्यनुयोज्यः । श्रूयते हि साहित्यज्ञानादभिमतलक्ष्यभिधानपरमसुखलाभः—

१. दशरथजातकम् ।

१. माह्यज्ञानाकारः—इत्यधिकः ख० पु० ।

२. कुतत्वात्—इति ख० पु० पाठः ।

३. तज्जायमानं—इति ख० पु० पाठः ।

सक्तुमिव तितउना पुनस्तो यत्र धीरा मनसा वाचामकृत' ।

^२अत्रा सखायः सख्यानि जानते भद्रैषां लक्ष्मीनिहिताधि^३वाचि^४ ॥ इति ।

अत एवोक्तम् —

आविर्भूतज्योतिषां ब्राह्मणानां ये व्याहारास्तेषु मा संशयोऽभूत् ।

भद्रा ह्येषां वाचि लक्ष्मीनिषिक्ता नैते वाचं विप्नुतां धारयेयुः ॥ इति ।

तदेवं काव्यार्थभावनया रसेन स्वनिरतिशयानन्दलाभस्य कविवचनेषु भद्राया लक्ष्म्या निधानस्य च श्रवणात् कविकाव्ययोर्महत्त्वम्, रसिकस्य च प्रयोजनं श्रुतिसिद्धमेवेति सर्वं समञ्जसम् ।

॥ इत्यष्टमं प्रकरणम् ॥

। इति साहित्यमीमांसा सम्पूर्णा ।

शुभं भूयात् ।

-
1. वाचमकृत—इति समीचीनम् ।
 2. अत्रा सखायः—एवं भाव्यम् ।
 3. निहिताधिवाचि—एवं भाव्यम् ।
 4. ऋग्वेदसंहिता १०।७।१२ ।

प रि शि ष्ट म्

परिशिष्ट-१

कारिकानुक्रमणिका

कारि०	का० स०	पृ०
(अ)		
अकर्तुः कर्तृतारोपा	३५५	१२४
अक्षरस्थो गणस्थश्च	५२	२१
अङ्गुलैषादिवच्छब्दा	६३	२७
अतः शब्दार्थयोर्वस्मिन्	३६६	१२३
अतिप्रसिद्धेस्तामाहुः	२३७	११८
अतिसुन्दरमन्यच्च	२३६	९१
अत्यन्तं रक्षणीयं स्वात्	४७४	१७७
अथ मुख्यो भवेदेक	३१५	१११
अत्रैवान्तर्गताः काश्चि	१३३	६२
अथ दोषाः प्रकाश्यन्ते	५४	२१
अदीर्घेण समासेन	७७	३१
अनयैव दिशा लक्ष्यो	९०६	८४
अनुकम्पाद्यतिसयो	३९९	१४३
अनुकूलत्वभावत्वा	२१०	८६
अनुत्तिसंवृतिः काचित्	३५१	१२३
अनुभूतिविरुद्धार्थो	२२२	८९
अनेकलक्षणोपेतं	६१	२३
अन्तर्भवन्ति तेष्वेव	३७०	१३५
अन्यच्च क्रीडितं तत्तत्	४६५	१७४
अन्यत्रापि प्रयुज्यन्ते	१२९	५४
अन्यथैवाग्निसंयोगा	२२८	९०
अन्येषामपि भावानां	२५८	९६
अन्ये सामयिका धर्मा	३९८	१४१
अन्योस्तीनामनुकृति	३४७	१२२
अपवादार्थोऽपि वाक्यार्थ	२७९	१००

कारि०

का० स०

पृ०

अपरे केचिदाचार्या

२७१

१९

अपह्नत्तिरपह्नत्त्य

१३२

५६

अप्रवृत्तेऽप्रयुक्तं

५६

२१

अप्रस्तुतप्रशंसा स्या

३३०

११९

अभिधेयावनीभूत

११

३

अभिप्रायानुकूल्यात् तु

३३३

११७

अभेदः क्वाप्यते तत्र

४७

१७

अभ्येत्य याः वेत् क्रीडा

४६१

१७३

अमलानमालतोमाला

११५

४६

अर्थः सहृदयाद्वाद

४९

१८

अर्थप्रकरणौचित्य

२७७

१००

अर्थव्यक्तेरियं भेद

३१६

११५

अर्थस्य सौकुमार्येण

२९७

१०५

अर्थानां विप्रकीर्णानां

३४४

१२१

अर्थानुवर्णनं कार्यं

४३१

१६१

अर्थालङ्काररूपा किं

१३५

६३

अर्थालङ्काररूपेण

११७

५०

अर्थे तत्त्वेन युज्यते तु

३६५

१३३

अर्थैक्यादेकवाक्यत्वं

३०

१९

अलङ्कारा द्विधाः क्वाताः

९९

४१

अलङ्कारान् जनाः शोभा

९८

४१

अलङ्कारान्तराणां च

३२६

११६

अलङ्कारितया केचित्

३०८

११०

अलङ्कारैर्गुणैश्चैव

३७५

१३६

अलङ्कार्यतया येषां

३१२

११६

अलङ्कृतमपि त्याज्य

९९

१९

अवश्यं भाविनस्ते स्युः

६४

२७

अवैषम्येन भणनं

७३

३०

अष्टानेव रसानाहुः

१७३

७१

असावतिशयोक्तिः स्या

३३०

११७

अस्य प्रयत्नरूपस्य

२५४

९६

अस्मिन्नपारे संसारे

३८६

१३८

अहेरिव गतिः प्रेम्णः

१८८

७४

कारि०

का० सं०

पृ०

(आ)

आक्रोशत्वजनानार्ति
 आद्यवर्षोदिततृणे
 आनन्दस्यैकरूपत्वाद्
 आनन्दस्यैकरूपत्वाद्
 आनन्दस्यैकरूपस्य
 आरोचकी ततः पश्चात्
 आर्षं शब्दाद्भुतं यत्
 आवन्त्या दाक्षिणात्या च
 आशायास्त्रुटनाभावाद्
 आशीः प्रियोक्तिः कपटं

१२०	५३
४६०	१७३
२५९	९६
२५९	९६
२५१	९९
८	२
३८५	१३८
४४३	१६७
२०५	८९
३७३	१३५

(इ)

इति काव्यशरीरस्य
 इति प्रयोगत्रयात्
 इति षड्भिः प्रकारैस्तु
 इति सर्वत्र विज्ञाने
 इत्थं चतुर्विधा कलृप्ता
 इत्थं वाचक्षते केचि
 इत्याम्नासिपुराचार्या
 इत्यलङ्कारमार्गोऽयं
 इत्याहुत्य प्राणाध्या
 इत्याहुविप्रलम्भस्य
 इन्द्रोत्सवस्य दिवसः
 इवर्तय भिदामाहु
 ईदृशं भावयन् काव्यं

६९	२८
४२६	१५६
३१२	१२३
२२७	९०
७	२
१३४	६२
२४२	९३
१४१	६२
२७४	९९
२७४	८०
४७१	१७५
९७	४१
४८२	१८३

(उ)

उच्यते ध्रुवतामेतद्
 उत्तमाश्चममध्यत्वात्
 उत्पत्तिविधिसाहाय्य
 उत्प्रेक्षामाग्नयन्ते तां
 उदकक्ष्वेलिका मध्य

८९	३९
९	२
४७८	१७८
१२८	५४
४५४	१७१

कारि०

उदात्तो न्यर प्रेषान्
उद्दीपिता विभावित
उन्नेषाः प्रायशो ह्येव
उपमाया उक्तिभेदा
उपमारूपकोत्प्रेक्षा
उपमैव तिरोभूत
उभयोर्वैपरीत्येन
ऊहो विपरिणामश्च

का० सं०

पृ०

१७४ ७१
१७६ ७२
४४२ १६४
१९४ ७७
११६ ५०
१२३ ५३
२९८ १०६
३६२ १२९

(ए)

एकशिष्टपदं वाक्यं
एकस्मिन्नपि वा सा
एतच्छायानुपातिन्यो
एतत् तद् बहु मन्यन्ते
एतत् सर्वं सुसम्पादं
एतद् वृत्तिवयं वाक्य
एतन्न केचिदिच्छन्ति
एतान्युक्तप्रकारेषु
एतासां च निमित्तत्वा
एतेषामन्तरत्वेन
एवंविधपरीवारः
एवं व्यवस्थितैर्वक्त्र्यै
एषां समष्टिरष्टानां
एषु पूर्वानुसंगस्य

४०४ १४५
१८४ ७३
१८९ १०४
१६२ ६८
३६४ १३३
१३ ४
७८ ३२
३६८ १३४
२६२ ९७
२०८ ८३
३८१ १३७
३१० १११
३३ १३
१९७ ७८

(ओ)

ओजस्तद्भूयसां यस्मिन्
औत्सुग्यविशेषश्चत्वा
औदार्यमुच्यते प्राज्ञे

८१ ३३
१५५ ६९
७९ ३२

(क)

कक्ष्यात्रैविध्यतस्तस्य
कटाक्षवीक्षाभूक्षेप

२२ ८
१७७ ७२

कारि०

का० सं०

पृ०

कथं चतुरवस्थत्वे

२४९

९३

कथं वा तत्प्रयोजनं

२४८

९२

कथमभापदार्थस्य

२७३

९९

कदम्बयुद्धं पुण्ड्राणां

४५५

१७१

कन्याभिः कम्बलैः स्थूलैः

४९९

१६४

कणस्य च लोकेऽपि

२१८

८९

कणस्य पृथग् भावः

२०६

८१

कणाद् विप्रलम्भस्य

१८३

७३

कर्वादीनां क्रियावेशः

३४०

११९

कविभिर्दीपकं प्रोक्तं

११०

४४

काकुस्वरपदच्छेद

३४६

१९२

कादम्बनीपहारिद्र

४५९

१७२

कान्तया गुणशालिन्या

१४२

६५

कार्पासं वा भवेन्माल्यं

४४३

१६४

काव्यार्थप्रतिसन्धान

४८३

८३

काव्ये शोभाकरान् धर्मान्

९६

४१

किं चास्ति भेदो लेशेन

१४०

६३

किमित्यलङ्कारतया

३०९

१११

कुतस्तद्वहितं स्याच्चे

३२३

११६

कुतो भाविपरिज्ञानं

२०२

८०

केकरत्वं हि नेत्राणां

९३

४०

केचिदलङ्काराः

१२८

६३

केचिन्मध्यान्नेच्छन्ति

२९३

१०५

केलिलोलालिमालानां

१०५

४३

केवलं दीर्घबहुलं

७०

२८

कैशिकी भारती च स्यात्

२९६

१०५

कैशिकत्वं कविभिराल्ल्याता

३७९

१३७

कोपमाहरयन्त्येव

२१३

८७

कीमुदी गुणलक्षणेषु

३९६

१४९

कर्म शब्दमुखेनैव

१०७

४३

क्रियन्ते शब्दसन्दर्भे

२३३

९१

क्रियाविशेष आलस्यं

१६४

६९

क्रीडामहिम्न्या देव्याश्च

४४७

१६८

कारि०

का० स०

पृ०

क्वचित् क्वचिद् भवेच्चतु

४५२

१७०

क्वचित् पदस्य मध्येऽपि

४०५

१४६

क्वचिदाश्रयसौन्दर्याद्

१५१

६६

(ग)

गदद्वन्द्वश्रमालस्य

१६१

६८

गिरिषु स्वर्णरत्नानि

३९३

१४०

गुणप्रधानां यो रीति

३८७

१३८

गुणयोगाद् गुणत्वं चे०

८७

३९

गुणवृत्तिप्रधानेन

१२५

५३

गुणाः श्लेषप्रसादाद्या

६२

२७

गुणानामर्थनिष्ठानां

८६

३९

गुणालङ्कारवर्गस्य

३५८

१२९

गुणोत्कर्षातिरेकेण

२९४

१०५

गुरोरपि लघुत्वं च

४०२

१४४

गौड्यां रौद्रस्तथा वीरः

२९१

१०५

शाम्भोपनागरिकयो

४३८

१६४

(च)

चकास्ति वीराद्भुतयोः

२९९

१०६

चतस्रो रीतयो लक्ष्या

२८७

१०२

चतुर्विधः परिष्कर्ता

५

२

चन्द्रमूर्धोपरागैश्च

२१५

८८

चरणाभातगण्डूषा

४६९

१७४

छायावत्त्वेन बालानां

८२

३४

(ज)

जनः प्रभूतकरुणो

२९१

८९

जातिमात्रविवक्षायां

४१३

१३९

जातिरित्यादयो याश्च

१३७

६३

जायेत हास्यः शृङ्गाराद्

२४१

९२

जायेतार्थान्तरोक्तिः सा

३४२

१२०

जेतुरेवारिशब्दाय

४१५

१४९

डोलमाकहा मार्गादी

४४०

१६९

कारि०

का० सं०

पृ०

(त)

तटस्थं च व्यवच्छेत्तु	३२	१२
ततश्चैकत्वसम्पत्ति	२८	१२
ततोऽभिनीयमानं वा	२५६	९६
तत्तत्तात्पर्यभेदेन	३३२	११७
तत् तत्रैवावयन्त्युक्तिः	३१८	११५
तत्तदयोग्यं भवेद् वष्यं	४४५	१६४
तत्तद्वसाविनाभूत	२८३	१०२
तत्तद्वीतियुतं काव्यं	२८४	१०२
तत्प्रीत्येककार्यत्वाद्	२६९	९८
तत्राल्पैरक्षरैः शिल्प्ये	३७६	१३६
तत्रासमासा वैदर्भी	२८८	१०३
तत्रैव मुख्या ख्याता	४५७	१७१
तत्सिद्धिजातिसाहच्य	१५	४
तत्स्थानेष्वपि वीरस्य	२१६	८८
तत्स्वरूपमसन्देह	४८४	१८३
तथा परस्परस्पर्धा	४६	१५
तथा भूतविवक्षायां	४२६	१५३
तथापि काव्यमार्गेऽस्मिन्	४८	१८
तदन्यो वास्तु वृत्त्यादि	३४	१३
तद्गता अपि जायन्ते	४५	१५
तद्वद् गुणोत्तरं काव्य	१४३	६५
तद्वेधात् कणस्यापि	२२०	८९
तन्त्रेण यः स शब्दज्ञः	१०८	४३
तमेकानेकविषयं	१९२	७६
तयोहि स्वदत्ते शान्दो	१३६	६३
तरुन् नवलतायुक्तान्	४७०	१७४
तस्मान्निवृत्तानुकूल्येन	२५५	९६
तस्मात् पदार्थदोषाणां	५९	२५
तस्माद् रसस्य बीजं च	१४४	६५
तस्मान्मनोविकासादि	२४३	९४

कारि०

का० स०

पृ०

तस्य चानुक्रोति....

१३१

५५

ता एव गद्या भाषाभि

१०२

१०७

तादालम्बवृत्तिरत्र स्वात्

१२४

५३

तादृशपारंपर्यस्यैः

२२१

५४

तिलतण्डुलवत् क्वापि

२९

१२

तृणकाष्ठं काष्ठतृण

४२४

१५३

तेन प्रकाशमानेन

४८५

१८३

तेरचक्रोपपेक्षाया

४२१

१५१

(द)

दीपावत्पुस्तको यक्ष

४५०

१६९

दुःखात्मकस्य निर्वेद

२००

७९

देशान्तरादिभिर्युक्तो

११५

७७

देशानामपि शब्दानां

४१४

१४९

दोषश्च संकलोऽप्येष

९४

४०

दोषस्यागादयस्तेन

४२

१५

दोषवर्जनलावण्य

४२

१५

दोषस्य यो गुणोभावो

३४३

१२०

दोषान् हेयतया वेत्ति

६०

२५

दोषो नास्ति स्वरूपेण

५७

२५

दीर्घस्य च भवेद् दैन्यं

१६३

६८

द्योतका ह्यपसर्गाः स्युः

३५०

१२३

द्रमिला मुरलास्तद्वद्

४३५

१६२

द्रष्टव्यानि प्रकीर्णानि

४६२

१७३

(घ)

धर्मादीनां प्रभेदेन

२६०

९७

ध्वनिवर्णपदार्थेषु

३६७

१३३

(न)

न कर्मधारयः कार्यो

४०९

१४७

न कारणं न रूपं वा

२५३

९५

न बहुव्रीहिनिर्वाहो

४१०

१४७

कारि०

का० स०

पृ०

नवोऽर्थः सुक्तिरभाम्या
न सम्बन्धस्य परिष्कार
न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके
नहि द्रव्यस्य जातेर्वा
नहि सन्ति गुणाः शाब्दाः
नात्मनैवात्मनः स्कन्धं
नाघ्न्यच्छति चाभीष्टं
नानाविधाना या यूनां
नायकस्य प्रवृत्तिः स्या
नित्यं प्राक्पदसम्बन्धा
निदानं जगतां वन्दे
निर्दोषमपि न श्लाघ्यं
निर्वेदो जाड्यमालस्यं
नीचानामपि नीलत्व
नीलं पलायमाबद्ध
नीलमुत्पलमित्यादा
नीलव्यामलकुण्डाना
नो चेत् कथं प्रवृत्तिः
न्यस्यमानैरवैषम्यं
न्यायः कोपौऽत्र नात्रेति

३८२	१३७
४४	१५
२२५	८९
३३१	११७
८४	३५
३२४	२१६
१८०	७२
४६७	१७४
२२३	८९
४०७	१४६
१	१
९१	३९
१६०	६८
४३७	१३३
२३१	९०
२०	८
३९५	१४२
२३७	९२
७४	३०
२०७	८८

(५)

पठती गुम्फना चित्र
पदान्तरान्वयवशात्
पदार्थानां तु यः सार
पदार्थानिव वाक्यार्थ
पदान्येव समर्थानि
पदसम्मिलनाच्चात्र
परयुक्तं...तद् ज्ञेयम्
परस्परं पदार्थानां
परस्परस्य ग्रथनं
परुषा नाम वृत्तिः स्या

१००	४१
६४	४
३३४	१२४
२६५	९८
२७०	९९
३३५	११८
८८	३९
२४	९
२७	११
१०३	४२

कारि०	का० सं०	पृ०
पश्यतामसङ्कुन्वाय्या	१२७	५४
पश्यति स्त्रीति वाक्येऽस्मिन्	१३४	९१
पाके ज्वाले च काष्ठानां	२७३	९९
पाञ्चालविहिता भिन्न	४५६	१७१
पाञ्चालीगौडिकामध्ये	२९२	१०५
पाञ्चालेष्वधस्तात्	४३३	१६२
पाठः पूर्वोक्तसूक्तस्य	११२	४५
पाठे विशेषापेक्षी चेद्	८५	३५
पादस्यादौ न लालु	४०३	१४४
पादान्ते न क्वचित् सन्धि	४०१	१४४
पिष्टखण्डघृतादीनां	३११	१११
पुराणचित्रत्वानीयं	८३	३४
पुष्पावचयकर्म स्यात्	४६८	१७४
पुष्पावचाधिकेत्यन्या	४६२	१७३
पुष्पितं शात्मलीकृश	४५८	१७२
पूर्वं चतुष्टयं स्वार्थं	४०	१४
पूर्वं तावत् स्वराः सन्धौ	४०६	१४६
पूर्वमध्योत्तरगदैः	४१६	१५०
पूर्वानुभवसंस्कार	१०१	४१
पूर्वानुरागो मानश्च	१८३	७४
पूर्वानुरागो मानादि	१९८	७८
पृथक् पृथगनुप्रास	१०६	४३
पृथग्भूतेः पदैः श्राव्यैः	७५	३०
पृथ्वीवृत्ते यतेर्भङ्गः	४०८	१४७
प्रकामं रञ्जयेच्चित्त	३१३	१११
प्रतापस्य च तीव्रत्वं	३९४	१४१
प्रतिकूलस्वभावानां	१६६	७०
प्रत्यक्षं दृश्यते श्रोतुः	२८२	१०२
प्रत्यक्षा इव माध्याह्ने	२३२	९०
प्रत्यक्षादिप्रतीतार्थौ	४७७	१७८
प्रत्यक्षादि विरुद्धं यद्	५७	२४

कारि०

का० सं०

पृ०

प्रथन्ते कविवाक्येषु

३२९

११६

प्रधानगुणभावेन

२३६

९८

प्रधानाः स्वाधिनो ह्यष्टा

१४६

६५

प्रबन्धेषु चित्तान्छब्दान्

४३०

१६०

प्रमाणषट्कमप्युक्त

४७६

१७७

प्रयोगविध्यपेक्षाणि

४८०

१९८

प्रयोगे दुष्यते येन

५१

२१

प्रविभागाः पदे वाक्ये

२३

८

प्रसाधितो भवेद् यद्वद्

४३

२५

प्रसिद्धा तत्र वक्रोक्तिः

३२०

११५

प्रागसङ्गतयोर्वृत्तौ

१८७

७४

प्रीतिमार्गं प्रपद्यन्ते

२५७

९६

प्रीतिप्रेयोविस्तराद्यान्

९५

४०

फलपुष्पे चन्दनस्य

३१२

१९३

(ब)

बहुलत्वं कृमिपीटादी

४२५

१५३

बाहुल्यान्नियमः क्वापि

३९२

१३९

बाहू प्रत्यङ्गावज्जेषु

४३२

१६१

बाह्यात् सत्त्वात् प्रभूता ये

१४७

६५

बिम्बाधरादिशब्दाना

४२३

१५३

बुद्धिस्थानां पदार्थानां

२६

११

(ग)

भजन्त्यपरमर्थं च

४२७

१५०

भवेद् वसन्तावतार

४५१

१७०

भारद्वाः सृष्टिवैचित्र्ये

२२९

९०

भावा एकोनपञ्चाशत्

२४८

९५

भूतपूर्वस्य मन्त्रस्य

३८४

१३७

भूयांसो वक्ष्यन्ति स्वार्थाः

२६८

९८

भूयोऽवयवसामान्य

१२१

५१

भूषणायैव जायन्ते

३५६

१२८

भेदावबोधः प्रकट

३२५

१२६

भेदं विज्ञेयं तत्राह

३१

१२

भ्रान्तिविपर्ययज्ञानं

१९०

७५

कारि०

का० स०

पृ०

(म)

मदाय मदिरापानं
 मध्यायामतिदीप्येत
 मनुष्यताविवक्षाया
 मनोविकासविस्तार
 मनोहरेर्हेतुकार्यं
 महाकविप्रयुक्तत्वा
 महावतुर्ध्या कामिभ्या
 माध्वस्य रति यद्वद
 माध्वीकस्य यथा क्षारः
 मानोऽपि प्रणयेष्याभ्यां
 मिश्रां परे भजेते ह्य
 मुख्यस्याधिक्यकथनं
 मुख्या वृत्तिर्वन्द्येना
 मुग्धिमादिष्विभनिच्
 मुद्रां तां मुत्प्रदायित्वात्
 मूर्छितं तमस्तानां च

४७३ १७६
 ३०० १०७
 ४२७ १५४
 २४७ १५
 १७० ७१
 ४१८ १५०
 ४७४ १७६
 १५० ६६
 २११ ८७
 १८९ ७४
 ३०१ १०७
 १३३ ५६
 ११ ३
 ४२८ १५५
 १०९ ४४
 ४१९ १५१

(य)

यः श्लेषचित्रवमक
 यत्किञ्चित् कान्तिसाम्यात्
 यत् प्रियावेक्षणं रागात्
 यत्रेयं केनालवस्याद्
 यत् संक्षिप्ताभिधानं
 यत् सर्वमेव साहित्य
 यथाकथञ्चित् सादृश्य
 यथा कथाचिच्छ्रुत्वा
 यथा नराणां नृपतिः
 यथा निदाघो रजगो
 यथाप्रयोगं द्रष्टव्याः
 यथा बहुद्रव्ययुतं
 यथा स्वच्छान्दरच्छन्ता
 यथोगपति कृतिभि
 यथोषधिरसाः सर्वे

३८९ १३८
 १२० ५१
 ४७२ १७५
 ३६० २२९
 १४३ १२०
 ४१ १४
 ११८ ५०
 ७६ ३१
 १५२ ६६
 ५० १८
 ४२० १५१
 १६७ ७०
 ३४९ १२२
 ११९ ५१
 १६८ ७०

कारि०

का० स०

पृ०

यदस्ति वस्तुनोरन्तः
यद्यदाकाङ्क्षितं योग्यं
यस्यां संव्रियते चार्थं०
याऽऽकाङ्क्षा यच्च सामर्थ्यं०
या विकासेऽथ विस्तारे
यूनोः समागमाभावाद्
ये गुणा येऽप्यलङ्कारा
योजना क्रियते युक्ति०
यो वक्रोक्तिप्रधानः स्यात्

५८	२५
२६७	९८
३४८	१२२
३९	१४
२९५	१०५
१७९	८२
३५७	१२८
१११	४८
३८८	१३८

(२)

रजस्तमोभ्यामस्पृष्टं
रतिहासौ तथोत्साहः
रतिविद्धं यथा ताम्रं
रसस्तदर्थं कविना
रसाः स्युः सूक्तिर्वैचित्र्य
रसरहास्यमृद्गारैः
रसोक्तिमपि केऽप्याहुः
रुद्रादीनामेकशेषः

१५४	६७
१५३	६६
१६३	७०
२६४	९७
३१६	११५
३१४	८८
३१७	११५
४२२	१५१

(ल)

लालेऽप्युद्विजते लोकः
लोकान्तरगते यूनि
लोकेऽपि सर्पदंष्ट्रादि०
लोके...केचिद् रौद्रस्व
लोके वेदे च कान्ये च
लोके हेतुस्वभावानां
लोकोत्तरस्वरूपस्य

३३५	९१
१५६	७७
२०७	८३
२३२	८७
३६३	१२९
२२४	८९
१७५	७१

(व)

वक्रोक्तमथैव तैः प्राप्यः
वक्रोक्तित्वेन मन्यन्ते
वक्रोक्तिसुन्दरं वाक्यं

३५२	१२९
१३९	६३
४४४	१६४

कारि०	पा० सं०	पृ०
वर्जनीयो तदन्ये तु	५३	२१
वर्णस्थानस्वराकार०	११३	४६
वर्तते यत्परः शब्दः	२१	८
वस्त्रं सूक्ष्मं भनोज्ञानि	४४१	१६४
वाक्यभेदो वाक्यशेषो	३६५	१२५
वाक्यसंवननाधानं	३८३	१३७
वाक्यार्थस्तस्य शब्दस्य	२७३	१००
वाचस्पति चेदुक्तामेव	२२६	८९
वाच्योऽर्थो वाचकः शब्दः	४७	१८
वा ह्लीकारश्च महाराष्ट्रा	४३६	१६३
विकटाक्षरबन्धानां	८०	३३
विकास एव विस्तार	२५०	९५
विकासविस्तरदोष	२४०	९२
विनिवोगाविधीष्टानि	४७५	१७८
विप्रलम्भागमाशङ्कः	१८२	७२
विप्रलम्भेऽपि सम्भोग	१८१	७२
विमानाकारणत्व०	२३९	९२
विभावेरनुभावेऽत्र	१७१	७१
विभिन्नार्थकरणाया	११४	४६
विभूषणं चाक्षरसङ्गतिश्च	१७१	१३५
विभूषणसहस्रेऽपि	६७	२८
विरुद्धा अपि योज्यन्ते	१४९	६५
विरुद्धैरविरुद्धैर्वा	१४८	६५
विवक्षा बहुधा वाच	१८	५
विवक्षा वक्तुमिच्छा स्यात्	१७	५
विविधं ह्याभिमुख्येन	१५७	६७
विनिष्टैः शब्दसन्दर्भैः	२८१	१०१

कारि०	का० सं०	पृ०
विशेषणेन च संसिद्धी	४१२	१४८
विश्रामत्रिपदवर्णनं	१५३
वृत्तिः कार्यवशादेवं	१२	४
वृत्तिः पदानां व्यापारः	९	३
वृत्तियोंप्यक्षापादोक्ता	१६	४
वृत्तिस्तद्वद् विवक्षावत्	३८	१४
वृत्तीनां श्रमष्टिः स्यात्	३	२
वेषः स्यात् प्रकृतिस्यैस्तु	४४०	१६४
वैदभ्यादिद्रुतः पन्थाः	२८५	१०२
वैदभ्यामित्र माधुर्यं	६५	२७
व्यतिरेकेण षट्त्रिंशत्	३६९	१३५
व्याघ्रवल्लवनारीणां	४३४	१६२

(श)

शक्तिस्तद्व्यावदेतत् स्या०	१२२	५१
शक्रार्चा च तथा तोय०	४६४	१०३
शब्दानां स्वपदानां वा	१०२	४२
शब्देनावस्थितास्मायं	११
शब्दोऽपि सम्भवत्येव	१९३	७६
शब्दोपहितरूपं तत्	२३०	६०
शब्दोपात्ते प्रतीते वा	१३१	५६
शब्दान्येतानि मानानि	४८१	१७८
शास्त्रेषु संस्कृतादभ्य	३०५	१०८
शुद्धा साधारणो मिश्रा	३०५	१०८
शृङ्खलोक्तिमिमामाहुः	३४५	१२१
शृङ्गारश्च तथा हास्यः	१७२	७१
शृङ्गारहास्यकरुण०	३०३	१०७
शृङ्गारो द्विविधो विप्र	१८५	७३
शृङ्गारो भाति वैदभ्यां	२९०	१०५

कारि०

का० स०

पृ०

शैविल्यं नाम जायेत्
 श्रमः सर्वकलावीक्षा
 श्रमो नियोगवलेखी च
 श्लाघ्यं वै कर्म काव्यस्य
 श्लेषः प्रसादः समता
 श्लेषः सुसन्धिविषयः

७१ २९
 ३७९ २२७
 ३७८ २३७
 ३०७ २९०
 ६८ २८
 ७२ २९

(ष)

षट्त्रिंशद्वैतानि तु
 षट्प्रमाणविरोधेऽपि

३७४ १३६
 ४७५ १७७

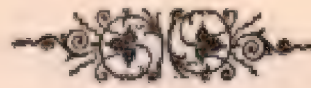
(स)

संश्लेषान्तराग्लिष्टा
 संसर्गः सन्निपातपञ्च
 संहृत्यर्थभिधायीनि
 स क्लेशः करणोद्योगः
 सचेतसा रक्ष्यमानः
 सत्तामात्रेण जायेत
 सदृशेन पदार्थेन
 सप्रत्ययासस्वरूपत्वम्
 स भावो रसनीयत्वं
 समयो नातिलङ्घ्यः स्यात्
 समाधिगम्यां तामाहुः
 समासवृत्त्यनुप्रासः
 समारान्ते च दृश्येते
 समुदायपरिष्कारः
 समुद्भूतगुणः प्राज्ञैः
 सम्प्रोतिविषयोऽभोष्ट
 सम्बन्धिनी पृष्ठसम्बन्धं
 सविरोधा सोत्तरेति
 ससक्तिरेव हि सम्बन्धः

३२८ २१६
 ३१४ १११
 १९ ८
 ३८० १३७
 २४५ ९४
 ९० ३९
 ३९७ १४०
 २०३ ८०
 २४५ ६५
 ३९० १३६
 ३३८ ११९
 २८६ १०२
 ४११ १४८
 ३५ १३
 ६६ २७
 २१९ ८९
 ४१ १५
 ३५३ १२४
 ३७ १४

कारि०	का० स०	पृ०
सहकारियुतैर्भावैः	२४६	९४
सहन्ते परमावृत्ति	४००	१४३
सा चूतभञ्जिका पक्व०	४५३	१७०
सा जातिरिति कथ्येत	३०४	१०७
साधारणप्रसिद्धार्थे	५५	२१
सामिप्रायोक्तिविन्यासः	१३६	११८
सामर्थ्यं च पदार्थानां	२५	१०
सामर्थ्यमन्वयैकार्थे	६	२
सामर्थ्याद् गमयत्येक०	२७१	१९
सामाजिकः स्याद् रसिकः	४	०
सामाजिकानां च हृदये	२६३	९७
सामाजिकानां हृदये	२८०	१०१
सा मुख्या लक्षणा गीणी	१०	३
साम्यमित्यामतन्त्र्येन	१९१	७६
साहचर्यमित्याध्यवसाय०	३७२	१३५
साहित्यं नाम सम्बन्धः	३६	१३
साहित्यं सपरिष्कारं	९	१
साहित्याभ्यासनिष्णात०	३१२	१११
सिद्धैरर्थैः समं कृत्वा	३७७	१३६
सुवसन्तकमुख्याश्च	४४८	१६८
सूक्ष्मा भाविकसंश्लिष्टाः	३२७	११३
सेनापाया निरुद्भेदाः	१३४	११८
स्तम्भश्चेष्टाप्रतीयात०	१५६	६७
स्तम्भस्तनुस्तोदभेद०	१५५	६७
स्वायिनी पदसंस्काराः	१७८	९२
स्पृश्यन्ति मनोभूत०	४६३	१७४
स्पर्शयुतां च मन्यन्ते	१०४	४२

कारि०	का० सं०	प०
स्मृतिवितर्क उत्कण्ठा	१५८	६७
स्वभावोक्तिरपि प्रायः	१२१	११५
(ह)		
स्वयं तात्पर्यवृत्त्यैव	२७८	१००
स्वरस्योपलभ्येत	२५२	९५
स्वात्मगामिगुणोद्भूतेः	२४४	९४
हर्षामर्षावसूयेष्वपि	१५९	६८
हेतुः शोको रतिर्वास्तु	२०१	७९
हेतुत्वं शब्दशक्त्यैव	२६१	७९
हेतोः फलस्य रूपस्य	१९९	७८

परिशिष्टम्-२

उदाहरणत्वेनोद्धृतश्लोकानुक्रमणिका

श्लो०	पृ०	ग्रन्थः
(अ)		
अंशुकानि प्रवालानि	८५	काव्याद० २।६०, ल० क० ५।७०
अटकमकुटीचन्द्र०	१०६	स० क० २।१०
अखण्डमण्डलः त्वेन्दुः	५१	भा० काव्या० २।४४
अखण्डमण्डलः श्रीमान्	५६	महावीर०, सु० २० भा०, पृ० १०३, श्लो० ६२
अङ्गलेखामकाशमीरा	५७	उ० का० सु० वृ० २।२०
अङ्गाधिराजमुजदण्ड०	१६१	
अङ्गानि चन्दनरसैः	१२८	महासुभाषितसंग्रहः, श्लो० २६३
अङ्गुलीभिरिव केशसञ्चार्य	७६	कु० स० ८।६३, स० क० ४।१०७
अङ्गुत्यः पल्लवान्यासन्	५३	काव्याद० २।६७, स० क० ४।१६
अङ्गनाङ्गं तनु च तनुना	१०	मे०दू० २।२६, शृ० प्र०, ऽमः प्रकाशः, मैसूरप्रकाशनम् १९५६
अङ्गे न्यस्योत्तमाङ्गं	१३६	अभि० भा०, ना० शा० १६।६
अग्रे स्त्रीनखपाटलं	३६	विक्रमोर्व० २।७
अजित्वा सार्धंवागुर्वीम्	८५	काव्याद० २।२८, स० क० ५।६७
अतीर्णशुक्तमुटमौक्तिक०	१४७	
अथ यन्तारमादिश्य	५	२० व० १।५४, शृ० प्र०, २ यः प्रकाशः, १०४ मैसूरप्रकाशनम् १९५६
अथास्य रत्नग्रथितः	१६६	२० व० १६।४३
अथैष गुणवान् राजा	१२०	काव्याद० २।२६६, स० क० ४।१२३

श्लो०	पृ०	ग्रन्थः
अथैष प्राचीनः सरति	१६२	का० मी०, १७ शोऽध्यायः
अदर्प इव कन्दर्पः	४२	
अदृष्टे दर्शनोऽपि पृष्ठा	७३	मु० र० भा०, पृ० २६१, श्लो० १ सुभाषिता, श्लो० १०४३
अधिदिनावधिजीवाः	६	
अध्यासामासुस्तुङ्ग०	६१	शि० व० १५; श्रु० प्र०, ८ मः प्रकाशः, मैसूरप्रकाशनम् १९३६
अध्यास्य चाग्निः	१७८	र० व० ६१५१
अनञ्जितासिता दृष्टिः	१६६	काव्याद० २१२०१, स० क० ३११४
अनाकूर्तैरेव प्रिय	१७२	अनर्घराघवम् ३५, सु० र० भा० पृ० २५५, श्लो० २७, मुरारिकवेः
अनातुरोत्कण्ठितयोः	७९	माल० मित्र० ३११५
अनुरणन्मणिमेखल०	१६	व० जी० ११६, रुद्रयाल० २१२३
अनेन कल्याणि करे गृहीते	१८१	श्रु० प्र०, ६ मः प्रकाशः
अनेन यूना सह	१७६	र० व० ६१२५
अनेन सागरानुपान्	१४३	वा० रा० ५१११९४
अन्तैः कल्पितमङ्गल०	६०, ११३	मा० मा० ५११८, दशरु० ४ र्थः प्रकाशः, स० क० ११५११, ५१५०१
अन्धासु तावदतिमदं०	६६	दशरु० ४ र्थः प्रकाशः, सु० र० भा०, पृ० १२३, श्लो० ७६, विकटनितम्बायाः, सुभाषिता०, श्लो० ७३५, श्रु० प्रकाशस्थ ७ मे प्रकाशे प्रथमद्वितीयचरणी तृतीयचतुर्थ- चरणत्वेनोद्भूतौ
अन्योन्यकण्ठाश्लेषेण	७९	
अपाङ्गनिष्पन्दभराश्रुधुरैः	८०	
अपाङ्गभङ्गिरेषा चेत्	५५	
अपीतिशयकादम्बं	५६, ७७	काव्याद० २१२००, स० क० ३१११, सु० र० भा०, पृ० ३०४, श्लो० २

श्लो०	पृ०	ग्रन्थः
अपेतव्याहारं	११३	स० क० ५१२७३
अप्रगल्भकलकण्ठपञ्चमाः	१४२	
अमृतममृतभास्ताम्	४१	
अम्बास्तयेषु तव	१७४	
अयं देशो देशो	१२३	
अयमुदयति मुद्राः	३६	स० क० २१२६ सु० र० भा०, पृ० ३२७, श्लो० १०
अयशो मलिनं मुखं	१४१	
अयि पान्थ बिलम्बसे किमेकः	३	
अरत्नालोकसंहार्यम्	५६	काव्याद० २१६७, स० क० ३६०
अरविन्दकरण्डालय०	१४५	
अररे कटाक्षलहरी	१०९	
अर्थिनां कृपणा दृष्टिः	३८	काव्याद० ११७७ सु० र० भा०, पृ० १०३, श्लो० ५३
अविरतरतकलान्ता	१४२	
अशोकनिर्बलितपद्मरागम्	१३	कुमा० स० ३१५३, मृ० प्र०, ५ मः प्रकाशः
अश्वि अभितानिकधूसरेभ्यः	१६२	
असकलहसितत्वात्	१०	का० मी०, ११ शोऽध्यायः, स० क० २१८४
असम्भृतं मण्डनमङ्गयष्टेः	५६	कु० स० ११३१
असहृनसखी	६४	
असारं संसारं	२६	मा० मा० ५१३, व० जी० ११२०, अभिनवभारती
असावुपनीतोऽपि	२५	स० क० ११७२, मृ० प्र०, ९ मः प्रकाशः, पृ० ३४०
असौ कुमारस्तमजोऽनुजातः	१८०	र० व० ६१७८
असौ विद्याशाधिः	१७९	मा० मा० २१११
अस्ति विशेषाः शुभहाकुञ्जाः	७	
अस्मान् साधु विचिन्त्य	६८	अभि० शा० ४१७, स० क० ५१५१
अस्मिन् देव स्नातगृहे	७५	उ० रा० च० ३३७, देवक०, ४र्थः प्र०

(आ)

आन्वप्रोतवृहत्कपालतलक०

६३

म० वी० च० ५१२८, स० क० ११२५०

श्लो०	पृ०	ग्रन्थः
आयाते दायिते भरस्यलभुवाः	८४	दशरु० ४ श्रृं प्रकाशः, धनिकस्य श्रृ० प्र० २३४०, सुभाषितावलि, सुक्तिमुक्तावली, शाङ्गधरपद्धतिः अद्भुतफुल्लकवेः
आर्द्रं नागाजिनमवयव०	८३	
आर्द्रार्द्रचन्दन०	१६८	का० मी०, ३ योज्यायः
आवजितजटामौलि०	६८	कु० सं० २१२६
आशानन्दः कुसुमसदृश०	७३	मे० दू० ११०

(इ)

इक्षुदण्डस्य मण्डस्य	११	का०मी० ८मोऽध्यायः सं० क० ५१०९
इतश्चेतश्चाभ्रलिह०	१५५	कु० सं० ४१३६
इतीदमपि भूमिण्डं	५४	काव्याद० २१२२६
इतीयं माधुर्यं	१२६	
इदं मधोनः कुलिशं	८६	काव्याद० २१२९१, सं० क० ५१७१, सु० २० भा०, पृ० ३६५
इदं वामाय भागाय	४५	
इदमम्लानमानाया	८४	काव्याद० २१२८६, सं० क० ५१७३
इन्दुर्यत्र न निन्द्यते	७३	सं० क० ५१६२, सुभाषिता० २३६८ कृष्णामिश्रस्य
इयं मेहे लक्ष्मीः	३	उत्त० रा० च० १३८, श्रृ० प्र०, १ मः प्रकाशः, पृ० ३०६
इह हि बहति कामं	१६२	वा० रा० ५१३४

(उ)

उच्छ्वसत्कामलग्नधये	५१	
उत्कल्योक्तस्य कृत्ति	६६	मा० मा० ५१२६, दशरु०, ४ श्रृं प्रकाशः
उत्तिष्ठत्वा रत्नान्ते	१०६	वे० सं० ११३, सं० क० २१३३, सु० २० भा०, पृ० १६, श्लो० १४ निशानारायणस्य, सुभाषिताव० ७६

उत्तुङ्गाः परितः स्फुरन्ति गिरयः २८

श्लो०	पृ०	ग्रन्थः
उद्गर्भहृणरमणी०	१६३	वा० का० सु० वृ० ४२११, स० क० ११६३ सु० र० भा०, पृ० ३०१, श्लो० ५६ विद्याकरकवेः
उद्दामोत्कालिकां विषाण्डरुचि	४९, १२४	रत्ना० नाटिका ४
उद्धर्तनिभूतमेकमतेकैः	९०	शि० व० १०१७६
उन्नमितकभू लतम्	१०८	अभि० शा० ३११२, स० क० २११
उपलब्धसुभस्तदा स्मरं	८१	
उपवसति वसन्त०	१४८	
उपस्थितां पूर्वमपास्य	१३४	र० व० १४१६३
उपलोतः स्वस्थ०	१५४	
उभौ यदि व्योम्नि पृथक् प्रवाही	२९	शि० व० ११८, का० मो० ८ मोक्षपावः, स० क० १९५
उलूखलेराभरणैः	१५५	

(ए)

एकस्या गण्डतलमलं	१४६	
एकस्मिन् शब्दे पराङ्मुखतया	७२	अम० श० २१
एकेनाभ्यधिके	१३४	
एकेनालिङ्गन्तं कृष्णं	११२	
एको हि दोषो गुणसन्निपाते	२५	कु० स० ११३
एतस्मिन् घनचन्दनाद्रवपुषो	१६६	सदुक्तिकर्णामृतम् १२७८, कालिदास- दण्डिनोः

एताः कूलकरञ्जकुञ्जकुहूर०	१४३	
एतानि निस्सदृतनोः	१०४	
एलालयङ्गलवली०	१४५	
एष राजा वदा राज्यं	४१	काव्याद० १५३, स० क० २१६६
एष वन्ध्यासुतो याति	२५	सु० र० भा०, पृ० ३६३, श्लो० ५

(क)

कङ्कासिन्धाः पृथुचतते	१०३	
कथमपि कृतप्रत्यापत्तौ	६३	अम० श० ७३
कथय किमिति बाले	१०३	विद्वत्सालभञ्जि० ११९
कदा कटाक्ष एणाक्ष्याः	१०९	

श्लो०	पृ०	ग्रन्थः
कदा नौ सङ्गमो भावी०	११८	काव्याद० २।२६१, स० क० ३।१४३
कनककलशस्वच्छे	७५	स० क० ३।११०, सु० र० भा०, पृ० २२, प्लो० ३३१
कान्याकाम्बलसङ्घे०	२६४	
कपाले मार्जारः	७५	का० मी०, १३ शोऽध्यायः, स० क० ३।११४, सारङ्गधरपद्धती सुभाषितावली च भासकवेः, सदुक्ति- कर्णामृते च राजशेखरस्य
कपोले पत्राली	८३	अम० श०, स० क० ५।४८९
कपोले जानक्याः	१११	हनु० ना १।१९, महाना० ३।५०, का० मी०, १७ शोऽध्यायः, स० क० ५।३६९
कमलमनम्मसि कमले च	११२	स० क० ४।१०१, ५।४८४, शृ० प्र० ७मः प्रका० पृ० २२५, सु० मु० १५१६, सु० र० भा० श्रीपाङ्कुराणस्य
कमले कमलोत्पत्तिः	९३	शृङ्गारति० २०, सु० र० भा०, पृ० ३१२, प्लो० १२
करविसलयं धृत्वा	१५२	अम० शत० ८९
कर्णिकारणारेण	१६३	
कर्ता मखानां बहुदक्षिणानां	१३०	
कलशोरभिषिच्य काञ्चनैः	१६१	
कलिङ्गपुरकामिनी०	१६१	
कल्याणदायि भवतः	११३	
कल्याणी वत गायेयं	१७८	वा० रा० ५।२३६, स० क० ३।१६० शृ० प्र० ९ मः प्र०
कल्लोलबेहिलतटशतं	१८०	भक्तदण० ६२, व० जी० १।२४, सुभाषि- तावली तु भागवतविविक्रमस्येत्युल्लेखः
कश्चित् कराभ्यामुपगूढनालम्	६९, १६६	र० व० ६।१३, स० क० ५।३६
कश्चित् कान्ताविरहगुरुणा	१३०	मे० दू० १।१
कस्तूरीतिलकः कपोलमकरी	३३	
कादाचित्कैः परे फलैः	१३९	

श्लो०	पृ०	ग्रन्थः
का नाम रम्पता वक्त्रे	९१	
कालिन्दि ब्रूहि	१२४ १२८	सबु० कर्णा० ११३७२ मुरारिकवे, सु० र० भा०, पृ० ११४, श्लो० २३,
कि परामन्तभ्रान्तालि०	७६	काव्याद० ११२६ स० क० ४१७४
किञ्च बहुश्लरी०	१४५	
किमुवाच वचो रामः	१४३	वा० रा० २१५८११
किमद्विरपि सोऽब्जानम्	७९	
कियन्मात्रं जलं विप्र	५०	का० मी० ६६०३५५५, स० क० ११६८
किरन्तः कावेरी०	१४९	स० क० १११४०
कुतः कुबलयं कथं	१४९	काव्याद० २११२३, स० क० ४१९९४, सु० र० भा०, पृ० ११२, श्लो० ६
कुजेन कान्त्या वयसा नवेन	१८०	र० व० ६१७९
कुबलयदलनीला	१५४	
कुसुमसुकुमारमूर्तिर्दधती	१७०	रत्नावली०, ११२०, भृ० प्र० १० शा०, प्रकाशः
कुसुमायुधपर्त्ति दुर्लभस्तव	८१	कु० स० ४१४०
कृमिकीटाश्च जीवन्ति	१५३	
कृष्टा येन विलोलकेशनिवहा	८५	वे० स० ना० ३१७७, स० क० ५१५१६
कृष्णेनाद्यगतेन रन्तुमधुना	८६	कृष्णकर्णामृतं, काव्यम् २१६४, स० क० ५१२३, सु० र० भा०, पृ० २४, श्लो० १६४
केचिद् वस्तुनी	१२१	स० क० ११९३
केरलीचिकुरमङ्गिभरं	२६२	
केशाः सपुष्पगण्डयाः	१६७	
केवलं वत वन्दार्यम्	४८	
कोऽयं भामिनि भूषणं	१६८	स० क० ११३५७, ५१४२४
कोकप्रोत्तिचकौरपारणपटु०	१४८	किरातार्जुनीयम् ४१२४
कोकिलालापवाचालो	३०	स० क० ११४२, २१२८५
कोपमाहरयत् तोत्रम्	८७	
क्रान्तं रुचा काञ्चनवप्रभाजा	१४०	शि० व० ४१३
क्रान्तकान्तवदनप्रतिविम्बे	१७७	शि० व० १०३३, स० क० ३११७५
क्रीडन्तीनां हलिकसुदृशाम्	१६४	
क्रोधो यत्र भ्रुकुटिरचना	८२	
विलष्टचन्द्रमदयोः कञ्चयहैः	१०	कु० स० ८१८३

श्लो०	पृ०	ग्रन्थः
क्वचिद् भस्मापाण्डु	१३१	
क्व युवतिमार्दवं	१३४	स० क० ३।६०
क्षिप्तो हस्तावलग्नः	१३३	अम० शत० २, स० क० ५।४६६
(ख)		
खलुगत्वा खलचेष्टितं	१४५	
खेटको भक्तसूपस्य	१२२	स० क० १।१९, शृ० प्र० ६, मः प्रकाशः; पृ० ३३५, मैसूरप्रकाशतम् १९५६

(ग)

गङ्गे देवि दृशा पुनीहि यमुने	४०	स० क० ४।२१२
गच्छ गच्छति चेत् कान्त	११६	काव्याद० २।१४१, स० क० ४।१४७, सुभाषिता० १०४०
गजकदम्बकमेचकमुच्चकीः	१३९	शि० व० ६।२६
गतिर्वेणी च नागेन	१८२	स० क० ४।२३०
गलानहितकुसुममालः	१६५	
गलितवयसामङ्गे	१५०	
गाढालिङ्गनकेलिपूर्वसमुता	१६८	
गाढोत्कण्ठकठोरकोरलवधू	१६३	मा० मा० ६।१९
गाथामेतामवष्टभ्य	१७८	
गिरिप्रसक्तानि गिरींश्च पश्यन्	१४३	
गुणानुरागमिश्रेण	१४१	का० मी० ६।८, १५ दशोऽध्यायेषूत्कीर्णः; स० क० ३।४०, शृ० प्र०, खलुः प्रकाशः
गृहिणी सचिवः सखी मिथः	७९	२० व० ८।६७

(घ)

घर्माभ्यो विसर०	१९७	मा० भा० १।३८
घ्रातं तालफलाशया स्तनयुगं	७६	सु० २० भा०, पृ० १३२, प्लो० ३५

(च)

चक्रवाकमिधुनं	१६७	
चन्दनासक्तभुजम्	६१	ल०का० सा०स० ३।७ प्रतिहारेन्दु० ल०वृत्तिः
चन्द्रपयोदकृन्दानाम्	५५	
चन्द्रज्योत्स्नाविशदपुलिने	११९, १२५	का० मी०, १मोऽध्यायः ल०, क० ४।८८, शृ० प्र०, ७ मः प्रकाशः, पृ० २३१

श्लो०	पृ०	ग्रन्थः
चन्द्रितो येन माग्निरङ्गः	१०९	
चयस्त्वियमित्यवधारितं पुरः	४७	शि० व० ११३
चरणकमललम्बेः	३३	वा० का० सू० वृ० ११११७
चरन्ति चतुराम्भोधि०	४४	काव्याद० २१९९, का० गी० ६ष्ठोऽध्यायः, स० क० ४११९५
चलति कथञ्चित् पृष्ठा	६६	दशरूपकम्, अर्थः प्रकाशः
चास्ता वपुरभूषयदासां	१६	शि० व० १०१३३, व० जी० ११३३
चित्रं हरिणशावाक्ष्याः	५६	वा० का० सू० वृ० ४११२२
चूडाचुम्बितकङ्कपत्रम्	१३१	महाना० २१३, उ० रा० च० ४१२०, महावी० च० ११६, स० क० ११६६
च्युतसुमनसः कुन्दाः	३६	वा० का० सू० वृ० ११२५, श्रीचि० वि० च० ५१२, का० गी० १८श्लोऽध्यायः अशि० भा० २६११२०
च्युतामिन्दोलैश्च	३५	स० क० ५११२२, शाङ्गधरपद्धती क्रीडा- करस्येति सुभाषितरत्नभाण्डागारे, सुभाषितावली च चन्द्रकस्येति
च्युतो राज्याद् राजन्यश्च	४८	

(छ)

छत्राकारशिराः सिरालसरल० ६२ स० क० ११६६

(ज)

जज्ञौ जो जाजीजिज्जाजी	४६	शि० व० १६१२, स० क० ११२५६;
जनकस्तादृशोऽस्माभिः	७६	
जम्भारातीधकुम्भो	१४६	सूर्यशतकम् १
जयति जनताभिवाञ्छितः	१०६	स० क० २१६
जयति भुजगरज्जु०	३३	स० क० ११५४
जयत्यमलकोस्तुभ०	४६	का० गी० ६ष्ठोऽध्यायः, शृ० प्र० ३५, प्रकाशः, पृ० १०३
जयन्ति ताण्डवे शम्भोः	१४५	वा० का० सू० वृ० ५११४
जितमिह भुवने त्वया यदस्याः	८६	मा० भा० ११२५
जीवग्राहं विरमनु तपो	७०	
जाताः सन्ति मे	१५७	

श्लो०	पृ०	ग्रन्थः
(ड)		
डोलयन्तः कपोलेषु	१६६	
(त)		
तं पातयां प्रथम०	२६	
तं वीक्ष्य वेपथुमती	७०	कु० स० ५१८५, स० क० ५१७
तडिल्लता कि न स्थैयाद्	१४४	
ततोऽरुणपरिस्पन्द०	१६	न० जी० ११८, का० मी०, १२ वशोऽध्यायः, सुभाषिता० २१५३ वाल्मीकिः पद्यम्, केचिच्च महाभारतीयमामनन्ति
तत्कालप्रियजन०	७३	उ० रा० च० ११२०
तत्क्रूरदन्तकरपत्र०	१४	
तत्र काञ्चनशिला०	१७६	कु० स० ८१२९
तत्र तोयाशयायोष०	४२	उ० का० सा० स० ११३
तदा प्रभृति निःसङ्गो	५०	उ० का० सा० स० ११४
तनुत्वं रमणीयस्य	४८	स० क० २१५९
तन्वी श्यामा शिखरदशना	१३	सु० र० भा०, पृ० २७१, श्लो० ४९
तमालनीलनीरदश्यामलं तमः	५३	
तमृषि मनुष्यलोक०	१५३	सु० र० भा०, पृ० ३६, श्लो० ४६
तरुणं सर्वपथाकं	१७४	
तव तत्त्वज्ञि वदनं	५५	
तस्मिन् जीवति जीवामः	५०, १३१	श्रु० प्र०, श्याः प्रकाशः, पृ० १०४
तस्य राजः प्रमावेण	४०	काव्याद० ३११८०, स० क० ११२६६, ३१२२१
तस्याः प्रवृद्धलीलाभिः	४३	वा० का० सू० वृ० ४१३१७, स० क० ४१२०७
तस्याभिषेके मदनातुराया	४५	स० क० २६५
तस्या वक्त्राब्जम्	१४६	
तां रोहिणीं विजानीहि	१७८	वा० का० सू० वृ० ४१२१६, स० क० ३१६५
ताटङ्गवलित०	१६८	का० मी०, तृतीयोऽध्यायः
ताभ्यां गताभ्यां गताम्	१५०	
तामभ्यगच्छद् रुदितानुसारी	१६	र० व० १४१७०, व० जी० ११३०
ताम्रपर्णीतटेष्वासीव	१७७	
...ताया प्रचकारासी	१५८	
तिमिरनिरुद्धभीम०	११२	स० क० ५१२१२

श्लो.	पृ०	ग्रन्थः
तीर्थे तोयव्यतिकारभवे	८१	र० व० २१५, छव्यालो० लो० वृ० उ०, पृ० ८६४, मोतीलालबनारसीदास- प्रकाशनम् १९५३
तीव्रः प्रतापो मधुरं वचस्त	१४१	शृ० प्र०, पञ्चः प्रकाशः, पृ० २०४
तेनैन्द्रिवन्धो ववृक्षे ययोधि	५०	भट्टिका १३१०, शृ० प्र०, ३४ः प्रकाशः, पृ० १०४
तौ सन्निधौ व्यञ्जित०	१७३	कु० स० ७१९१
त्वं जीवितं त्वमसि मे	८६, १२३	उ० रा० च० ३१२६
त्वदाननमधोराशम्	५१	काव्याद० २१४४
त्वमेवं सौन्दर्या	३८	वा० का० सू० वृ० ३१२१३, शृ० प्र०, ९मः प्रकाशः, पृ० ३४७

(६)

दंष्ट्रापृष्ठेषु सद्यः	१९	व० जी० ११२९, सुभा० र० भा० ३९, सद्गुक्ति- कर्णामृते वराहमिहिरस्य उल्लेखः
दन्तप्रभासुमनसं	१२७	उ० का० सा० स० २१२२
दर्पणे च परिभोगदर्शिनी	१७३	कु० स० ८१११, व० जी० २१६१, स० क० ३११७०
दर्भाङ्कुरेण चरणः	३६	अभि० शा० २११३, स० क० ११११२
दिग्वासा यदि तत् किमस्य	१२४	महाना० ८१८, स० क० ३१३४०, औ० वि० च०, सुभाषिता० भट्टप्रभाकस्य
दिङ्मातङ्गघटाविभक्त०	८५	स० क० १११६०, २१५५, ५१४१६, औ० वि० वि० च०, भट्टभास्करस्य
दिनपरिणतिमज्जत्०	१६२	
दीर्घाभाङ्गं नयनयुगलं	४०	शृ० प्र०, १०मः प्रकाशः, पृ० ३७१ मैसूरप्रकाशनम् १९५६
दुःखं मे प्रक्षिपति हृदये	१४७	
दूराकृष्टप्रमोद	१४७	
दूरे दारुवनानि हारकमुघा	२६	
दृष्टिं हे प्रतिवेशिनि अणमिहा	११८	दशरु०, २४ः प्रकाशः, स० क० ११११८, सु० र० भा०, पृ० ३५३, प्लो० ४३ विज्जकायाः

श्लो०	पृ०	ग्रन्थः
दृष्टिः सालसतां विवर्ति	११५	दशरु०, २ यः प्रकाशः
दृष्टेकासनसङ्गमे प्रियतमे	१५	अम० श० १९ वा० का० सू० वृ० ३११४, दशरूपकम्, २यः प्रकाशः, का० मी० १मोऽध्यायः, श्रु० प्र०, ९मः प्रकाशः, पृ० ३४४
देवक्रते वाञ्छति दीर्घनिद्रां	३७	स० क० ११२१२
देवी त्वदर्शना	१५०	
देजे देजे कलत्राणि	८६	सु० २०भा० पृ० २६१, श्लो० ६
देशैरन्तरिता शतैश्च सरिताम्	७७	अ० श० ६६, दशरु०, ४थः प्रकाशः, सु० २०भा० सुभाषिता० १७६८ नरसिंहस्येति पृ० २०८, श्लो० ३३
घृते छत्रपरः कामं	७४	
द्वयं गतं सम्प्रति	१९	कु० स० ५१७१, व० जी० ११२६
द्वारं खड्गभिरावृतं	४६, १३१, १३२	श्रु० प्र०, ९मः प्रकाशः, सु० २० भा० पृ० १०८, श्लो० २०१
(घ)		
घत्ते त्वचं रौरवीम्	१३१	महा० च० ११६८
घ्रायाभिधातदधिता	१०४	स० क० २१२६
घ्रावति तस्मारोहति	१६५	
घोरास्त एव धवलाः	१०४	
(न)		
न केतकीनां वेकसन्ति सूचयः	७५	श्रु० प्र०, १०मः प्रकाशः, पृ० ४२०
न नर्मसाचिव्यमकारि नेन्दुता	१४८	जि० व० ११५६
न निगुणमपि चाकाङ्क्षेत	१५८	
न पञ्चधुः स्मरस्तत्त्व	६१	काव्याद० २१३०४
नमः पतनशोलाय	४३	
नमामि नित्यं ललितं	५५	
न मालतीदाम विमदयोग्यं	७६	विद्वशा० भ० ३१५, स० क० २१२०५, ४६७
नराः शीलभ्रष्टाः	३३	वा० का० सू० वृ० ३१११३

श्लो	पृ०	ग्रन्थः
नलिन्या इव तन्वङ्गयाः	५१	काव्याद० १।४५, श्रु० प्र०, १०मः प्र, पृ० ४११
नवशाड्वलराजिभिः	१५०	
नवाम्बुदकुटुम्बिनः	१३३	
न स्पृष्टोऽपि त्रिदशसरिता	८४	स०क० ५।२-४, श्रु० प्र० २३।४४
नास्तावद् विकलकुररी०	६७	मा० मा० ५।१०
नारिकेरफलपण्डिताण्डव	१३१	
निःशेषच्युत०	१२८	अम० शा० ६०, स० क० ५।२६६
निगूह्य केशोष्वाकुष्ठा	८५	काव्याद० २।२८२, स०क० ५।६६
निधानगर्भाभिन्व सागराम्बरा	१०८	र० व० १।३
निपुणं द्रुहिणेनास्थाः	५५	
निरानन्दः कोन्दे	३४, ३५	वा०का० सु०वृ० ३।१।११, स० क० १।=१, सु० र० भा०, पृ० ५२३, श्लो० ६४
निर्णेतुं शक्यमस्तीति	१७८	काव्याद० २।२१०, स० क० ३।१७१, सु० र० भा०, पृ० ३११, श्लो० १७
निर्गन्धेन मयाम्भसि	७७	दशरूपकम्, ४र्थः प्रकाशः, सु० र० भा०, पृ० १५, श्लो० २६ रुद्रकवेः
निर्मात्यं नयनधियः कुवलयं	४४	स० क० २।४३, बालरामायणे प्रथमपादमात्रम् १।४०
निर्घोकिमुक्तमिव गगनोत्तमस्य	५४	
नीलेन्दीवरमिन्दुकान्तिरमृत०	११६	
नीलेन्दीवरसङ्कुया नयनयोः	७५	महाना० ५।८, स०क० ३।११३
नेतच्चित्रं यदयमुदधि०	९३	अभि० शा० २।१६
नीपच दुर्जनवाणी च	४३ ४७, १३२	सु०र०भा०, पृ० ५४, श्लो० २४
(ष)		
पक्षमालीपिङ्गलिम्नः	१५९	सु० र० भा०, पृ० ६७, श्लो० १४२ भवमूर्तेः,
पतद्वाराः पारावत०	१३३	
पत्युः शिरश्चन्द्रकलामनेन	१२०	कु०स० ७।१६, का० भी० अ० ६, पृ० १२७; स० क० ५।१६१ दशरूप०, २यः प्रकाशः

श्लो०	पृ०	ग्रन्थः
पद्भ्यामूरयुगं विभज्य भुजयोः	११३	स० क० ५१५००, शृ० प्र० ९मः प्रकाशः, पृ० ३१७
पद्मसम्मौलनाच्चात्र	११८	काव्याद० २१२६, स० क० २१२४४
पद्मातपत्ररसिके	६	सुभा० र० भा०, पृ० ३१३, श्लो० ५५
पन्थाः स एष सक्षि	१३९	
प्रयोमुचः परीताप	३२	काव्याद० २१२७३, स० क० २१२५६
परिणमति पार्थती	८१	कु० स० ४१६२
परिम्लानं पीनस्तनजघन०	२६	रत्नावली० २१२८, श्री० त्रि० च०, पृ० ६, भारतप्रकाशनमन्दिरम्, १९६५
परिसरपुलिनेषु निम्नगानां	१४०	
परिहरीत सुषुप्तं	१६२	
परेषां फलमुत्पाद्य	४४, ४७	
पर्याप्तं तप्तचाभीकर०	१४६	सूर्यसतकम् ५६
पल्लवेन पवनानुम***	३१	
पश्य पार्वति पयोदपङ्क्तिभिः	१२९	शृ० प्र० ६मः प्रकाशः, पृ० १११
पश्वान्तभृज्जनाज्जन्म	२८	
पश्यामि तां तत इतः	१२१	मा० मा० ११४१, शृ० प्र० १०मः प्रकाशः, पृ० ४०६, १३वर्षः, पृ० ५५२
पाञ्चालनेपथ्यविधिर्नराणां	१६७	का० मी०, अ० ३ पृ० २४ चीखम्बाप्रकाशनम् १९६४
पाणिपद्मानि भूपानां	५३	काव्याद० २१२५६, स० क० २१२५
पाणिपीडनविधेरनन्तरं	८३	कु० स० ८१, शृ० प्र० १३, विशः प्रकाशः, श्लो० ३६
पाण्डथोऽश्वमेधापितलम्बहारः	१०९	र० व० ६१६०, का० मी० ३ अ० ८, पृ० १०८; स० क० ४१ ३
पादभ्यासं कृतवति बहिः	७४	
पादाग्रस्थित्या मुहुः	१४६	रत्नावली० ११३
पादाग्रस्थित्यस्यो०	११५	स० क० ३१२
पायं पायं तवारीणां	८६	काव्याद० २१२८८, स० क० ५१७२
पितृणां नृत्यते गणः	१३७	

श्लो०	पृ०	ग्रन्थः
पिपिप्रिय ससस्वयं	४०	स० क० २१४२, प्र० २४६ शृ० प्र०; १०मः प्रकाशः, पृ० ३७७
पिबन् मधु यथाकामं	१२६	काव्याद० २१२०६, स०क० ४१९९
पृच्छामः किमिव क्षमाभर०	१२६	
पृष्ठेषु शङ्खसकलच्छविषु	३७	वा०का०सू०वृ० ३१२१४ ना० शा० अभि०भा० १६१००, स०क० १११०४ शृ० प्र० १मः
प्रीती भिनत्तु दु रतं	७७	१३ दशः प्रकाशः, पृ० ४६३
पीलस्त्यपीनभुजसम्पदुदस्थमान०	८१	दशक०, ४व्यः प्रकाशः, पृ० २१० चौखम्बाप्रकाशनम् १६०६, शृ० प्र० २११६५, सु० २० भा०, पृ० ११, श्लो० २० व० जी० १११०
प्रकाशस्वाभाव्यं	१६	
प्रतिषोजयितव्यवल्लकी०	८२	
प्रतीच्छत्या शोकीं	३४, १२६	का० मी०, अ० ५, पृ० ४८; स० क० ११८८
प्रत्यग्रमज्जनविशेषविमुक्तमूर्तिः	१७०	रत्नावली० ११२१
प्रत्यादेशापि च मधुनो	१४७	
प्रथममहणच्छायस्तावत्ततः कनकप्रभः	४७	व०जी० ११४०, स०क० १११२०, शृ०प्र०, ६मः प्रकाशः, पृ० ३३१, ३४७, सु० २० भा०, पृ० ३०१, श्लो० ८५, सुभाषिता० २००४
प्रथममलसैः पर्यस्ताग्रैः	३८ ४७	वा०गा०सू०वृ० ३१२१४
प्रदोयतां दाशरथाय मैथिली	१५७	वा० रा० यु० का० १४१३, महाना० ६१३३, ३८ ३५
प्रबुध्यते तूपुरशिञ्जितैः पुरं	१३१	
प्रभ्र शय्या यो नहुषं चकार	२६	२० व० १३१३६
प्रयच्छतोच्चैः कुसुमानि मानिनी	८२	किराता० ८११४, शृ० प्र०, १०मः प्रकाशः, पृ० ३९३
प्रविवेक पुरी तया विना	७९	
प्रसन्नाः कान्तिहारिण्यो	३	सुभाषितावलाबुद्धृतं भट्टजिविक्रमस्य; शृ०प्र०, ७मः प्रकाशः, पृ० २२३ मेसुरप्रकाशनम् १६५६

श्लो	पृ०	ग्रन्थः
प्रातः पापचात्यमचलं	५६	
प्राप्य मन्मथरसादतिभूमिम्	६६	शि० व० १०१८०, दशरु०, ४र्थः प्रकाशः
प्रासकार्मुकबिभ्रद्भिः	२४८	
प्रियां भयव्याकुलतारलोचनां	११२	
प्रियोऽसि प्राजोऽसि	१२०	स० वा० ४११२८, शृ० प्र०, ९मः प्र०
प्रेयान् सोऽयमापाकृतः सजपथं	१७	वा० का० सु० वृ० ११२१५, स० वा० १११०२, ५१४२१

(क)

फुल्लेन्द्रीवरकाननानि नयने	१३४	तापसवत्सराजचरितम् १११६
----------------------------	-----	------------------------

(व)

बाल्य नूतनघ्रीवनव्यतिकरा०	१४८	
बाल्लीकीरदनच्छदारुणदलेः	१६३	का० मी० १७६शोऽध्यायः, पृ० २४४, वा० रा० ५१४०
बिम्बाधरः पीयते	१५२	
बिम्बाधरासन्नचरं द्विरेफं	१५२	काव्याद० २१८०
बिम्बोष्ठं बहु मनुते	१४७	शि० व० ४१२८

(भ)

भण तरुणि रमणमन्दिरम्	१६	व० जी० ११४, हस्तताल० २१२९
भद्रं ते सदृशं यदध्वगशतैः	१६५	स० क० ३१८ सु० रा० भा०, पृ० २०८, श्लो० ३२
भयात् समालिङ्ग्य निमीलिताक्षीं	११२	
भर्तुमित्रं प्रियमविधवे	१६	पू० मे० ६५, व० जी० ११३१
भवति विततश्वासोद्०	८४	मा० मा० १०११५, शृ० प्र० १३१४२
भविष्यति पुरी लङ्का	१५८	वा० रा० सु० का० २६१२६
भानुमानपरदिग्बनितायाः	११६	सुभाषितावलिः १९२९ विह्वलस्य
भोष्मप्रोक्तानि वाक्यानि	१०९	स० क० २१११, शृ० प्र०, १०मः प्रकाशः, पृ० ३०२

भूतादिना नभः सोऽपि	१५७	
--------------------	-----	--

भूनिविशेषं दिवमप्यशेषं	२९	
------------------------	----	--

श्लो०	पृ०	ग्रन्थः
भृङ्गेण कलिकाकोशः	२२	सं० क० ११५७, वा० क० सू० वृ० २११११
भू भेदे सहस्रोद्गतेऽपि वदनं भ्रुवैवल्गुर्ननुतुर्जङ्घः	३७ ५०	रत्नावली० २१४३, सं० क० ११२०२ भट्टि० का०, १२१२८ श्रु० प्र०, रयः प्रकाशः, पृ० १०४
(म)		
मकरे दशभागावाः	१५७	
मत्स्यमत्स्यन्धिको मत्स्य०	४२	
मथ्नामि कौरवजतम्	१२३	वे० सं० १११५, का० मी०; अ० प्र०, द० सू०; रमः प्रकाशः
मदरक्तपोलानि	१५२	
मदिराक्षि मवाननापितं	७९	र० व० २१६४
मधुमन्ति सुगन्धीनि	१४०	
मधु सरजसं मध्ये०	१५५	
मधुर्मधूनि मान्द्यवै	४२	सं० क० २१८१
मध्यन्दिनार्कसन्तप्त०	५४	काव्याद० २१२२२
मनीषिताः सन्ति गृहेषु देवताः	३१	कु० सं० ५१४, सं० क० २१२५, श्रु० प्र०, १०मः प्रकाशः, पृ० ३७३, मैसूरुप्रकाशनम् १९५६
मनोरीगस्तीव्रो	६८	मा० मा० २११
मन्दं निधेहि चरणे	७	
मन्दरस्य मदिराक्षि पार्श्वतो	१५४	वा० का० सू० वृ० ५१२
मन्दायन्ते न खलु सुहृदाम्	१४६	
मरकततटे मन्दाकिन्या	१२८	
मलयमस्तां वाता माता	१२३	सु० र० भा०, पृ० २८३, श्लो० १५३ अर्जुनवर्मदेवस्थ
मल्लिकामालभारिष्यः	११७	काव्याद० २१२१३, सं० क० ४१२२२, सु० र० भा०, पृ० २९८, श्लो० २
मा गर्बेनुद्धह कपोलतले चकास्ति	३८	दशरूपकम्, रयः प्र०, सं० क० ११२०५, सु० र० भा०, पृ० ३५३, श्लो० २
माघमासे रतन्वापः	१२५	

श्लो०	पृ०	ग्रन्थः
मा भवन्तमनलः पवनी वा	१३०	वा० का० सू० वृ० ५।१।१४, स० क० १।१७२
मार्गन्ते देहभाराः	१५१	
माला मूर्ध्नि विनिर्मिता	१६६	
मुखं पातुं कालस्थल०	१६७	
मुखेन सा पद्मसुवन्धिना निशि	१४३	कु० सं० ५।२७
मुखेऽस्मिन् परिणाहिनि स्तनतटे	१६७	
मूर्ध्नि स्फुरत्तुहिनः	१६३	
मूले कण्टकसन्तति०	१०	शृ० प्र०, ८मः प्रकाशः, पृ० २०२
मूले नन्दनशाखिनां सिकतिले	२९	
मूले मूले हि पश्यामि	८९	
मूले लोलकरीरकन्द०	४६	
मृगं मृषाङ्कः सकलं शब्दाङ्के	६२	रुद्र० का० ८।१०८, स० क० ४।६३
मृतेति प्रेक्ष्य सङ्गन्तुम्	११४	काव्याद० २।२८, स० क० ५।६६
मृद्वीषु पाशाहृतिषु प्रकामम्	८३	
मेदश्छेदकशोदरं लघु	१३६	अभि० शा० २।५, स० क० ४।१११
मैथिली तस्य दाराः	१३४	वा० रा० ३।२७, महाना० १।२३
मैथिलीमुदवहद् रघूत्तमः	१७९	र० व० १।१५४
मैनाकः किमयं रुणद्धि गगने	१४४	हनु० ना० ४।९, महाना० १।०३ शृ० प्र० १०मः प्रकाशः, पृ० ४०२

(घ)

यः कौमारहृरः स एव हि वरः	२८	शीलाभट्टारिकायाः सु० २० भा०,
यच्चन्द्रकोटिकर तोरवभारभाजि	३०	का० मी०, अ० ७, पृ० ७९, स० क० १।७७
यच्चेद हलिनी०	१६२	
यतो यतोऽङ्गादपयाति	१४९	सु० २० भा०, पृ० २७०, श्लो० २८
यत्तालीदलपाकपाण्डुवदनम्	३	विद्ध० भा० १।१४, शृ० प्र० ७मः प्र०, पृ० २३३, मैसूरप्रकाशनम्, १९५६
यथेन्दुरिव ते बन्धम्	५४	
यदि भवति बन्धमुतं गुणैर्भ्यः	४०	वा० का० सू० वृ० ३।१।२
यदि मे वल्लभा हूती	१२२	का० मी०, अ० ७, पृ० ८३; स० क० १।७८

श्लो०	पृ०	ग्रन्थः
यदिषदेव विलम्बं	१६७	
यदेव रोचते मह्यं	४९	सं० क० ५७४, श्रु० प्र० ३०, प्र०, पृ० १०३, १३ दशः प्र०, पृ० ५५७
यद् यत् कृत्तं दशमुखशिरः	८७	
यद् वर्धन्ति मुनिश्रेष्ठाः	२१	
यक्षीलालकमञ्जनं भ्रमरक	१६८	
यवनाकम्पितं पद्मं	५६	
यशःस्तोमानुच्चैः	१४१	सु० र० भा०, पृ० १०६, श्लो० १५७
यश्च निम्बं परशुना	१३०	खट्वाल० २१८ सं० क० ४१२२, श्रु० प्र० ६८८ प्र०, पृ० ३१२, सु० र० भा०, पृ० २४१, श्लो० १५६
यस्मिन् प्रदेशिनीवर्जः	१५८	
यस्मिन्ननेश्वर्यकृतः श्लोकः	६४	
यस्याः कुसुमशय्यापि	७८	काव्याद० २१२८६, सं० क० ५१६८
यस्थार्धस्तस्य मित्राणि	२१	सु० र० भा० पृ० ६५, श्लो० १६, सुभाषिता० - व्यासदेवस्य
यस्यावस्कन्दलीला०	१०४	सं० क० २१२७
यातौऽस्मि यथनयने	४६	रत्नावली० ३५२
यान्त्या मुहुर्दलितकन्दर०	७०	मा० भा० ११३२, दशरु० १८८ प्रकाशः, ४४९ प्रकाशः सं० क० ५१६, श्रु० प्र० १३ दशः प्र०, पृ० ५५२
यावज्जीवमहं मौनी	२५	सं० क० ११७१
या सृष्टिः स्रष्टुराद्या	५	अभि० शा० १११, श्रु० प्र०, १८८ प्रकाशः, पृ० ३१०
येनाकुम्भसीपग्नः	१४७	
यो यः शस्त्रं विधत्ति	१०६	वे० सं० ५१२२, सं० क० २१२२
यो लिम्पत्यमुना तुल्यं	५४	
यो हि दीर्घासिताश्वस्य	१२२	सं० क० २१२७, श्रु० प्र०, १०८ प्रकाशः, पृ० ३७७

(२)

रक्तपाटलसमानसौरभं	४८, १७९
रमणीयचरणाम्भोज०	३३६

श्लो०	पृ०	ग्रन्थः
राजकायानुरक्तं मां	६१	काव्याद० २।२६६, स० क० ४।८२
राजीवराजीवशूलभृङ्गं	४६	स० क० २।९३
राज्याद् भ्रंशो बने वासः	११४	महाना० ४।४२
राज्ये सारं वसुधा	१२४	र० काव्या० ७।९७, स० क० २।५७
रात्रिवृत्तमनुप्राक्तमुद्यता	१५५	कु० स० ८।१०
रामबहुला वनालो	४९	
राममन्मथशरेण ताडिता	११२	र० व० १।१२०, स० क० ५।४९७
रामोऽसौ भुक्तेषु विक्रमगुणैः	१३३	राघवानन्दनाटकम्, महाना० ६।४, व० जी० १।०३
रामोऽस्मि सर्वं सहे	१२३	महाना० ५।०, व० जी० १।४२
राहोश्चन्द्रकलामिवाननचरी	११८	मा० मा० ५।२८, स० क० ३।४००, ५।२, ५।५१५
रूपं तदाजस्वि तदेव वीर्यं	५	र० व० ५।३७, शृ० प्र०, १मः प्रकाशः, पृ० ११२, मैसूरप्रकाशनम्, १९५६

(ल)

लङ्घ्यन्ते रघुवीरसेतुसरणी०	३३	
लभते सिकतासु तैलमपि	१४७	भर्तृहरिः, सु० र० भा०, पृ० ४१, श्लो० ५७
लाटीनाभिनिभं चकास्ति	१६२	वा० रा० १०।४१
लाघव्यप्रसरत रस्कृताङ्गलेखाम्	१५२	वा० का० सू० वृ० ५।२।१
लिम्पतीव तमोऽङ्गानि	५४, ६०	मृच्छक० १।३२, काव्याद० १।३६२, स० क० ५।५०४
लिम्पतीव नवदिशः	५४	काव्याद० २।२२६
लीनेव प्रतिनिम्बितेव	६६, १३६	मा० मा० ५।१०७, शृ० प्र०, ११ दशः प्रकाशः, पृ० ४४७, स० क० २।२५८, ४।१०७
लोचने निमीलित्वा	१२२	स० क० २।३७
लोचने भू लतालास्य०	९१	
लोलललाङ्गुलवल्ली	१०४	स० क० २।६९

श्लो०

पृ०

ग्रन्थः

(व)

वज्राङ्गनाचरणपल्लव०	१६१	
वत्से मा वहु निःश्वसीः	१४९	वा० का० सू० वृ० ५।१।१२
वन्द्यः पितेव स भगवान्	१३०	वाल्मीक्यायणम् २।४१
वन्द्यौ द्वावपि तावन्मार्गचरित०	१०६	स० क० २।३४
वस्तनुरथवा ते	१५४	वा० का० सू० वृ० ५।२।२१
वर्तन्ते विरहातृषामनयना०	३६	
वधते सह पान्थानां	१२०	काव्याद० २।३५२, ज०क० ४।१३१
वहन्ति वर्धन्ति नदन्ति	४३	
वागर्थविच सम्पृक्ती	३२	रघु० म० १।१, स० क० १।८०
वात्स्याचक्रविवर्तिताम्बुजरजः	१४७	
विकसन्ति कदम्बानि	५०	काव्याद० २।११७, शृ० प्र० ३५: प्र०,

पृ० १०४

विततदलभृतां तले तरुणामिह	१४१	
विद्युद् विद्युत्लता नेव	१३०	
विपाण्डुभिर्म्लानतया पयोधरैः	१४८	
विभलमलकन्द०	१४८	
विरलविरलायमान०	१५२	
विरामः शर्वर्वाः	१५३	जानकीहरणम् ३।७८
विलासमानाकुलकेशपाषाणा	१७४	
विलासमसृणोऽलसन्	१०३	स०क० ५।८७, सु० र० भा० पृ० २०८,
		श्लो० ४१, विज्जकायाः
विलासिनोविभ्रमदन्तपत्रम्	१६७	र० व० ६।१७
विलोक्य तत्र वक्त्राब्जं	५५	
विकृण्वती शैलसुतापि भावम्	१४८	कु० स० ३।६८, स० क० ५।५
विशङ्कुकुटीरकस्थली	१४५	
विहगविधुरमुक्तं	१५०	

श्लो०	पृ०	ग्रन्थः
निहाय वेष्मानि शुचीनि यस्यां	१०३	
वृत्तं कुङ्कुमपङ्कपाटलरुचि	४८	
वैदग्ध्यमपि मुग्धमा	१५५	
व्यथं यत्र कपीन्द्रसख्यमपि मे	८०	उ० रा० च० ३१०५, स० क० ५१५०
व्याघ्राः पापघ्नियस्तथापि भवते	११८	
व्यामसाह्यस्तनीभिः	१६२	
व्रीहिः स्तम्भकरिः	१६५	शृ० प्र०, १४ दशः प्र०, पृ० ५-२
(श)		
शकध्रुवतिकपोलापाण्डुता	१६३	
शयन्त्येतस्व वक्त्रस्य	५५	
शयितमसहृद् गर्भगारे	४४	
शशिनमुपगतेयं कौमुदी	१७१	
शशिरुचिषु दलेषु नागवल्ल्या	१०५	
शान्त्यै वोऽस्तु कपालदाम जगतां	१२८	स० क० ४१२६
शापान्तो मे भुजगशयनाद्	७३	मे०दू० २१४७ [११५] स०क० २१३७, ५१२४, ५१२७८
शार्वरस्थ तमसो निषिद्धये	१५५	कु० स० ८१५८
शिलरिणि क्वनु नाम	११८	ध्वन्या० प्र० उ०, श्लो० १३, सु० र० भा०, पृ० ३१३, श्लो० ४३, सुभाषिता० २०३०
शिरसि सुविरे	८७	बोधायनकवेः, भगवदज्जुकीयम्
शिशिरसीकर०	१५०	
शुची तताङ्गीनां	१६६	
शुभे कोऽयं वृद्धः	११८	स० क० १११३
शून्यग्रामटिकोपकण्ठरचित०	९१	
शृङ्गाणि द्रुतकनको	१७१	सि० व० ८१३०, शृ० प्र०, १४ दशः प्र०, पृ० ४८८
शृङ्गारी गिरिजानने	१०२	शृङ्गारतिलकम् १

श्लो०	पृ०	ग्रन्थः
शैलः सोऽयं ककुभसुरभिः	११०	उ० रा० च० १।३३
शैलाधिराजतनया	४५	कु० स० ५।८५, स० क० ५०, दशरु० ४र्थः प्रकाशः
श्वियः पतिः श्रीमति	४९	शि० व० १।१, का० मी०, ह० मो० अध्यायः शृ० प्र०, ३यः प्र०, पृ० १०३
श्रुतिमधुरया वाचा	१२७	
श्रुतिं यं सहसामतं निजपुरात्	३२	स० क० १।८३
श्लाघ्यो दृष्टिर्दुहितरि गिरे	१५१	
(ष)		
षड् द्रव्यान् षड्रसेषूक्तान्	१५८	
(स)		
संरम्भः करिकोटमेघसकलो०	१६	व० जी० १।२७
स एष भुवनत्रय०	९२	शृ० प्र० १०मः प्र, पृ० ३७१ मौ० प्र० १६५६
स करः करिवनस्य	४५	
सकुण्डलं सकवचं	१२३	
सक्तुमिव तिलजना	१८६	शृ० सं०
सङ्गबुलमिति स	१४०	
सङ्गसामाङ्गुणसङ्गतेन भवता	१२१	स० क० ४।२०६, सङ्गुक्तिकर्णामृतम्, खण्डप्रशस्तिः
सत्त्वभ्रंशविषादिभिः कथमपि	९२	सु० र० भा०, पृ० ३६५, श्लो० ५
सद्यः पुरीपरिसरेषु	२०, ३७	व० जी० १।३२, वा० रा० ६।३४, स० क० १।१०३, महाना० ३।१५
सद्यो द्रावितकेतकोदरदल०	६०	स० क० २।५६
सद्यो मारजितदाक्षिणात्यतरुणी०	१६२	बालरा० १०।४१
सन्निधौ नलिनं शीत०	५५	
स पल्लवोत्तीर्णवराहपुथा०	१४६	र० व० २।१७
स पापु बः पुष्पवन्तौ	५	

श्लो०	पृ०	ग्रन्थः
सबन्धनावलगतधीवरस्तनीः	१६२	
समाकम्पापि सूधानं	४८	
सम्प्रत्येव हि शोग्रहे यदभवत्	३२	
सम्भाव्य भर्तारिगु युवानम्	१८०	र० व० ६।५०
सरले साहसरागं	१०९	मा० मा० ६।१०, स० क० २।७. श्रु० प्र० ३यः प्र०, पृ० १०३
सरसिजमनुविद्धं	२८	अभि० शा० १।१८
सरागया श्रुतघनधर्मतोषया	१४१	शि० व० १७।२
सरोजपत्रे परिलीनषट्पदे	७६	स० क० ४।१०७, वा० का० सू० वृ० ४।१।३३
सहस्रलिङ्गानि सरस्तटानि	१४०	
सहकारधुवा समीपगां	११९	
सह दीर्घा राग श्वासै	६२	काव्याद० १।३५२, स० क० ४।१३४
सहभृत्यगणं सबान्धवं	४५	वे० स० २५, स० क० २।८५
सा चूर्णगीरं रघुनन्दनस्य	१८२	र० व० ६।८३
सानुजमागमिष्णु	१७७	
सान्द्राः प्रयागरुचः पयोदाः	१४२	
सान्द्रारविन्दवृन्दोत्थ०	४३	उ० का० सा० स० १।९
सीतासौधतलं निरीक्ष्य हरते	१३१	स० क० ५।२११
सुधावद्धरासैः	१२६	विद्ध० भञ्जि० १।३१, दशरु० ४यः प्र०, स० क० १।१००
सुनुपुरुषोभपदाभिरासीद्	१४०	
सुभ्रु त्वं कुपितेत्वपास्तमशनं	१२२	का० मी० १।१दशोऽध्यायः, विद्यापतेः स० क० २।७९
सुराष्ट्रेष्वस्ति नगरी	२४	वा० का० सू० वृ० २।२।२८, स० क० १।६६
सौन्दर्यविन्नमभुवो भुवनाधिपत्य०	१।४	

श्लो०	पृ०	ग्रन्थः
स्कन्धे विन्द्याद्विबुद्ध्या	१४६	
स्वलयति वचनानि	६९	मा० मा० ३१८, स० क० ५१५९
स्तनयोस्तरुणीजनस्य	१४९	वा० का० सू० वृ० ५१११०
स्त्रीणां चक्षुः	१४६	" " " " " "
स्त्रीणां तथा पल्लवकोमलेषु	८३	
स्त्रीपुरुषमनघं	४५	
स्थितपुरसि विशालं	६८	रत्नावली २।१३९, स० क० ५१५५
स्थिताः क्षणं पक्ष्मसु ताडिताधराः	३२	कु० स० ५१२४, स० क० ११७८
स्नानस्निग्धान्धनारी०	१६२	
स्निग्धैर्मयूरवर्णैः	१४९	
स्फुरति बहुशो बाहुः	१३८	
स्मितं किञ्चिद् वक्त्रे	१२६	शृङ्गा० शत० ६, सु० २० भा०, पृ० २५५, २२ श्लो०
स्मृतं किञ्चिन्मुग्धं	११६	ध्वन्या० ४र्थ उ०, सुभाषितावलिः २२३६
स्वचरणविनिविष्टैः	३३	वा० का० सू० वृ० ३१११६
स्वपिति यावदयं निकटे जनः	३८	वा० का० सू० वृ० ३१२१३
स्वरार्थं चार्थार्थं	१५७	
स्वादुरवच्छन्द०....	१४६	
(ह)		
हठारितं महाराष्ट्रं	१६३	
हन्वते सा वरजरोहा	१४३	काव्याद० ३।१३८ स० क० ३१५६, ५१४५७
हरति हलिकयोषित्	६१	
हरस्तु किञ्चित् परिवृत्तधैर्यः	६६, ६५	कु० स० ३१६७, का० मौ०, ४र्थोऽध्या० : दशरू० २यः प्र०, स० क० ५१६
हलधरपरिधानश्यामलैरम्बुवाहैः	१४२	

श्लो०	पृ०	ग्रन्थः
हा तातेति कन्दितम्	३९	र० व० ६।७५
हारोर्षप नापितः कण्ठे	४०	महाना० ४।२५, सुभाषितावलौ वाल्मीकेष्टलेखः
हासस्मितं मुखं वेत्ति	९१	
हतोष्ठरागीर्णयनोदविन्दुभिः	१५४	विक्र० व० ४।७, वा० का० सू० वृ० ५।२।१९, श्रु० प्र० ७मः प्र० पृ० १२५
हृदयाक्षापयातोऽसि	८५	महाना० ३।२४, सं०क० ५।१८

परिशिष्टम्-३

उद्धृतप्राकृतगाथानुक्रमणी

श्लो०

पृ०

ग्रन्थः

(अ)

अणिअदनुए उण गिए मुद्धा	१४४	
अणेण पिआत्थणए	१६६	
अण्णेविहि होन्ति चणणाण	१६६	स० क० ५।३१५
अत्ता तह् रमणिज्जहा	७	गा० स० श० ८
अद्दसणेण पेम्मं अवेइ	१७८	गा० स०श० ८१, स०क० ५।३२८
अद्धक्खरुसणक्खणपसज्जण०	७४	गा० स०श० ७।७५, स० क० ५।१७८
अन्दोलनलंघिअवमसिहाए	१६६	स० क० ५।१०१
अलअं जणंति दक्कहकत्थरस्स०	११२	
अविअण्णपेच्चणिज्जेण	७४	गा०स०श० ६१, श्रु० प्र० १।५
अह तइ महत्थदिण्णोकह	१३६	स० क० ५।३१४
अहमच्छुकुडे को अ संव	१०९	

(आ)

आ अं नेले अणाणरयो०	१६५	गा० श० ५।७३
आदिअं अणाएण गच्छसि	६	वाक्या० पृ० ५४, १६
आम बहुला वनाली मुह्ला	११६	
आवणइ परिअत्तिइ अडेवेणं	१७७	

(इ)

इमा मसीक्खज्जलकालकालकाआ	१०१	
इमिणा सरएण ससी	१२१	स० क० ५।२८५
इवणदलअपहज्जद्ध०	१७५	

श्लो०

पृ०

ग्रन्थः

(उ)

उच्छासयो मकिर ..

७७

उच्चिण सुपडिअ कुसुमं

७

गा० स० पा० ६५२, ध्व० लो० २ उ०,
पृ० ६४३ मोती० वना० प्र०, १९७३

उव निक्कलणिप्फन्दा

६

गा० स० श० ४

(ए)

एकत्तो रुअइ पिआ

१११

गा० स० श० ९१, ध्व० लो० ३,

द० रु०, ४४४ प्रकाश

एत्तो वि ण सच्चविओ गोसे

११७

स० क० ३।१२६

एत्थ णिसज्जइ अत्था

६

गा० स० श० ६६७, ध्व० लो०,

प्र० उ०, पृ० ११६

मोतीलाल-बनारसीदासप्रकाशनम्,
१९७३

एइहमेत्तत्थणिआ

१२४

गा० स० श० ९७३, स० क० २।-२

(क)

कर्णं कण्णकामो धगुल्लहइ...

१६५

कलहो उज्जल्लो अत्ति

१-२

शृ० प्र०, पृ० ५६, श्लो० १५

कस्स वण होइ रोसो

६१

गा० स० श० ८८६

कापि धारिटकरालडुक्क

१७२

को एसोत्ति पउत्तेसामली

१७२

स० क० ५।३०२

कोडुक्क अजणगमवेसा

१७१

(ग)

गण्हन्ति गिय अमापि अ

१७३

गा० स० श० १५२

गिण्हदवग्गिमसीमइत्तिआइ

७५

गा० स० श० १।७०

म० क० ४।८०, ५।४०४

श्लो०

पृ०

ग्रन्थः

(घ)

घरणिण् महाणसकम्म०	११२	गा०श० १३, स०क० ४१६१, ५१३८२
घरिणिघरत्थणपेत्तण०	६९	गा० स० शा० ६१, स०क० ५१६२
घेत्तुणवुण्णमुट्ठी	१६९	

(च)

चित्तामणि अदइअभामा	६३	गा०स०शा० ६०, स० क० ५१३५
--------------------	----	-------------------------

(छ)

छणपिट्ठवूसरत्थाणि	१७०	स० क० ३१०, ५१३००
छम्मइ पिआए दइओ	१७२	

(ज)

जस्स विलक्कमं तिणहं	१४१	से० ब० ११७
जिजीपुउएमिदिसपुरल्लि	१२१	
जो जस्स हिअअदइओ	१२०	स० क० ४१९२

(ण)

ण कओ बाह्विमक्खो	६७	रावणवहो ११५५
णच्चिहिइ णडो पेच्चिहिइ	१७५	स० क० ५१३११
णमह अवड्ढिअतुज्जं	५७	से० ब० १११
णवलअपरसं अंगे जहि	१७५	गा० स० शा० २८, स० क० ५१३००
णिअए वि कुग्गअंणे	११२	
णि अदह दंसणक्खित०	७	गा० स०शा० २५७, काव्या० ५५११९, स० क० ५१३७५

णिभुवं खुणं ससिजइ०	८२	
--------------------	----	--

(त)

तह णिमिअच्चिअ दिट्ठी	६७	से० ब० १११६४
तुंसि मए चूअंकुर	१०८, १७०	अभि० शा० ६१२, स० क० २१५
तुज्ज ण आणे हिअअं	१०८	अभि० शा० ३१२३, स० क० २१२
तुह करकमलं कमलं	१३३	

श्लो०	पृ०	ग्रन्थः
ते विरला संपुरुषा	१२०	गा० स० श० ११३, से० ब० ३११०, स० क० ४१११२
(थ)		
थोवाखुडमहुमया खणवपं	१७६	स० क० ५१२२१
(व)		
द्विअरस्तसरअमहुरं	१७१	स० क० ५१२१७
दुरसिद्धवद्धराए	१२६	स० क० ४१६६
देआ पहिअ णि अत्तसु	६	गा० स० श० ९६८, अ० लो०, प्र० उ०, पृ० १२३, मोती० जना० प्र०, १९७३
(घ)		
घण्णो सि रे हल्लिहल्लि	१७३	गा०, पा० ८६३
धीरेण समं जामा	१२०	से० ब० ५१७, स० क० ४११२२
(ङ)		
पम्पुप्पच्छण्णणंदो सक्केण वि	१७०	
पणमथ पणअपकुपिता	१०८	स० क० २१४
पणमाणहमाणस्सहला	८२	गा० स० वा० ५९२
परिपुच्चआ ण जणह	७४	गा० स० ख० ११७
प...साम अण वसत्तरा	१३२	
पाअडिअणहसत्त्वावविज्जमं	६१	
पाणउडोअवि जलियण	६२	गा० स० श० १९९
पाणसमो ति भणत्तो	११२	
पिअदंसणसुहरसमेउलिआइ	७	गा० स० वा० ३२३, स० क० ३१२७
पिअदंसणसुहरसमेउलिआइ	११७	गा० स० श० ३२३
पिसुणत्ति कामिणीणं	१७५	गा० स० ख० ५५८
पुढमं वामणविहिणा	१८१	स० क० ५१२१८

श्लो०

पृ०

सन्धः

(म)

भणतेणइरणवत्तु आए

१७५

(म)

मलिगवसणाणकअवेणिआण

६६

गा० स० पा० ६४३

मह एहि किव पन्थअ जइ

७

गा० स० श० ८०३

(र)

रक्खामि सुअण मेणं

६

रमणीरणवकारं

१७७

रसं जणंतिम्पण्डितिपुंमहं

१८०

लयापिताण्ण सोहइ

१७०

(ल)

लच्छीए कुवलअदुलुवका०

१८२

लीलाए कुवलअ

१६

व० जी० ११९९

लोला बह

२५

(व)

वइ विवरणिग्गअदली

१३४

गा० स० पा० ५७, स० क० ११६६,
५१६८५

वहिआविहिअसविसज्जिअ०

१७२

वा अणग्गिणाकरो

१७०

स० क० ५१३१६

विमलिअरसाअलेण

११०

से० व० ९१७, स० क० ५१२४४

विहुलइसेणेवच्छन्तम्

१७२

स० क० ५१३०६

वेवसि अणिमिसणअणो

१२८

वेविरसिण्णकरंगुलि०

१८१

(ष)

षट्ठिअअणुणिअ हरन्ति

१६६

(श)

शदमाणुअमंअभाअण

१०८

से० व० ३, स० क० २१३,
श्रु० प्र०, श्रयः प्र०, पृ० १०२

श्लो०	पृ०	ग्रन्थः
(स)		
संदीक्षी राणणेहेवहि	१७८	
सर्गं अपारिजातं	१७८	सं० ब० ४१२० स० क० ३११७७
सर्वं चित्रकटुमणो	१७९	सा० स० ब० ८५८ श्रु० प्र०, ७मः प्रकाशः, पृ० २२६
सर्वं बोलन्ति जना	१२१	
सणिञ्चं वक्त्रकिसोरिमा०	७	
सहृदयवृण्णो जतइ	१८०	
सातुम्बज्जस्य-बालप्रणिञ्चं	१८१	
सालोअच्चिअ सुरे परिणी	११७	गा० स० ब० १३९, स० क० ३१३९
सीकरिअमणिअमुह्वेविआइ	६	गा० स० ब० ३२२
सेवन्ति तीरवड्ढं	१४०	सं० ब० ११६१
(ह)		
हं तक्खो राआहं	१४५	
हत्थि पुह्णं हि मुद्धं	११७	
हइ हिमं सन्धमिल्लण बाला	१७१	

परिशिष्टम्-४

उद्धृतनामपूर्णानां श्लोकानां पूरणम्

सा० मी० पृ० १

“यत्तालीदलपाकपाण्डुवदनम्”

यत्तालीदलपाकपाण्डुवदनं यद् दुर्दिनं नेत्रयो-
र्यत्प्रेङ्खोलितकेलिपङ्कजदलं श्वासाः प्रसर्पन्ति च ।
गौरी कृष्यतु वर्तते यवि न ते तत् कोऽपि चित्ते युवा
धिन् धिक् त्वां खलु पांसुलेखनसखीलोकेऽपि वन्निह्वयः ॥

(विद्यणा० भ० २।१४)

सा० मी० पृ० ३

“इयं गेहे लक्ष्मीः”

इयं गेहे लक्ष्मीरियममृतवतिर्नयनयो-
रसावस्थाः स्पर्शो अपुषि बहुलश्रन्दनः सः ।
अयं बाहुः कण्ठे शिशिरमसृणो मौक्तिकसरः
किमस्या न प्रेयो यदि परमसह्यस्तु विरहः ॥

(उ० रा० च० १।३८)

(म० ना० ४।२७)

सा० मी०, पृ० ५

“स्वात्मेन्दुबल्लिमरुदकमहीपयोनि

यन्मूर्तयः स भगवानभिरक्षतु त्वाम् ।”

स्वात्मेन्दुबल्लिमरुदकमहीपयोनि-

रष्टाभिरेव तनुभिर्भवता समस्ते ।

यस्ते जगत्यपरमिच्छति योऽत्र वस्तु

कोऽन्यो हतत्रपतया सदृशोऽस्ति तेन ॥

(श्रु० प्र०, ६मः प्रकाशः, पृ० ३१०,

मैसूर-प्रकाशनम्, १९६३)

सा० मी० पृ० ५

“या सृष्टिः स्रष्टुराद्या”

या सृष्टिः स्रष्टुराद्या वहति विधिहुतं या हविर्वा च होत्रो
 ये द्वे कालं विधत्तः श्रुतिविषयगुणा या स्थिता व्याप्य विश्वम् ।
 यामाहुः सर्वभूतप्रकृतिरिति यया प्राणिनः प्राणवन्तः
 प्रत्यक्षाभिः प्रपन्नस्तनुभिरवतु वरताभिरप्याचिरीशः ॥

(अशि० जा० ११२)

सा० मी० पृ० १० “भर्तुमित्रं प्रियसविधवे विद्धि मामम्बुवाहम्”

भर्तुमित्रं प्रियसविधवे विद्धि मामम्बुवाहं
 तत्सन्देशाद्बुद्धयनिहितादागतं त्वत्समीपम् ।
 यो बृन्दानि त्वरयति पथि श्राम्यतां प्रोषितानां
 मन्त्रस्मिन्ध्वर्ध्वनिभिरबला - वेणिमोक्षोत्सुकानि ॥

(मे० दू० ५६)

सा० मी० पृ० २५

‘एको हि दोषो गुणसन्निपाते

निमज्जतीन्दोः किरणेष्विवाङ्कः ॥’

अनन्तरत्नप्रभवस्य यस्य

हिमं न सौभाग्यविलोपि जातम् ।

एको हि दोषो गुणसन्निपाते

निमज्जतीन्दोः किरणेष्विवाङ्कः ॥

(कु० स० ११३)

सा० मी० पृ० २३

‘तं पातयां प्रथममास पपात पश्चात्”

तेनाभिघातरभसस्य विकृष्य पत्नी

वन्धस्य नेत्रविषरे महिषस्य मुक्तः ।

तिमिष्य विग्रहमशोणितलिप्तपुङ्ख-

स्तं पातयां प्रथममास पपात पश्चात् ॥

(रघु० महा० ११६२)

सा० मी० पृ० २६

“प्रञ्चशयां यो नहुषं चकार”

श्रूमेदमात्रेण यदान्मघोनः

प्रञ्चशयां यो नहुषं चकार ।

तस्याविलास्य परिशुद्धिहेतो-

भीमो मुनेः स्थानपरिग्रहोऽयम् ॥

(रघु० महा० १३१३६)

सा० मी०, पृ० २८

“सरसिजमनुविद्धं शैवलेन”

सरसिजमनुविद्धं शैवलेनापि रम्यं
मलिनमपि हिमांशोर्लक्ष्म लक्ष्मीं तनोति ।
इयमधिकमनोज्ञा बलकलेनापि तन्वी
किमिव हि मधुराणां सण्डनं ताकृतीनाम् ॥

(१०४६ ४४ ४० ४० ४० ४०)

(जमि० शा० ११६८)

सा० मी०, पृ० ३०

“कोकिलालापवाचालो मामेति मलयानिलः”

कोकिलालापवाचालो मामेति मलयानिलः ।
उच्छलच्छलीकराच्छाच्छनिर्जराभ्यः कणोक्षितः ॥

(१०४६ ४४ ४० ४० ४० ४०) (स० का० ११४२ ११८१)

सा० मी०, पृ० ३८

“स्वपिति यावदयं विकटे जनः.....”

स्वपिति यावदयं निकटे जनः स्वपिमि तावदहं किमपेति ते ।
इति निगद्य शनैरनु मेखलं मम करं स्वकरेण हरोद्य सा ॥

(१०४६ ४४ ४० ४० ४० ४०)

(वा० का० सू० वृ० ३१२१४)

सा० मी०, पृ० ४२

“तत्र तोयाशयाशेष.....”

तत्र तोयाशयाशेषोपाकोक्षितकुशेशया ।
वकाशे शालिकिशारुकपिशशाशुखा शरत् ॥

(१०४६ ४४ ४० ४० ४० ४०)

(उ० का० सा० स० ११३)

सा० मी०, पृ० ४३

“सान्द्रारविन्द.....”

सान्द्रारविन्दवृन्दोत्थमकरन्वाम्बुबिन्दुभिः ।
स्यन्दिभिः सुन्दरस्यन्दं नन्दितेन्दिन्दिरा ववचित् ॥

(उ० का० सा० स० ११४)

सा० मी०, पृ० ४३

“केलिलोलालिमालानां.....”

केलिलोलालिमालानां कलः कोलाहलः ववचित् ।
कुर्वन्ती काननारुद्धश्रीनूपुररवभ्रमम् ॥

(उ० का० सा० स० ११३)

१. एतत् त्रयमुदाहरणत्वेनोद्धृतम् उ० का० सा० स० सङ्ग्रहे किन्तु च कारिकापाठे निश्चितम् ।

सा० मी०, पृ० ४५

“स्त्रीपुंसमनघं नित्यमानतोऽस्मि”

स्त्रीपुंसपुंसमनघं भवमानतोऽस्मि

शैलाधिराजतनया न ययौ न तस्थौ ।

साश्वेऽह्लीव स्थलकमलिनीं न प्रबुद्धां न मुक्तां

पायादेकं मदनविजयद्वेषिणस्तद्वपुर्वः ॥

(शृ० प्र०, १०मः प्र०, पृ० ३७८)

सा० मी०, पृ० ४५

“शैलाधिराजतनया”

तं वीक्ष्य वेपथुमती सरसाङ्गव्यष्टि-

निक्षेपणाय पदमुद्धृतमुद्वहन्ती ।

मार्गाञ्जलव्यतिकराकुलितेव सिन्धुः

शैलाधिराजतनया न ययौ न तस्थौ ॥

(कु० स० ५१८५)

सा० मी०, पृ० ४६

“उद्दामोत्कलिकाम्”

उद्दामोत्कलिकां विपाण्डुरहचं प्रारम्भजम्भां क्षणा-

दायासं श्वसनोद्गमैरविरलरातन्वतीमात्मनः ।

अशोकात्मलतामिमां समदनां नारीमिवान्यां ध्रुवं

परयन् कोपविषाटलद्युतिमुखं देव्याः करिष्याम्यहम् ॥

(रत्नावली २१४)

सा० मी०, पृ० ४६

“श्रियः पतिः श्रीमति”

श्रियः पतिः श्रीमति शसितुं जग-

ज्जगन्निवासो वसुदेवसदनि ।

वसन् ददर्शावतरन्मम्बरा-

द्विरण्यगर्भाङ्गमुखं मुनिं हरिः ॥

(शिशु० व० ११९)

सा० मी० पृ० ४९

“द्वारं छद्भिर्भावृतम्”

द्वारं छद्भिर्भावृतं बहिरपि प्रक्लिन्नगण्डैर्गजै-

रन्तः कञ्चुकिभिः स्फुरन्मणिधरैरध्यासिता भूमयः ।

आकान्तं महिषोभिरेव शयनं त्वद्विद्विषां मन्दिरे

राजन् सैव चिरन्तनप्रणयिनी शून्येऽपि राज्यस्थितिः ॥

(शृ० प्र०, ६मः प्र०, पृ० ३१८)

सा० मी० पृ० ५०

“अर्धं मुर्ववल्गुननृतुर्जंजक्षुर्जंगुः” ।”

अमुर्ववल्गुननृतुर्जंजक्षुर्जंगुः स उत्प्लुविरे निषेदुः ।
आस्फोटयान्नकुरभिप्रणोदू रेजुर्ननन्दुविद्ययुस्तमीयुः ॥

(भट्टि० १३१२८)

सा० मी०, पृ०

‘तस्मिन् जीवति ...’

सोऽस्मिन् जयति जीवातुः पञ्चषोः पञ्चमध्वनिः ।
ते च चित्रे विकीर्णं वा तवकोलीकेलयोऽनिलाः ॥

(शृ० प्र०, ३५: प्र०, पृ० १०४)

सा० मी०, पृ०

‘विकसन्ति कदम्बानि ...’

विकसन्ति कदम्बानि स्फुटन्ति कुटजवृक्षाः ।
उन्मीलन्ति च कन्दर्पो दलन्ति फकुमानि च ॥

(काव्याद० २१११७)

सा० मी०, पृ०

‘कियन्मात्रं जलं विप्र’

कियन्मात्रं जलं विप्र जानुदधनं नराधिप ।
तथापीथमवस्था ते नहि सर्वे भवावृक्षाः ॥

(स० क० १११६८)

सा० मी०, पृ० ५०

“अथ यन्तारमादिष्य”

अथ यन्तारमादिष्य धुयान् विश्रामयेति सः ।
तामवारोहयत् पत्नीं रथादवततार च ॥

(२० व० ११५४)

सा० मी०, पृ० ५०

“तदाभ्याति ...”

ततः प्रभृति निःसङ्गो नागकुञ्जरकृतिभिः ।
शितिकण्ठः कालगलत्सतीशोकानलव्यथः ॥

(उ० का० सा० स० १११)

सा० मी०, पृ० ५१

“त्वदाननमघीराक्षमाविर्दशनदीधिति”

त्वदाननमघीराक्षमाविर्दशनदीधिति ।
अमव्धमरमालङ्घ्य केसरं भाति पङ्कजम् ॥

(काव्याद० २१४४)

सा० मी०, पृ० ५१

“नलिन्या इव तन्वङ्गचाः”

नलिन्या इव तन्वङ्गचास्तस्याः पद्ममिवाननम् ।

मया मधुवतेनेव पाथं पाथमरम्भवत् ॥

(काव्याद० २१४५)

सा० मी०, पृ० ५४

“मधुप्रन्दिनार्कसन्तप्तः”

मधुप्रन्दिनार्कसन्तप्तः सरसीं गाहते गजः ।

मन्ये मार्तण्डगृहाणि पद्मान्पुद्गतुमुद्यतः ॥

(काव्याद० २१२२)

सा० मी०, पृ० ५४

“लिम्पतीव तमोऽङ्गानि”

लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नभः ।

असत्पुष्पतेवेव दृष्टिर्विकलतां गता ॥

(मृच्छकटिकम् ११२)

सा० मी०, पृ० ५४

“लिम्पतीव ”

लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नभः ।

इतोदमपि भूयिष्ठमुत्प्रेक्षालक्षणान्वितम् ॥

(काव्याद० २१२६)

सा० मी०, पृ० ५६

“अरत्नालोकसंहार्यम्”

अरत्नालोकसंहार्यमवार्यं सूर्यरश्मिभिः ।

दृष्टिरोक्षकरं युनां यौवनप्रभवं तमः ॥

(काव्याद० २१२७)

सा० मी०, पृ० ५६

“अपीतक्षीवकादम्बम्”

अपीतक्षीवकादम्बमसंसृष्टामलाम्बरम् ।

अप्रसारितशुद्धाम्बु जगदासीन्मनोहरम् ॥

(काव्याद० २१२००)

सा० मी०, पृ० ५६

“असम्भृतं मण्डनमङ्गयष्टेः”

असम्भृतं मण्डनमङ्गयष्टेरनासवाख्यं करणं मदस्य ।

कामस्य पुष्पव्यतिरिक्तमस्त्रं बाल्यात् परं सावयवः प्रपेदे ॥

(कु० स० १३१)

सा० मी०, पृ० ६१ 'न पञ्चेषु स्मरस्तस्य सहजं पत्रिणामपि' ॥ १॥

अपह्नुतिरपह्नुत्य किञ्चिदन्वयार्थदर्शनम् ।
न पञ्चेषु स्मरस्तस्य स खं पत्रिणामिति ॥

(काव्याद० २।१०४)

सा० मी०, पृ० ६२ 'सह दीर्घा मम श्वासैः' ॥

सह दीर्घा मम श्वासैरिमाः सम्प्रति रात्रयः ।
पाण्डुराश्च ममैवाङ्गैः सह ताश्चन्द्रभूषणाः ॥

(काव्याद० २।१५१) ॥

सा० मी०, पृ० ६६ 'लीनेव प्रतिबिम्बितेव' ॥

लीनेव प्रतिबिम्बितेव लिखितेभोत्कीर्णरूपेव च
प्रत्युप्तेव च वज्रलेपघटितेभान्तनिखातेव च ।
सा नश्चेतसि कीलितेव विशिखंश्चेतोभुवः पञ्चभि-
श्चिन्तासन्ततितन्तुजालनिविःस्पृतेव लग्ना प्रिया ॥

(मा० मा० ५।१०)

सा० मी०, पृ० ६६ 'उत्कृत्योत्कृत्य कृत्ति' ॥

उत्कृत्योत्कृत्य कृत्ति प्रथममथ पृथूच्छायमूयांसि मांसा-
न्यंसर्पिकपृष्ठपिण्डाद्यवयवसुलभान्युग्रपुतीति जम्बवा ।
आसस्नाय्वान्त्रनेत्रः प्रकटितवर्णनः प्रेतरङ्गः करङ्का-
दङ्गुस्थादस्थिसंस्थपुटयतमपि क्रव्धमव्यग्रमस्ति ॥

(मा० मा० ५।१६)

सा० मी०, पृ० ६६ 'हरस्तु किञ्चित् परिवृत्तधैर्यः' ॥

हरस्तु किञ्चित् परिवृत्तधैर्य-
श्चन्द्रोदयारम्भमिवाम्बुराशिः ।

उमा मुखे बिम्बफलाधरोष्ठे
व्यापारयामास विलोचनानि ॥

(कु० स० १।६७)

सा० मी०, पृ० ६८ 'आवर्जितजटामौलिः' ॥

आवर्जितजटामौलिविलम्बिशशिकोटयः ।
रुद्राणामपि भूर्धनिः क्षतदुङ्गुरशंसिनः ॥

(कु० स० १।२६)

सा० मी०, पृ० ६८ 'अस्मान् साधु विचिन्त्य "

अस्मान् साधु विचिन्त्य संयमधनानुच्चैः कुलं चात्मन-
स्त्वय्यस्यां कथमप्यबान्धवकृतां स्नेहप्रवृत्तिं च ताम् ।

सामान्यप्रतिपत्तिपूर्वकमियं वारेषु दृश्या त्वया
भाष्यायत्तमतः परं न खलु तद्वाच्यं दधूवन्धुभिः ॥

(अभि० शा० ४१७)

सा० मी०, पृ० ६९ 'प्राप्य मन्मथरसावतिभूमिम्'

प्राप्य मन्मथरसावतिभूमिं दुर्वहस्तनभराः सुरतस्य ।

शश्रमुः श्रमजलाहंललाटशिलश्लेकेशमसितायतकेश्यः ॥

(शिशु० व० १०८०)

सा० मी०, पृ० ६९ 'कञ्चित् कराम्भामुपगूढनालम्'

कञ्चित् कराम्भामुपगूढनालमालोलपत्राभिहतद्विरेकम् ।

रजोभिरन्तःपरिवेषत्रन्धि लीलारविन्दं श्रमयान्धकार ॥

(२० व० ६१२)

सा० मी०, पृ० ७० 'तं वीक्ष्य वेपथुमती सरसाङ्गवष्टिः'

तं वीक्ष्य वेपथुमती सरसाङ्गवष्टि-

निक्षेप एव पदमुद्धृतमर्पयती ।

सार्गाचलव्यतिकराकुलितेव सिन्धुः

शैलाधिराजतनया न ययौ न तस्यौ ॥

(कु० स० ५१८५)

सा० मी०, पृ० ७० 'यान्त्या मुहुर्बलितकन्धरमानं तद्'

यान्त्या मुहुर्बलितकन्धरमानं तद्

आवृत्तवृन्तशतपत्रनिभं बहन्त्या ।

विन्धोऽमृतेन च विषेण च पक्ष्मलाध्या

गाढं निखात इव मे हृदये कटाक्षः ॥

(सा० मा० ३१३२)

सा० मी०, पृ० ७२

“आशाबन्धः कुसुमसदृशप्राणमपि”

तां चावश्यं विवसगणनात्परामेकवती-
मव्यापन्नामविहतमतिर्दृक्षति भ्रातृजायाम् ।
आशाबन्धः कुसुमसदृशं प्रायशो ह्यङ्गनानां
सद्यःपानी प्रणयि हृदयं विप्रयोगे रुणद्धि ॥

(मे० दू० ११०)

सा० मी०, पृ० ७३

“शापान्तो मे भुजगशयनादुत्थिते शार्ङ्गपाणौ”

शापान्तो मे भुजगशयनादुत्थिते शार्ङ्गपाणौ
मासानेतान् गमय चतुरो लोचने मीलयित्वा ।
पश्चादावां विरहपुणितं तं तमात्माभिलाषं
निर्वक्ष्यावः परिणतशरञ्चन्द्रिकासु क्षपासु ॥

(मे० दू० २१४७)

सा० मी०, पृ० ७३

“अदृष्टे दर्शनोत्कण्ठा”

अदृष्टे दर्शनोत्कण्ठा दृष्टे विश्लेषभीरुता ।
नादृष्टे न च दृष्टेन भवता विद्यते सुखम् ॥

(सु० २० भा०, पृ० २६१ श्लो० १)

सा० मी०, पृ० ७३

“तत्कालप्रियजनविप्रयोगजन्मा”

तत्कालं प्रियजनविप्रयोगजन्मा
तीक्ष्णोऽपि प्रतिकृतिवाञ्छया विसोढः ।
दुःखाग्निर्मनसि पुनर्विपच्यमानो
हृन्मर्मवण इव वेदनां करोति ॥

(उ० रा० ११३०)

सा० मी०, पृ० ७६

“किं पद्मान्तर्धन्तालि”

किं पद्मान्तर्धन्तालि किं ते लोलेक्षणं सुखम् ।
मम दोलायते चित्तं पश्यतस्त्वां घनस्तनीम् ॥

(काव्याद० २१२६)

सा० मी०, पृ० ७६

“सरोजपत्रे परिनीलषट्पदे - ”

सरोजपत्रे परिनीलषट्पदे विशालदृष्टेः स्विदमू द्रिलोचने ।
शिरोरुहाः स्विन्नतपक्ष्मसस्तर्तेद्विरेफवृन्दं नु निशब्दनिश्चलम् ॥

(किरातार्जुनीयम् ८१३२)

सा० मी०, पृ० ७६

“अङ्गुलीभिरिव केशसञ्चयम्”

अङ्गुलीभिरिव केशसञ्चयं तन्निगृह्य तिमिरं मरीचिभिः ।
कुङ्कुमलोकितसरोजलोचनं क्षुम्बतीव रजनीमुखं शशी ॥

(कृ० स० ८१६३)

सा० मी०, पृ० ८२

“विललाप स वाष्पगदगदं ।”

विललाप स वाष्पगदगदं सहजामप्यपहाय धीरताम् ।
अभितप्तमयोऽपि नार्दय भजते कैव कथा शरीरिषु ॥

(र० व० ८१४३)

सा० मी०, पृ० १०२

“शृङ्गारी गिरिजानने”

शृङ्गारी गिरिजानने सकृदपि रत्यां प्रवीरः स्मरे
बीभत्सोऽस्थिभिरुक्कणीति भयकृन्मूर्त्याद्भुतस्तुङ्गया ।
रीदो ब्रह्मविमर्दनेन हसकृन्मनः प्रशान्तश्चिरा-
दित्थं सर्वरसाश्रयः पशुपतिर्भूयात् सतां भूतये ॥

(शृङ्गा० तिल० १)

सा० मी०, पृ० १०८

“उन्नमितैकभ्रूलतम्”

उन्नमितैकभ्रूलतमाननमस्याः पदानि रचयन्त्याः ।
कण्टकितेन प्रचरति मध्यनुरागं कपोलेन ॥

(अभि० शाकु० ३११२)

सा० मी०, पृ० १११

“कपोले जानक्या”

कपोले जानक्याः करिकलभदन्तद्युतिमुखि
स्मरस्मेरं गण्डोल्लसति पुलकं चवत्रकमलम् ।
मुहुः पश्यन् शृण्वन् रजनिं सरसेनाकलकलं
जटाजूटघ्नान् विब्रजति रघूणां परिवृद्धः ॥

(महाना० ३१५०)

सा० मी०, पृ० ११३

“अन्त्रैः कल्पितमङ्गलम्”

अन्त्रैः कल्पितमङ्गलप्रतिसराः स्त्रीहस्तरक्तोत्पल-
व्यक्तोत्तंसस्रुतः पिनह्य सहसा हृत्पुण्डरीकसजः ।
एताः शोणितपङ्कुकुङ्कुमबुधः सम्भूय कान्तैः विब-
न्धस्थिस्नेहसुराः कपालचणकैः प्रीताः पिशाचाङ्गनाः ॥

(मा० सा० ५११८)

सा० मी०, पृ० ११४

“मृतेति प्रेत्य सङ्गन्तुम्”

मृतेति प्रेत्य सङ्गन्तुं यथा मे मरणं मतम् ।
संघा तन्वी मया लब्धा कथमत्रैव जन्मनि ॥

(काव्याद० २।२८०)

सा० मी०, पृ० ११९

“गच्छ गच्छसि चेत् कान्त”

गच्छ गच्छसि चेत् कान्त पन्थानः सन्तु ते शिवाः ।
ममापि जन्म तत्रैव भूयाद् यत्र गतो भवान् ॥

(काव्याद० २।२४१)

सा० मी०, पृ० ११६

“शिखरिणि बबनु नाम”

शिखरिणि बबनु नाम किमच्चिरं
किमभिधानः सावकरोत् तपः ।
सुमुखि येन तवाधरपाटलं
दशति विम्बफलं शुकशावकः ॥

(सुभाषितावलिः, श्लो० २०३०)

सा० मी०, पृ० १२०

“ते विरला सप्पुरिषा”

ते विरला सप्पुरिषा ये अभरणेता घडेन्ति कज्जालाये ।
योअ च्चिअ ते वि दुसा ये अमुणिअकुमुनणिग्गमा देन्ति फलं ॥

(रावणवहो ३।१०)

सा० मी०, पृ० १२१

“अर्धवावां रणमुपगती”

अर्धवावां रणमुपगतौ तातमम्बां च दृष्ट्वा
स्पृष्टस्ताभ्यां शिरसि त्रिततोऽहं च दुःशासनश्च ।
तस्मिन् काले प्रसभमरिणा प्रापिते तामवस्थां
पार्श्वं पित्रोरपगतघृणः किं नु वक्ष्यामि गत्वा ॥

(वे० सं० ४।१५)

सा० मी०, पृ० १२१

“केचिद् वस्तुनी”

केचिद् वस्तुनि नो वाचि केचिद् वाचि न वस्तुनि ।
वाचि वस्तुनि चाप्यन्ये नान्ये वाचि न वस्तुनि ॥

(सं० क० १।९३)

सा० मी०, पृ० १२२

“लोचने निगीलयित्वा”

शापान्तो मे भुजगशयनानुत्थिते शाङ्गपाणी
मासानेतान् गमय चतुरो लोचने नीलयित्वा ।
पश्चाद्वाचां विरहगुणितं तं तमात्माभिलाषं
निर्वक्ष्यावः परिणतसरच्चन्द्रिकामु क्षपासु ॥

(स० क० २१७)

सा० मी०, पृ० १२३

“त्वं जीवितम्”

त्वं जीवितं त्वमसि मे हृदयं द्वितीयं
त्वं कौमुदी नयनयोरमृतं त्वमङ्गे ।
इत्यादिभिः प्रियशर्तेरनुहस्य मुग्धां
तामेव शान्तमथवा किमिहोत्तरेण ॥

(उ० रा० ११७)

सा० मी०, पृ० १२३

“मथ्नामि कौरवशतम्”

मथ्नामि कौरवशतं समरे न कोपाद्
दुःशासनस्य रुधिरं न पिबाम्युरस्तः ।
सञ्चूर्णयामि मदया न सुयोधनोरु
सन्धिं करोतु भवतां नृपतिः पणेत ॥

(वे० सं० ११५)

सा० मी०, पृ० १२३

“मलयमस्तां वाता याताः”

मलयमस्तां वाता याता विकासितमल्लिकाः
परिमलभरो भग्नो ग्रीष्मस्त्वमुत्तहते यदि ।
घन घटयितुं तं निःस्नेहं य एव निवर्तने
प्रभवति गवां किं नश्छिन्नं स एव घनज्जयः ॥
(अर्जुनवमदेवस्य १-सु० २० भा० पृ० २८१, श्लो० १५३)

सा० मी०, पृ० १२६

“स्मितं किञ्चिद् वक्त्रे ...”

स्मितं किञ्चिद् वक्त्रे ललितमधुरो दृष्टिविभवः
परिष्यन्दो वाचामभिनवविलासोत्तिरसः ।
गतीनामारम्भः किसलयितलीलापरिकरः
रुद्रशक्त्यास्तावप्यं किमिह नहि रम्यं मृगदुःखः ॥

(अ० शृङ्गा० शत० ६)

सा० मी०, पृ० १२८

“निशेषच्युत०”

निशेषच्युतचन्दनं स्तनतटं निर्मुष्टरागोऽधरो
नेत्रे दूरमनञ्जने पुलकिता तन्वी तवेयं तनुः ।
मिथ्याबादिनि द्रुति बान्धवजनस्याज्ञातपीडागमे
बापी स्नातुमितो गतासि न पुनस्तस्याधमस्यान्तिकम् ॥

(अम० शत० ६०)

सा० मी०, पृ० ११०

“शैलः सोऽयं ककुभसुरभिः”

सोऽयं शैलः ककुभसुरभिर्मात्स्ववान् नाम यस्मिन्
नीलः स्निग्धः श्रयति शिखरं नूतनस्तोषवाहः ।
वत्सैतस्माद् विरम विरमातः परं न क्षमोऽस्मि
प्रत्यावृत्तः पुनरिव स मे जानकीविप्रयोगः ॥

(उ० रा० च० १३३)

सा० मी०, पृ० १३०

“पशुः शिरश्चन्द्रकलामनेन”

पशुः शिरश्चन्द्रकलामनेन स्पृशेति सख्या परिहासपूर्वम् ।
सा रञ्जयित्वा चरणौ कृताशीर्मात्येन तां निर्वचनं जघान ॥

(कु० स० ७१९)

सा० मी०, पृ० १३१

“चूडाचुम्बितकङ्कपत्रम्”

चूडाचुम्बितकङ्कपत्रमभितस्तूणीद्वयं पृष्ठतो
भस्मस्तोमपवित्रलाञ्छनमुरो धत्ते त्वचं रौरवीम् ।
मौर्व्या मेखलया नियन्त्रितमधोवासरश्च माञ्जिष्ठकं
पाणौ कर्मुकमक्षसूत्रबलयं दण्डोऽपरः पैण्डलः ॥

(उ० रा० च० ४१२०; महा० च० ११८८; म० ता० २३)

सा० मी०, पृ० १३२

“कश्चित् कान्ताविरहगुरुणा”

कश्चित् कान्ताविरहगुरुणा स्वाधिकारात् प्रमत्तः
शपेनास्तङ्गमितमहिमा वर्षभोग्येण भर्तुः ।
यक्षश्चक्रे जनकतनयास्नानपुण्योवकेषु
स्निग्धच्छायातरुषु वसति रामगिर्याश्रमेषु ॥

(मे० दू० ८)

सा० मी०, पृ० १३३

“रामोऽस्मि सर्वं सहे”

स्निग्धश्यामलकान्तिलिप्तविद्यतो चेलद्वलाका घना

वाताः शीकरिणः पयोदमुहृदामानन्दकेकाः कलाः ।

कामं सन्तु दृढं कठोरहृदयो रामोऽस्मि सर्वं सहे

वैदेही तु कथं न विजयति हहा हा देवि धीरा भव ॥

(म० ना० २१०)

सा० मी०, पृ० १३३

रामोऽसौ भुवनेषु विक्रमगुणैः “....”

रामोऽसौ भुवनेषु विक्रमगुणैः प्राप्तः प्रसिद्धिं परा-

मस्मद्भाग्यविपर्ययाद् यदि पुनर्देवो न जानाति तम् ।

बन्दीवैष यशांसि गायति मरुद् यस्यैकवाणाहति-

श्रेणीभूतविशालतालविवरोद्गीर्णैः स्वरैः सप्तभिः ॥

(म० ना० ६१४०)

सा० मी०, पृ० १३४

“मैथिली तस्य दाराः”

भृशुत जनकशुल्कं सत्रियाः सर्व एते

दशवदनभुजानां कुण्ठिता यत्र शक्तिः ।

नमयति धनुरंशं यस्तदारोपणेन

त्रिभुवनजयलक्ष्मीमैथिली तस्य दाराः ॥

(बालरामायणम् ३।२७)

सा० मी०, पृ० १३४

“कुलेन्द्रीवरकाननानि

कुलेन्द्रीवरकाननानि नयने पाणी सरोजाकरा-

स्तन्वीर्यं जघनस्थलोरुपुलिना रोमावली निम्नगा ।

प्रत्यङ्गेषु तवैव सम्प्रति शरलक्ष्मीरियं दृश्यते

तच्चिह्नैरधुना प्रसाधनविधौ बद्धो वृथैवावरः ॥

(ताप० वत्सः १।१६)

सा० मी०, पृ० १३४

“उपस्थितां पूर्वमपास्य लक्ष्मीम्”

उपस्थितां पूर्वमपास्य लक्ष्मीं वनं नद्या सार्धमसि प्रपन्नः ।

सदास्पदं प्राप्य तयातिरोषात् सोढास्मि न त्वद्भवने वसन्ती ॥

(र० व० १४।६३)

सा० मी०, पृ० १३६

“लीनेव प्रतिबिम्बिता”

लीनेव प्रतिबिम्बितेव लिखितेवोत्कीर्णरूपेव च
प्रत्युप्तेव च वज्रलेपघटितेवान्तनिखातेव च ।
सा नश्चेनसि कीलितेव विशिखंश्चेतोभुवः पञ्चभि-
श्चिन्तासन्ततितन्तुजालनिबिडस्थूतेव लम्ना प्रिया ॥

(३३०)

(मा० मा० ५।१०)

सा० मी०, पृ० १३६

“अङ्गेन्यस्योत्तमाङ्गं प्लवगबलपतेः”

विसम्भादुत्तमाङ्गं प्लवगबलपतेः पादमक्षस्य हन्तुः
कृत्वोत्सङ्गे सलीलं त्वचि कनकमृगस्याङ्गमाधात्र शेषम् ।
बाणं रक्षःकुलम्नं प्रगुणितमनुजेनादरात् लीक्षणमक्षोः
कोणं नोद्गीक्षमाणस्त्वबनुजवदने दत्तकर्णोऽयमास्ते ॥

(अभिन० भार०, ना० शा० १६।६)

सा० मी०, पृ० १३६

“मेदश्छेदकृशोदरं लघु ...”

मेदश्छेदकृशोदरं लघु भवत्पुत्थानयोग्यं वपुः
सन्वानामपि लक्ष्यते विकृतिमच्चित्तं भयक्रोधयोः ।
उत्कर्षः स च धन्विना यदिषवः सिध्यन्ति लक्ष्ये चले
मिथ्या हि व्यसनं वदन्ति मृगयामीदुग्विनोदः फुत्तः ॥
(अभिन० भार०, ना० शा० १६।७)

सा० मी०, पृ० १४०

“क्रान्तं रुचा काञ्चनवप्रभाजा”

क्रान्तं रुचा काञ्चनवप्रभाजा
नवप्रभाजालभृता मणीनाम् ।
श्रितं शिलाश्यामलताभिरामं
लताभिरामनिव्रतषट्पदाभिः ॥

(शिशु० व० ४।३)

सा० मी०, पृ० १४१

“वशःस्तोमानुचैः अमकरात् ।

अपि त्वत्तेजोभिस्तर्पसि शमिते रक्षति विशा-
मसौ यात्रामेवै नभसि नितरामम्बरमणिः ॥
इति तृतीयचतुर्थचरणौ

(सु० २० भा०, पृ० १०६, श्लो० १५७)

सा० मी०, पृ० १४४ “विवृण्वती शैलसुतापि भाव १”

विवृण्वती शैलसुतापि भाव-
मङ्गः स्फुरद्बालकवम्बकल्पैः ।

साचीकृता चास्तरेण तस्थौ
मुखेन पर्यस्तविलोचनेन ॥

(कु० स० ११६८)

सा० मी०, पृ० १४६ “पर्याप्तं तप्तचामीकरकटकतटे”

पर्याप्तं तप्तचामीकरकटकतटे शिल्लष्टशीतेतरांशा-
वासीदस्त्यन्दनाशवानुकृतभरकते पञ्चरागायमाणः ।

यः सोत्कर्षां विभ्रुषां कुरुत इव कुलक्ष्माभृवीक्षस्य मेरोः
एनात्स्यङ्गाय दूरं शमयतु स गुरुः काद्रवेयद्विषो वः ॥

(सूर्यवाक्यम् ५६)

सा० मी०, पृ० १४६ “जम्भारातीभकुम्भोद्भवमिव दधते”

जम्भारातीभकुम्भोद्भवमिव दधतः सान्द्रसिन्दुररेणुं
रक्ताः सक्तंरिबौघैरुदयगिरितटोघातुधाराद्रवस्य ।

आयान्त्या तुल्यकालं कमलवनरुचेवारुणा वो विभ्रुर्ग
भूपासुभसियस्तो भूवनमभिनवा भानवो मानवीयाः ॥

(सूर्यवाक्यम् १)

सा० मी०, पृ० १४६ “पादाग्रस्थितया”

पादाग्रस्थितया भुहुः स्तनभरेणानीतया नम्रतां
शम्भोः सस्पृहलोचनत्रयपथं यान्त्या तदाराधने ।

ह्रीमत्या शिरसीहितः सपुलकस्वेदोद्गमोत्कम्पया
विशिलष्यन् कुसुमाञ्जलिगिरिजया क्षिप्तोऽन्तरे पातु वः ।

(रत्नावली० २११)

सा० मी०, पृ० १४६ “स पत्वलोत्तीर्णवराहयूथानि”

स पत्वलोत्तीर्णवराहयूथा-
न्यावास - वृक्षोन्मुख - बर्हिणानि ।

प्रयौ मृगाद्यासितशाहलानि
श्यामायमानानि वनानि पश्यन् ॥

(२० व० २१७)

सा० मी०, पृ० १४७

‘लभेत सिकतासु तैलमपि

लभेत सिकतासु तैलमपि यत्नतः पीडयन्
 पिबेच्च मृगतृष्णिकासु सलिलं पिपासादितः ।
 कदाचिदपि पर्यटञ्छशबिषाणमासादयेन्
 न तु प्रतिनिविष्टमूर्खजनचित्तमाराधयेत् ॥

(नीतिशतकम् ५)

सा० मी०, पृ० १४७

‘विम्बोष्ठं बहु मनुते तुरङ्गवक्त्रं’

विम्बोष्ठं बहु मनुते तुरङ्गवक्त्रं-
 श्चुम्बन्तं मुञ्चमिह किन्नरं प्रियायाः ।
 श्लिष्यन्तं मुद्गरितरोऽपि तं निजस्त्री-
 मुत्तुङ्गस्तनभरमङ्गमोस्मय्याम् ॥

(शिशु० व० ४१२८)

सा० मी०, पृ० १४८

‘न नर्मसाचिव्यमकारि नेन्दुना’

कलासमयेण गृहानमुन्वता
 मनस्विनीरुत्कषितुं पटीयसा ।
 विलासिनस्तस्य वितन्वता रतिं
न नर्मसाचिव्यमकारि नेन्दुना ॥

(शिशु० व० १५९)

सा० मी०, पृ० १४८

‘निधानगर्भमिव - - -’

निधानगर्भमिव सागराम्बरां
 शमीमिवाभ्यन्तरलीनपावकाम् ।
 नदीमिवान्तःसलिलां सरस्वतीं
 नृपः सतत्त्वां महिषीभमन्यत ॥

(२० व० ३१९)

सा० मी०, पृ० १४२

‘पक्ष्मालीपिङ्गलिम्नः कणलवः’

पक्ष्मालीपिङ्गलिम्नः कणलव इव तडितां यस्य कृत्स्नः समूहो
 यस्मिन् ब्रह्माण्डमीषद्विघटितमुकुले कालयन्वा जुहावः ।
 अचिनिष्टत्तच्छूडाशशिमलिनमुधाधोरशाङ्गुरिकोणं
 तार्तीयं यत् पुरारेस्तदवतु मदवलोपणं लोचनं वः ॥

(सु० २० भा०, पृ० ९, श्लो० १४२)

सा० मी०, पृ० १५२

“तमृषि मनुष्यलोकं १”

तमृषि मनुष्यलोकप्रवेशविश्रामशास्त्रिनं वाचाम् ।
सुरलोकादवतारप्रान्तरखेदकिञ्चिदं वन्दे ॥

(वाल्मीकिः—सु० २० भा०, पृ० १६ श्लो० ४६)

सा० मी०, पृ० १५२

“विरामः शर्वर्गः”

विरामः शर्वर्गं हिमरश्मिरवाप्तोऽस्तशिखरं
किञ्चिदपि स्वापस्तव मुकुलिताम्भोरुहदृशः ।
इतीवायं भानुः प्रमदवचनपर्यन्तसरसो
करेणाताम्रेण प्रहरति त्रिविधाय तरुणः ॥
(जानकीहरणम् ३७८)

सा० मी०, पृ० १५२

“हृतोष्ठरामैर्नयनोदबिन्दुभिः”

हृतोष्ठरामैर्नयनोदबिन्दुभिः
निमग्ननाभेनिपतद्भिरङ्कितम् ।
अपुतं हृषा भिन्नगतेरत्तंशयं
शुकोदरश्याममिदं स्तनांशुकम् ॥
(विक्र० वशी० ४७)

सा० मी०, पृ० १५५

“शार्वरस्य तमसो निषिद्धये”

नूनमुज्जमति यज्वनां पतिः शार्वरस्य तमसो निषिद्धये ।
पुण्डरीकमुखि पूर्वविङ्मुखं केतकैरिव रजोभिराहृतम् ॥
(कु० स० ८१८)

सा० मी०, पृ० १५५

“रात्रिवृत्तमनुपोक्तमुद्यतं”

रात्रिवृत्तमनुपोक्तमुद्यतं सा प्रभातसमये सखीजनम् ।
नाकरोदपकुतूहलं ह्रिया संसितुं तु हृदयेन तत्परे ॥
(कु० स० ८१०)

सा० मी०, पृ० १५७

“प्रदीयतां दाशरथाय मैथिली”

त्यज प्रकोपं कुलकीर्तिनाशनं
भजस्व रामं कुलकीर्तिवर्धनम् ।
अलं विरोधेन शमो विधीयतां
प्रदीयतां दाशरथाय मैथिली ॥

(स० ना० ६३३)

सा० मी०, पृ० १५८

“भविष्यति पुरी लङ्का”

पुण्योत्सवसमृद्धा च नष्टभर्त्रो सराक्षता ।

भविष्यति पुरी लङ्का नष्टभर्त्रो यथाङ्गना ॥

(बा० रा०, सु० का० २६।२६)

सा० मी०, पृ० १५८

“... तायाः प्रचकारासौ ...”

प्रजागराञ्चकारारेरोहास्वनिशमादरात्

प्रविभयाञ्चकारासौ काकुत्थादभिसङ्कितः ॥

(भट्टि० ६।२)

सा० मी०, पृ० १६२

“लाटीनाभिनिभं ...”

साम्यं सम्प्रति सेवते विचकिलं षाण्मासिकंमौक्तिकं:

कान्तिं वर्धति काञ्चनारकुसुमं भाञ्जिज्जलधोतात् पटात् ।

हृणीनां कुरुते मधुककुसुमं लावण्यलुण्ठकतां

लाटीनाभिनिभं चकास्ति च पतद्बन्ताग्रतः केसरम् ॥

(का० मी० १८ दशोऽध्यायः)

सा० मी०, पृ० १६२

“सद्योभाजितदाक्षिणात्यतरुणा

गौराङ्गीवदनोपमापरिचितस्तारावधूवल्लभः

सद्यो भाजितदाक्षिणात्यतरुणीदन्तावदातद्युतिः ।

चन्द्रः सुन्दरि दृश्यतामयमतौ चण्डीशचूडामणिः

सम्बन्धो रघुभूभुजां भनसिजव्यापारदीक्षागुरुः ॥

(बालरामायणम् १०।४१)

सा० मी०, पृ० १६२

“इह हि कोदण्डयष्टिद्रमिड ...”

इह हि वहति कामं कामकोदण्डयष्टि

द्रविडयुवतिगण्डश्यामिकां कोशकारः ।

चिरविरहितहंसीकण्ठकाण्डावपाण्डुः

स्फुरति च रविमत्ता पर्वणां पुण्डुकस्य ॥

(बालरामायणम् ५।३४)

सा० मी०, पृ० १६२

“अथैष प्राचीनः”

इदं भासां भर्तृर्दुतकनकगोलप्रतिकृति
 कमान्मन्दज्योतिर्गलति नभसो बिम्बबलघम् ।
 अथैष प्राचीनः सरति मुरलीगण्डमलिन-
 स्तरुच्छायाचक्रैः स्तवकित इव श्वान्तवितरः ॥

(का० मी० १७ दशोऽध्यायः)

सा० मी०, पृ० १६३

“उद्गर्भहूणरमणी”

उद्गर्भहूणरमणीरमणोपमवै-
 भुग्लोन्नतस्तननिवेशनिभं हिमांशोः ।
 बिम्बं कठोरत्रिसकाण्डकडारगौरै-
 बिम्बोः पदं प्रथममप्रकरं व्यनक्ति ॥

(स० क० ११९३)

सा० मी०, पृ० १६३

“गाढोत्कण्ठकठोरकेरलवधूगण्डावपाण्डुच्छदै ताम्बूलीपटलैः”

गाढोत्कण्ठकठोरकेरलवधूगण्डावपाण्डुच्छदै-
 स्ताम्बूलीपटलैः पिनटफलितव्यानन्नपूगद्भुमाः ।
 तत्कलीफलजस्त्रिमुग्धविकिरव्याहारिणस्तद्भुवो
 भागाः प्रेक्षितमातुलुङ्गवृतयः प्रेयो विधास्यन्ति वाम् ॥

(मा० मा० ६१९९)

सा० मी०, पृ० १६३

“बाह्लीकीरदनच्छदारुणदलेः कुलैरशोकोऽञ्चितः ।”

सूते सम्प्रति दुग्धमुग्धसुभगं पुण्डोद्गमं मल्लिका
 बाह्लीकीदशनव्रणारुणदलैः पत्रैरशोकोऽञ्चितः ।
 भृङ्गीलङ्घितकोटि किशुकमिदं किञ्चिद् विद्वन्तायते
 माञ्जिष्ठैर्भकुलैश्च पाटलितरोरस्यैव काञ्चित्लिपिः ॥

(बालरामायणम् ५।८०)

पुष्पैः सम्प्रति काञ्चनारतरवः प्रत्यङ्गमालिङ्गिता
 बाह्लीकीदशनव्रणारुणतरैः पत्रैरशोकोऽञ्चितः ।
 जातं चम्पकमप्युदोच्चललनालावण्यचौर्यभमं
 माञ्जिष्ठैः ॥

(का० मी० १७ दशोऽध्यायः)

सा० मी०, पृ० १६३

“माञ्जिज्जटै

साम्यं सम्प्रति सेवते विचकिलं घाष्मासिकं मूर्त्तिकं-

बाह्लीकीदशनव्रणारुणतरः पत्रैरशोकश्रितः ।

भृङ्गालम्बितकोटिकिशुकमिदं किञ्चिद् विवृतापते

माञ्जिज्जटैः स्तवकैश्च पाटलतरोरभ्यं च काचित्तिलपिः ॥

(वा० रा० ११४०; विद्ध० भ० ११२५)

सा० मी०, पृ० १६६

“कश्चित् कराभ्याम्”

कश्चित् कराभ्यामुपगूढनाल-

मालोलपत्राभिहतद्विरेफम् ।

रजोविरस्तः परिवेषवन्धि

लीलारविन्दं क्षमयाचकार ॥

(र० व० ६१२३)

सा० मी०, पृ० १६७

“विलासिनीविभ्रमदन्तपत्रम्”

विलासिनीविभ्रमदन्तपत्र-

मापाण्डुरं केतकबर्हमन्यः ।

प्रियानितम्बोचितसन्निवेशं

विपाटयामास युवा नखाग्रैः ॥

(र० व० ६१२७)

सा० मी०, पृ० १६९

“प्रत्यग्रमञ्जनविशेषविविक्तमूर्तिः”

प्रत्यग्रमञ्जनविशेषविविक्तकान्तिः

कौसुम्भरागरुचिरस्फुरदंशुकान्ता ।

विधाजसे मकरकेतनमर्चयन्ती

बालप्रवालविटपिप्रभवा लतेव ॥

(रत्नावली० ११२९)

सा० मी०, पृ० १७२

“अनाकूर्तरेव ..

अनाकूर्तरेव प्रियसहचरीणां शिशुतया

बच्चोभिः पान्थालोमिथूनमधुना सङ्गमयितुम् ।

उपादत्ते नो वा विरभति न वा केवलमियं

कपोली कल्याणी पुलकमुकुलैर्दन्तुरयति ॥

(अनर्घराघवम् १५)

सा० मी०, पृ० १७८

“सगं अपारिजातं”

सगं अपारिजातं कोत्थुहलच्छिरहिं मुहुमहस्त उरं ।

मुमरामिमहणपुरो अमुढभन्दं च हरजडापवमारं ॥

(रावणवहो ४१२०)

सा० मी०, पृ० १७९

“मैथिलीमुदवहद् रघूवहो”

पायिबीमुदवहद् रघूवहो

लक्ष्मणस्तदनुजामधोमिलाम् ।

यो तयोरवरजो वरौजसो

तौ कुशध्वजमुले सुमध्यमे ॥

(र० व० ११५४)

सा० मी०, पृ० १७९

“द्वयं गतं सम्प्रति शोचनीयताम्”

द्वयं गतं सम्प्रति शोचनीयतां

समागमप्रार्थनया पिताकिनः ।

कला च सा कान्तिमती कलावत-

स्त्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी ॥

(कु० सं० ५१७१)

सा० मी०, पृ० १७९

“पाण्ड्योऽयमंसापितलम्बहारः”

पाण्ड्योऽयमंसापितलम्बहारः

वल्लुप्ताङ्गरागो हरिचन्दनेन ।

जाभाति बालातपरक्तसानुः

सनिर्झरोद्गार इवात्रिराजः ॥

(र० व० ६१६०)

सा० मी०, पृ० २७९

“शशिनमुपगतेयं कौमुदी”

शशिनमुपगतेयं कौमुदी मेघमुक्तं

जलनिधिभनुर्य जहनुकन्यावतीर्णा ।

इति समगुणयोगप्रीतवस्तत्र पौराः

श्रवणकट्ट नृपाणामेकवाक्यं विवदुः ॥

(र० व० ६१८५)

सा० मी०, पृ० १७९

“अने यूना सह पार्थिवेन”

अनेन यूना सह पार्थिवेन
रम्भोरु काचिन्मनसो रुचिस्ते ।
सिप्रातरङ्गानिलकम्पितासु
विहर्तुमुद्यान-परम्परासु ॥

(२० व० ६।३५)

सा० मी०, पृ० १८०

“कुलेन कान्त्या वयसा नवेन”

कुलेन कान्त्या वयसा नवेन
गुणैश्च तैस्तंविनयप्रधानैः ।
त्वमात्मनस्तुल्यममुं वृणीष्व
रत्नं समागच्छतु कान्त्यनेन ॥

(२० व० ६।३६)

सा० मी०, पृ० १८०

“अध्यास्य चाम्भःपृषतोक्षितानि”

अध्यास्य चाम्भःपृषतोक्षितानि
शैलेयगन्धीनि मिलातलानि ।
कलापिनां प्रावृषि पश्य नृत्त्यं
कान्तासु गोवर्धनकन्दरासु ॥

(२० व० ६।३६)

सा० मी०, पृ० १८०

“सम्भाव्य भर्तारममुं युवानम्”

सम्भाव्य भर्तारममुं युवानम्
मृदुप्रवालोत्तरपुष्पशय्ये ।
वृन्दावने चैत्ररधावनूने
निर्विशयतां सुन्दरि यौवनश्रीः ॥

(२० व० ६।३६)

सा० मी०, पृ० १८०

“असौ कुमारस्तमजोऽनुजातः”

असौ कुमारस्तमजोऽनुजात-
स्त्रिविष्टपस्थेव पति जयन्तः ।
गुर्वो धुरं यो भुवनस्य पित्रा
धुर्येण दम्पः सदृशी विभति ॥

(२० व० ६।३८)

सा० मी०, पृ० १८१

“अनेन कल्याणि करे गृहीते”

अनेन कल्याणि करे गृहीते
महाकुलीनेन महोव गुर्वो ।

रत्नानुविद्वान्वमेखलाया
दिशः सपत्नी भव दक्षिणस्याः ॥

(अ० प्र०, ६मः प्र०, पृ० ३२१)

सा० मी०, पृ० १८२

‘सा चूर्णगीरं रघुनन्दनस्य’

सा चूर्णगीरं रघुनन्दनस्य
घात्रीकराभ्यां करभोपमोहः ।

आसञ्जयामास यथाप्रदेशं
कण्ठे गुणं मूर्तसिवानुरागम् ॥

(२० व० ५८३)

परिशिष्टम्-५

गद्योदाहरणानुक्रमणी

	पृ०	आक० प्र०
(अ)		
अनुकरोति भगवतो नारायणस्य	१५३	वा० का० सु० वृ० ५।२।४४
अपि काष्ठतृणं हरेत्	१५३
अब्राह्मणभानव	५७	...
अमरावत्यां हरिः	१८२
अयसो मलिनं मुखम्	१४१
अवर्षा हेमन्तोऽनर्षः स्त्री, असः अनस्मा	५८
अवसमानमितरज्योतिष्टोमेन	
मूर्धन्यादि एजिमाणा	१५७	कल्पसूत्रम्
अविरविकन्यायस्येत्यादि		महाभाष्यम्
[अविरविकन्यायेन]	१५७	(५-१-७)
अश्व आनीयताम्, गीर्वध्यताम्	८	...
असहनसखी	६४	...

(आ)

आवेदयामि ते, दत्तावधाना शृणु
.....सङ्केतस्थानानि लिखति	७८	कादम्बरी
आसण्णकुटुम्भाज्जणदेहिदले.....अवाणिगोली	१७३	...

(ए)

एकदण्डो एकदेशो	१५४
एक सावण अण्णहि.....अपासि असिसिह	१२१
एसो एसो वज्जणि.....कअंत लीलाद्धं करेदि	१०७	...

(क)

कुतो नु खलु निर्जने वने प्रियाप्रवृत्तिरागमितव्या	११४	विक्र० व०
		चतुर्थोऽङ्कः, श्लो० ७

	पृ०	आक० पृ०
कुमुदगन्धिः	१२५
(ग)		
गव्यस्य च तदादिषु	१५७	मीमां० सू० ८-१-१८
गात्रमुष्णस्य रेचयेत्	१५८	गन्धर्वविदः
गुणानामिह विस्तरः	१५९
गौरानीयताम्	६
चक्षुरो वेदा वृथ्यतुः सामाथर्वलक्षणाः ।		
.....काव्यानि नाटकानि च		महाभाष्यम्,
	१५६	शब्दानुशासनम्, सू० ५;
		पदमञ्जरी-अ० १, पा० १
(च)		
चन्द्रकान्तं मुखम्	१२५
चन्द्रच्छायं मुखम्	१२५
चन्द्रज्योत्स्ना	१२५
चन्द्रमुखी	१२५
चन्द्रसदृशं मुखम्	१२५
चिणत्यणाएसुकेसुनुप्सिओ	१७४
जहितुमं सच्चं विद्याअउउच्चेमि	१७४
(त)		
तथास्य [तथान्य] भाष्यं तु काल-		
शब्दव्यवायात्	१५७ (शि० सू० १, वा० ११)	
तमालनीलनीरदश्यामलं तमः	५३	कादम्बरी
प्रेतायामर्जुनः	१८३
द्रावस्तथेति च		
[द्रावोस्तथेति च]	१५७ (मीमां० सू० १-३-१८)	
दिविदग्गअकगुरुपलट्टिहिहइ	१०८
देव श्रूयताम्ममन-		
भार्गमवलोकितयती	७८
दोहलअत्रणणो किण्णभग्गसै	१७४

(न)

नद्यास्तीरे फलानि सन्ति, विषं

भुङ्क्ष्व, निमिषति

न निर्गुणमपि चाकाङ्क्षेत्

नाथ ! जीवितनिबन्धनम्

---विमुच्य गच्छसि---

५

....

१५८

कामशास्त्रम्

७८

कादम्बरी, महाप्रवेता-
विलासवर्णना, पृ० ४९०,
चौखम्बाप्रकाशनम्, १९७९

नीलादोषधौ

१५४

....

नीलोत्पलम्

११

....

(प)

पितृणां नृत्यते गणः

१५७

उपस्मृतिः

पुष्पावयवसमयः

१५३

प्राणिनि च

१५८

....

प्रामाण्यानुपाहास्तर्कः

१५७

न्यायशास्त्रम्

(व)

बहुलपक्ष इव राजशून्यः

१४२

कादम्बरी

ब्राह्मणवद ब्राह्मणात्

१५७

निरुक्तम्

(म)

मकरे दशभामायाः सङ्ग्रहं त्यजेत्

१५७

ज्योतिषम्

मम हि सम्प्रति वृत्ति-

सारूप्यतश्चैतन्यम्

६६

....

मलयमास्तावतास्तरङ्गध्वजांशुकेषु

१५३

कादम्बरी

माघः (उत्सृष्टम्) "जितमिह"

..... "वेजयन्ती" इत्यत्र

दुष्टसदृशो क अन्त लीला इदं करोति

८६ मा०मा०, अ० ३, श्लो० १५

यजमानः प्रस्तरः, अग्निर्वै ब्राह्मणः

४

जैमिनिः

यष्टिकां भोजय, मन्त्राः क्रोशन्ति,

....

..... नृपोऽयं पुत्रः

५

अक्षपादः

यस्य च मदकलकरिकुम्भः

....

..... आजगाम राजलक्ष्मीः

१०७ कादम्बरी, कथामुखे
शूद्रकवर्णनम्, पृ० १४-१५,
चौखम्बाप्रकाशनम्, १९७९

युगपदुभयम् पुत्रादिभिः प्रयुक्तम्

१५८

अर्थशास्त्रम्

युधिष्ठिरः-भक्तु मुने ! ।
..... विलयमल्ल हा !! ~

८७ वे० सं० पद्योऽङ्कः

(२)

राजपुरुषमानय
राजभृत्यः
राजानमनुतिष्ठते प्रजाः, प्रमाद्यन्तमनुप्रमाद्यन्ति
सदाणी
सदो भगवताम्
वदन् हेहल [दम्भेहल] ग्रहणस्य जाति-
वाचकत्वात् सिद्धम्
वस्ते महाश्वेते !.....नगनतलपुदपतन्

५७
११
१५८ अर्थशास्त्रम्
१५१ वा०का० सू०वृ० ५।१।१
१५१

१५७ (वा०अ० १।१।१० वा०)
८१ कादम्बरी, महाश्वेतोदन्तो-
पतंहारवर्णनम्, पृ० ४०८,
चौखम्बाप्रकाशनम्, १९७९

बीबाहरितणरक्षण०

..... हृत्वे घेरुण

१०७

(३)

काश्वतं ज्योतिः

१५४

(४)

सङ्गतयोर्मान
सदसदस्वफण तरलभनक
साधनव्यापका साधनसमा व्याप्तिरुपाधिः
सुलभनृणकाष्ठेषु पथिषु
स्तनयोस्तर्णोलनस्य
स्त्रीणां चक्षुः
स्वरार्थं चार्थं प्रत्युपे ब्रह्म चिन्तयेत्

७८ मा० मा०
१०८
१५७ न्या० शा०
१५१
१०६ वा०का० सू०वृ० ५।१।१६
१४९ वा०का० सू०वृ० ५।१।१७
१५१ छन्दोविचितिः

(५)

हा प्रिये ! क्वासि, कथमविज्ञात-
तत्त्वमद्भुततमं च शटित्यप-
क्रान्तासि

११४ मा०मा०, १६मोऽङ्कः, पृष्ठो०८

परिशिष्टम्-६

ग्रन्थान्तरेषूपलभ्यमानाः कारिकाः

साहित्यमीमांसा

अभिधेयाविनाभूतं स्पृशन्ती लक्षणोच्यते ।
पृ० १

परस्परस्य ग्रथनं पदा(शी)नामिहान्वयः ।
..... ॥ २७ ॥
पृ० ११

वाच्योऽर्थः ।
..... अयमेतयोः ॥
पृ० १८

शब्दो ।
..... कारो सुस्पन्दसुन्दरः ॥
पृ० १८

एवं पदानां ।
..... कर्तुमर्हति ॥
पृ० २५

अनेकगुणमन्येतद् दोषेणैकेन निन्द्यते ।
अनेकलक्षणोपेतं वपुः शिवश्रेण दुर्भगम् ॥
पृ० २५

ग्रन्थान्तरम्

अभिधेयाविनाभूतप्रतीतिर्लक्षणेति या ।
सैषा विदग्धवक्रोक्तिर्जीवितं वृत्तिरिष्यते ॥
(अ० प्र०, ७मः प्र०, पृ० २२३)

परस्परस्य ग्रथनं पदानामन्वयः स्मृतः ।
(भरतकोषे विशिष्टे कारिकेयं
मल्लकनाम्ना खल्वेवमुद्धृता)

वाच्योऽर्थः ।
..... अयमेतयोः ॥
(व० जी० १४८)

शब्दो ।
..... कारिस्वस्पन्दसुन्दरः ॥
(व० जी० १४९)

एवं पदानां ।
..... कर्तुमर्हति ॥
(स० क० १५८)

तदल्पमपि नोपेक्ष्यं काव्ये दुष्टं कथञ्चन ।
स्याद् वपुः सुन्दरमपि शिवश्रेणैकेन दुर्भगम् ॥
(काव्याद० १७)

साहित्यमीमांसा

श्लेषः प्रसादः ।

समाश्रयः ॥

इति काव्यशरीरस्य श्लाघाः ।

पृ० ३८

सुश्लिष्टत्वं विभिन्नानां श्लेष इत्यभिधान्दधते ।

पृ० २८

श्लाघ्यैर्विशेषणैर्दुक्तमुदारं केचिद्विध्यते ।

पृ० ३२

नेष्टुर्यरहितं यत् स्यात् ।

पृ० ३१

ओजस्तद्भूयसां यस्मिन्नेकार्थीभवनं विदुः ।

पृ० ३२

यदुज्ज्वलत्वं मुचितं सा काव्ये कान्तिरुच्यते ।

पृ० ३४

अन्धावलम्बनं यत् स्यात्

स समाधिरिति स्मृतः ।

पृ० ३४

ग्रन्थान्तरम्

श्लेषः प्रसादः ।

समाश्रयः ॥

इति वेदसंमार्गस्य प्राणाः ।

(काव्याद० ११:२-४२)

गुणः सुश्लिष्टपदता श्लेष इत्यभिधीयते ।

(स० क० ११६६)

श्लाघ्यैः ।

काव्याद० ११७९)

श्लाघ्यैर्विशेषणैर्धो गो यस्तु सा स्यादुदात्तता ।

(स० क० ११७०)

काव्यादर्शकारो दण्डी अग्निपुराणीयं

मतमेवमुद्धरति—

“उत्तानपदतीदायं युतं श्लाघ्यैर्विशेषणैः ।”

(अग्निपु०)

अग्निपुराक्षरप्रायः ।

(स० क० ११८८)

ओजः समाश्रयस्त्वमीजित्यं ग्राह्यन्धता ।

(स० क० १०९)

यदुज्ज्वलत्वं बन्धसा काव्ये सा कान्तिरुच्यते ।

(स० क० ११६९)

समाधिः सौजन्यधर्माणां

यदन्यत्राधिरोपणम् ।

(स० क० ११७२)

साहित्यमीमांसा

दोषश्च सकलोऽप्येष ।

..... ॥

पृ० ४०

काव्ये शोभाकरान्

पृ० ४१

समा श्रुतिरनुप्रासः पदेषु ।

..... बोधिनी यद्यदूरता ॥

पृ० ४२

शषाभ्यां रेफसंयोगे ट्वर्णेण च ।

..... स्याद्वयस्वन्मैश्च ॥

पृ० ४१

स्वरूपार्थाः फलाकारा ।

शब्दानां स्वपदानां वा ॥

पृ० ४३

स्वरूपसंयोगयुतां ।

..... उपनागरिकां बुधाः ॥

पृ० ४२

ग्रन्थान्तरम्

विरोधः सकलोऽप्येष ।

..... ॥

(काव्यद० ११७९)

विरोधः सकलोऽप्येष ।

..... ॥

(स० क० १११६)

काव्यशोभाकरान्

(काव्याद० २११)

वर्णावृत्तिरनुप्रासः पदेषु ।

..... बोधिनी यद्यदूरता ॥

(काव्याद० ११५५)

..... पदेषु ।

..... बोधिनी यद्यदूरता ॥

(स० क० २१९७)

शषाभ्यां रेफसंयोगे ट्वर्णेण च ।

..... स्याद् ह्रस्वहाद्यैश्च ॥

(बह्वन्यायैश्च)

(उ० का० सा० स०, ११४)

स्वरूपार्थाः फलान्तरात् ।

शब्दानां वा पदानां वा ॥

(उ० का० सा० स० ११८)

स्वरूपसंयोगयुतां ।

..... उपनागरिकां बुधाः ॥

(उ० का० सा० स० ११५)

साहित्यमीमांसा

शेषैर्वर्णैः वीमलां विदुः ।

पृ० ४३

सरूपव्यञ्जनन्यासः ।

..... कवयः सदा ॥

पृ० ४३

एकरूपेण द्वयोर्वर्णनः ।

..... यः स इत्यभिधीयते ॥

पृ० ४३

साभिप्रायस्य वाक्यस्य वचसोऽपि निवेशनम् ।

..... ॥

पृ० ४४

शब्दस्य युज्यमानस्य येन संदर्शधामिना ।

योजना क्रियते युक्तिरिति युक्तिविदो विदुः ॥

पृ० ४४

पदपादादि ।

..... प्रचक्षते ॥

पृ० ४५

वाक्ये गुम्फना स्मृताः ।

पृ० ४५

वर्णस्थानं ।

..... अभिधीयते ॥

पृ० ४६

ग्रन्थांतरम्

शेषैर्वर्णैः कीमलाख्यया ।

ग्राम्यां वृत्तिप्रशंसन्ति काव्येष्वानृतबुद्धयः ॥

(उ० का० सा० सं० ११६)

सरूपव्यञ्जनन्यासः ।

..... कवयः सदा ॥

(उ० का० सा० सं० ११७)

एकरूपेण द्वयोर्भणनः ।

यत्स इत्यभिप्रेक्षितः ॥

(स० क० २१६८)

साभिप्रायस्य वाक्ये यद्वचसो विनिवेशनम् ।

..... ॥

(स० क० २१४०)

अयुज्यमानस्य मिथः शब्दस्यार्थस्य वा पुनः ।

यातो युक्तिरित्युच्यते बुधैः ॥

(स० क० २१४८)

पदपादार्थं ।

..... प्रचक्षते ॥

(स० क० २१५७)

वाक्ये गुम्फना स्मृताः ।

(स० क० २१५३)

वर्णस्थानं ।

..... अभिधीयते ॥

(स० क० २१०९)

साहित्यमीमांसा

विभिन्नार्थकं ।
अव्यपेतं व्यपेतं च ॥

पृ० ४६

सर्वात्मनैव सादृश्यं ।
..... रूपमानं ॥

पृ० ५०

अखण्डमण्डलः .. कान्तानां मुखद्युतिः ।
..... सामात् शशि ॥

पृ० ५१

भूयोऽव्ययसामान्यादुपमा कैश्चिद्विध्यते ।

पृ० ५१

उपमैव तिरोभूतभेदा रूपकमिष्यते ।

पृ० ५३

श्रुत्या सम्बन्धः ।
..... रूपकं तु तत् ॥

पृ० ५३

अन्यथावस्थितं ज्यथा ।

पृ० ५४

मन्ये शङ्के एवमादयः ।

पृ० ५४

ग्रन्थान्तरम्

विभिन्नार्थकं ।
अव्यपेतव्यपेतात्मा ॥

(स० क० २।१८)

सर्वं सर्वेण साख्यं ।
..... रूपमासु ॥
(भा० काव्या० १।४३)

अखण्डमण्डलः कान्तानामवद्युतिः ।
सामान्याच्छशि ॥
(उदाहरणम्, भा० काव्या० २।४४)

प्रसिद्धेरनुरोधेन यः परस्परमर्थयोः ।
भूयोऽव्ययतामान्ययोगः सहोपमा मता ॥
(स० क० ४।५)

उपमैव तिरोभूतभेदा रूपकमुच्यते ।
(काव्याद० २।६६)

श्रुत्या सम्बन्धः ।
..... रूपकं तु तत् ॥
(उ० का० सा० स० १।११)

अन्यथावस्थितं ज्यथा ।
(स० क० ४।१०)

मन्ये शङ्के एवमादयः ।
(काव्याद० २।२३४)

साहित्यमीमांसा

शब्दोपास्ते प्रतीते वा०
मुख्यस्याधिक्यकथनं व्यतिरेकः स उच्यते ॥
पृ० ५६

"प्रसिद्धहेतुव्यावृत्त्या"

पृ० ५६

अपह्नुतिपह्नुत्य किञ्चिदाख्यातम् ।
पृ० ५६

विरुद्धैरविरुद्धैर्वा
... स स्थायी लवणाकरः ॥
पृ० ६५

स्तम्भस्तनुहोद्भेदा
वैवर्धमश्च प्रलय
गुणाः ॥
पृ० ६७

यथा नराणां
... स्थायी महानिह ॥
पृ० ६६

रजस्तमोभ्यामस्पृष्टं
तस्माद् भवन्ति ये भावाः
सात्त्विका अष्ट कीर्तिताः ।
पृ० ६७

ग्रन्थान्तरम्

शब्दोपास्ते प्रतीते वा ...
तत्र यद्भेदकथनं व्यतिरेकः स कथ्यते ॥
(काव्याद० २।१८०)

भेदाभिधानं भेदस्य व्यतिरेकश्च कथ्यते ॥
(स० क० २।१२)

प्रसिद्धहेतुव्यावृत्त्यायां किञ्चित् कारणान्तरम् ।
यत्र स्वाभाविकत्वं वा विभाज्यं वा विभावना ॥
(काव्याद० ५।१९९; स० क० ३।९)

किञ्चिदन्यार्थदर्शनम् ।
(काव्याद० २।३०४; स० क० ४।४१)

विरुद्धैरविरुद्धैर्वा
... स स्थायी लवणाकरः ॥
(दशरु० ४।३४)

वैवर्धमश्च प्रलय
स्मृताः ॥
(स० क० ५।१५)

यथा नराणां
... स्थायी महानिह ॥
(भ० ना० शा० ७।८)

निर्वृत्तयेज्य तद्योगात्
प्रभवन्तीति सात्त्विकाः ॥
(स० क० ५।१०)

साहित्यमीमांसा

ग्रन्थान्तरम्

स्मृतिवितर्क ।
 मूढता । मदः ॥
 हर्षामर्षविभूषेय्या ।
 सम्भ्रमः श्रमः ॥
 निर्वेदो ।
 ॥

पृ० ६०-६८

मनःशरीरयोः श्रमः ।
 पृ० ६८

क्रियाविद्वेष मदादिभिः ।
 पृ० ६९

त्रिभावेरेनुभावैश्च ।
 स्वाद्यत्वं ।
 पृ० ७१

भावो यदा ।
 विप्रलम्भः स उच्यते ॥
 पृ० ७२

रतिवेष्टः ।
 पृ० ७२

पूर्वानुरागो करुणः स्मृतः ।
 विप्रलम्भश्चतुर्विधः ॥
 प्रागसङ्गतयोः प्रगल्भते ।
 उच्यते ॥
 पृ० ७४

अहेरिच यत् ।
 नेत्युक्तम् ॥
 पृ० ७४

स्मृतिवितर्क ।
 मूढता मदः ॥
 हर्षामर्षविभूषेय्या ।
 सम्भ्रमः श्रमः ॥
 निर्वेदो ।
 अभिचारिणः ।

(स० क० ५।१६-१८)

मनःशरीरयोः श्रमः ।
 (स० क० ५।१६०)

क्रियाविद्वेष मदादिभिः ।
 (स० क० ५।१६१)

त्रिभावेरेनुभावैश्च ।
 स्वाद्यत्वं ॥
 (दशक० ४।१)

भावो यदा ।
 विप्रलम्भस्तदोच्यते ॥
 (स० क० ४।४५)

रतिवेष्टः ।
 (स० क० ५।५१)

पूर्वानुरागो करुणश्च सः ।
 चतुःकाण्डः प्रकाशते ॥
 प्रागसङ्गतयोः प्रवर्तते ।
 उच्यते ॥
 (स० क० ५।४६, ४७)

अहेरिच सः ।
 नेत्युक्तः ॥
 (स० क० ५।४८)

साहित्यमीमांसा

भ्रान्तिर्विपर्ययज्ञानं सादृश्योदयहेतुकम् ।

पृ० ७५

द्वयोर्व्योक्तिः ।

साम्यमित्यामनन्त्येतं साहित्यरसवेदिनः ॥

पृ० ७६

अर्थयोरति डोलते ।

..... संशयं विदुः ॥

पृ० ७६

देशान्तराभिः ।

..... सोऽभिधीयते ॥

पृ० ७७

लोकान्तरगते वल्लभा ।

..... दीन ॥

पृ० ७७

रसेरहास्यः ।

मायेन्द्रः चेष्टितैः ॥

वध्रसूर्योपरागैश्च रोद्रे रसेऽङ्गिनि ।

चतुरङ्गः ॥

पृ० ८८

न सोऽस्ति प्रत्ययो ।

..... भासते ॥

वायूपता ।

..... प्रत्यवमर्शनी ॥

पृ० ८९

पश्यति स्वीति ।

..... प्रतीयते ॥

पृ० ९१

ग्रन्थान्तरम्

... द्विधा सापि प्रयुज्यते ।

(स० क० १।१५)

उपमारूपकान्धत्वे साम्यमित्यामनन्ति तत् ।

(स० क० ४।३४)

अर्थयोरति दोलायते ।

..... संशयं विदुः ॥

(स० क० ४।४१)

देशान्तरादिभिः ।

..... सोऽभिधीयते ॥

(स० क० ५।४९)

लोकान्तरगते वल्लभा ।

..... दीना ॥

(स० क० ५।५०)

भूतप्रेतपिशाचाद्याः षोऽशात्यन्तमुद्धताः ।

रसेरहास्यः ॥

मायेन्द्रः ।

चन्द्रः रोद्रे रसेऽङ्गिनि ॥

चतुरङ्गः ॥

(दशरु० १।५८-६०)

न सोऽस्ति ।

..... भासते ॥

वायूपता ।

..... प्रत्यवमर्शनी ॥

(वा० प०)

पश्यति ।

..... प्रतीयते ॥

(स० क० ५।४)

साहित्यमीमांसा

जायेत हास्यः शृङ्गाराद् वीर्यजायेत
चादभुतः ।

रीद्राज्जायेत करुणो बीभत्ताच्च
भयानकः ॥

पृ० ९२

विशिष्टादृष्टजन्म यमजमीनामन्तरात्मा ।
स्वात्मगाभिः ॥

पृ० ९४

तथाभिमानोऽहङ्कारः शृङ्गार इति चोच्यते ।
पृ० ९४

सामाजिकानां च ॥
संविदेव नः ॥

पृ० ९७

सामाजिकानां ॥
तत्परमामसः ॥

विशिष्टः ॥
उत्पद्यते रसः ॥

पृ० १०१

वैदग्ध्यैदिकृतः ॥
व्युत्पत्तिः ॥

पृ० १०२

या विकसेऽथ विस्तारे
क्षोभविक्षोभयोरपि ।

चेतसो वर्तयित्री स्याद्
वृत्तिः सापि चतुर्विधा ॥

कौशिकी भारती च स्यात्
सात्वत्यारभटीति च ।

सुकुमाराद्यसम्बन्धां ॥
कथ्यते ॥

पृ० १०५

ग्रन्थान्तरम्

शृङ्गारादि भवेद्वाच्ये रीद्राच्च
करुणो रसः ।

वीराच्चेवाद्भुतोत्पत्तिर्बीभत्ताच्च
भयानकः ॥

(भ० ना० शा० ६।३९)

विशिष्टादृष्टजन्माद्यं जन्मिनामन्तरात्मसु ।
जात्मसम्यग् ॥

(स० क० ३।२)

रसाभिमानोऽहङ्कारः शृङ्गार इति बोधते ।
(स० क० ३।१)

द्र०--भट्टनोत-काव्यकौतुकम्

द्र०--भट्टनोत-काव्यकौतुकम्

वैदग्ध्यैदिकृतः ॥

व्युत्पत्त्या ॥

(स० क० २।२७)

या विकसेऽथ विस्तारे
सङ्गोचि विस्तारे तथा ।

वृत्तिः सापि पञ्चविधा ॥

कौशिक्यारभटी चैव
भारती सात्वती परा ।

सुकुमाराद्यं कथ्यते ।

(स० क० २।३४, ३५, ३६)

साहित्यमीमांसा

कैशिकी भारतीति हे ।

सात्वत्यारभटी पुनः ॥

वृत्तिः सर्वत्र भारती ॥

पृ० १०६

शुद्धा सङ्कीर्णान्ध्यामिनी ।

अप्रभृति सा चैव जातिः षोढा निगद्यते ॥

पृ० १०८

अर्थव्यक्ते रयं भेदमियतैव प्रपद्यते ।

जायमानमियं वक्तिरूपं सा सार्वकालिकम् ॥

पृ० ११५

अलङ्कार्यतया ।

अवशिष्यते ॥

वृत्तस्तद्वहितं स्वाच्चेन्निरुपाख्यं ।

शरीरं चेदं किमलङ्कृते परम् ।

नात्मनैवात्मनः ॥

भूषणत्वे ।

अवशिष्यते ॥

स्पष्टे सर्वत्र ।

अवशिष्यते ॥

पृ० ११६

विवक्षया विशेषस्य ।

स्यादेवा वक्रोक्तिजीवितम् ॥

सा च स्वा बोध ।

अवशिष्यते ॥

पृ० ११६, ११७

अभिप्रायानुकूल्यात् प्रवृत्तिगणनं हि यत् ।

साङ्गावगमिताभेदो नाधिकोक्तेः प्रवृत्तिः ॥

पृ० ११७

ग्रन्थान्तरम्

शृङ्गारे कैशिकी बोरे सात्वत्यारभटी पुनः ।

रसे रीदे च बोभत्सं वृत्तिः सर्वत्र भारती ॥

(दशरु० ३।६२)

सङ्कीर्णा नान्यगामिनी ।

अप साचार्यः ॥

(सं० क० २।१७)

भेदमियता प्रतिपद्यते ।

जायमानप्रियं ॥

(सं० क० ३।४)

अलङ्कारकृतां

अवतिष्ठते ॥

स्वभावव्यतिरेकेण वक्तुमेव न युज्यते ।

तस्तु तद्वहितं यस्मात्तिरुपाख्यं ॥

किमलङ्कृते परम् ।

आत्मैव नात्मनः ॥

भूषणत्वे ।

अवशिष्यते ॥

स्पष्टे सर्वत्र ।

अवशिष्यते ॥

(व० जी० ११११-५)

स्यादलङ्कारोत्तमा च सा ॥

सा च च चोप ।

अवशिष्यते ॥

(सं० क० ४।८१-८२)

अभिप्रायानुकूल्येन प्रवृत्तिर्भावि उच्यते ।

सादृशमेवोच्य निरुद्धमेव प्रकृतश्रावितश्र सः ॥

(सं० क० ३।१३)

साहित्यमीमांसा

अन्वयान्तरम्

संज्ञाया निरुद्धमेदासोऽयमुक्तेति कथ्यते ।

इतिताकारकत्वात् स्यात् सा

अभिकान्तरम् ॥

पृ० ११८

संज्ञाप्रयोक्तिविन्यासः प्राज्ञैर्ज्ञेया

सभाविका ।

पृ० ११८

यत्रोपमानादेवैतदुपमेयं

मनीषिणः ॥

पृ० ११८

कर्त्तादीनां क्रियावेशः सहान्वयः सहशैतव्यैः ।

सहशैतव्यं वचिद् यत्र सहोक्तिः तां प्रचक्षते ॥

पृ० ११८

दोषस्य यो

सा लेशोक्तिस्तथा

पृ० १२०

जायेतार्थान्तराः सा

योऽयस्य

पृ० १२०

काकुस्वरपदच्छेदभेदाभिन्नकान्तिभिः ।

सूचते यत्र चान्यार्थः सूच्योक्तिरिति सा

स्मृता ॥

पृ० २२२

अन्योक्तीनामनुकृतिशब्दायोक्ति-

रिति कथ्यते ।

लोकच्छेदात्मकोऽन्तर्गतोऽयमर्थोक्ति-

भेदिनी ॥

पृ० १२२

निरुद्धमेदासोऽयमुक्तेति कथ्यते ।

इतिताकारकत्वात् स स्यात् स्याद्

भूमिकान्तरम् ॥

(स० क० ११४५)

संज्ञाप्रयोक्तिविन्यासो भानिकत्वं

निगच्छते ।

(स० क० ११८५)

यत्रोपमानादेवैत-

मनीषिणः ॥

(स० क० ११४५)

समावेशः सहान्वयः क्रियादिषु ।

विविक्तश्चाविविक्तश्च सहोक्तिः सा निगच्छते ॥

वैसादृश्यवती चैयमुपमाना मनीषिभिः ।

सहेवादिप्रयोगेषु ससादृश्या च दृश्यते ॥

(स० क० ११५३, ५८)

दोषस्य यो

सा लेशः स्यात् ततो

(स० क० ११५६)

ज्येः सोऽयन्तिरन्यासां

योऽयस्य

(काव्याद० २११६९, स० क० ११५७)

पाठो योऽर्थविशेषात् परिज्ञातः सह

षड्विधा ॥

(स० क० ११५६)

अन्योक्तीनामनुकृतिशब्दा

सामाह षड्विधा ।

लोकच्छेदात्मकोऽयमर्थोक्ति-

भेदतः ॥

(स० क० ११५९)

साहित्यमीमांसा

सविरोधा शोत्तरेति द्वयमन्यं प्रचक्षते ।

विरोधस्तु पदार्थानां परस्परमङ्गङ्गतिः ॥

पृ० १२४

पदार्थानां तु यः तदुत्तरमिहोच्यते ।

पृ० १२४

विभूषणं चाक्षरसङ्घटितं च

शोभाभिमानौ गुणकीर्तनं च ।

प्रोत्साहनोदाहरणे निरुक्तं

गुणानुवादोऽतिशयश्च हेतुः ॥

सारूप्यमिथ्याध्यवसायसिद्धि-

पदोच्चयाक्रन्दमनोरथाश्च ।

वाक्यान्वयाच्चा प्रतिषेधोच्छ्रा

दृष्टान्तनिर्भासनसंशयाच्च ॥

आशीः प्रियोक्तिः कण्ठं क्षमा वा

परिदेवनं च ॥

पदत्रिशदतानि

यथारसं तु ॥

यथारसं तु ॥

यथारसं तु ॥

यथारसं तु ॥

यथारसं तु ॥

यथारसं तु ॥

यथारसं तु ॥

ग्रन्थांतरम्

असङ्गतिः प्रत्यनाकमधिकं विषममच सः ॥

(स० क० ३१४)

पदार्थानां तु यः तदुत्तरमिहोच्यते ।

(स० क० ३१३)

विभूषणं चाक्षरसंहितं च

शोभाभिमानौ गुणकीर्तनं च ।

प्रोत्साहनोदाहरणे निरुक्तं

गुणानुवादोऽतिशयश्च हेतुः ॥

सारूप्यमिथ्याध्यवसायसिद्धि-

पदोच्चयाक्रन्दमनोरथाश्च ।

वाक्यान्वयाच्चा प्रतिषेधोच्छ्रा

दृष्टान्तनिर्भासनसंशयाच्च ॥

आशीः प्रियोक्तिः कण्ठं क्षमा वा

परिदेवनं च ॥

पदत्रिशदतानि

यथारसं तु ॥

यथारसं तु ॥

यथारसं तु ॥

यथारसं तु ॥

यथारसं तु ॥

यथारसं तु ॥

यथारसं तु ॥

साहित्यमीमांसा

सामान्यान्तरम्

तत्रात्परक्षरेः ॥

यत्रात्परक्षरेः ॥

संज्ञितम् ॥

संज्ञितम् ॥

सिद्धैरर्थैः ॥

सिद्धैरर्थैः ॥

यत्र श्लिष्टविचित्रार्था ॥

यत्र श्लिष्टविचित्रार्था ॥

पृ० ३१-३३

(भ० ना० शा० १७१-७)

प्रज्ञा नवनवोन्मेष ॥

प्र०—भट्टतोत-काव्यकौतुबम्

पृ० १३७

नवोन्मेषः ॥

नवोन्मेषः सूक्तिरग्राम्या श्राव्यो

बन्धः स्फुटा श्रुतिः ।

अलौकिकार्थयुक्तिश्च रसमाहर्तुमीशते ॥

अलौकिकार्था युक्तिश्च ॥

पृ० १३७

(स० क० ५७)

अनुकम्पाद्यतिशयो ॥

अनुकम्पाद्यतिशयो ॥

प्रत्युतेत्यमलङ्क्रिया ॥

प्रत्युतेत्यमलङ्क्रिया ॥

पृ० १४३

(काव्याद० ३१३७; स० क० ११२५)

क्रीडामहिम्नयोदयवाच ॥

क्रीडामहिमान्यो... कामसू० ११४७, जय-

मङ्गला टीका ।

द्रष्टव्यानि प्रकीर्णानि

.... ॥

.... ॥

.... ॥

.... ॥

यथाविधि ॥

पृ० १७३

द० स० क० ५१६३-६५

१. केपुचित् पुस्तकेषु षोडशाध्याये, केपुचित् प्राचीनमुद्रितेषु 'पुस्तकेषु सप्तदशाध्याये सप्तपलभ्यन्त इमे श्लोकाः ।

साहित्यमीमांसा

प्रत्यक्षादिप्रतिज्ञार्थो वीज्यथा नोच्यते ।

वदन्ति ताम् ॥

पृ० ७८

अभावोर्जा प्रभावाभावः

पृ० १०८

ग्रन्थान्तरम्

प्रतीतोऽर्थो यस्तथा

(स० क० ५१२)

असत्ता वा पदार्थानामभावः सोऽर्ज्यधीयते ।

(स० क० ५१४)

परिशिष्टम्-७

ग्रन्थान्तरेभ्यः समाहृतानि वाक्यानि

सहित्यमीमांसा

तत्र श्रुतिसमाख्यावाक्यविकल्पसमुच्च-
यातिवेशादिभिरभिधीयमाना आभि-
धानिकी ।

पृ० १०

ऊहविपर्ययविपरिभाषासाधारणवाच्यशेष-
व्यवहितकलातादिभिरुपकल्प्यमाना नैया-
यिकी ।

यथा—कालिदासः—“किं कुन्त-
लेखरः करोति” इति विक्रमादित्येन पृष्ट-
उक्तवान्—“असकलहसितत्वात्” “
विक्रमादित्यः ‘पिबतु मयि’ इत्युहयित्वा
इदमेव पद्यमुत्तरं पपाठ ।

पृ० १०

तत्रत्याजसुविभक्तिभ्यां कर्तृकर्मणो (?)
भिधाने शक्तः । सम्बन्धविभक्त्या वैभक्तः ।
उभयार्थमकः शक्तिविभक्तमयः ।

पृ० ११

तत्रत्याजसुविभक्तिभ्यां कर्तृकर्मणोरभिधाने
शक्तः ।

पृ० ११

सम्बन्धविभक्त्या

वैभक्तः ।

पृ० ११

ग्रन्थान्तरम्

... ... समारोप

आभिधानिकी ।

शृ० प्र०, ८ मः प्रकाशः, पृ० २६८

ऊहविपर्यय वाक्यविशेष ...
... ... नैयायिकी ।

शृ० प्र०, ८ मः प्र०, पृ० २६८

अथ नैयायिकी ।

तद्यथा—कालिदासः “किं कुन्त-
लेखरः करोतीति” विक्रमादित्येन ...
‘असकल’ इदमेवोह-
यित्वा विक्रमादित्यः प्रत्युवाच—
“पिबतु मधुसुगन्धीन्याननानि प्रियाणां
मयि विनिहितभारः कुन्तलनामधीशः ।”

शृ० प्र०, ८ मः प्रकाशः, पृ० २७०

अत्रैव-तत्राकप्रातसुविभक्तिभ्यां कर्तृ-
कर्मणोरभिधाने शक्तः ।

... ..

भरतकोशे मङ्गलकनाम्नोद्घृतः पाठः ।

तेषु कर्मादिशक्तिभिर्निवृत्तः शक्तः ।

तत्राकप्रातसुविभक्तिभ्यां कर्तृकर्मणोर-
भिधाने शक्तो यथा—

ब्र०—शृ० प्र०, ८ मः प्रकाशः, पृ० २७४

सम्बन्धादि विभक्तिभिर्वैभक्तः ।

... ..

ब्र०—शृ० प्र०, ८ मः प्रकाशः, पृ० २७५

साहित्यमीमांसा

अपरे पुनराचार्या एवं विदुः—शब्दार्थयोः
सहभावेनावस्थानं साहित्यं यत् तयोः
काव्यमिति संज्ञया, तेन तु सिद्धत्वा-
च्छब्दार्थयोः सम्बन्धस्य न कश्चित्
साहित्यविरहः ।

पृ० १६

तदनिष्टमपि काव्यं भवतीति सत्यमेतत्,
किन्तु विशिष्टमेव साहित्यमभिप्रेतम् ।
कीदृशम् ? वक्रताविशिष्टगुणलङ्कार-
संस्कारसम्पदा परस्परस्पर्धाविरहाधी-
रुद्धम् ।

पृ० १६

अतो यत् केषाञ्चिन्मतम्—‘कवि-
कीशलकालितकमनीयतात्रिषयः शब्द एव
केवलः काव्यम्’ इति केषाञ्चित्—‘रचना-
वैचित्र्यचमत्कारकारि वाच्यमेव काव्यम्’
इति पक्षद्वयं निरस्तम् ।

पृ० १८

‘कल्लोलवेहिलत... ..’

अत्र रत्नसामान्योत्कर्षाभिधानमुप-
क्रान्तं तदनुगुणं शब्देनोपसंहृतं च, न वा
तु न्यस्तम्; ‘किं कीदृशमेतं विहितं भवतो
न नाम’ इति ।

पृ० १८-१९

ग्रन्थान्तरम्

न शब्दस्यैव रमणीयताविशिष्टस्य
केवलस्य काव्यत्वम्, नाप्यर्थस्येति । तदिद-
मुक्तम्—“रूपकादिरलङ्कारः.....” तेन
शब्दाद्यो द्वौ सम्मिलितौ काव्यमिति
स्थितम् । एवं स्थापिते द्वयोः काव्यत्वे
पदाचिदेकस्य मनाद्मात्रानूनतायां सत्यां
काव्यव्यवहारः प्रवर्तते ।

व० जी० १६ वृत्तिः

ननु च वाच्यवाचकसम्बन्धस्य विश-
मानत्वादेतयोर्न कश्चिदपि साहित्यविरहः,
सत्यमेतत् । किन्तु विशिष्टमेवेह साहित्य-
मभिप्रेतम् । कीदृशम् ? वक्रताविचित्र-
गुणलङ्कारसम्पदा परस्परस्पर्धाधिरोहः ।

व० जी० १७ वृत्तिः

तेन यत् केषाञ्चिन्मतम्—कविकीशल-
कल्पित... ..केवलं... .. ।... ..
वाच्यमेव... ..पक्षद्वयमपि... ..भवति ।

(व० जी० १७ वृत्तिः)

अत्र रत्नसामान्योत्कर्षाभिधानमुप-
क्रान्तम् । कीदृशमेति रत्नविशेषाभिधायी
शब्दस्तदविशेषोत्कर्षाभिधानमुपसंहृतीति
प्रक्रमोपसंहारवैषम्यं न शोभातिशयमाव-
हतीति । न चैतद्वक्तुं शक्यते—यः कश्चिद्
विशेषे मुख्यामपरिमा विद्यते स सर्वासा-
मान्येऽपि सम्भवत्येवेति । यस्मात्

‘वाजिवारणलोहानां... ..’

साहित्यमीमांसा

ग्रन्थान्तरम्

तस्मादेवंविधे विषये सामान्यामिश्रा-
व्येव शब्दः सहृदयसहृदयहारिता प्रतिपद्यते ।
तथा चास्मिन् प्रकृते पात्रान्तरं सुलभमेव—
'एकेन किं न विहितं भवतः स नाम'
इति ।

व० जी०, का० ११६, उदा० श्लो०
२५, २६ वृत्तिः

“द्वयं गतं”

अत्र पिनाक्यादिपरमेश्वरवाचकशब्दसहस्र-
सम्भवे 'कपालिनः' इति बीभत्तरसालम्बन-
विभाववाचकः शब्दो जुगुप्साकरत्वेन
प्रयुज्यमानः कामपि शोभामावहति ।

पृ० १९

“दंष्ट्रापृष्ठेषु”

अत्र पदार्थपरिस्पन्दमहिमा निबद्धः, यः
स्वभावसम्भावितस्तस्य परिस्पन्दा-
न्तरस्य संरोधसम्पादनेन स्वभावमहता-
मुल्लासयन् सहृदयहारितामापन्नः ।

पृ० १९

“सद्यः पुरीपरिसरेषु”

अत्रासकृत् कियदद्य

सीताया हृदये परिस्फुरदपि न वचन-
मारोहि । किञ्च, प्रतिक्षणमभिधीयमान-
मेताद् रामाश्रुप्रथमावतारकरणमित्यपि न
युक्तम् । ततोऽयमर्थो न
हृदयमाह्लादयति । तस्मात् 'अवशम्'
इत्यत्र पाठः करणीयः । तदेवविधयोर्द्वयो-
र्मेलनं साहित्यविशिष्टं काव्यमिति
स्थितम् ।

पृ० २०

अत्र परमेश्वरवाचक

जुगुप्सास्पदत्वेन

वाचक्यकृतां विदधाति ।

व० जी०, का० ११९, उदा० श्लो० २७ वृत्तिः ।

अत्र च तथाविधः निबद्धोदयः
स्वभावसम्भावितस्तस्य

महतां अनुल्लासयन् सहृदयाह्लाद-
कारितां प्रपन्नः ।

व० जी०, का० ११९, उदा० श्लो० ३० वृत्तिः

अत्रासकृत्प्रतिक्षणं कियदद्य

न च रसपरिपोषाङ्गतां प्रति-
पद्यते । यस्मात् सीतायाः सहृजेन केनाप्यौ-
चित्येन गन्तुमध्यवसितायाः सौकुमार्या-
देवंविधं वस्तु हृदये परिस्फुरदपि वचन-
मारोहतीति सहृदयैः सम्भावितुं न पायते ।
न च ... मपि राक्षवाश्रुप्रथमाव-
तारस्य सम्पत् सङ्गीति भजते, ...
एतच्चात्यन्तरमणीयमपि मनाङ्गनावर्त्ति-
तावधानत्वेन कवेः कथितम् ।
तदेवंविधं विनिष्टमेव शब्दाद्यैर्लक्षणमुपा-
देयम्—

व० जी०, का० ११९ उदा० श्लो०
'सद्यः पुरीपरि' इत्यस्य वृत्तिः ।

साहित्यमीमांसा
भागमनिरुद्धम्

पृ० २५

‘प्रतीच्छात्पाशोकं’

अत्र प्रतीच्छत्पादिचेतनक्रियाधर्माणामचे-
तनाशोकाद्यवलम्बनं समाधिः ।

पृ० ३४

‘अग्रे स्त्रीनखपाटलं’—अत्र मधु-
श्रियो मौक्तप्रत्यागयीवनारम्भकृतानां
विशेषाणामवैषम्यात् समता ।

पृ० ३६

‘निर्माल्यं’
अत्र निर्माल्यदास (नय ? स, नाभ्यञ्चलो-
च्छिष्टपदानां मुद्रा ।

पृ० ४४

‘सहभृत्यगणं’—यदि पाण्डुरसुत
इत्यत्र स्थाने पाण्डुरसुतं सुयोधनमिति
पठ्यते, तदेतदमङ्गलार्थमपि मङ्गलार्थं
सुयोधनस्य भवति ।

पृ० ४५

‘तस्मात्प्रतिपेके’—सर्वे ठठमित्यादि-
निरर्थकारय पदस्यार्थानुगुण्येन वाक्ये रचि-
तत्वाद् गुम्फना ।

पृ० ४५

ग्रन्थान्तरम्

धर्माधिक्यमकारस्य विविरोधः

कोऽपि यो भवेत् ।

तन्नामविरोधात्मा दोष-

माचक्षते बुधाः ॥

(स० क० ११५१)

अत्र प्रतीच्छति-अवतरति-अनुव्रति-इत्यादि-
चेतनक्रियाधर्माणामचेतनेष्वधरादिनाचार-
णाध्वारोपणं समाधिः ।

स० क०, उदा० श्लो० ११८८ इत्यस्य वृत्तिः

अत्र

विशेषणानाम्

स० क०, का० ११०१, उदा० श्लो० १०१

इत्यस्य वृत्तिः

अत्र निर्माल्यम्, दासः, मनाभि-
अञ्चलः, उच्छिष्टमिति पदानां ... पदमुद्रा ।

श्रु० प्र०, १५: प्र०, पृ० १२२

अत्र यदा ‘पाण्डुरसुतः सुयोधनम्’ इत्यस्य
स्थाने पाण्डुरसुतं सुयोधनम् इति पठ्यते,
तदैतदमङ्गलार्थमपि सुयोधने मङ्गलार्थं
भवति ।स० क०, का० ११५०, उदा० श्लो०
८५ इत्यस्य वृत्तिःसर्वे ठठमित्यादेर्निरर्थकस्य प्रलोकपाद-
स्पर्शानुगुण्येन वाक्ये रहितत्वाच्छन्द-
रचना ।स० क०, का० ११५३, उदा० श्लो० ६५
इत्यस्य वृत्तिः

साहित्यमीमांसा

किमित्येकानेकावृत्तिविपरिणतकार्थसमु-
च्चितकृदभिहिताध्याहृतानपेक्षितकान्तर-
निरन्तराख्यातानि (?) मुच्यते ।

पृ० ४९

अङ्गलेखामकाप्रमीरः ...
इत्यादिः सम्भागेन पिञ्जरत्वादिनोपमा-
नेन स्वाभाविकस्य पिञ्जरत्वादिरूपमेय-
स्याभेदाध्यवसायोऽतिशयोक्त्या द्रष्टव्यः ।

पृ० ५७

‘कथमपि कृतप्रत्यापत्तौ ...

अनेक्यविप्रलम्भविरहविप्रलम्भशृङ्गाराभ्यां
स्वतिरोधानोपकृतः सम्भोगशृङ्गारो
नायिकाभिष्टो निबद्धः, तथापि ‘कथमपि
कृतप्रत्यापत्तौ प्रियः’ इत्यत्र विभागे
विरहविप्रलम्भपूर्वकप्रियतमचित्तसाम्मुख्यतः
सम्भोगशृङ्गारः सूचितः । स्थलितोत्तर
इति तु सञ्ज्ञातगोत्रस्थलितत्वात् प्रेयसो
नायिकायामौष्णीविप्रलम्भशृङ्गारो निबद्धः ।
पुनश्च विरहकृशयेत्यादिभिः पदैरव-
हित्येन भावेन नायिकायामौष्णीविप्रलम्भ-
शृङ्गारं प्रकृत्या सम्भोगशृङ्गारेण

ग्रन्थान्तरम्

तदेतत् समस्तमपि वाक्यजितमाख्यातीपा-
धेरेकादशप्रकारं विप्रथते । तद्यथा—
एकाख्यातमनेकः ख्यातमावृत्ताख्यातमनुवृ-
त्ताख्यातं विपरिणताख्यातमेकार्थाख्यातं
समुच्चिताख्यातं कृदभिहिताख्यातमपेक्षि-
ताख्यातमेकान्तराख्यातं निरन्तराख्यात-
मिति ।

शृ० प्र०, ३ वः प्र०, पृ० १०३

अत्र च कुङ्कुमादिसम्भागेन पिञ्जरत्वादि-
नोपमानभूतेन पिञ्जरत्वादिरूपमेयभूतस्या-
भेदाध्यवसायोऽतिशयोक्त्या द्रष्टव्यः ।—
उ० का० सा० स०, का० २९, उदा०
श्लो० ‘अङ्गलेखाम्’ इत्यस्य प्रतिहारेन्दु-
राजकृता लवुवृत्तिः ।

लक्ष्ये च अलङ्काररहितमपि केवलमुप-
सत्किममाणशब्दार्थसरीरं काव्यं दृश्यते ।
यथा अमरकस्य कवेरनिबद्धशृङ्गार-
रसस्यन्दी श्लोकः—

‘कथमपि कृतप्रत्यापत्तौ ...

न खल्वत्रार्थालङ्कारः कश्चित् परिदृश्यते ।
अथ माधुर्यीजोभ्यां परिवृंहितस्य प्रसादस्य
विद्यमानत्वात् काव्यरूपता । ननु चात्रापि
ईर्ष्या ...

स्तदयोगाच्च रसवत्त्वमलङ्कारो भविष्यति ।
तथा हि कथमपि ... ‘प्रिये’ इत्यत्र
भागे ... पूर्वका ... साम्मुख्यात्मा
... ‘स्थलितोत्तरे’ इति
तु ...

... नायिकाया ईर्ष्या ...

साहित्यमीमांसा

इति हि निर्णीतम् ।

पृ० ६३-६४

यथा—मम हि सम्प्रति सातिशयप्राक्तनोप-
लम्भसम्भावित्वात्मनः संस्कारस्यानवरत-
प्रबोधात् प्रतीयमानस्तद्विस्तृतशैः प्रत्य-
यान्तरेरतिरस्कृतप्रवादः प्रियतमास्मृति-
प्रत्ययोत्पत्तिसत्तानस्तन्मयमिव करोति
वृत्तिसारूप्यतत्त्वैतन्मयम् ।

पृ० ६६

‘यान्त्या मुहुर्दलितः’

अत्र माधवस्य मालतीविषयाया रते(रन्त)व-
र्तमाना विषये दिश्य इत्यादिवागारम्भानु-
भाविता व्याख्यादयोऽपि स्वदन्ते ।

पृ० ७०

एसो एसो वज्जनिवाणोचपेडामोडिज
जताणे... करेइ ।

पृ० १०७

अविद्धवानयं मध्या यथा—यस्य च
मदकलकरिकुम्भ... ।

पृ० १०७

तत्र संस्कृतं विधा—

पृ० १०८

ग्रन्थान्तरम्

एवं रसान्तरेषु भावेषु रसभावाभासेषु
तत्प्रणामेषु च वाच्यम् ।

उ० का० सा० स०, का० ३, प्रति-
हारेन्दुराजकृता लघुवृत्तिः

यथा वा मालतीमाधवे-माधवः—मम प्राक्त-
नोप...जन्मनः... प्रतीयमान-
स्तद्...

द्र०—दशरूपकम् ४।२०, ‘लीनेव प्रति-
विम्बतेव’ इत्यस्यावतरणम् ।

अत्रैव माधवस्य मालतीविषये तदहेरेवो-
त्पन्ना रतिस्तेरेवोद्दीपनैरुद्दीप्यमाना हर्ष-
वृत्तिस्मृतिमतिव्याख्यादिभिः सञ्चारिभावे-
र्वागारम्भेण चानुभावेनानुबध्यते ।

स० क०, उदा० श्लो० ५।६ इत्यस्य वृत्तिः

एसो खु वज्जनिवाणोचपेडामोडि-
पाडिदने... करेइ ।

शृ० प्र०, ३यः प्र०, पृ० १२२

अविद्धवानयं यथा—यस्य च
मदकलकरि... ।

शृ० प्र०, ३यः प्र०, पृ० १२२

तत्र संस्कृतं श्रुतिमार्गं लौकिकञ्च ।

शृ० प्र०, ३यः प्रकाशः, पृ० १०१-१०२

साहित्यमीमांसा

ग्रन्थान्तरम्

तासूतमपात्रप्रयोज्या संस्कृतजातिः शुद्धा
यथा --

मध्यमपात्रप्रयोज्या महाराष्ट्रप्राकृतजातिः
शुद्धा यथा --

नास्तिमध्यमपात्रप्रयोज्या खीरोत्तरी शुद्धा
यथा --

नास्त्युत्तमपात्रप्रयोज्या पैवाची शुद्धा यथा --

हीनपात्रप्रयोज्या मागधिका शुद्धा यथा --

साधारण्यादयः पुनरनन्ताः ।

मध्यमपात्रभूमिकास्योत्तमपात्रप्रयोज्या
संस्कृतप्राकृतयोः साधारणी यथा --

पृ० १०८

वक्तृविषयौचित्यादिप्रयोज्या मिथ्या यथा --

दुर्विदग्धादिपात्रप्रयोज्या संकीर्णा यथा --

क्रीडाबोष्ठीविनोदादीनन्यनामिसाधारणी
यथा --

अनुकरणे साधुत्वमस्य,

पृ० १०९

“राममन्मथशरेणः.....”

अत्र बीभत्सो रसः श्लेषरूपकसामर्थ्या-
द्विचित्रमनेनावि शृङ्गारेण संकीर्ण इव
प्रतीयते ।

पृ० ११३

द्र०—स० क०, उदा० श्लो० २११

द्र०—स० क०, उदा० श्लो० २१२

द्र०—स० क०, उदा० श्लो० २१५

द्र०—स० क०, उदा० श्लो० २१७

द्र०—स० क०, उदा० श्लो० २१३

साधार० ।

तासु मध्यम ।

द्र०—स० क०, उदा० श्लो० २१७

द्र०—स० क०, उदा० श्लो० २१९

द्र०—स० क०, उदा० श्लो० २११०

द्र०—स० क०, उदा० श्लो० २१११

क्रीडा गामिथ्य-
सा० ।

सेयमपशब्दप्रयोगतोऽपभ्रष्टाथविद्वद्भिः
श्रोत्रियास्तैः प्रयुज्यत इत्यपभ्रष्टा जातिः ।
अस्या अपि चानुकरणे साधुत्वमिष्यते ।
द्र०—स० क०, उदा० श्लो० २११२ ।

द्र०—स० क०, उदा० श्लो० ५४९७

साहित्यमीमांसा

“पदभ्यामुक्त्युगं ...”

अत्र श्लेषोपमानसामर्थ्यादिवारमाधिकः
शृङ्गारः पारमाधिकेन जीवत्सरसेन संसृ-
ज्यते ।

पृ० ११३

“क्षिप्तो हस्तः वलनः ...”

अत्र कर्णरसः श्लेषोपमानसामर्थ्यादिविद्यमानेनापि विप्रलम्बशृङ्गारेण संसृ-
ज्यते ।

पृ० ११३

“यदि मे वल्लभा ...”

अत्रैकभा काक्या विधिः अगत्या तु
निषेधः प्रतीयते ।

पृ० ११२

“सुध्रु त्वं कुपितेत्यपास्तशमनं”

अत्र ‘दृष्टे’ इत्यत्र प्लुतस्वरकरणात्
कुपितकान्ताप्रसादनपरमपादं वाक्यमुक्तु-
पितदृष्टिप्रसादनपरतां प्रतिपद्यते ।

पृ० ११२

“दन्तप्रभासुमनसं ...”

अत्र दन्तप्रभापाणिजटा नायिका-
विशेषणभूता यथाक्रम कृतासुमनःपल्लव-
पङ्चरणानिरूपणया तदभावमापद्यन्ते ।
तनुत्वं नायिकालतयोः साधारणो धर्मः ।
वनशब्देन च श्लेषेण नायिकातपश्चर्माधार-
भूतमुदक कृताधारण काननम् सूच्यते । अत्र
प्रकृता नायिका । कृतायाश्च समानानि

ग्रन्थान्तरम्

अत्र ... पारमाधिकी
शृङ्गारप्रतीतिः ...
व्यावर्तमाना तद्धर्मिणां मियः संसर्ग-
बुद्धिमुत्पादयति ।

स० क० उदा० श्लो० ५१५००

अत्र कर्णो रसः श्लेषोपमासामर्थ्येना-
... संकीर्यते ।

स० क०, उदा० श्लो० ५१४९९

स० क०, उदा० श्लो० २१७८

अत्र ...
प्रसादनता ...

स० क०, उदा० श्लो० २१७९

तदेतत् प्रियतमाप्रसादनपरमपि वाक्य
‘दृष्टे’ इत्यत्र सम्बुद्धौ प्लुतस्वरकरणादुक्तु-
पितदृष्टिप्रसादनपरं सम्पद्यते ।

शृ० प्र० ८मः प्र०, पृ० २२

अत्र भगवती लतानत-
... रूपेण लतया ।
... तु भगवती ...
... रूपकप्रतिभोत्पत्तिहेतुना ... भग-
वती ...

अत एतान्प्रत्य प्रकृतया भगवत्या अप्रकृतया
लतया ...

साहित्यमीमांसा

विशेषणानि । तत्सामर्थ्येन च नाधिक-
योपमेयया लक्षणमानत्वेनाक्षिप्यते । तेनेयं
समासोक्तिः ।

पृ० १२७

वाक्यस्य न्यूनतायामाकाङ्क्षानिवृत्तये विशिष्ट-
क्रियाकारकपदादेरुपादानमध्याहारः ।

पृ० १३०

पदार्थसमवायार्थविशेषस्य सर्वनाम्ना पृथक्
प्रत्यवमर्शनात् स्वशब्देनावस्थानमपोहारः ।

पृ० १३०

“पशुः शिरश्चन्द्रकलामनेन”

अनेनेति रञ्जयित्वापदार्थेन समवायिनो
रागस्य पृथक् प्रत्यवमर्शनम् ।

पृ० १३०-३१

यत्रैकमनेकसिद्धये प्रयुज्यते, तत् तन्त्रम् ।

पृ० १३१

यत्र प्रतिवा (कथमेव क ? कथमेक)-
मावर्तते, सा आवृत्तिः ।

पृ० १३१

ग्रन्थान्तरम्

... .. प्रकृतया भगवत्या
उपमेयभूतया
... ..

उ०का०सा० स० का० २११०, श्लो० १२

द्र०—१ शृ० प्र०, ९मः प्र०, पृ० ३२३

पदार्थसमवायिनोर्ज्वविशेषस्य शब्दान्तरेण
पृथक्करणमपोहारः ।

शृ० प्र० ९मः प्र०, पृ० ३२६

अत्रानेनेति सर्वनाम्ना रञ्जयित्वेति श्रुतौ
समवेतश्चरणरागः पृथगपोद्ध्रियते ।

शृ० प्र०, ९ मः प्र०, पृ० ३२६

यत्राधिनः सर्वे प्रयोजकाभेदेनाकृत्या वा
वृत्तिवक्तव्यमर्थं विभवाल्लाघवाच्चैकमेव
प्रयोजयन्ति, तत् तन्त्रम् ।

शृ० प्र० ९मः प्र०, पृ० ३२७

यच्चैकमेव पदं वाक्यं प्रकरणं प्रवन्धो वा
द्वयोरर्थयोः प्रयुज्यते तदपि तन्त्रम् ।

शृ० प्र०, ९मः प्र०, पृ० ३२८

एकस्य कारकक्रियादेः पदार्थस्याभिन्नरूप-
स्यैव पदविणानेकज वर्तमानत्वमावृत्तिः ।

शृ० प्र० ९ मः प्र०, पृ० ३२९

साहित्यमीमांसा

सम(र्था?र्थं) द्वयार्थलिङ्गवृत्तिवचनान्त-
राणां विमृश्यापादान(स ?)मूहः ।

पृ० १३१

"चूडाचुम्बितकङ्कुपत्रम्"

इत्युक्तमुत्तररामचरिते भवभूतिना
लवमेकमुद्दिश्य ज(न?नकः)श्लोकमेतं पठित-
वान् । पश्चाद् महावीरचरिते 'धत्ते त्वचं
रौरवम्' इत्युद्दिष्ट्वा (लक्ष्मणी ? राम-
लक्ष्मणी) इत्युद्दिश्य तमेव श्लोकं कुशध्व-
(ज वि ? जोऽपि) पठति ।

पृ० १३१

अन्ययोपात्तस्यापुनरुच्चारितस्यैवार्थान्तरा-
नुरोधात् लिङ्गवचनविभक्त्यादिभिरन्यथापि
सम्बन्धो विपरिणामः ।

पृ० १३१

शब्दान्तरोपलब्धवस्तुसामर्थ्यात् सामान्या-
क्षित्तस्य विशेषेऽवस्थापनं लिङ्गोद्भेदः ।

पृ० १३२

ननु कः पुनरध्याहारवाक्यशेषयोर्विशेषः ?
शब्दाकाङ्क्षानिवर्तको वाक्यशेषः ।

पृ० १३२

ग्रन्थान्तरम्

प्रकृतौ समर्थानां मन्त्रवाक्यानां विकारेषु
सामर्थ्याभावात् सर्वलोप एकदेशनिवृत्तावपि
क्रियायां मुख्यवृत्तिव्यतिक्रमेण पदार्थान्तरो-
पादाने प्रसक्ते शब्दान्तरस्यार्थान्त(वृत्तेः
समर्थस्योपादाने प्रकृतिरूपलिङ्गविभक्ति-
वचनान्तराणां विमृश्यापादानमूहः ।

शृ० प्र० ९ मः प्र०, पृ० ३१५

'चूडाचुम्बितः'—इत्युत्तररामचरिते लव-
मेकमुद्दिश्य भवभूतिर्जनकमेतच्छ्लोकं
पठितवान् । तमेव पश्चाद् वीरचरिते
'धत्तस्त्वचं रौरवीम्' इत्युद्दिष्ट्वा राम-
लक्ष्मणी इत्युद्दिश्य कृशद्वजमपीपठत् ।

शृ० प्र०, ९मा प्र०, पृ० ३१६

लिङ्गविभक्तिवचनादेरन्ययोपात्तस्यार्थान्त-
रानुरोधादपुनरुच्चारितस्यैवान्वयथाभिसम्ब-
न्धो विपरिणामः ।

शृ० प्र० ९ मः प्र०, ३२३

शब्दान्तरोप
... .. स्थापन
लिङ्गाद् भेदः ।

शृ० प्र०, ९ मः प्र०, पृ० ३२७

कः पुनरध्याहारवाक्यशेषयोर्विशेषः ?
शब्दाकाङ्क्षानिवर्तकोऽध्याहारः, अर्था-
काङ्क्षानिवर्तको वाक्यशेष इति ।

शृ० प्र० ९ मः प्र०, पृ० ३२४

साहित्यमीमांसा

वृत्तगन्धिवु गद्येषु ...

पृ० १४४

पादस्वादौ न ...

क्वचित् ॥

पृ० १४४

एकशिष्टपदं वाक्यं ...

पृ० १४५

न कर्मधारयः कार्मो ...

सर्वत्र सम्मतम् ॥

पृ० १४७

सम्भाव्यस्य निषेधे च ...

पृ० १४८

विशेषणेन संसिद्धौ ...

पृ० १४८

तथा सम्बन्धसम्बन्धे ...

पृ० १४८

तथा न लिङ्गनियम ...

पृ० १४९

देव्यानामपि शब्दानाम् ...

पृ० १४९

द्वित्वाविष्टा च जातिः स्यात् ...

पृ० १४९

ग्रन्थान्तरम्

न गद्ये समाप्तप्रत्यय

वा० का० सू० वृ० ५११४

न पदादौ क्त्वादिभ्यः

वा० का० सू० वृ० ५११५

नाशे किञ्चित् ...

वा० का० सू० वृ० ५११६

न कर्मधारयो ...

तेन विपर्ययो व्याख्यातः ...

वा० का० सू० वृ० ५११७

सम्भाव्यनिषेध ...

वा० का० सू० वृ० ५११९

विशेषणमात्रप्रयोगो ...

वा० का० सू० वृ० ५१११०

सम्बन्धसम्बन्धेऽपि ...

वा० का० सू० वृ० ५१११२

लिङ्गाध्याहारी ...

वा० का० सू० वृ० ५१११४

अतिप्रयुक्तं देशभाषापदम्

वा० का० सू० वृ० ५१११३

स्तनादीनां द्वित्वाविष्टा ...

वा० का० सू० वृ० ५१११७

साहित्यमीमांसा	ग्रन्थन्तरम्
तेरचक्रोपपेक्षायाः १५१	ब्र०—ग० शा० पस्पशाह्निकम्
सूत्रादीनामेकशेषः १५१	रुद्रावित्येकशेषोऽन्वेद्यः वा० का० सू० वृ० ५१११
मार्गात्मनेपदम् १५१	मार्गेरात्मनेपदमलक्षम् वा० का० सू० वृ० ५११७
तिरोऽन्तर्धौ तिस्कारः १५२	तिरस्कृत इति परिभूते वा० का० सू० वृ० ५११११
क्याङ्क्यपी विरलादितः १५२	विरलायमानादिषु वा० का० सू० वृ० ५११२१
बिम्बधरादि १५२	बिम्बाधर इति वृत्तौ वा० का० सू० वृ० ५१११५
षष्ठोऽसमासो विन्यस्यतः १५२	न घान्यषष्ठादिषु वा० का० सू० वृ० ५१११७
वह् (ल ?) त्वं कृमिकीटादी १५३	पत्रपीतिमादिषु गुणवचनेन वा० का० सू० वृ० ५१११८
अवतारावचययोः १५३	न कृमिकीटानामिति वा० का० सू० वृ० ५११२५
तथा भूतविवक्षायां १५३	अवतारावचयशब्दयोः वा० का० सू० वृ० ५११४०
	आहेति भूतेऽन्वेद्यः वा० का० सू० वृ० ५११४४

साहित्यमीमांसा

न (दीर्घविज ? लीष च श)शलादिभ्यः

पृ० १५४

डोलामाहृह्य मार्गादी विहारो डोलनं
भवेत् ।

पृ० १६९

क्रोडाश्वयुक्०

पृ० १६६

दीपावत्युत्सवी

पृ० १६९

त्रयोदश्यां भवेत् कामदेवपूजामहोत्सवः ।

पृ० १७०

भवेद् वसन्तावतारदिवसः सुवसन्तकः ।

पृ० १७०

ग्रन्थान्तरम्

शबलादिभ्यः स्त्रियो

वा० का० सू० वृ० ५।२।४५

यत्र स्त्रियो दोलमारोहन्ति सान्दोलन-
चतुर्थी—स० क०, ५मः परि०, पृ०
६६४, काव्यमाला, १९३४ ।

कौमुदीवागरः—कामसू० १-४-२७, जय-
मङ्गलाटीका, आश्वला-
यन० २।२
साङ्ख्यायन० ४।१६

आश्विने पौर्णमासी कौमुदी—स० क०,
५ मः परि०, पृ० ६६८,
काव्यमाला, १९३४ ।

यक्षरात्रिः—कामसू० १।४।२७; यक्षरात्रिः
दीपावत्युत्सवः पद्मपु-उत्त०
खण्डः १२२; स्कन्दपु०, कार्ति-
कमा० ६।११

दीगोत्सवो यक्षरात्रिः—स० क०, ५मः
परि०, पृ० ६६९,
काव्यमाला १९३४ ।

त्रयोदश्यां कामदेवपूजामहोत्सवः
स० क०, ५ मः परि०, पृ० ६६५

सुवसन्तकः—कामसू० १।४।२७ जयमङ्गला
टीका ।

वसन्तावतारदिवसः सुवसन्तकः—स०
क०, ५ मः परि०, पृ० ६५

साहित्यमीमांसा

क्वचित् क्वचिद् भवेत् ।
 ... ॥
 ... ।
 ... परिकीर्तिताः ॥

भूतभञ्जिका
 पृ० १७०

उदकक्ष्वेलिका मध्यदेश्यानां भूतमातृका ।
 ... ॥

... विसर्जादिका ॥

अभ्युषलादिका
 पृ० १७०

रक्षुभञ्जिका

उदकक्ष्वेलिका
 ० १७१

पाञ्चालानुयानम्
 ० १७१

ग्रन्थान्तरम्

कामसू० १।४।२७, २८, जयमङ्गला
 टीका;
 स० क०, ५ मः परि०, पृ० ६६६, ६६६

कामसू० १।४।२८ ।
 सहकारभञ्जिका स० क०, ५मः परि०,
 पृ० ६६६

कामसू० १।४।२७, २८ जयमङ्गला;

आभूषणादिका—स० क०, ५मः परि०,
 पृ० १६९
 कामसू० १।४।२८, जयमङ्गला टीका,

नवैशुभञ्जिका—स० क०, ५मः परि०,
 पृ० ६६९

उदकक्ष्वेलिका—स० क०, ५मः, परि०,
 पृ० ६६५

वर्णनाली स्मृता क्ष्वेडा सिहनादप्यत्र
 कथ्यते ।

उदकपूर्णं क्ष्वेडा घस्यां सा—कामसू०
 १।४।२८, जयमङ्गला टीका

पाञ्चालानुयानम्—भिन्नालापचष्टितैः
 पाञ्चालक्रीडा । यथा—मिथिलायाम्—
 का० सू० १।४।२८ जयमङ्गला टीका

पाञ्चालानुयानम् (भूतमातृका)—स० क०,
 ५मः परि०, पृ० ६६७

साहित्यमीमांसा

'एकशात्मली'

एकमेव कुसुमनिभंरं शात्मलीवृक्षमाश्रित्य
सुनिमीलितकादिभिः क्रीडतां क्रीडा एक-
शात्मली ।

पृ० १७१

'कदम्बयुद्धम्'

वर्षासु कदम्बनीपहरित्राकुसुमैः प्रहरणभूते-
द्विधा बलं विभज्य कामिनां क्रीडा कदम्ब-
युद्धम् ।

पृ० १७२

नवपत्रिका'

प्रथमवर्षप्ररुद्धनवतृणाङ्कुरासु स्थलीषु
शाङ्खलमभ्यर्च्य भुक्तपीतानां कृत्रिमविवा-
हादिक्रीडा नवपत्रिका । तत्र वरणविद्या-
नादावेवविद्याः परिहृता भवन्ति ।

पृ० १७३

'विसखादिका'

अभिनवविसाङ्कुरोद्धेदसमये सरः समाश्रित्य
नानाक्रीडा विसखादिका ।

पृ० १७३

'अष्टमीचन्द्रिका'

स्पृहन्ति मनोभूतः
..... भवेत् ॥

पृ० १७४

ग्रन्थान्तरम्

'एकशात्मली'

--- --- --- ---
--- --- --- ---
--- --- --- ---

स० क०, प० ५, पृ० ६६५

'कदम्बयुद्धम्'—का०सू० १।४।२=जय०टी०

--- हारिद्रकादि ---
--- वनं --- कामिनीनां
क्रीडाः कदम्बयुद्धानि ।

स० क०, प० ५, पृ० ६६७

'नवपत्रिका'

कामसू० १।४।२=जय० टी०
--- वर्ण --- शाङ्खल ---
--- ---
--- तत्र च वरणविद्यानादी
तेषामेवविद्याः ---

स० क०, प० ५, पृ० ६६७

'विसखादिका'

ब्र० का० सू० १।४।२=जय० टी०
अभिनवविसाङ्कुरोद्धेदभिरामं सरः ---
कामिमियुक्तानां ---

स० क०, पृ० ६६६

स्पृह्यन्तीव्रतमष्टमीचन्द्रिकाः । स हि चैत्र-
चतुर्थीतोऽष्टमचतुर्थ्यामुपादीयमानः कामि-
नीभिरर्च्यते ।

स० क०, प० ५, पृ० ६६४

साहित्यमीमांसा

'कुन्दचतुर्थी'

नानाविधाना या यूनां ।

... .. प्रकीर्तिता ।

पृ० १७४

'पुष्पावचायिका'

पुष्पावचयकर्म स्याद् ।

उपवनेषु कामिमियुनानां पुष्पावचयः

पुष्पावचायिका ।

पृ० १७४

'नवलतिका'

तरुन् नवलतायुक्तान् ।

... .. भवेत् तु सा ॥

यत्र कस्ते प्रिय इति पृच्छद्भिः गला-
शादिनवलतादिभिः प्रियजनो हन्यते,
सा नवलतिका ।

पृ० १७४

'शक्रार्च'

इन्द्रोत्सावस्य दिवसः ।

पृ० १७५

'तोयक्रीडा'

जलावगाहो ग्रीष्मादौ जलक्रीडेति कथ्यते ।

ग्रीष्मादौ जलाशयावगाहनं तोयक्रीडा ।

पृ० १७५

ग्रन्थान्तरम्

'कुन्दचतुर्थी'

यस्यां यवस्तरेष्वबला लोलन्ति सा
कुन्दचतुर्थी ।

स० क०, प० ५, पृ० ६६४

'पुष्पावचायिका'

यत्र युवतयो मदिरागण्डूषदोहदेन वकुलं
विकास्य तत्पुष्पाण्यवचिन्वन्ति सा पुष्पा-
वचायिका ।

स० क०, प० ५, पृ० ६६६

'वृत्तलतिका'

यत्र ... प्रियतम

... .. प्रियजनो

... .. ।

स० क०, प० ५, पृ० ६६७

'शक्रार्च'

शक्रोत्सवदिवसः शक्रार्च ।

स० क०, प० ५, पृ० ६६८

'तोयक्रीडा'

का० सू० १।४।२६

ग्रीष्मादौ

... ..

स० क०, प० ५, पृ० ६७०

साहित्यमीमांसा

‘मधुपानम्’

मदाय मदिरापानं ।

माध्वीकादिसेवा मधुपानम् ।

पृ० १७६

‘गोलकीडा’

कुट्टिमादी पतितोत्पतितसूत्रमयकल्लुका०...

... .. गोलकीडा ।

पृ० १७७

सदृशात् सदृशज्ञानं यथा—

‘तां रोहिणीं... ..’

पृ० १७८

लिङ्गाद् यद् लिङ्गिनो ज्ञानम्,
तदनुमानम् ।

‘‘तानुज्ञमागमिष्यन्’’

पृ० १७७

अभावोऽपि प्रमाणाभावः । यथा—

‘‘सर्गं अपारिजातं’’

पृ० १७८

ग्रन्थान्तरम्

‘मधुपानम्’

रागोद्दीपनाय माध्वीसेवा मधुपानम् ।

स० क०, प० ५, पृ० ६७०

ब्र०—का० सू० १४, जयभङ्गला टीका

सदृशात् सदृशप्रतिषत्तिरूपमानम् ।

यथा—‘‘तां रोहिणीं ...’’

शृ० प्र०, १०मः प्र०, पृ० ४०५

लिङ्गदर्शनाद् लिङ्गज्ञानमनुमानम् ।

‘‘सावज्ञमागमिष्यन्’’

शृ० प्र०, १०मः प्र०, पृ० ४७७

लिङ्गदर्शनाल्लिङ्गप्रतिषत्तिरनुमानम् ।

शृ० प्र०, २५ वाः प्र०, पृ० ८७३

पदार्थानामविद्यमानता अभावः ।

यथा—‘‘सर्गं अपारिजातं’’

शृ० प्र०, १०मः प्र०, पृ० ४०८

साहित्यमीमांसा

प्रत्यक्षादिप्रतीताथी... ।

... ॥

“निर्णेतुं शक्यमस्तीति... ”

पृ० १७८

ग्रन्थान्तरम्

प्रत्यक्षाद्यधिगतोऽर्थस्तथातुमपद्यमानोऽर्था-
न्तरं गमयतीत्यर्थापत्तिः । यथा—निर्णेतुं
शक्यमस्तीति .. ”

धृ- प्र०, १०मः प्र०, पृ० ४०८

परिशिष्टम्-८

प्रमाणोद्धृतयः

श्लोकाः	पृ०	आकरग्रन्थाः
(अ)		
अस्तेति तस्या धात्र्यादिः	१६०	
अनपभ्रष्टानादिः	१५९	पदमञ्जरी, अ० १, पा० १
अनस्पायः सुखोच्चारः	१०९	
अनिदं प्रथमाः शब्दाः	१५६	पदमञ्जरी, अ० १, पा० १
अनिष्टुराक्षरं प्रायः	३१	काव्यादि० १।६३
अनीपम्यवती भूयः	६२	स० क० ४।४३
अन्तो नास्त्वणशब्दानाम्	१५९	त० वा०, अ० १, पा० ३, सू० १८ न्यायमञ्जरी, द्वि० भा०, पृ० १७४। सम्पूर्णनिन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य— अनुसन्धानसंस्थानतः प्रकाशिता १९८३ खैस्तान्दे। सम्पादकः—श्रीगोरोनाथशास्त्री
अन्यथा पुनरार्थेति	१६०	
अन्यथोच्चारिताः पुम्भिः	१५६	पदमञ्जरी, अ० १, पा० १, स० क० २।२३
अपभ्रंशेन तुल्यन्ति	११०	व० जी०, १।३६
अपर्यालोचितेज्यर्थे	१७	स० क० ४।४१
अपह्नतिरपह्नत्य	६१	रा० क० २।१२
अर्थात् प्रकरणात्सिद्धाद्	१८२	काव्यादि० २।२२०
अलङ्कारान्तराणाम्	१२६	
अलङ्क्रियान्तरोत्पत्तिः	५४	
असाधकोऽपि स्वीकार्याः	१५९	

श्लोकाः	पृ०	आकरग्रन्थाः
(आ)		
आकाङ्क्षासन्निधि०	१८	
आदिमध्यान्तविषयाः	१३२	
आद्यानामाद्या रीतिः	१२३	
आनन्त्यव्यभिचाराभ्यां	६८	
आयुष्मन्निति सूताद्यैः	१६०	
आरोहन्त्यवरोहन्ति	३४	वा० का० सू० वृ० ३।१।२३
आविर्भूतं ज्योतिषां ब्राह्मणानां	१८६	
(इ)		
इत्यनूर्जित एवार्थो	३२	
(उ)		
उपक्रमोपसंहारौ	१८२	
उपमा दीपकां चैव	४९	उ० का० सा० स० १।२
उपयुं परि कव्युक्तिः	१२२	
उपाध्यायेति विवादो	१६०	
(ए)		
एतावत्तेव विश्रान्तिः	१००	दशरु० ४र्थः प्रकाशः
एवं जातिगुणद्वय०	५१	
एवं शब्दस्य सभ्दार्थः	१६१	
(क)		
करुणरसप्रायकृत्तौ	८९	
कर्ता यद्युपमानं स्यात्	५४	काव्याद० २।२३०
कलासूत्रस्मृतिग्रन्थ०	१५९	त० वा०, ज० १, पा० ३, सू० १८
कविध्यापारवक्त्र०	९३४	व० जी० १।१८
कविचद् गद्येन पद्येन	१०७	स० क० २।१९
		श्रु० प्र०, १०मः प्र०, पृ० ३९०
काले श्रीसाहस्राङ्गस्य	२१०	स० क० २।१५
		श्रु० प्र०, १०मः प्र०, पृ० ३९०
केचिदन्तर्भवन्त्येषु	३२	का० प्रका० ८।७२

श्लो०	पृ०	भाक० ख०
क्रियायाः प्रतिषेधे या	५६	भामहकाव्या० २।७७, उ० का० सा० सू० २।१ दशरु० २।५६
क्रोधेन्द्रजालसंध्याम०	१०६	
(ग)		
गीतिनृत्तबिलासाद्यै०	१०६	दशरु० २।४७
गुणानामर्थनिष्ठानाम्	१११	
गौरीश्रणे सिते पीते	१६३	अमरकोषः २।१।१८९
चक्ष्वारो रूपाभावा य	७१	
(त)		
तत्तत्कक्ष्याविभागेन	१०१	
तत्तत्कक्ष्याविभेदेऽपि	१००	
तदुपप्लेषणार्थोऽयं	५४	काव्याद० २।२६३ श्रु० प्र०, ११दशः प्र०, पृ० ४३५
तद्वदर्थानुसन्धिन्यो	१०६	दशरु० २।४७
तेषां तेजोविशेषेण	१५०	
(द)		
दुःशीलोऽथ दुराचारः	१६१	
देवाद्याः संस्कृतं प्राहुः	११०	स० क० २।६
देवेति नृपतिर्वर्च्यो	१६०	
द्विजस्य नाम शर्मान्तं	१६१	
(न)		
न म्लेच्छितव्यं यज्ञादौ	११०	स० क० २।८ श्रु० प्र०, १०मः प्र०, पृ० ३९०
नात्यन्तं संस्कृतेनैव	११०	स० क० २।१९
नैसर्गिकी च प्रतिभा	११७	श्रु० प्र०, १०मः प्र०, पृ० ३९० काव्याद० २।१०३
(प)		
पदव्यासस्य गाढत्वं	३३	वा० का० सू० वृ० १।१।१९
पञ्चादिव गतिर्वचः	३२	वा० का० सू० वृ० १।१।२०

श्लो०	पृ०	आक० प्र०
पान्धालाः सूरसेनाश्च	१६३	अ० ना० शा० १३।४८
पादमिश्रादयः शब्दाः	१६१	
पुनरुक्तवदाभासः	४६	उ० का० सा० स० १।१
पृथक्पदत्वं माधुर्यं	३१	वा० का० सू० वृ० १।१।८
पेशाचायं विशाचाया	११०	स० का० २।१
पेशाच्या शीरसेनान्यो	११०	स० क० २।११
		श्रु० प्र०, १०मः प्र०, पृ० ३९०
प्रकृतायेन वाक्येन	१२७	उ० का० सा० स० २।२१
प्रतिपादं प्रतिषेधोक्तम्	३०	वा० का० सू० वृ० १।१।२२
प्रदेशान्तरसिद्धेन	१५९	त० वा० अ० १, पा० ३, सू० १८
प्रियः कान्तो विनीतश्च	१६१	
(ब)		
बन्धस्याजरत्नं च	३२	वा० का० सू० वृ० ३।२६
बन्धो गृथक्पदत्वं च	३१	वा० का० सू० वृ० १।१।२४
ब्रह्मन् विज्ञापयामि त्वां	११०	(धनदत्तः) का० मी० ७ मोक्षपायः, पृ० ८९; स० क० २।१४, श्रु० प्र०, १०मः प्र०, पृ० ३९०
(भ)		
भगवन्निति सम्बोध्यो	१६०	
भावो यथा तथाभावः	९	न्यायकुसुमाञ्जलिः, प्रथमस्तवकाः, कारिका १०
(म)		
मञ्जुलार्थानि नामानि	१६१	
मन्यो शङ्को ध्रुवं प्रायो	५४	काव्याद० २।२२४
		श्रु० प्र०, ११दशः प्र०, पृ० ४३५
मार्गानुगुण्यसुभगो	१७	व० जी० १।३५
(य)		
यन्चेतोहारि साधर्म्यम्	५१	उ० का० सू० वृ० १।१५
यतिः सर्वत्र पादान्ते	१४६	
यथैकपदवद् भावः	२९	वा० का० सू० वृ० १।३
यथा च पशरत्नादीन्	१५९	त० वा०, अ० १, पा० ३, सू० १८
यथामति यथानुक्ति	११०	श्रु० प्र०, १०मः प्र०, पृ० ३९०

श्लो०	पृ०	आकरग्रन्थाः
यदि लेपनमेवेष्टम्	५४	काव्याद० १।२२९
यद्येकान्तरूपाणि	१०३	
यद्वा वृत्तिवयादन्यत्	१०१	
यस्मात् किमपि सौभाग्यं	१७	व० जी० १।३९
ये च व्याकरणस्यैव	१५८	त० वा०, अ० १, पा० ३, श्लो० १
येधामनुगमो नास्ति	१५६	त० वा०, अ० १, पा० ३, श्लो० ३
यो लिप्पत्यमुना तुल्यं	५४	काव्याद० १।२३१

(र)

रसः स एव स्वाद्यत्वात्	१०२	दशरु० ४।३८
राजश्रितिः स्वाहृषिभिः	२१०	भा० श० १६।
रौद्रभयानकवीभत्स०	८८	

(ल)

लौकिके शब्दवृत्तेऽपि	१०१	
----------------------	-----	--

(व)

वक्रभावप्रकरणे	१३५	व० जी० १।२१
वर्णविन्वासवक्रत्व	१३५	व० जी० १।१५
वाक्यस्य वक्रभावोऽन्यो	१३५	व० जी० १।२०
वाच्या प्रकरणादिभ्यो	१०२	दशरु० ४।३
वाच्यावबोधनिष्पत्तौ	१०	व० जी० १।३७
वाच्ये प्रतीयमाने च	६२	स० क० ४।४२
विकटत्वं च वन्धत्वं	३३	वा० का० सू० वृ० ३।१२७
विज्ञोका सात्वती सत्त्व०	१०६	दशरु० २।५३
वृत्तिः सर्वत्र भारती	१०६	दशरु० २।६२
वृत्त्यौचित्यमनोहारि	१७	व० जी० १।३४

(श)

शकाङ्गना यवग्यश्च	१६३	
शक्तिनिपुणतालोक०	१३७	का० प्रका० २।१
शब्दब्रह्मणि निष्णातः	१८४	मैथु० ६।२२; महाभा० शा० प० २३२।३०
शब्दमुक्तेनैव स्वदन्ते	४६	
शब्दाद्यौ दोषरहितौ	१८	

श्लो०	पृ०	आकरग्रन्थाः
शब्दार्थौ सहितवेव	१६	व० जी० १।१७
शब्दार्थौ सहितौ वक्त०	१८	व० जी० १।७
शृङ्गारहास्यवञ्जितशेषः	८८	भर० ना० शा० १८।८४
शृण्वन्ति (पठन्ति) लट्थं लाटा	११०	का० मी०, ७ मो० ३६ पा० ५५
शौर्योदात्तानि नामानि	१६१	
श्रुतिभिर्वृत्तिभिर्वर्णैः	४२	स० क० १।०२
श्रुतिभावेण शब्दानां	२९	का० प्र० ८।७६
श्लक्ष्णत्वमोजःसम्मिश्रं	३०	वा० का० सू० वृ० ३।१२०
श्लेषश्च मृदुसाम्यं च	३२	

(स)

सचेतनचमत्कार०	३६	
समानोऽथ वयस्येति	१६०	
सम्भावनमश्रोत्रेक्षा	६०	का० प्रका० १।१२२
स। काप्यवस्थितिस्तद०	१७	व० जी० १।३५
साम्यरूपविवक्षायां	६०	उ० का० सा० स० ३।३
साहित्यमनयोः शोभा०	१७	व० जी० १।१८
सूत्रवाक्तिकभाष्येषु	१५८	त० वा०, अ० १, पा० ३, सू० १८
सौम्यभद्रनुवाणचैव	१६०	
स्फुरितं जीवितेनेव	१७	व० जी०, १।३८
स्मृत्याचारविरोधेऽपि	१५९	त० वा०, अ० १, पा० ३, सू० ८।१८

(ह)

हण्डे हञ्जे हलाह्वाने	१६०
हृष्टाभिः पतयः स्त्रीभिः	१६१

परिशिष्टम्-६

प्रमाणोद्धृतानि वाक्यानि

वाक्यम्	पृ०	आकरशब्दाः
"तत्सिद्ध्यादिभिः परत्र शब्दप्रवृत्तिः"	४	जैमिनिः, अ० १, पा० ४, अ० १३-१६, सू० १३-१८
"सहचरणस्थानतादर्थ्यवृत्तमानधारणसामोप्य- योगसाधनाद्विषयेभ्यो ब्राह्मणमन्त्रकटराज- सक्तुचन्दनगङ्गाशाकटान्नतुरुषेणसद्भावेऽपि तदुपचारः"	५	गौ० न्या० सू० ६४, अ० १, आ० १
"संहृत्यार्थमभिदधति पदानि वाक्यम्"	=	भाष्यकृत्
"न कश्चित् पुरुषो व्याघ्रश्चरति पल्लीम्"	११	
"अर्थकत्वादेकं वाक्यं साकाङ्क्षं चेत्, विभागे स्यात्"	१२	जैमिनिः, अ० १, पा० १, सू० ४३
"कविकौशलकलितकमनीयतातिशयः शब्द एव केवलः काव्यम्"	१८	
"रचनार्वचिष्यचमत्कारकारि वाच्यमेव काव्यम्"	१८	
"भिन्नानामपि पदानामेकपदप्रतिभासहेतुरवति- कीमलो बन्धविशेषः श्लेषः"	२८	स० क० ११६६
"कष्टनिराकरणेन सौकुमार्यं सिद्धम्"	३२	
"अतिगाढबन्धरसात्मकावोजःप्रसादो । तद्गुणत्वा- द्दारीहावरोहयोर्गुणसम्प्लवोऽयं समाधिः"	३५	वा० का० सू० वृ० १११७, १३-१३
"शब्दकान्तिविपर्ययनामा निच्छादो नाम दोषः । अर्थकान्तिविपर्ययो रसमासृष्यहेतुर्गम्यः"	३४	वामनः
आरोहावरोहक्रमः समाधिः	३४	वा० का० सू० वृ० १११८

वाक्यम्	पृ०	आकरग्रन्थाः
"कान्तिदीप्तरसत्वम्"	३७	शृ० प्र०, ९मः प्र०, पृ० ३४५
"केचिन्माधुर्यं क्रोधादवप्यतीव्रतामाहुः"	३७	मोजः, शृ० प्र०, ९मः प्र०, पृ० ३४५
"अपारुष्यं सौकुमार्यम्"	३७	वा० का० सू० वृ० ३।२।१२ शृ० प्र०, ९मः प्र०, पृ० ३४५
"अग्राम्यत्वमुदारता"	३८	
"अर्थकान्तिविपर्ययनामा रसमाधुर्यहेतुर्गोम्यः"	३९	
काव्यशोभायाः कर्तारो धर्मो गुणः"		वा० का० सू० वृ० ३।१।१
"तदतिशयहेतवस्त्वलङ्काराः"	४१	वा० का० सू० वृ० ३।१।२
"देशकालशब्दप्रतीतिपूर्वकं पौर्वापर्यं क्रमः"	४६	औपनिषदाः
"अनेकानेकार्थोक्तिः अपरत्र प्रायः समाप्तिः ।"	४८	
"अवालङ्कारा अष्टावुद्दिष्टाः । तत्रादीं चत्वारः शब्दालङ्कारा निरूपिताः । रूपकादीनां चतुर्णामप्यलङ्कारता"	४९	काव्यालङ्कारसारसंग्रहस्य प्रति- हारिन्दुराजकृता लघुवृत्तिः १।१-२
"पूर्वव्यक्त्यवच्छिन्नसमपूर्वव्यक्ती विपरिणमत इति सन्तव्यम्"	५३	विन्ध्यवासिनः
"आरोपाद्योतने निर्वाह्यः समाधिः, व्योतेन पुनस्तप्रेक्षा"	६०	औपनिषदाः
"उपमेयमात्रवचनात् समाध्युक्तिः"	६१	
उच्यते — 'अपीतश्रीवकादम्बम्' इत्यत्र मदिरापानजनित इव शरदिशो मदः कलहंसानामिति हि विवक्षितम्"	७७	

वाक्यम्

पृ०

आकरग्रन्थाः

“प्रीतिहेतो प्रेयस्येवं प्रदर्शयितुं शक्यम्”

इति केचित्

उक्तमाचार्यैः—“कारुण्यरससम्पूर्णोज्झ इति ।

रसस्तु करुणः स्थायी (?) तत्सर्वं प्रायिक-

विवक्षयोक्तम्”

‘भावाः सर्वे रसोभवितुमर्हन्ति’ इति

“उपादानरत्यादिजनितो

... शरणम्” इत्युक्तमाचार्यैः ९७

पदानि हि त्वं स्वमर्थमभिधाय निवृत्तव्यापा-

राणि । अथेदानीमपदेः पदार्थाः प्रतिपक्षा

वाक्यार्थमवगमयन्ति”

उक्तं हि—“आकाङ्क्षासन्निधियोग्यतावशाद्

वक्ष्यमाणरूपाणां पदार्थानां समुच्चये [समन्वये]

तात्पर्यार्थो विशेषणपुरुषार्थौ वाक्यार्थः

समुत्प्लवति”

“दर्शनस्य परार्थत्वात्”

वचनविन्यासक्रमो रोतिः

‘उच्चारणतादर्थ्यादर्थसिद्धिः”

“यदसमस्तमत्तिसुकुमारबन्धमनुपचारवृत्ति

... सा गीडी”

“त्रिचतुर्यः समासोऽप्येकः सङ्गते”

‘भेदे स्फुरत्युपमा स्फुरितस्य भेदस्यापह्नवे

समासोक्तिः”

“यत्र प्राकरणिकोऽप्राकरणिको धर्मोऽप्यस्यते,

सा समाधुक्तिः”

“ध्वनिवक्रत्वं नाम सूच्योक्तिप्रकारः”

१०० का० प्र०, उ० २, का० ६ वृत्तिः

१०१ जैमिनिः, अधि० ६, अ० १, पा० १,

सुवम् १८

१०२ का० भी०, ३ योज्यायः

१०२

१०२

१०३

१२३

१२६

१३४

वाक्यम्

पृ०

आकरग्रन्थाः

“छन्दोवद्वयः कुर्वन्ति”

१५९

अभ्युदयनिमित्तं साधुत्वम् । तदपि व्याकरण-
परम्परया समुज्जीयते”

“साधुभिरेव भाषितव्यम्”

१६०

“पाञ्चालोपरिणयादिप्रवर्तनं पाञ्चालानुयानम्” १७२

परिशिष्टम्-१०

उद्धृतयः

अन्ये—पृ० २५

अन्यैः—पृ० ५४

अपरे—पृ० ८०, १२७

अपरे केचिदाचार्याः—पृ० ९१

अमरसिंहः—१६३

आचक्षते—० १३

आचार्यः—पृ० २१, ३१, ३२

आचार्यनिर्णयान्—पृ० ३९

आचार्याः—९, ३४, ७१

आचार्या व्याक्षते—पृ० ४९

आचार्येण—पृ० ३२

आह—पृ० ४५, ५-२, ८-२, १२-२, १३, १४, १५, ४१-२, ७८, ८३, ९८,
१०, १०२, १११, १८५

आह भाष्यकारः—पृ० ९९

आह भोजराजः—पृ० ६१, ८९

आह वामनः—पृ० ४१

आहुः—पृ० ३७, ४१, ५१, ५६, १५९

उक्तः—पृ० १०७

उक्तम्—पृ० १६, १७, २८, २९, ३०, ३१, ३३, ३६, ३८, ४२, ५१, ६०, ७३, ७७,
७८, ९७, ९८, १००, १०३, १०६, १०८, ११०, १२६, १२९, १२९, १३२,
१३७, १५६, १५८, १५९-२, १६०, १८२, १८४, १८६

उद्दिष्टम्—पृ० १३५

उक्तमौपनिषदैः—पृ० ४६, ६०

उच्यते—पृ० १४, १८

उपन्यस्यति—पृ० १३

एवं कथयन्त्याचार्याः—पृ० ११०

कथयति—पृ० ५

कथयन्ति—पृ० १२

काव्यलक्षणकारिणाम्—पृ० ६३

काव्यवेदिभिः—पृ० ५९

किञ्च—पृ० ३२, केऽपि—पृ० ६८

केचन—पृ० ३२, ६२, १०२

केचित्—पृ० २२, ३३, ३४, ३५, ३७-३, ४३, ४४, ४५, ५४, ५५, ६०, ६२, ६८, ६९, ७१, ७३, ८३, ८९, १०५, ११०, ११५, १२६, १५२, १६३, १७२

केनचित्—पृ० ५७

केषाञ्चित्—पृ० १८, ५४, ६४

केषाञ्चिन्मतम्—पृ० १८

कैश्चित्—पृ० ५३, ७२, १६३

तथा हि—पृ० १३४

दर्शयति—पृ० १५

घनदत्तनाथ्युक्तम्—पृ० ११०

निष्कृष्टाचार्यैः—पृ० ४८

निगमयति—पृ० १३

निवद्धमाचार्यैः—पृ० ८८

परे—पृ० १०५, १०७

पुरातना आचार्या—पृ० ७१

प्रमाणविदः—पृ० ५२

प्राज्ञैः—पृ० ६५, ७७, ११२

बुधाः—पृ० ८०

बुधैः—पृ० ७९, ८०

अध्यते—पृ० १४

भामहादयः—पृ० १०५

मनोविणः—पृ० ११८

यथाहाचार्यैः—पृ० ३०

लक्षणवेदिनः—पृ० ६८

लोकयात्रानुसारिणां केषाञ्चिदाचार्याणाम्—पृ० ८३

विद्वद्भरैः—पृ० ८९

विन्ध्यनासिनः—पृ० ५३

विशदयति—पृ० १५

षाब्दिकैः—पृ० ८९

साहित्यपारगाः—पृ० ६३

साहित्यरसवेदिनः—पृ० ७६

परिशिष्टम्-११

ग्रन्थोद्धृतपाणिनिसूत्रानुक्रमः

सूत्राणि	पृ०	सूत्राङ्काः
अचतुरविचतुरसुचतुरशीपुंसधेन्वनङ्-		
ह्वसामिन्नाङ्मनसाक्षिभूवदारगवो-		
र्वष्टीवपदष्टीपनक्तन्दिबरात्रिन्दिवाहृदिव-		
सरजसनिःश्वेयसपुरुषापुषद्व्यापुषव्यापुष-		
र्गजुषजातोऽश्वहोऽश्ववृद्धोऽश्वोपशुन-		
गोष्ठ्याः	१५५	(पा० अ० ५-४-७७)
अनुदात्तङित आत्मनेपदम्	१५२	(पा० अ० १-३-१२)
अनेकमन्यपदार्थे	१५५	(पा० अ० २-२-२४)
अन्यतो ङीष्	१५४	(पा० अ० ४-१-४०)
आवृषाद् वा	१५१	(ग० सू० ३-१-२५)
इतो मनुष्यजातेः	१५४	(पा० अ० ४-१-६५)
इन्द्रवरुणभवणर्थेऽद्रमृद्धिमारण्य-		
यवयवनमानुलाचार्याणामानुक्	१५१	(पा० अ० ४-१-४९)
उपमानाच्च	१२५	(पा० अ० ५-४-१३१)
उपमानानि सामान्यवचनैः	१२५	(पा० अ० २-१-५५)
उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्या-		
प्रयोगे	१२५, १५२	(पा० अ० २-१-५६)
ऋदोरप्	१५३	(पा० अ० १-३-५७)
एकगोपूर्वाद्ठञ्	१५४	(पा० अ० ५-२-११८)
कालाद्ठञ्	१५४	(पा० अ० ४-३-११)
क्तेनाहोरात्रावयवाः	१५५	(पा० अ० २-१-४५)
क्षुप्रजन्तवः	१५३	(पा० अ० २-४-८)
जानपदकुण्डमोणस्थलभाजनामकाल-		
नीलकुशकामुकवराहजृत्त्वमशावपना-		
कृत्रिमाश्वाणस्थौल्यवर्णानाच्छादनायो-		
धिकारभेदेनेच्छाकेशवेशेषु	१५४	(पा० अ० ४-१-८२)

सूत्राणि	पृ०	सूत्राङ्काः
तथास्य [तथान्य] भाव्यं तु		(शि० सु० १, वा० ११)
कालशब्दव्यवायात्	१५७	
तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः		
[वृद्धो मूना तल्लक्षण...]	१५१	(पा० अ० १-२-६५)
तिरसोऽन्यतरस्यान्	१५२	(पा० अ० ८-१-४२)
तिरोऽन्तर्धौ	१५३	(पा० अ० १-४-७१)
पुंयोगादाख्यायाम्	१५४	(पा० अ० ४-१-४८)
पुमान् स्त्रिया	१५५	(पा० अ० १-२-६७)
पूरणगुणसुहितार्थसद्व्ययतव्यसमा-		
नाधिकरणेन	१५६	(पा० अ० २-२-११)
प्रथने वावशब्दे	१५७	(पा० अ० २-२-३३)
ब्रह्मभूणवृत्रेषु विवप्	१५८	(पा० अ० २-२-८७)
शृशादिभ्यो भुव्यच्चेर्लोपश्च	१५९	(प्रा० अ० ३-१-१२)
मितां ह्रस्वः	१६०	(पा० अ० ६-४-१२)
लोहितादशान्भ्यः वयम्	१६१	(पा० अ० ५-१-१३)
वदन् ह्रस्वहणस्य जाति-		
वाचकत्वात् सिद्धम्		
[दम्भेर्ह्रस्वहणस्य...]	१६२	(पा० अ० १-१-११, वा० १)
वा वयसः	१६३	(पा० अ० १-२-६०)
विभाषा कृत्रि	१६४	(पा० अ० १-४-७६)
विशेष्यं विशेष्येण बहुलम्	१६५	(पा० अ० २-१-४७)
सप्तम्युपमानपूर्वपदस्य बहु-		
व्रीहिर्वोत्तरपदलोपश्च	१६६	(पा० अ० २-२-२४, वा० १२)
हस्तादाने केरस्तेषु	१६७	(पा० अ० ३-२-४०)

परिशिष्टम्-१२

पारिभाषिकशब्दानुक्रमणी

शब्दाः	पृष्ठानि	शब्दाः	पृष्ठानि
(अ)		अभिधानिकी	९
अग्निर्धै ब्राह्मणः	४	अभिनयवक्रत्वम्	११४
अद्भुतः	८५	अभिमानः	१४
अद्यमः	१८३	अभीष्टम् = सम्प्रीतिविषयम्	८९
अधिक्रियत = पूर्वस्मिन् वाक्ये प्रस्तुत- स्वात्तरवाकर्षणम्	१२०	अभ्युषखादिका = शिम्बिधान्यानामा- द्रोणामेवाग्निपक्वा- नामभ्यवहारः	१७०
अध्याहारः = वाक्यस्य न्यूनताशामा- काङ्क्षादिनिवृत्तये विशि- ष्टक्रियाकारकपदावेष्टा- दानम् ।	२३	अमक्षिकम्	५७
अनुप्रासः = समा श्रुतिः	४१	अर्थः = सहृदयाह्लादकारी सुस्पन्द- सुन्दरः	१८
अनुभावः	९४	अर्थक्रमः	१८१
अनुमानम् = लिङ्गाद् यल्लिङ्गिनो ज्ञानम्	१७७	अर्थव्यक्तिः = पूर्णमवस्थस्य दर्शनम्	३२, ३७
अनुमानोदयकारणम् = सम्बन्धिनियम- स्मरणम्	५२	अर्थमितिः	१७८
अनुरागः	७४	अलङ्कारः = काव्ये शोभाकरः संयोगी	४१
अनेकाख्यातम्	४९	अलङ्कारोक्तिः = कोमलं भाषितम्	१६६
अर्घ्रं प्राणाः	५	अवैषम्यम् = प्रक्रमाभेदः	३६
अन्वयः	१४	अथु	७९
अपह्नुतिः	५६	अष्टमोचन्द्रिका	१७८
अपोद्धारः = पदार्थसमवायार्थविशेषस्य सर्वनाम्ना पृथक् प्रत्ययम-		असमर्थम् = अवाचकपदं यत् स्यात्	२२
शान्तात् स्वशब्देनावस्थानम्	११०	अहङ्कारः	६४
अप्रयुक्तम् = कविभिर्न निबद्धम्	२१	(आ)	
अभावः = प्रमाणाभावः	१७८	आकाङ्क्षा	१४
अभिधा	४	आख्यातम्	४९
		आगमविरुद्धम्	२५
		आदिकं सत्तवः	५
		आदित्यदर्शी	१७६

शब्दाः	पृष्ठानि	शब्दाः	पृष्ठानि
आदित्यो यूयः	४	उदात्तम् = अकार्यविशेषणयुक्तम्	३२
आन्दोलनक्रीडा = मार्गशीर्षादिषु		उदारता = अग्राम्यत्वम्	३८
डोलसारह्य विहारः १६९		उदारम्	३८
आभासोक्तिः = अकर्तुः कर्तृत्वारोम	१२०	उपनागरिका	४२
आपानप्रोत्तिमात्रम्	६१	उपमा = मनोजसाधर्म्यकथनम्	५१
अलङ्कृतिमूरिः	५४	उपमानम् = सादृश्यदर्शनोत्पन्नं ज्ञानं	
अहिः	७४	सादृश्यविषयम्	५२
आरोचकी	२	गन्धगतसादृश्यदर्शनाद्	
आर्थः	१८०	गोतसादृश्यज्ञानम्	५३
आर्षम्	१३८	प्रसिद्धसाधर्म्यादिप्रसिद्धार्थ-	
आलस्यम् = सुखसंविन्मदादिभिः		साधनम्	५२
क्रियाविधेयः	६८	(ऊ)	
आवली = यदीषत्समस्तमतिमुकुमार-		ऊहः = समर्थद्वयार्थलिङ्गवृत्तिवचना-	
बन्धं नाव्युपचारवृत्ति		न्तराणां विमृश्योपादानम्	१३१
लाटानुप्रासयोगि योगर-		वहवृत्तिः	१९५
डिमद् वचः	१०३, १६७	(ए)	
आवृत्ताख्यातम्	४९	एकदण्डी	१५४
आवृत्तिः = यत्र प्रतिवाक्यमेक-		एकदेशी	१५४
मावतंते	१३१	एकशाल्मली = एकमेव पुंसुसनिर्भरं	
(इ)		शाल्मलीवृक्षमाश्रित्य	
शुभशिक्षा	१७१	सुनिमीलितकादिभिः	
शङ्किताकाररक्षा		क्रीडातां क्रीडा	
(उ)		एकशिष्टिः = शास्तानुविध्यते कुत्रैकस्यो-	
उद्धमागधी	१६७	पयोगः	१३१
उल्लापः	६७	एकाख्यातम्	४६
उत्तमः	१८३	एकान्ताराख्यातम्	५०
उत्प्रेक्षा = अन्यथावस्थितं वस्तु		एकार्थख्यातम्	५०
यस्यामुत्प्रेक्ष्यते	५४	एकार्थीभावः	१२
अतद्गुणक्रियारोपः	६०	एकार्थ्यम्	१४
उत्प्रेक्षामार्गः	५५	(औ)	
उदकवेष्टिका	१७१	ओजः = गाढबन्धता भूयसां (पदा-	
		नाम्) एकार्थीभवनम्	३३, ३८

शब्दाः	पृष्ठानि	शब्दाः	पृष्ठानि
(औ)		कौमुदी	१६७
औचित्यम्	१७७	कमः	३९
औदार्यम्	३२	देशकालाब्दप्रतीतिकृतं	
(क)		पौर्वापर्यम्	४६
कक्ष्या	८	पौर्वापर्येणानुष्ठानम्	१८०
कटं करोति	५	क्रीडा = आलिङ्गनादिगृहं दुरोरादि	१६८
कदम्बयुद्धम् = सर्पामु कदम्बनीपहरिद्रा-		कुलभा	२
कुरुमैः प्रहरणयुतैर्द्विधा		कलेशः = कारणोद्योगः	१६७
बलं विभज्य कामिनां		क्षारः	८६
क्रीडा	१७२	क्षीरः	८६
कृत्स्नः	७७	क्षोभः = मनसो विसंस्फुल्लत्वम्	१५, ९६
कोकोपहितः	८३, ८५	खण्डशब्दः	९
कविः = श्रुताभियोगप्रतिभायुक्तः	१३७	खेदः = क्रियातिशयितः श्रमः	६८
काष्ठतृणम्	२५३	(ग)	
कान्तिः = औज्ज्वल्यम्	३८	गङ्गा प्रवहति	४
दीप्तरसत्वम्	३७, ३८	गङ्गायां वायश्चरन्ति	५
कागयानम्	६५, ७२	गङ्गायां घोषः प्रतिवसति	४
काव्यम् = रचनावैचित्र्यचमत्कार-		गङ्गायां कावेरी	४
कारि वाच्यम्	१८	गदः = विरहादेर्मनस्तापः शरीरातक्कदः	६८
परिष्कारविशिष्टम्	१८	गद्गदः	६७
कविकौशलकलितकमनीय-		गर्वः	६७
तातिशयः शब्द एव केवलः	१८	गुणसम्प्लवम्	६३
साहित्यविशिष्टम्	२०	गुम्फः	१०९
काव्यमुद्रावित्	४०	गुम्फना = वाक्ये शब्दार्थयोः सम्यग्	
कुन्दचतुर्थी	१७४	रचना	४५
कुतः	३	गूढाभिव्याहारः = साङ्केतिकोक्तिः	१७७
कुदभिहिताख्यातम्	५०	गोलक्रीडा = पतितोत्पतितसुखमश-	
कुष्णः शाटकः	५	कम्बुकारफालनादिः	१७७
कुष्णसर्पः	१५६	गौडी = कदनतिदीर्घसमासमतिस्फुट-	
कोकिलः	३	बन्धमस्तुपचारवृत्तिमत् पदानु-	
कोमला	४२, ४३	प्राप्तयोगरूढि परम्परागर्भवचः	१०२
		साम्यम्	२१
		साम्यः = अर्थकान्तिविपर्ययनामा रस-	
		माशृष्यहेतुशाम्यः	३९

शब्दाः	पृष्ठानि	शब्दाः	पृष्ठानि
(ष)		दैत्यम् = दौर्गन्धं मनस्तापादि-	
घटज्ञानम्	५	सम्भवम्	६८
घटना	१२१	दोषः = प्रयोगे दुष्यते येन	२१
घटिता	११६	दौहदिका = यत्र युवतयो वारुणी-	
घटितोक्तिः	१२१	गण्डूषचरणप्रहारपरि-	
(च)		रम्भविभ्रमेक्षणादिभि-	
चापलम् = अविमृष्य कृतश्रोतोऽनव-		र्वकुलकङ्कलिकुरवकतिल-	
स्थानम्	६५	कादीन् पुण्यन्ति	१७४
चित्रम्	४२, ४६	द्युतम्	१६८
चरमम्	१४	ध्वनिवक्रता	१३३
चूतभञ्जिका = यथाङ्गनाभिस्तूता-		ध्वनिवक्रत्वम् = सूच्योक्तिप्रकारः	१३४
मञ्जयोऽवज्ज्यानङ्गा-		(न)	
योपहृत्वावतंस्यते	१७०	नद्याःतीरे फलानि सन्ति	५
चेष्टितम् = हास्यनिपुणचमत्कारि	१६४	नवपात्रिका = प्रथमवर्षप्रकटनवतृणा-	
डिमः = चतुरङ्गशत्रुःसन्धिनिविमर्शः	८८	कुरासु स्थलोषु शाङ्ख-	
(त)		लमभ्यर्च्य भुमुक्तपीतानां	
तटस्थम्	११	कृशिमविवाहादिक्रीडा	१७३
तन्त्रम् = यत्रैकमनेकसिद्धये		नवकृतिका = यत्र करते प्रिय इति	
प्रयुज्यते	४३, १११	पृच्छद्भिः पलाशादिनव-	
तमः = आवरणम्	१२३	कृताभिः प्रियजनो	
तात्पर्यम्	८, १४	हन्यते	१७४
तामसः	१८३	नान्तरीयकम्	९
तितटना	१८६	नामविशेषकः	३७
तुलाचन्दनम्	५	निमिपत्त्रेषा	५
तृणकाष्ठम्	११३	निरतिशयः	१
तीक्ष्णक्रीडा = ग्रीष्मादौ जलाशया-		निरन्तराख्यातम्	५०
वगाहनम्	१७५	निर्धारणम् = विभागतः पृथक्करणम्	१८१
(व)		निर्वेदः	७९
दाक्षिणात्या	१६७	निर्व्यूढम्	८९
दीपकम्	३८, ४४	नृपौज्यं पुरुषः	५
		तेयायिकी	९, १०

शब्दाः	पृष्ठानि	शब्दाः	पृष्ठानि
नैषधकी	९, १०	पौरस्त्या	१६७
(प)		प्रकरणम् = परमैकार्थपरवाक्यसमूहः	१८०
पटज्ञानम्	५	प्रकरणवक्रत्वम्	१३४
पठितिः	३९, ४५	प्रतिज्ञाविरुद्धम्	२५
पदपूर्वधिवक्रता	१३	प्रतिभा = भास्वती मतिः	१३७
परस्परस्पर्धाविरहार्थाधिरुद्धम्	१६	प्रज्ञा नवनवोन्मेषशालिनी	१३७
परिस्पन्दः	२०	प्रत्ययवक्रता	१३४
परिष्कारः	१३, १५	प्रत्ययार्थत्यागः	१५०
परिष्कारविशिष्टम्	१८	प्रत्ययमणिनी	८९
रत्नान्वयः	१८४	प्रमाणम् = तात्पर्यविषय एव शब्दः	
परिष्कर्ता	२	प्रमाणानि = प्रत्यक्षानुमानोपमान-	
परिष्कृतिः	१३७	शब्दावपित्यभावः	१७७
परिष्क्रिया	१३७	प्रलयः = नष्टचेष्टता	६७
पक्षवा	४२	प्रलापः	७६
पर्व	५	प्रवासः	७४
पशवोऽप्ये गोऽश्वेभ्यः	४	नवेऽनुरागे देशान्तरादिभि-	
पशवो गो-अश्वताः	४	युं गोव्यवधानम्	७७
पाश्चालानुयानम् = पाश्चालमुनिप्रव-		प्रवासः = प्रियजनशरीरसन्निधावपि	
तिता भिक्षभावावेय-		स्थानुं योग्यो न	८२
बोधितैः प्रह्लासक्रीडा	१७१	प्रवृत्तिक्रमः	१८१
पाश्चालीपरिण-		प्रसादः	२८, ३६
यादिप्रवर्तनम्	१७२	प्रसादम् = श्लथत्वमोजःसम्मिश्रम्	३०
पाठक्रमः	१८१	प्रसाधकः	२
पाण्डुत्वम्	३	प्रसिद्धिः = कविसमयप्रसिद्धिः	५१
पुनश्चतुर्विधाभासः	५	प्राणभृत उपदधाति	४
पुनश्चतुः	४२	प्रासादपतितः	१५६
पुष्पावनायिका	१७४	प्रेक्ष्यदर्शनम्	१७५
पूर्वपदार्थत्यागः	१५०	फल्गु	१७
पूर्वानुरागः	८३	बीभत्सः	८६
पृथक्त्वम् = परमाणुनां स्थूलद्रव्यारम्भ-			
लक्षणकार्योन्नेयम्	५२		

शब्दाः	ठानि	शब्दाः	पृष्ठानि
(ञ)		यष्टिकां भोजय	५
भयानकः	८६	युक्तिः	३१, ४६
भावः = चित्तवृत्तिविशेषः	६५	युगमच्छ्लेषः	३५
भावितम् = प्रकृतिस्थकोमलकठोरम्	१६४	(र)	
भाविपरिज्ञानम्	८०	रजः = चित्तस्याक्षेपकम्	१८३
भिन्नार्थसंश्लेषः	३५	रतिः	७१
भूतमालिका	१७१	रसः	१
भेदः = परस्परविवेकभेदहेतुः	१७८	सुखाद्यनुभवादभिमानरूपः	१६
भ्रान्तिः = साहस्योदग्रहेतुकं विपर्यय- ज्ञानम्	७५	उपादानरत्यादिजनितो निराति-	
(ञ)		शब्दगुणसम्पद्युत्तमाशालम्बन-	
मन्त्राः क्रोशन्ति	५	तत्संविधानोचित्यभाविनवतां	
मधुपातम् = माध्वीकादिसेवा	१७६	भासाजिकानामात्मग्युत्पद्यमान	
मध्यमः	१८३	आनन्दः	९७
माधुर्यम्	२८	तत्तद्विभावादिसामग्र्याभि-	
क्रोधादावप्यतीकृता	३७	व्यक्तशृङ्गाराद्यभिज्ञानवान-	
माध्वीकः	८६	वान्तरः	१८४
मानः	७४, ८०	रसवत्त्वमलङ्कारः	६४
मार्गानुप्रवेशः	१३६	रसान्वयः = साहित्यस्य फलान्वयः	१८४
मुख्यक्रमः	१८१	रसिकः	१
मुग्धा = लक्ष्यलक्षणार्थमभावधानेन स्पृशन्तीति मुखवतिनी	३	सामाजिकः	२, १८३
मुखध्रीः	८९	राजसः	१८३
मुद्रा = मुत्तावावित्तम्	७४	रोतिः = वक्त्रविन्यासक्रमः	१०२
(ण)		रूपकम् = तिरोभूतभेदोपमा	५३
यक्षरात्रिः	१६६	रौद्रः	८५, ८६
यजमानः प्रस्तरः	४	(ल)	
यतिः	१४६	लवणः	८६
यमकम्	४६	लवणाकरः	६५
यमो राजा	५	लाटानुप्रासः	४१, ४२
		लिङ्गम् = एकदेशः	५२
		लिङ्गम् = सर्वभावानां शक्तिः	१७६

शब्दाः	पृष्ठाङ्काः
लिङ्गोद्भेदः = शब्दान्तरोपलब्धवस्तु- सामान्यात् सामान्या- क्षिप्तस्य विशेषेज्जस्था- पनम्	१३२
लोहितजालिः	१५६
लोहित्यम्	१४१
(व)	
वक्रोक्तिः	१६५
वक्रोक्तिप्रधानः	१२८
वषट्	१६५
वर्णवक्रता	१३३
वाक्यभेदः = एकार्थपरस्य पदसमूह- स्यावान्तरस्तात्पर्यात्	१२९
वाक्यम् = संहृत्यार्थमभिदधति पदानि संसर्गप्रतिपादकः पदानां समूहः	१२७
साकाङ्क्षासन्निधिप्रोक्त- पदार्थपदकादम्बकम्	१८०
वाक्यवक्रता	१३४
वाक्यविच्छिन्तिः = विवक्षितार्थस्य बाधे वाक्यान्तरेण वाक्यस्य भेदः	१३०
वाक्यशेषः	१३०
शब्दाकाङ्क्षानिव- र्तकः	१३२
वाक्यसंवेननाधानम्	१३७
वाक्यार्थः = यदर्थप्रतिपत्ति प्रत्युद्देशः	१०१

शब्दाः	पृष्ठाङ्काः
वासः	१६५
विकासः	६५
विक्षेपः	६५
विशिष्टक्षेपः	९६
विदग्धः	१३३
विधिः	१७८
विपरिणताख्यातम्	५०
विपरिणामः = अन्यशोभात्तत्त्वापुन- रुत्तरितस्यैवार्थान्तरा- नुरोधाद् लिङ्गवचन- विभक्त्यादिभिरन्य- थापि सम्बन्धः	१३१
विपुलार्था	१४५
विभावः	९४
विभावना	५६
विरुद्धम् = प्रत्यक्षादिविरुद्धम्	२४
विरूपम्	२८
विलापः	७६
विवक्षा = वक्तुमिच्छा	५७
विशेषणम् = भेदका	१९
विशेष्यम् = भेद्यम्	१२
विषं भुङ्क्ष्व.	५
विस्तारः	९५
विहारः	१६६
वीरः	८५
वृत्तिः = पदानां व्यापारः	५, १४
वेदनवित्तम्	१६५
वेपः = वस्त्रमात्याभरणादिजनितः	१६४

शब्दाः	पृष्ठाङ्काः	शब्दाः	पृष्ठाङ्काः
श्रीदर्शी = तदसमस्तमत्तिसुषुमारवन्ध-		श्लेषः = भिन्नानामपि पदानामेकपद-	
मनुष्यचारवृत्ति श्रुत्यनुप्रासयोगि		प्रतिभासहेतुरनतिक्रमो	
योगवृत्तिमद् वचः	१०२	बन्धविशेषः	२८, २५, ४३
अव्यञ्जनोवा	१५९	षट्प्रमाणम् = निमित्तयोगविध्यपेक्षित-	
अतिरेकः = मुख्यस्याधिक्यकथनम्	५६	वैषम्यादप्रतिपारकं	
व्यपेक्षा = परस्परं पदार्थानामा-		भूतिलिङ्गादि	२७६
काङ्क्षा	६	षडङ्गम्	१५६
अवलम्बनम्	१४५	(स)	
अववृत्तिः	१५९	संज्ञा	१७२
आक्रिया	१५९	संयननम्	१२७
अनुपत्तिनामयाजि	१४	संवित्तिः	१८५
(श)		संवृत्तिः	४९
मत्तिः = साधारणम्	१७२	संवेद्यसमकालम्	१८५
अकार्षी	१७३ २०४	संनयः = अर्थैरतिभासव्याद् यत्र शेषः-	
अन्वः = निमित्तितार्थैकवाचकः	२८	वते मत्तः	७६
अवाप्तवचनम्	१७८	सङ्कुरः = नानाशङ्काः सङ्कृष्टः	७६
शिष्टः = बाणकालिदासादिः	१६०	सतृणाभ्यवहारः	१३८
शिष्टप्रयोगः	१५९	सत्त्वविः	२, १३८
शिष्टप्रयोगतः	१५९	सत्त्वम् = राजस्तमोभ्यामसत्पृष्टं मत्तः	६७
शृङ्गारः = निप्रलम्भसम्भोगविव-		गुणः	१८३
प्रवृत्तिः	१७९, १४	चित्तस्यैकतानताहेः	१८३
शृङ्गारद्वैतम्	१८५	सञ्चिच्छिः	१९
शोकः = चित्तस्य वैयर्थ्यम्	८७	समता	२८
शोभा = शिल्पविचित्रार्था	११३	अवैयर्थ्येय अवयवम्	१०, १६
शोकावस्था	१८१	समयः	१३९
श्रमा = सकलावेक्षा	११७	समवायः = समन्वयः	५२
श्रुतिः	११७, १७९	समाख्या = यौगिकं नाम	१८०

शब्दाः	पृष्ठाङ्काः	शब्दाः	पृष्ठाङ्काः
रामाधिः = अन्नावलम्बनम्	३४	सामवेदः	१२३
आरोहावरोहः	३४, ३६	साहित्यम्	१
समाङ्गुक्तिः = यत्र प्राकरणिको धर्मोऽ-		सामयानि १३ तातारविभाग	
व्यप्यते	१२६	व्यपेक्षा सामयान्वयैकापी-	
समासोक्तिः	४९	भावदोषहानगुणात्तातार-	
यत्र पुनरप्राकरणिके		ऊह्यारसंगरतान्निमीनः	
प्राकरणिकधर्मोऽ-		शब्दार्थयोर्द्वैतविधः सम्प्रत्ययः २३	
इत्यप्यते	१२६	शब्दार्थयोः सहस्रवत्तम्	१४
समुच्चितानाम्	३०	वक्तृताविशिष्टगुणात्तुल्य-	
सम्बन्धः = प्रतिपाद्यप्रतिपाद्यकभावः		संस्कारसम्प्रदा परस्पर-	
फलं नु कार्यकारणभावः	१	सर्गाविरहाधीधस्तम्	१५
एकार्थसम्बन्धसमवाय-		शब्दार्थयोः सहभावेना-	
लक्षणः	५२	वस्थानम्	१६
सहस्रवर्मा	१५६	शब्दस्य शब्दान्तरेण,	
सम्भोगः = इक्ष्वावामो रतिः	४२, ४३	अर्थस्यार्थान्तरेण पर-	
साङ्केतिकोक्तिः	१७७	स्वरसर्गाधित्वलक्षणम्	१६
सार्वजिकः	१०३	विशिष्टं सह एव ज्ञानम्	१७
साहस्यम् = प्रवृत्तिमिष्टम्	११	परिष्कारः	१७
पूर्वभावत्यवच्छिन्नमपूर्व-		रक्षा वाक्परित्यक्तवारः	१७
व्यवर्ती प्रतीयमान		शब्दार्थयोः सम्मेलनभाव-	
सामान्यम्	५३	भुक्तिरूपम्	१८
साम	१५६	सुकुमारम् = नैष्ठुरहितम्	३१
सामर्थ्यम् = पदार्थानां सम्बन्धिरूपता	१०	सुखम् = अनुकूलवेदनीयम्	९
पदानामवापोद्धाराभ्याम-		सुवसन्तकः	१७०
निवर्तार्थविषयम्	१८	सुक्तिः	१२७
साम्यम् = द्वयोर्वाक्योक्त्यातुयोदीप-		सृष्टीरूपदधाति	४
स्यासौज्यमप्यते	७६		

शब्दाः	पृष्ठाङ्काः	शब्दाः	पृष्ठाङ्काः
सौकुमार्यम् = कष्टनिराकरणेन		स्व रिक्तम्	१४०
सिद्धम्	३२	(ह)	
अग्राह्यम्	३७	हरिद्रा	१६२
सौरभ्यम्	१४१	हालिकथोषित	१६२
स्तम्भः = चेष्टाप्रतिपातः	६७	हास्यः	८४
स्थानक्रमः	१८१	हास्यम्	१६५
स्थानम् = समदेशः	१८०	हिमवच्छावः	१५६
स्वभावोक्तिः = प्रकृतिस्थं भाषितम्	१६५	हेतुः = ज्ञातसम्बन्धहेतुः	५२
संशोधनम् = विसर्गादिका = अभिनवविशङ्करोद्भेदसमये सरःसमाश्रित्य नानाक्रीडा	१७३		

परिशिष्टम्-१३

शुद्धिपत्रम्

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
वटज्ञानम्	वटज्ञानम्	५	१५
वर्तते यत्परः स	वर्तते यत्परः शब्दः स	८	१३
वासनोपलब्धिः	वासनोपलब्धिः	६	१०
समञ्जसम्	समञ्जसम्	९	२८
नामकाङ्क्षा	नामाकाङ्क्षा	९	३०
नद्यमुत्तरं	पद्यमुत्तरं	१०	१५
०शब्द	शब्द	११	९
०शब्दार्थ	शब्दार्थ	११	३
०धिरणत्वा	ध्विकरणत्वा	१५	५
शब्दस्य	शब्दस्य	१६	२३
छूत्या	छूत्या	२१	४
बन्धस्य	बन्धस्य	३२	९
स्मरत्ल०	स्मरत्ल०	३४	८
सपत्नी	सपत्नी	३५	१०
रथयो	रथयो	३५	१७
सू० १-२	सू० १-२	५१	१४
नुप्रासस	नुप्रासस्तु	४२	२०
प्रवृद्धा०	प्रवृद्ध०	४३	१२
कमलिनी	कमलिनी	४५	५
मन्यथा०	मन्यथा०	४५	१४
वाचये	वाचये	४५	२४
वर्णे	वर्णे	४६	३

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
दावदृतं	दाहृतं	४६	१४
कृत	कृतं	४६	१९
मिधानान्	भिधानान्	४७	११
पाद (न	पाद (न)	४७	२६
प्राक्करणिक	प्राकरणिक	४८	१३
ह्या	ह्यप०	५१	७
पल णम्	पलक्षणम्	५१	१४
स्मरतो,	स्मरतो	५२	१६
नृगवतः	नृभगवतः	५२	२२
मेवं	मेव	५२	२२
वक्तुं	वक्तुं	६०	१९
वृत्ति	वृत्ति	६१	१०
लक्षण	लक्षणं	६५	१६
यत्ति	यन्ति	७०	५
पार्वतः	पार्वत्या	७१	१
मात	मति	७१	२५
शान्त	शान्त	७२	२०
इत्यादि	इत्यादि	७४	६
तमिव	तमिव	७५	४
अर्थ शनम्	अर्थदर्शनम्	७५	७
दा हम्	दाडिम	७६	२६
भावितः	भाविनः	७६	५
क णस्य	करणस्य	८३	६
बाष्प	बाष्प	८४	१३
लब्धः	लब्धः	८६	१९
निष्पत्ति	निष्पत्ति	९२	१५
युधेः	युधेः	९२	२४
दसे	दंसे	९३	१९

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
ह्यस्यादि	ह्यास्यादि	६४	६
समुपत्ति	समुत्पत्ति	९५	६
वक्तु	यक्तुं	९६	१४
नन्दन्ति	नन्दन्ति	९६	२२
तदर्थ	तदर्थ	९७	२७
पादकम् न	पादकम्, न	९	४
पत्र	पत्रं	१०६	२८
प्राकृत	प्राकृतं	११०	६
उक्तं	उक्तम्	११०	२२
प्राधान्यं	प्राधान्ये	१११	१९
विरमयात्	विरमयात्	११४	२५
चुम्बतिस्म	चुम्बति स्म	११९	११६
नेपुण	नेपुण्य	१२१	११
भूषिता	भूषिता]	१२३	५
इत्यादिषु	इत्यादिषु	१२५	२४
सादृश्यमतिशया	सादृश्यमतिशया	१२६	५
अमरः	अमरः	१२६	९३
ठा०	पाठा०	१२६	३२
उपमेया०	उपमेय०	१२७	१
मैः ? मा	(मैः ? मा)	१२८	०
मद्	तद्	१३२	१९
विपञ्चीक	विपञ्चीरव०	१३८	=
चानी	चामी	१४६	६
रन्ध्र	रन्ध्र	१६१	४
द्रुणलस्य	द्रुणलस्य	१६१	१०
मेचकैः रम्बु	मेचकैरम्बु	१६२	१
अशिव अभितानिक०	अभीकपीतान्तिक०	१६२	३

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
पश्यन् श्रियः	परश्रियं	१६२	४
वृत्ताग्रतः	वृत्ताग्रतः	१६२	६
भाषितानि	भाषितानि	१६४	१७
बठोराणि	कठोराणि	१६७	६
बवसा	वचसा	१६७	८
गा० क्ष०	गा० स०	१६७	२८
प्रेक्ष	प्रेक्ष	१७४	३
गाहन	गाहनं	१७५	११
उद्धृतनाम०	उद्धृतानाम०	१७९	२

सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयस्याभिनवप्रकाशनानि

क्रमसंख्या	ग्रन्थनाम	मूल्यम्
१. शुक्ल । यवदकाण्डसंहिता—	[उत्तरविंशतिः] संहितेयं सायणभाष्यसंहिता प्रकाशिता । सम्पादकः—श्रीचिन्तामणिमिश्रशर्मा—	२२-००
२. वाक् पदीयम्—	[तृतीयकाण्डस्य द्वितीयो भागः] ग्रन्थरत्नमिदं हेकाराज- प्रणीतया प्रकाशव्याख्यया तथा च ५० रघुनाथशर्मविरचि- तया 'अम्बाकथा' टीकया च विभूष्य प्रकाशितम्—	१०७-००
३. महाभाष्यमिगूढाकृतयः—	अनुसन्धानप्रबन्धोऽयं नूतन् आनुसन्धानिकफलश्रुतिभिः समेधितो वर्तते । लेखकः सम्पादकश्च—डॉ० देवस्वरूपमिश्रः—	२६-८०
४. व्याकरणदर्शनप्रतिमा—	आचार्यरामाष्टापाण्डेयविरचितेऽस्मिन् ग्रन्थे व्याकरणशास्त्रस्य । दार्शनिकपदार्थानां मौलिकं विवेचनं कृतमस्ति—	३६-६०
५. बौधायनशुल्बसूत्रम्—	ग्रन्थोऽयं श्रीर्व्येकटेश्वरदीक्षितविरचितया बौधायनशुल्ब- मीमांसाख्यया तथा च श्रीद्वारकानाथयन्त्रप्रणीतबौधायन- शुल्बसूत्रव्याख्यानख्यया टीकयाऽपि च प्रभूतैः संवादात्मकैः रेखाचित्रैश्च समायोक्तः—	७५-००
६. तन्त्रसरत्नम्—	[पञ्चमभागः] पार्यसारधिमिश्रविरचितः दुष्प्रीकासनाथितो मीमांसाग्रन्थोऽयं साम्प्रतं सम्पादकपण्डितपट्टाभिराम- शास्त्रिविरचिततात्त्विकया भूमिकया समायितो विराजते—	४६-६०
७. तन्त्रसङ्ग्रहः—	[तृतीयो भागः] तन्त्रशास्त्रस्य विविधतन्त्रसङ्ग्रहात्मकोऽयं ग्रन्थो बहुविधैरनुसन्धानात्मकैः भूमिका-टिप्पण-परि- शिष्टैश्च समुल्लसति—	६२-२०
८. योगिनीहृदयम्—	[तृतीयसंस्करणम्] तन्त्रशास्त्रीयोऽयं ग्रन्थः अम्बिकानन्द- योगिकृतदीपिकाख्यया, भास्कररायकृतसेतुबन्धव्याख्या- नाख्यया च टीकया समलङ्कित्य प्रकाशितः—	३३-४०
९. रुद्रयामलम्—	तन्त्रशास्त्रस्य प्राणभूतमिदं ग्रन्थरत्नं विविधैः किल गवेषणा- पूर्णैः भूमिका-टिप्पण-परिशिष्टादिभिः विभूष्य प्रकाशितम्—	६४-००
१०. यन्त्रराजविचारविशाध्यायी—	आचार्यनयनसुखोपाध्यायविरचितेऽस्मिन् ग्रन्थे ज्योतिष- शास्त्रीयोपयोगिनां वेधादियन्त्राणां खलु सैद्धान्तिकं प्रायोगिकञ्च विवेचनं कृतं वर्तते—	११-०६
११. पुराणेतिहासयोः साङ्ख्ययोगदर्शनविमर्शः—	अनुसन्धानप्रबन्धेऽस्मिन् लेखकेन सम्पादकेन च डॉ० श्रीकृष्णमणित्रिपाठिना महता प्रयासेन पौराणिका महाभारतीयाश्च साङ्ख्य-योगपदार्था विवेचिताः—	२२-८०
१२. भारतीयविचारदर्शनम्—	[द्वितीयो भागः] ग्रन्थेऽस्मिन् लेखकेन डॉ० हरिहरनाथ- त्रिपाठिना भारतीयविचाराचाराणाम् ऐतिहासिकं तुलनाबोधकञ्च विवेचनं कृतम्—	१०५-६०
१३. पालि तपिटकसहानुक्रमिका—	पालित्रिपिटकान्तर्गतानां शब्दानां सान्दभिकाः समावेशोऽ- स्मिन् ग्रन्थे कृतो वर्तते—	२००-६